

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

РАДЬКО ВІТАЛІЙ ІВАНОВИЧ

УДК 338.439.4:637.1

ДИСЕРТАЦІЯ

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
СТІЙКОСТІ ВИРОБНИЦТВА МОЛОКА
У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВАХ**

08.00.04 – економіка та управління підприємствами
(за видами економічної діяльності)

Подається на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий консультант:
Даниленко Анатолій Степанович
доктор економічних наук, професор

Біла Церква – 2020

АНОТАЦІЯ

Радько В. І. Організаційно-економічне забезпечення стійкості виробництва молока у сільськогосподарських підприємствах. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.04 – економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності). – Білоцерківський національний аграрний університет, [Міністерство освіти і науки України], Біла Церква, 2020.

Дисертаційне дослідження присвячене аналізу та забезпеченню стійкості виробництва молока.

Встановлено, що в економічній теорії вироблено ряд концептуальних підходів до поведінки підприємницьких структур, які відображають погляди науковців на проблему стійкого розвитку, зокрема, розробки класичної, неокласичної, інституціональної, еволюційної, поведінкової теорій. Із позиції класичної теорії характеристики стійкого розвитку підприємства формуються переважно внутрішніми факторами, неокласичної теорії, інституціоналізму та неоінституціоналізму – факторами зовнішнього середовища, еволюційної теорії – стійкість фірми пов'язана зі стереотипами її поведінки та правилами, які є результатом навчання та накопичення знань і компетенцій. Узагальнення сутності поняття «стійкий розвиток» дало змогу дійти висновку, що це можливість підприємства забезпечувати самозбереження шляхом нівелювання негативного впливу внутрішніх і зовнішніх факторів. Стійкість розвитку виявляється у декількох формах: позитивної економічної динаміки; фінансової та виробничо-господарської активності; міцності й надійності вертикальних, горизонтальних та інших зв'язків підприємства. Отже, стійкість розвитку є властивістю системи, яка характеризує її здатність до існування та забезпечує стабільну діяльність підприємства.

Згідно з позицією автора, стійкий розвиток сільськогосподарського підприємства ґрунтується на поєднанні економічного розвитку з екологічною безпекою, що сприяє соціальному розвитку, та глобального еволюціонізму. Узагальнено існуючі методичні підходи до оцінки економічної стійкості виробництва в сільськогосподарських підприємствах та особистих селянських господарствах та доповнено відповідну систему показників. Під час комплексної оцінки стійкого розвитку сільськогосподарського підприємства за інтегральним показником доцільно

використовувати багатомірні порівняння. Переваги такого підходу в тому, що можливо одержати регресійні моделі інтегральних оцінок стійкого розвитку підприємства, параметри яких будуть визначені з високим ступенем достовірності.

Стійкість функціонування молочного скотарства в сільськогосподарських підприємствах суттєво залежить від дієвості інструментів державної підтримки галузі, яка вже протягом тривалого часу характеризується несистемністю у запровадженні програм державної підтримки та в обсягах фінансування. Обґрунтовано, що в нинішніх умовах кошти державного та обласного бюджетів повинні спрямовуватися на розширення матеріально-технічної бази економічно стійких сільськогосподарських підприємств – виробників молока на основі довгострокових програм розвитку молочного скотарства.

Проведена в роботі порівняльна оцінка вітчизняного законодавства та країн ЄС дозволяє встановити наявність відмінностей у визначенні суб'єкта статистичного обстеження. У більшості розвинених країн суб'єктом сільськогосподарської статистики є «сільськогосподарське володіння», що характеризується параметрами: виробництво сільськогосподарської продукції, єдиний, окремий, як технічно, так і економічно виробничий суб'єкт. У вітчизняній практиці до цієї категорії належать юридичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності у сфері агробізнесу, а відсутні – особисті селянські господарства (ОСГ).

Оцінювання стійкості виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах і господарствах населення проведено на основі критеріїв мінливості (варіації), середньоквадратичного відхилення, коефіцієнтів варіації та стійкості у такій послідовності: побудова рівня ряду і ліній тренду; вирівнювання ряду за лінією тренду; визначення відхилення від розрахованого значення; визначення квадрата відхилення і розрахунок середньоквадратичного відхилення; середнього значення і коефіцієнта коливання; коефіцієнта стійкості; порівняння одержаного результату з нормативним значенням. Таким чином, за обсягами валового виробництва молока виявлено середні темпи зростання виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах, водночас за величиною поголів'я корів – середні темпи зниження, що дає підстави для висновку про інтенсивний тип розвитку молочного скотарства.

Здійснено аналіз сучасного стану розвитку молочного скотарства в Україні. Обґрунтовано необхідність державного фінансування заходів з трансформування

ОСГ, які утримують три і більше корів, у малі суб'єкти агробізнесу, розбудови обслуговуючої кооперації, завершення програми ідентифікації сільськогосподарських тварин, створення інформаційних масивів даних, а також розробки відповідного нормативно-законодавчого забезпечення.

З метою поліпшення породних і продуктивних якостей великої рогатої худоби, яка утримується в ОСГ, державним органам управління та місцевого самоврядування варто налагодити співпрацю сільськогосподарських підприємств щодо ведення племінної справи в тваринництві з господарствами населення.

Проведено типологізацію особистих селянських господарств за показником концентрації поголів'я корів на одне сільське домогосподарство та рівня товарності, на основі чого виділено такі типи особистих селянських господарств: споживчі (одна корова), споживчо-товарні (дві корови), товарно-споживчі (три корови), товарні (чотири корови). Доведено, що в умовах дефіциту молока на внутрішньому ринку, товарні ОСГ мають можливість частково його покрити, реалізуючи вироблену продукцію на роздрібних продовольчих ринках або стати членами кооперативу – переробними підприємствами. Безсумнівно, що за умови стабілізації економічної ситуації спостерігатиметься тенденція до поступового зменшення кількості домогосподарств із поголів'ям від 1 до 3 голів.

Встановлено, що ознаки стійкості мають як великі, так і малі сільськогосподарські підприємства, а також ОСГ – виробники молока, які посилюють її переважно за рахунок внутрішніх чинників, зокрема, інноваційних і виробничо-технологічних. Одним із них є дієвість менеджменту сільгосппідприємства у розробці та прийнятті стратегічних, поточних та оперативних управлінських рішень.

Запропоновано комплекс організаційно-економічних напрямів підвищення економічної стійкості виробництва молока у сільськогосподарських підприємствах та господарствах населення з метою визначення стратегій їх адаптації до змін середовища функціонування.

Запропоновано заходи щодо підвищення рівня культури виробництва, використання інноваційних розробок, унормованого використання живої та уречевленої праці, які сприятимуть підвищенню стійкості сільськогосподарських підприємств – виробників продукції молочного скотарства.

Обґрунтовано необхідність внесення певних вимог щодо годівлі корів у Технічному регламенті «Виробництво сирого молока і управління якістю та безпе-

кою». Зокрема, корми для годівлі корів повинні забезпечувати потребу тварин в енергії для створення умов щодо виробництва молока твариною та забезпечення її життєдіяльності як живого організму. Доцільно виділити в окремий параграф цього регламенту вимоги до працівників, зокрема, персонал, який виконує технологічно операції з виробництва сирого молока, повинен мати відповідну кваліфікацію та дотримуватися правил охорони праці в молочному скотарстві.

Встановлено, що лише у висококонцентрованих підприємствах корпоративного сектору аграрної економіки зазнають змін усі складові технологічних карт виробництва, а в більшості обстежених малих і середніх суб'єктів господарювання вони не оновлювалися упродовж 10 років. Запропоновано в системі внутрішньофірмового планування сільськогосподарських підприємств з виробництва молока передбачити такі види планів: відтворення стада, виробництва продукції, витрат молочного скотарства, ресурсного та фінансового забезпечення.

Стійкість виробництва молока в підприємствах корпоративного сектору аграрної економіки забезпечується виробничими факторами за групами: біологічні, технологічні та організаційно-економічні. Встановлено, що у господарствах із стійким рівнем розвитку молочного скотарства пріоритет належить інноваційним технологіям (переважно іноземним), які забезпечують вищу продуктивність і ощадливість у використанні ресурсів, відповідно досягається вищий рівень виробничої культури та використання спеціальних комп'ютерних програм. За цих умов необхідна трансформація організаційно-економічного фактора виробництва, а саме: налагодження співпраці фахівців сільськогосподарських підприємств і науковців системи НААН та ЗВО аграрного профілю для забезпечення додержання вимог технології, проведення прогностичних розрахунків, формування інформаційно-аналітичної системи, виявлення невикористаних резервів та ін.

Доведено, що ефективність інтеграційних зв'язків між виробниками і споживачами молкосировини визначається рівнем витрат на збут, величина яких, у першу чергу, залежить від вибору каналів збуту продукції. Узагальнення результативності існуючих каналів продажу молока сільськогосподарськими підприємствами дало змогу виділити наступні: переробка молока на власних переробних потужностях; самостійний продаж на роздрібних ринках; реалізація молокопереробному підприємству; продаж посередникам. На вибір каналів продажу молока се-

редніми й великими сільськогосподарськими підприємствами впливає низка чинників: інвестиційні можливості розвитку власної переробної бази та роздрібно-торговельної мережі; сформовані економічні відносини з молокопереробними підприємствами; якість молокосировини, добові обсяги реалізації тощо. При виборі каналу збуту малі господарства корпоративного сектору аграрної економіки враховують такі фактори: обсяги реалізації молока, забезпеченість спеціальним автомобільним транспортом і холодильним обладнанням; наближеність до переробного підприємства та роздрібного ринку. Це створює умови для монополізації закупівельних цін на молокосировину оптовим посередникам, які займаються збиранням молока і його доставкою для переробки на молочні комбінати.

Важливе місце у формуванні сприятливого інституціонального середовища для виробників молока належить професійним об'єднанням, серед яких проаналізовано діяльність Асоціації виробників молока та Української голштинської асоціації. З метою активізації діяльності саморегулювальних організацій у галузі молочного скотарства доцільно збільшити кількість їхніх членів до 2/3 сільськогосподарських підприємств не залежно від рівня концентрації поголів'я корів, посилити участь у формуванні політики державної підтримки, добровільно надавати пропозиції з пріоритетних напрямів науково-дослідних робіт, розробки технічних регламентів, а також реформування системи стандартизації в сільському господарстві.

Доведено, що відродження молочного скотарства потребує координації дій державних органів, тому з цією метою доцільно створити Координаційну раду при Міністерстві розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. Такий консультативно-дорадчий орган покликаний сприяти взаємодії представників сільськогосподарських товаровиробників, самоврядних організацій, наукових та освітніх установ з органами державної влади і місцевого самоврядування.

Узагальнено принципи, на яких повинна формуватися система контролю якості й безпеки молока у межах функціонування територіального молокопродуктового кластера: гарантія виробництва безпечної для здоров'я споживача продукції; інтегрований підхід до контролю якості та безпеки; відповідальність за безпеку продукції розподіляється між усіма суб'єктами, які беруть участь у технологічному процесі виробництва й переробки молока; незалежність і об'єктивність; комплексність; прозорість механізму контролю; єдність методичних підходів щодо проведення контро-

лю. Доведено, що необхідною умовою дієвого контролю якості сировини є використання обладнання сертифікованих лабораторій оцінки якості сільськогосподарської продукції галузевих НДІ та закладів вищої освіти аграрного профілю.

Ключові слова: стійкість, стійкий розвиток, сільськогосподарське підприємство, молочне скотарство, якість, ефективність.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Даниленко А. С., Варченко О. М., І., Радько В. І. Світовий та вітчизняний досвід регулювання ринку молока. Біла Церква, 2012. 236 с. (10,7 друк. арк.). (Особистий внесок здобувача: проаналізовано нормативно-правове забезпечення оцінки якості молока).
2. Pchuk M. M., Konoval I. A., Radko V. I. Competitiveness of cattle breeding products increase. Vienna, Austria : "East West", 2017. 294p. (13,4 друк. арк.). (Особистий внесок здобувача: здійснено оцінку конкурентоспроможності продукції молочного скотарства на зовнішніх ринках).
3. Радько В. І. Підвищення стійкості виробників продукції молочного скотарства: теорія, діагностика та функціональне забезпечення. Київ, 2018. 384 с. (17,4 друк. арк.).

Статті в наукових фахових виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз:

4. Радько В. І. Економічна ефективність удосконалення годівлі корів у молочному скотарстві. Науковий вісник НУБіП України. 2009. № 141. С.260–263. (0,33 друк. арк.).
5. Радько В. І. Формування пропозиції на ринку молока в США. Вісник Хмельницького національного університету. 2009. № 6. Т.2. С.169–173. (0,36 друк. арк.).
6. Радько В. І. Розвиток виробництва молока в країнах Європейського Союзу. Науковий вісник НУБіП України. 2010. № 154. Частина друга. С.247–252. (0,35 друк. арк.).
7. Радько В. І. Тенденції розвитку виробництва молока в Україні. Економіка АПК. 2010. № 11(193). С.24–28 (0,34 друк. арк.).

8. Радько В. І. Виробництво молока в Україні та його економічна ефективність. Аграрна економіка. 2010. № 1-2. Т. 3. С. 27–31. (0,34 друк. арк.).

9. Радько В. І. Виробництво молока в Україні та його економічна ефективність. Аграрна економіка. 2010. № 1–2. Т. 3. С. 27–31. (0,33 друк. арк.).

10. Радько В. І. Якість молока та її вплив на економічну ефективність виробництва. Вісник Хмельницького національного університету. 2010. № 6. Т.1. С. 276–280. (0,34 друк. арк.).

11. Радько В. І. Основні тенденції розвитку виробництва молока в сучасних умовах. Науковий вісник НУБіП України. 2011. № 163. Частина 3. С.97–101. (0,33 друк. арк.).

12. Радько В. І. Окупність витрат на годівлю у тваринництві. Науковий вісник НУБіП України. 2011. № 168. Частина 1. С.80–85. (0,36 друк. арк.).

13. Радько В. І. Сучасні аспекти розвитку виробництва яловичини. Науковий вісник НУБіП України. 2012. № 177. Частина 1. С.306–311. (0,35 друк. арк.).

14. Радько В. І. Передумови ефективного розвитку виробництва молока в Україні. Вісник Хмельницького національного університету. 2012. № 5. Т. 2. С.248–253. (0,34 друк. арк.).

15. Радько В. І. Сучасні аспекти розвитку виробництва яловичини в Україні. Економіка та управління АПК. 2012. Вип.8(95). С.127–131. (0,33 друк. арк.).

16. Радько В. І. Трансформація структури виробництва молока в сучасних умовах. Наукові праці Полтавської державної аграрної академії. 2013. Вип.1(6). Т. 1. С. 223–227. (0,35 друк. арк.).

17. Радько В. І. Заготівля молочної сировини в сучасних умовах розвитку АПК. Економіка та управління АПК. 2013. Вип.10(102). С.127–131. (0,35 друк. арк.).

18. Радько В. І., Ільчук М. М. Адаптація виробників молока України до європейських вимог. Біоресурси і природокористування. 2013. Т.5, № 5-6. С.129–137. (0,34 друк. арк.). (Особистий внесок здобувача: розкрито нормативне забезпечення якості молока в Україні та країнах ЄС).

19. Радько В. І., Маршалок М. С., Андросович І. І. Економічні аспекти розвитку кооперації у молочному скотарстві. Збірник наукових праць ТДАУ (економічні науки). 2013. № 2(22), Т.1. С.200–206. (0,36 друк. арк.). (Особистий внесок здобувача: запропоновано модель сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу).

20. Радько В. І., Андросович І. І. Цінова ситуація на ринку молочної сировини в Україні. Науковий вісник НУБіП України. 2013. Вип. 181. Ч.2. С.273–278. (0,34 друк. арк.). (Особистий внесок здобувача: науковеобґрунтування підходів до запровадження державного регулювання на ринку молока).

21. Радько В. І. Економічна ефективність виробництва молока сільськогосподарськими підприємствами України. Науковий вісник НУБіП України. 2013. Вип.181.Ч.6. С.186–191. (0,35 друк. арк.).

22. Радько В.І., Андросович І.І. Перспективи розвитку виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах. Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Економіка і менеджмент», 2013. Вип. 4(55). С.47–51. (0,34 друк. арк.). (Особистий внесок здобувача: обґрунтовано перспективи виробництва молока в господарствах корпоративного сектору аграрної економіки).

23. Радько В. І., Шуст О. А. Організаційно-економічні засади функціонування м'ясного скотарства в Україні. Економіка АПК. 2014. № 6. С.10–15. (0,35 друк. арк.). (Особистий внесок здобувача: здійснено оцінку стану виробництва м'яса великої рогатої худоби в сільськогосподарських підприємствах).

24. Радько В. І., Гура А. М. Проблеми формування інфраструктури ринку м'ясного скотарства в Україні. Економіка та управління АПК. 2014. № 1(111). С.99–103. (0,35 друк. арк.). (Особистий внесок здобувача: запропоновано нормативно-правове забезпечення функціонування ринків живої худоби).

25. Радько В. І. Організаційно-економічні засади відтворення стада корів у сільськогосподарських підприємствах. Вісник аграрної науки. 2014. № 5. С.65–70. (0,35 друк. арк.).

26. Радько В. І. Підвищення ефективності виробництва молока в агропідприємствах. Вісник аграрної науки. 2014. № 4. С.68–73. (0,36 друк. арк.).

27. Радько В. І. Сутність економічної категорії «ефективність» виробництва та її особливості у молочному скотарстві. Економіка та управління АПК. 2014. № 2(115). С.105–109. (0,34 друк. арк.).

28. Радько В. І., Свиноус І. В., Іванова Л. С. Проблеми підвищення прибутковості виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах України. Економіст. 2014. № 6. С.61–63 (0,37 друк. арк.). (Особистий внесок здобувача:

здійснено аналіз ефективності виробництва молока в господарствах корпоративного сектору аграрної економіки).

29. Радько В. І., Ільчук М. М. Development of cooperative relations of private milk producers. Біоресурси і природокористування. 2015. №1-2. С.130–136. (0,37 друк. арк.). (Особистий внесок здобувача: здійснено аналіз сучасного стану кооперативних відносин при виробництві молока в господарствах населення).

30. Радько В. І., Свиноус І. В. Організаційно-економічні засади відтворення дійного стада в сільськогосподарських підприємствах України. Агросвіт. 2015. № 23. С. 13–16. (0,36 друк. арк.). (Особистий внесок здобувача: запропоновано практичні рекомендації по відтворення стада корів у господарствах корпоративного сектору аграрної економіки).

31. Радько В. І., Свиноус І. В. Методичні підходи до визначення ефективності інтенсифікації молочного скотарства. Інвестиції: практика та досвід. 2015. № 23 С. 53–57. (0,37 друк. арк.). (Особистий внесок здобувача: запропоновано методичні рекомендації щодо підвищення ефективності інноваційних проєктів в молочному скотарстві).

32. Радько В. І., Микитюк Д. М. Організаційні засади формування інформаційно-аналітичного забезпечення управління ефективністю виробництва молока. Інноваційна економіка 2015. № 4(59). С.274–278. (0,36 друк. арк.). (Особистий внесок здобувача: здійснено аналіз формування інформаційного масиву даних про стан молочного скотарства).

33. Радько В. І., Микитюк Д. М. Організаційно-економічні засади інтеграції дрібних сільськогосподарських товаровиробників – виробників молока. Сталий розвиток економіки. 2015. № 4(29). С.209–213. (0,36 друк. арк.). (Особистий внесок здобувача: здійснено оцінку сучасного стану виробництва молока в особистих селянських господарствах).

34. Радько В. І., Сальман І. Ю. Основні тенденції розвитку світового ринку молока та молокопродуктів та місце України в ньому. Агросвіт. 2015. № 21. С. 8–11. (0,35 друк. арк.). (Особистий внесок здобувача: розкрито перспективи розвитку світового ринку молока до 2030 р.).

35. Радько В. І., Микитюк Д. М. Теоретичні підходи до оцінки ефективності виробництва продукції в молочному скотарстві. Інноваційна економіка. 2015. №5.

С. 130-135.(0,35 друк. арк.). (Особистий внесок здобувача: здійснено оцінку сучасного стану виробництва молока в Україні).

36. Радько В. І., Коробова Н. М. Розвиток виробництва молока в умовах глобалізації. Ефективна економіка. 2015. № 11. Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=4532> (0,35 друк. арк.). (Особистий внесок здобувача: здійснено аналіз виробництва молока у провідних країнах світу).

37. Радько В. І. Поглиблення спеціалізації та концентрації як чинник інтенсифікації виробництва молока. Економіка та держава. 2015. № 12. С. 13–16. (0,34 друк. арк.).

38. Радько В. І., Свиноус І. В., Микитюк Д. М. Якість як основа підвищення ефективності виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах. Вісник аграрної науки. 2016. №1. С. 61–65. (0,37 друк. арк.). (Особистий внесок здобувача: запропоновано заходи за підвищення якості виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах).

39. Радько В. І., Бідула П. П. Підвищення якості молочної сировини – основа нарощення експортного потенціалу молокопереробних підприємств України. Агросвіт. 2017. № 23. С. 45–49. (0,36 друк. арк.). (Особистий внесок здобувача: здійснено аналіз нормативно-правового забезпечення контролю якості молока в Україні).

40. Радько В. І. Концептуальні підходи до діагностики стійкості сільськогосподарських підприємств-виробників молока. Сталий розвиток економіки. 2018. № 4. С.53–59. (0,37 друк. арк.).

41. Радько В. І. Теоретико-методичні підходи до трактування категорії «економічна стійкість». Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). 2018. № 3 (38). С.23–35. (0,36 друк. арк.).

42. Радько В. І. Економічні аспекти енергоефективності в молочному скотарстві сільськогосподарських підприємств України. Економіка та управління АПК. 2019. № 1. С. 65–75. (0,41 друк. арк.).

43. Радько В. І., Свиноус І. В. Information and analytical ensuring of dairy farming sustainable development in agricultural enterprises. Економіка та управління АПК. 2020. № 1. С. 65–75. (0,37 друк. арк.).(Особистий внесок здобувача:

здійснено оцінку формування статистичної звітності виробниками молока в Україні).

Публікації у наукових виданнях іноземних держав:

44. Varchenko O. M., Radko V. I., Rudych O. O., Svyynous I. V., Tkachenko K. V. Risks of dairy farming in Ukraine and ways of their minimization and neutralization Agricultural science and practice. 2019. 6 (1), P. 41-59. (0,42 друк. арк.). (Особистий внесок здобувача: запропоновано авторську класифікацію ризиків у молочному скотарстві).

45. Radko V. I., Varchenko O. M., Svyynous I. V., Herasymenko I. O., Ivanova L. S. Strategies For Promoting Sustainable Development Of Dairy Cattle Breeding in Agricultural Enterprises Of Ukraine Int. J. Manag. Bus. Res. Jan 2019. 9 (1), P. 73-90. (0,44 друк. арк.). (Особистий внесок здобувача: запропоновано методи державної підтримки сільськогосподарських підприємств – виробників молока).

Матеріали науково-практичних конференцій:

46. Радько В. І. Розвиток світового виробництва молока: зб. статей міжнародної школи-семінару «Теорія і практика інноваційно-консультаційної діяльності (Київ, 3-5 лютого, 2010). Київ: Вид. центр НУБіП України, 2010. С. 128–132. (0,02 друк. арк.)

47. Радько В.И. Современные аспекты производства молока в Украине. VII Международная научно-практическая конференция: «Устойчивое развитие экономики: состояние, проблемы, перспективы» (Пинск, 18 октября 2013). Пинск: Полесский государственный университет, Беларусь. 2013. С.62–64. (0,02 друк. арк.)

48. Радько В.И. Организационно-экономические аспекты производства качественной молочной продукции в Украине. Актуальные вопросы экономических наук: сб. материалов XXXIII Международной научно-практической конференции / под общ. ред. С.С. Чернова (Новосибирск, 22 марта 2013 г.) Новосибирск: Издательство ЦРНС, 2013. С.196–200. (0,01 друк. арк.).

SUMMARY

Radko V. Organizational and economic ensuring of milk production sustainability in agricultural enterprises. – Qualifying scientific work on the manuscript.

Thesis for the degree of doctor of economic science on specialty 08.00.04 – economics and management of enterprises (by types of economic activity). – Bila Tserkva National Agrarian University, [Ministry of Education and Science of Ukraine], Bila Tserkva, 2020.

The dissertation research is devoted to the analysis and maintenance of milk production stability. It is established that economic theory has developed a number of conceptual approaches to the behavior of business structures, which reflect the views of scientists on the problem of sustainable development, in particular, the development of classical, neoclassical, institutional, evolutionary, behavioral theories. In classical theory, the characteristics of sustainable development of the enterprise are formed mainly by internal factors, neoclassical theory, institutionalism and neo-institutionalism refer to environmental factors, evolutionary theory points that the company's stability associated with stereotypes of its behavior and rules that result from learning and accumulation of knowledge and competencies. Generalization of the "sustainable development" concept essence allowed us to conclude that it is the ability of the enterprise to ensure self-preservation by leveling the negative impact of internal and external factors. Sustainability of development shows itself in several forms: positive economic dynamics; financial and production and economic activity; strength and reliability of vertical, horizontal and other relations of the enterprise. Thus, the sustainability of development is a performance of the system, which characterizes its ability to exist, which ensures the stable operation of the enterprise.

The author's approach to the interpretation of the concepts of sustainability and sustainable development of agricultural enterprises is proposed. The sustainable development of an agricultural enterprise is based on a combination of economic development with environmental safety, which contributes to social development and global evolutionism. The existing methodological approaches to assessing the economic sustainability of production in agricultural enterprises and private households are generalized and the relevant system of indicators is supplemented. It is advisable to use

multidimensional comparisons to determine a comprehensive sustainable development assessment of an agricultural enterprise on an integrated basis. The advantages of such approach are in the possibilities to obtain regression models of the enterprise's sustainable development integrated assessments with the parameters of high degree of reliability.

The sustainability of the dairy farming functioning in agricultural enterprises significantly depends on the effectiveness of state support instruments in the industry, which for a long time has been characterized by non-systemic implementation of state support programs and funding. It is substantiated that in the current conditions the funds of the state and regional budgets should be directed to the expansion of the material and technical base of economically stable agricultural enterprises – milk producers on the basis of long-term programs of the dairy farming development.

The comparative assessment of the domestic and the EU countries legislation done in the research allows to establish the existence of differences in the definition of the statistic survey's subject. The subject of agricultural statistics is "agricultural ownership" in most developed countries, which is characterized by the following parameters: agricultural production, a single, separate, both technically and economically productive entity. In domestic practice this category includes legal entities – business entities in the agribusiness, and doesn't include private households.

Assessment of the milk production in agricultural enterprises and households stability was carried out on the basis of criteria of variability (variation), root mean square deviation, coefficients of variation and stability in the following sequence: construction of the level of the series and trend lines; alignment of the series along the trend line; determination of deviation from the calculated value; determination of the square of the deviation and calculation of the root mean square deviation; average value and coefficient of oscillation; coefficient of stability; comparison of the obtained result with the normative value. Thus, by the volume of gross milk production it is revealed the average milk production growth rate in agricultural enterprises, by the size of the cow population – the average rate of decline, which gives basis to conclude about the intensive type of dairy farming development.

The analysis of the current state of dairy cattle breeding development in Ukraine is carried out. It is substantiated state financing necessity of measures to transform private

households, which keep three or more cows, into small agribusiness entities, the development of service cooperatives, the completion of the program of identification of agricultural animals, the creation of information database, as well as the development of appropriate legislation.

In order to improve the pedigree and productive peculiarities of cattle kept in private households, public administration and local governments should establish cooperation between agricultural enterprises and households in livestock breeding.

Typology of personal farms according to the indicator of cows concentration per one household and level of marketability is carried out, what resulted the highlighting of the following types of private households: consumer (one cow), consumer-commodity (two cows), commodity-consumer (three cows), commodity (four cows). It is proved that in the conditions of milk shortage in the domestic market commodity private households have an opportunity to cover it partially, selling the production in the retail food markets or to become members of cooperative – to processing enterprises. There is no doubt that if the economic situation stabilizes, there will be a tendency to gradually reduce the number of households with a number of cows between 1 and 3 heads.

It is established that both large and small agricultural enterprises, as well as private households-milk producers have signs of sustainability, which strengthen it mainly due to internal factors, in particular, innovative, production and technological ones. One of them is the effectiveness of agricultural enterprise management in the development and adoption of strategic, current and operational management decisions.

A set of organizational and economic directions of milk production economic sustainability increase in agricultural enterprises and households is proposed in order to determine the strategies for their adaptation to changes in the operating environment.

Measures to increase the level of production culture, the innovative solutions use, the standardized use of living and tangible labor are proposed, which will help to increase the sustainability of agricultural enterprises – producers of dairy products.

The need to introduce certain requirements for feeding cows in the Technical Regulation "Raw milk production and quality and safety management" is substantiated. In particular, feed for cows must meet the animals energy need to create conditions for the production of milk by the animal and to ensure its viability as a living organism. It is expedient to allocate in a separate paragraph of this regulation requirements to workers,

in particular, the personnel involved in technological operations of raw milk production should have the appropriate qualification and observe rules of labor protection in dairy cattle breeding.

It has been established that all components of technological maps of production undergo changes only in highly concentrated enterprises of the corporate sector of the agricultural economy, and most of the surveyed small and medium-sized businesses have not been updated them for 10 years. It is proposed to envisage the following types of plans in the dairy enterprises internal planning system: reproduction of the herd, production, costs of dairy farming, resource and financial support.

Sustainability of milk production in enterprises of the corporate sector of the agricultural economy is ensured by production factors in the following groups: biological, technological and organizational and economic. It has been established that enterprises with a sustainable level of dairy farming consider innovative technologies (mostly foreign) as a priority, which provide higher productivity and resource efficiency, as a result a higher level of production culture and the use of special computer programs could be achieved. Under these conditions, it is necessary to transform the organizational and economic factor of production, namely the cooperation of specialists of agricultural enterprises and scientists of National Academy of Agricultural Sciences and agricultural universities, to ensure compliance with technology requirements, forecasting, formation of information and analytical system, identification of unused reserves etc.

It is proved that the effectiveness of integration relations between producers and consumers of raw milk is determined by the level of marketing costs, the amount of which primarily depends on the choice of sales channels. The generalization of the effectiveness of the existing channels of milk sales by agricultural enterprises made it possible to identify the following ones: milk processing at its own processing facilities; independent sale in retail markets; sale to a milk processing enterprise; sales to intermediaries. The choice of milk sales channels by medium and large agricultural enterprises is influenced by a number of factors: investment opportunities for own processing base and retail network development; existed economic relations with dairy processing enterprises; quality of raw milk, daily sales volumes, etc. When choosing a sales channel, small farms in the corporate sector of the agricultural economy take into

account the following factors: milk sale volume, provision of special transportation and refrigeration equipment; proximity to the processing plant and the retail market. It creates conditions for the monopolization of purchase prices for raw milk by wholesale intermediaries engaged in the collection of milk and its delivery for processing to dairy plants.

An important place in the formation of a favorable institutional environment for milk producers is given to professional associations, among which the activities of the Association of Milk Producers and the Ukrainian Holstein Association are analyzed. In order to intensify the activities of self-regulatory organizations in the dairy farming, it is advisable to increase the number of their members to 2/3 of agricultural enterprises regardless of the level of cows concentration, to intensify the participation of such organizations in state support policy forming, to provide proposals on voluntary basis regarding priority directions of researches, development of technical regulations, as well as reforming the standardization system in agriculture.

It is proved that the revival of dairy farming requires state bodies actions coordination, so for this purpose it is advisable to create a Coordinating Council at the Ministry of Economic Development, Trade and Agriculture of Ukraine. Such an advisory body is designed to facilitate the interaction of representatives of agricultural producers, self-governing organizations, scientific and educational institutions with public authorities and local governments.

The principles for formation of the system of milk quality and safety control in the territorial dairy cluster are generalized: a guarantee of safe production for the consumer health; integrated approach to quality and safety control; responsibility for product safety is shared between all entities involved in the technological process of milk production and processing; independence and objectivity; complexity; transparency of the control mechanism; unity of methodological approaches to control. It is proved that a necessary condition for effective quality control of raw materials is the use of equipment of certified laboratories of industrial scientific and research institutes and higher educational institutions of agricultural profile to assess the agricultural products quality.

Key words: sustainability, sustainable development, agricultural enterprise, dairyfarming, quality, efficiency.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	20
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТІЙКОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ	31
1.1. Економічна сутність, принципи та критерії забезпечення стійкого розвитку	31
1.2. Складові організаційно-економічного забезпечення стійкого розвитку підприємств молочного скотарства	50
1.3. Систематизація факторів стійкого розвитку підприємств молочного скотарства	66
1.4. Зарубіжний досвід розвитку молочного скотарства	79
Висновки до розділу 1	94
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДІАГНОСТИКИ СТІЙКОГО РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ МОЛОЧНОГО СКОТАРСТВА.....	97
2.1. Концептуальні засади забезпечення стійкості сільськогосподарських підприємств з виробництва молока	97
2.2. Методичні підходи до оцінки стійкості сільськогосподарських підприємств з виробництва молока	116
2.3. Інформаційно-статистичне забезпечення дослідження стійкості сільськогосподарських підприємств.....	130
Висновки до розділу 2	144
РОЗДІЛ 3. СУЧАСНИЙ СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ МОЛОЧНОГО СКОТАРСТВА У РІЗНИХ КАТЕГОРІЯХ ГОСПОДАРСТВ	148
3.1. Аналіз динаміки світового виробництва молока.....	148
3.2. Сучасний стан молочного скотарства в Україні	164
3.3. Оцінка економічної стійкості сільськогосподарських підприємств з виробництва молока	185
3.4. Вплив державної підтримки на забезпечення стійкості сільськогосподарських підприємств з виробництва молока.....	214
Висновки до розділу 3	238
РОЗДІЛ 4. СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ РОЗВИТКУ МОЛОЧНОГО СКОТАРСТВА У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВАХ.....	242
4.1. Стратегічні пріоритети розвитку молочного скотарства в сільськогосподарських підприємствах і господарствах населення.....	242
4.3. Організація матеріально-технічного забезпечення на принципах внутрішньогосподарської логістики.....	286

4.4. Забезпечення стійкого розвитку молочного скотарства на основі системи ризик-менеджменту	315
Висновки до розділу 4	355
РОЗДІЛ 5. УДОСКОНАЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЗАСАД ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТІЙКОСТІ ПІДПРИЄМСТВ З ВИРОБНИЦТВА МОЛОКА.....	358
5.1. Розвиток кооперації та інтеграції у молочному скотарстві	358
5.2. Інституціональні засади стійкого розвитку молочного скотарства	380
5.3. Інформаційно-аналітичне забезпечення стійкого розвитку молочного скотарства.....	408
Висновки до розділу 5	427
ВИСНОВКИ.....	431
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	440
ДОДАТКИ.....	468

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасні умови господарювання, в яких ведуть діяльність сільськогосподарські підприємства – виробники продукції молочного скотарства, характеризуються нестабільністю та проявом численних дестабілізуючих економічних чинників, що зумовлено посиленням глобалізаційних процесів і кризових явищ, підвищенням вимог споживачів до якості й безпечності молочної продукції, впливом науково-технічного прогресу, загостренням питань екологічної безпеки тощо. Господарства корпоративного сектору аграрної економіки постають перед необхідністю вирішення численних проблем, пов'язаних не лише із досягненням високих економічних показників, які забезпечують конкурентоспроможність виробленої продукції, але й із можливістю виживати у ринкових умовах. Більшість із них нині належним чином не адаптовані до змін у ринковому середовищі та застосовують традиційні підходи до управління господарською діяльністю, що гальмує ефективний розвиток. Саме тому виникає необхідність у розробленні організаційно-економічних механізмів адаптації діяльності сільськогосподарських підприємств–виробників продукції молочного скотарства до мінливих умов ведення бізнесу та забезпечення їх стійкого розвитку.

Для ефективного функціонування суб'єктів господарювання з виробництва молока в умовах недосконалої конкуренції та нестабільності зовнішнього середовища необхідно забезпечити розвиток усіх сфер господарської діяльності з урахуванням критеріїв і принципів економічної стійкості. Відповідно сільськогосподарські підприємства – виробники продукції молочного скотарства мають систематично здійснювати оцінку, контроль, моніторинг, моделювання своєї стійкості на основі комплексного використання ендогенних чинників розвитку виробництва, інтегруючи та координуючи багатоаспектну діяльність окремих структурних одиниць. Виходячи із вищеперелічених передумов, теоретичні, методичні та науково-практичні питання організаційно-економічного забезпечення стійкості розвитку господарств корпоративного сектору аграрної економіки–виробників продукції молочного скотарства набувають особливої актуальності та значимості.

Загальнотеоретичні та методологічні основи стійкості складних систем ґрунтовно висвітлювались у фундаментальних працях іноземних науковців:

Л. Вальраса, Я. Корнаї, А. Маршалла, В. Парето, А. Сміта та інших дослідників. Системні й відтворювальні підходи до вирішення проблем забезпечення стійкості розкрито у наукових працях І. Ансоффа, М. Кейнса, Ф. Кене, М. Кондратьєва, В. Леонтєєва, Д. Пірса, Д. Порраса, М. Портера, Р. Робертсона, А. Роува, К. Скоулза, Р. Стрік-ленда, А. Томпсона, А. Тоффлера, Д. Траута, П. Уайта, С. Хаттена, Х. Фрізевінкеля, Й. Шумпетера та інших.

Вагомий внесок у розробку проблеми забезпечення стійкості господарських систем із позицій системного підходу належить вітчизняним вченим: В. Андрійчуку, О. Варченко, І. Вініченко, В. Гейцю, О. Гончаренко, О. Гуторову, А. Даниленку, Д. Крисанову, П. Макаренку, О. Олійнику, К. Ткаченко, О. Шпичаку, О. Шубравській та ін. Розгляду багатоаспектних проблем розвитку молочного скотарства, питанням підвищення ефективності виробництва молока присвячені праці вітчизняних учених-аграрників: П. Березівського, Т. Божидарніка, М. Ільчука, М. Пархомця, В. Ніценка, Д. Шияна та багатьох інших науковців.

Визнаючи високу значимість наукових досліджень вищеперелічених авторів та відзначаючи наявність фундаментальних підходів до розкриття цих важливих питань, слід відзначити, що недостатньою мірою в теоретичному та прикладному аспектах розкрито закономірностей механізми забезпечення стійкості підприємств з виробництва молочної продукції. Водночас постає нагальна потреба в поглибленні та розширенні теоретико-методичної бази дослідження даної предметної області з урахуванням її адаптації до нових, динамічно мінливих економічних умов, що зумовлюють посилення конкуренції на внутрішньому та зовнішньому ринках молока. Дискусійність і недостатнє опрацювання зазначених питань, а також відсутність комплексного системного підходу до вирішення завдань підвищення стійкості сільськогосподарських підприємств молочного скотарства визначили вибір теми дисертаційного дослідження.

Вивчення теоретичних основ розвитку підприємницької структури дало підставу для висунення гіпотези про те, що забезпечення стійкого розвитку підприємств молочного скотарства в умовах невизначеності та ризику можливо забезпечити на основі удосконалення системи стратегічного та внутрішньофірмового планування, організації матеріально-технічного забезпечення на принципах логістики, запровадження системи ризик-менеджменту, посилення процесів інтеграції

та кооперації у молочному скотарстві, формування сприятливого інституціонального середовища, а також створення відповідного інформаційно-аналітичного забезпечення стійкого розвитку молочного скотарства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до тематики науково-дослідних робіт Білоцерківського національного аграрного університету, а саме: «Кон'юнктура світового та регіональних ринків сільськогосподарської продукції і продовольства за УКТЗЕД 01-24 та вплив її на стан ринкової рівноваги на аграрному ринку України» (державний реєстраційний номер 0108U0008131), у межах якої автором узагальнено напрями розвитку галузі з виробництва молока у провідних країнах світу й обґрунтовано шляхи підвищення конкурентних переваг української молочної продукції на зовнішніх ринках; «Удосконалення інформаційно-аналітичного забезпечення функціонування племінних господарств» (державний реєстраційний номер 0118U003649), де автором обґрунтовано методичні підходи щодо формування інформаційно-аналітичної системи в сільськогосподарських підприємствах–виробниках продукції молочного скотарства, які мають статус «племінного заводу»; «Особливості функціонування малих форм господарювання в агробізнесі України»(державний реєстраційний номер 0118U003640), у межах якої дисертантом здійснено оцінку стійкості малих сільськогосподарських підприємств–виробників молока.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є поглиблення теоретичних і методичних засад та розроблення організаційно-економічних рекомендацій щодо забезпечення стійкості сільськогосподарських підприємств з виробництва молока в умовах економічної нестабільності. Для досягнення мети було поставлено і розв'язано такі завдання:

поглибити теоретичні основи визначення сутності категорії, критеріїв забезпечення стійкого розвитку та систематизувати засади його досягнення в сільськогосподарських підприємствах;

розкрити сутність організаційно-економічного забезпечення стійкого розвитку аграрних формувань та охарактеризувати його складові інструменти;

систематизувати фактори та окреслити напрями їхнього впливу на стійкість розвитку сільськогосподарських підприємств молочного скотарства;

визначити методичні принципи та алгоритм дослідження стійкості підприємств молочного скотарства, обґрунтувати комплекс показників і систему інформаційно-статистичного забезпечення діяльності суб'єктів господарювання;

розглянути світові тенденції та перспективи розвитку молочного скотарства й визначити потенційні можливості України;

проаналізувати сучасний стан і тенденції розвитку молочного скотарства в Україні, узагальнити основні чинники, що впливають на функціонування сільськогосподарських підприємств з виробництва молока;

здійснити оцінку стійкості сільськогосподарських підприємств з виробництва молока та визначити основні чинники впливу на неї;

дослідити вплив державної підтримки на забезпечення стійкості сільськогосподарських підприємств з виробництва молока та визначити напрями підвищення її дієвості;

обґрунтувати стратегічні пріоритети розвитку молочного скотарства в сільськогосподарських підприємствах та господарств населення з урахуванням досягнутого рівня стійкості;

оцінити наявний інструментарій забезпечення системи внутрішньофірмового планування діяльності підприємств молочного скотарства та запропонувати напрями її поліпшення;

удосконалити концептуальний підхід до організації матеріально-технічного забезпечення на принципах внутрішньогосподарської логістики та розробити сценарії його розвитку з урахуванням галузевих особливостей;

сформувати комплекс організаційно-економічних інструментів забезпечення стійкого розвитку молочного скотарства на основі системи ризик-менеджменту;

розробити пропозиції щодо розвитку кооперації дрібних товаровиробників та удосконалення інтеграційних зв'язків між виробниками молока і переробними підприємствами для підвищення їх стійкості;

розкрити особливості середовища функціонування господарюючих суб'єктів молочного скотарства та окреслити інституціональні засади забезпечення їх стійкості;

сформувати складові системи інформаційно-аналітичного забезпечення стійкого розвитку молочного скотарства в різних організаційно-правових формах господарювання.

Об'єктом дослідження є діяльність сільськогосподарських підприємств молочного скотарства у мінливих екзогенному та ендегенному середовищах, економічні й організаційні відносини, фактори і процеси, які забезпечують їх економічну стійкість та формують передумови для її підвищення.

Предметом дослідження є сукупність теоретичних, методичних і прикладних засад забезпечення економічної стійкості виробництва молока в умовах невизначеності й ризику.

Методи дослідження. Теоретико-методологічною основою дисертаційного дослідження є сукупність методів, прийомів і принципів наукового пізнання, фундаментальні положення економічної теорії, наукові розробки з питань стійкості ведення молочного скотарства, законодавчо-нормативні акти України щодо регулювання ринку молока та молокопродуктів.

У дисертаційній роботі використано загальнонаукові та спеціальні методи економічних досліджень, зокрема: *системний підхід* – при вивченні зв'язків між явищами і процесами в системі забезпечення економічної стійкості підприємств; *статистичний аналіз* – при визначенні динаміки, структури та результативності розвитку сільськогосподарських підприємств з виробництва молока; *групування* – для з'ясування впливу низки факторів на рівень ефективності виробництва молока та його якості; *порівняльний* – для зіставлення економічних процесів при виробництві молока в різні часові періоди з метою виявлення причинно-наслідкових зв'язків; *діалектичний та абстрактно-логічний* – для теоретичних узагальнень і формування висновків; *метод експертних оцінок* – при визначенні основних факторів, які впливають на забезпечення економічної стійкості. *Графічні методи* застосовано при дослідженні зв'язків, виявленні тенденцій та закономірностей забезпечення економічної стійкості підприємств молочного скотарства. *Комплексні методи* використано при розрахунку інтегрального показника економічної стійкості підприємств, *абстрактно-логічний, розрахунково-конструктивний та оптимізаційний* – при визначенні стратегічних пріоритетів розвитку молочного скотарства в сільськогосподарських підприємствах і господарствах населення, обґрунтуванні системи внутрішньофірмового планування та організації матеріально-технічного забезпечення на підприємствах молочного скотарства, опрацюванні системи заходів з мінімізації ризиків при виробництві молока, обґрунтуванні ор-

ганізаційно-економічних та інституціональних засад забезпечення економічної стійкості підприємств молочного скотарства. Для аналізу чинників економічної стійкості сільськогосподарських підприємств застосовано методи комп'ютерної обробки й аналізу інформації за допомогою програм Microsoft Excel.

Інформаційну базу дисертаційного дослідження становлять економічні огляди, монографії й науково-аналітичні статті вітчизняних та іноземних авторів, інформаційні матеріали, опубліковані в періодичних виданнях та на офіційних сайтах світової комп'ютерної мережі Інтернет, особисті розробки й результати дослідження автора, закони України, нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, матеріали Державної служби статистики України, Міністерства розвитку торгівлі, економіки та сільського господарства України, звітність окремих сільськогосподарських підприємств–виробників молока, нормативна і довідкова література, результати особистих спостережень автора, а також наукова інформація, що має форму недрукованої продукції та розміщена у мережі Internet.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у наступному:

вперше:

розроблено стратегії стійкого розвитку молочного скотарства в сільськогосподарських підприємствах на основі врахування типу стійкості, а саме: концентрації, інтеграції, диверсифікації, скорочення, які передбачають посилення ринкових позицій, модернізацію та технічне переозброєння технологічного процесу, удосконалення економічних відносин з переробними підприємствами, організацію постачання на принципах логістики, розширення асортименту за рахунок організації переробки розвитку виробництва товарів технологічно пов'язаних і не пов'язаних; для товарно-споживчих і товарних сільських домогосподарств, які шляхом об'єднання в кооперативи та концентрації виробничих ресурсів стануть основою розвитку малих суб'єктів підприємницької діяльності;

розроблено складові системи внутрішньофірмового планування підприємств молочного скотарства з метою підвищення обґрунтованості планових показників, забезпечення рівномірного руху грошових і товарних потоків, оптимізації поголів'я великої рогатої худоби та раціоналізації структури дійного стада, що досягається за рахунок використання методу синхронізації отелень при відтворенні поголів'я корів молочного напрямку продуктивності, запровадженні амортизації до-

вгострокових біологічних активів, обчисленні собівартості продукції з урахуванням її якісних характеристик, нормування затрат праці по основних технологічних операціях;

запропоновано комплексний підхід до формування інституціонального середовища функціонування товаровиробників молока, який на відміну від існуючого передбачає: надання доплати за приріст поголів'я корів, придбання племінного поголів'я для особистих селянських господарств; диференційовані форми підтримки сільгосп підприємств залежно від чисельності поголів'я; ведення моніторингу контролю якості й безпеки молока акредитованими лабораторіями; створення координуючого та консультативно-дорадчого органу, що сприятиме підвищенню стійкості суб'єктів агробізнесу різних організаційно-правових форм господарювання в умовах посилення впливу глобалізаційних чинників та стагнації галузі;

удосконалено:

інструменти та форми державної підтримки товаровиробників молока, зорієнтованої на підвищення стійкості виробничої діяльності, а саме: 50 % відшкодування вартості придбаної племінної худоби та вартості об'єктів тваринництва; часткової компенсації витрат на організацію сімейних ферм; завершення програми ідентифікації сільськогосподарських тварин та створення інформаційної системи біобезпеки; формування обслуговуючої кооперації;

показники інформаційно-аналітичного забезпечення розвитку молочного скотарства, які на відміну від сформованого масиву передбачають запровадження територіального принципу формування інформації, уточнення показника валового надою молока із виділенням корів молочного напрямку, їх кількості та продуктивності, нівелювання відхилень при обчисленні вартісних показників у малих, середніх і великих сільськогосподарських підприємствах на основі статистичних ваг, створення єдиної інформаційно-аналітичної системи «Молочне скотарство»;

систему закупівель матеріально-технічних ресурсів для підприємств молочного скотарства, яка передбачає використання: ІТ-технологій у закупівельній діяльності; обґрунтованих критеріїв вибору постачальників виробничого обладнання та інших матеріальних ресурсів; якісно-вартісної оцінки кормів; програми енергозбереження на всіх етапах технологічного процесу, що сприятиме оптимізації виробничих витрат;

наукові підходи до використання інструментів ризик-менеджменту, зорієнтованих на підвищення стійкості молочного скотарства на основі зниження техногенного навантаження на навколишнє природне середовище, забезпечення комфортних умов для утримання тварин, збалансованої годівлі, запровадження системи біобезпеки, використання інструментів страхування сільськогосподарських тварин, удосконалення економічних відносин із переробниками, що сприятиме гнучкій адаптації підприємств до змін зовнішнього середовища в умовах ризику й невизначеності;

складові системи інформаційно-аналітичного забезпечення бізнес-процесів у молочному скотарстві, яке включає в себе уніфіковану інформаційну систему обліку та контролю руху великої рогатої худоби (ІС) «Молочне скотарство», комп'ютеризовані системи управління процесом виробництва та молочним стадом, науковий супровід та консультаційну підтримку через регіональні навчально-аналітичні центри, удосконалених підходів до планування, обліку та калькулювання собівартості продукції, що дозволить комплексно досліджувати стійкість підприємств галузі й розробляти раціональні управлінські рішення;

дістали подальшого розвитку:

інтерпретація поняття «стійкість сільськогосподарського підприємства» як багатоаспектної характеристики, що визначає його здатність запобігати виникненню відхилень від визначених стратегічних цілей під впливом екзогенних і ендогенних факторів, досягаючи соціального, економічного й екологічного ефекту шляхом модернізації складових внутрішнього потенціалу, а також адаптації та гармонізації взаємодії із зовнішнім середовищем, що поглибить розуміння процесу забезпечення стійкого розвитку підприємства;

система організаційно-економічного забезпечення стійкості сільськогосподарських підприємств – виробників продукції молочного скотарства як сукупності диференційованих організаційно-структурних інструментів, які обґрунтовано за організаційними, економічними та мотиваційними групами, що зорієнтовані на прояв мультиплікативного ефекту від досягнення стратегічних цілей розвитку суб'єкта господарювання в умовах нестабільного зовнішнього середовища;

класифікація факторів стійкого розвитку виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах, що дало змогу виділити організаційно-виробничі та

зовнішні фактори, визначити їх прояв та взаємозв'язок, обґрунтувати вектори впливу на стійкість його бізнес-процесів, що дозволить прогнозувати напрям їх зміни та раціонально впливати на них;

ідентифікація факторів, що впливають позитивно (інструменти державної підтримки, впровадження техніко-технологічних інновацій, підвищення генетичного потенціалу) та негативно (висока капіталомісткість і тривалі періоди окупності інвестицій, зменшення термінів господарсько-корисного використання корів, високий рівень витрат на утримання основного стада, відсутність державних програм стимулювання розвитку молочного скотарства в суб'єктах агробізнесу – малих формах господарювання та особистих селянських господарствах) на розвиток галузі, охарактеризовано їх прояв і взаємозв'язки, обґрунтовано напрями впливу на стійкість виробництва, що дасть змогу приймати обґрунтовані управлінські рішення стосовно посилення або зниженню їхнього впливу;

напрями підвищення стійкості сільськогосподарських підприємств – виробників молочного скотарства на основі розвитку системи кооперації суб'єктів малого підприємництва, удосконалення інтеграційних зв'язків між товаровиробниками та переробниками на всіх етапах технологічного процесу шляхом формування територіального молочного кластера, які сукупно зорієнтовані на виробництво високоякісної продукції.

Практичне значення одержаних результатів. Отримані наукові розробки щодо покращення функціонування ринків агропродовольства використані в практичній діяльності Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, зокрема механізм формування економічних заходів, які будуть стимулювати нарощення поголів'я корів у господарствах корпоративного сектору аграрної економіки, зокрема щодо надання дотації за збереження корів (довідка № 921/06/14-19 від 29.01.2020р.).

Методичні прогнози подальшого розвитку молочного скотарства використані при розробці програми розвитку сільських територій до 2025 р., яка була схвалена Білоцерківською районною радою (довідка № 02-10-222 від 15.01.2020 р.).

Результати дисертаційного дослідження були використані при формуванні перспективного плану відтворення поголів'я корів молочного напрямку продуктивності з урахуванням очікуваного рівня рентабельного виробництва та реаліза-

ції молока в СТОВ ім. Довженка (довідка № 503 від 17.02.2020 р.), також використано розроблену методику оцінки рівня витрат кормів при оцінці ефективності виробництва молока в агрофірмі «Маяк» (довідка № 201 від 22.01.2020 р.).

Авторський доробок щодо обґрунтування теоретичних засад оцінки стійкості сільськогосподарських підприємств – виробників молока використано в навчальному процесі Білоцерківського національного аграрного університету при викладанні дисциплін «Аграрний менеджмент», «Організація виробництва», «Планування діяльності» (акт від 23.11.2019 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею, в якій комплексно розглянуто теоретичні, методичні та прикладні аспекти організаційно-економічного забезпечення стійкого виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах. Наукові положення, висновки і рекомендації, винесені на захист, одержано дисертантом самостійно. З опублікованих наукових праць і наукових доповідей, у написанні та підготовці яких брав участь автор, у дисертаційній роботі використано тільки ті результати, ідеї і положення, що належать йому особисто. Робота не містить матеріалів кандидатської дисертації.

Здобувачем зібрано, опрацьовано та проаналізовано значну за обсягом, достовірну й об'єктивну статистико-економічну інформацію, яку використано при проведенні дослідження за темою дисертації. На основі цієї інформації зроблено відповідні розрахунки, що характеризують та ілюструють економічні явища і процеси, які відбуваються в сільськогосподарських підприємствах – виробниках продукції молочного скотарства.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційної роботи доповідались на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях: Міжнародна науково-практична конференція «Ціна, якість, витрати та ефективність виробництва» (28-29 жовтня 2010 р., НУБіП України); Міжнародна науково-практична конференція «Розвиток сільських територій: економічний, соціальний і екологічний аспекти» (17-18 березня 2011 р., НУБіП України); Міжнародна науково-практична конференція присвячена 60-річчю економічного факультету «Економічний розвиток агропромислового виробництва та природоохоронної сфери в умовах глобалізації і регіональних викликів» (24-25 жовтня 2011 р., НУБіП України); Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми управлін-

ня економікою та шляхи їх вирішення»(8-9 листопада 2012 р., м.Львів); Міжнародна науково-практична конференція «Ринкові трансформації розвитку земельних відносин: результати, наслідки, перспективи»(10-11 жовтня 2012 р., НУБіП України); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальные проблемы экономик посткоммунистических стран на современном этапе» (28-29 липня 2013р., Інститут економіки Паата Гугушвілі, м.Тбілісі, Грузія); Міжнародна науково-практична конференція «Перспективи розвитку фінансового забезпечення агропродовольчого виробництва в Україні»(13-14 жовтня 2014 р., м. Київ); Міжнародна науково-практична конференція «Роль аграрних вищих навчальних закладів у розвитку малих форм господарювання як фактора соціально-економічної стабільності сільських територій та самозайнятості населення» (23 листопада 2016 р., м. Київ, НМЦ «Агроосвіта»); Міжнародна науково-практична конференція «Аграрна політика України в умовах глобальних продовольчих та фінансово-економічних викликів» присвячена 65-річчю економічного факультету НУБіП України (20-21 жовтня 2016 р., Київ, НУБіП України); Державна науково-практична конференція «Стратегічні пріоритети економічного розвитку агросфери» (23 листопада 2017 р., Біла Церква).

Публікації. За результатами наукових досліджень опубліковано 48 наукових праць загальним обсягом 56,51 друк. арк., з них: 2 колективні монографії (24,1 друк. арк.) та 1 одноосібна монографія (17,4 друк. арк.); 40 статей у наукових фахових виданнях (14,1 друк. арк.), 2 статті в іноземних виданнях (0,86 друк. арк.); 3 тези конференцій (0,05 друк. арк.).

Структура роботи і обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Основний зміст дисертації викладено на 404 сторінках комп'ютерного тексту. Дисертація містить 64 рисунків, 35 таблиць, список використаних джерел (359 найменувань), 49 додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТІЙКОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

1.1. Економічна сутність, принципи та критерії забезпечення стійкого розвитку

Економічна нестабільність, характерна для розвитку вітчизняної економіки на сучасному етапі, висуває перед наукою актуальні завдання щодо забезпечення сталого розвитку економічних систем різних рівнів управління (країни, регіонів, галузей та окремих підприємств). Важливим завданням нині постає визначення й активізація дії факторів економічного зростання для забезпечення сталого і збалансованого розвитку країни. Сталість і збалансованість економічного розвитку означає, що економіка спроможна своєчасно подолати диспропорції, що сформувалися в господарюючій системі. При цьому підвищується ефективність виробництва, досягається гармонізація інтересів суб'єктів ринку, що сприяє вирішенню соціальних проблем, серед яких узгодженість розвитку сільськогосподарського виробництва та вимог законів розвитку біосфери, що дає змогу уникнути екологічної катастрофи [1]. Науково-технічний прогрес формує передумови зміни вимог ринку, а це зумовлює пошук механізмів, які дозволяють вирішити нові виробничі завдання, визначити господарські зв'язки, задовольняти нові запити споживачів. У результаті цього суспільство починає рухатися до нового рівня збалансованості економічних процесів відповідно до сучасних вимог науково-технічного прогресу.

Концепція сталого розвитку, сформульована Міжнародною комісією по навколишньому середовищу та розвитку ООН в 1987 р., зосереджує увагу на збалансованому, екологічно безпечному соціально-економічному розвитку без вичерпання природно-ресурсного потенціалу та передбачає посилення відповідальності за всі форми діяльності, які завдають шкоди навколишньому природному середовищу. Основні положення концепції: людство спроможне надати розвитку сталого та довгострокового характеру, щоб він задовольняв потреби нинішнього покоління, не позбавляючи майбутні покоління можливості задовольнити свої потре-

би. Безперечно, основними умовами настання такої ситуації є: справедливість у реалізації права людей на екологічну безпеку та сприятливе середовище проживання; відхід від практики незворотного витрачання невідновлюваних природних ресурсів; підтримка відповідної якості навколишнього середовища та використання заходів екологічної регенерації; основа сталого розвитку ґрунтується на раціональному використанні наявних глобальних ресурсів та екологічного потенціалу; з метою забезпечення сталого глобального розвитку необхідно, щоб ті, хто має в наявності значні засоби, узгодили свій спосіб життя з екологічними можливостями, зокрема, у споживанні енергії, а їхня допомога країнам, що розвиваються, не призводила б до надмірної експлуатації природних ресурсів цих країн; сталий розвиток являє собою не незмінний стан гармонії, а процес змін, у якому масштаби використання ресурсів, напрямів капіталовкладень, орієнтація технічного розвитку та інституціональні зміни узгоджуються із поточними та майбутніми потребами [2]. Результати узагальнення розвитку економічних теорій є підґрунтям для висновку про те, що концепція сталого розвитку може розглядатись як нова ідея побудови або перебудови суспільства, окремі її передумови морально-етичні принципи античного світу, інші розвинуті розвитку економістами, починаючи від Ф. Кене та Т. Мальтуса і до наших днів [3-4]. Принцип збалансованого, рівноважного економічного розвитку бере початок у теорії оптимізації В. Парето [5]. Теорія сталого розвитку виникла як продовження ідей Дж. М. Кейнса [6] в концепціях економічного зростання та його меж, нового економічного порядку, постіндустріалізму, а також концепцій ноосфери П. Тейяра де Шардена, В. Вернадського, Н. Моїсева та інших теоретиків, які вони запропонували як загальні ідеологічні засади господарської діяльності людства. [7]. Концепцію сталого розвитку прийнято розглядати в збалансованому взаємозв'язку її складових компонентів: економічний, екологічний та соціальний розвиток.

У сучасній економіці поняття «економічний розвиток» ототожнюється із економічним зростанням та характеризується, передусім, кількісними показниками (збільшення обсягів виробництва, ріст ВВП та ін.), а якість зростання та його витрати (екологічні, соціальні) зазвичай залишаються поза увагою. Стійке економічне зростання – це однонаправлений у бік збільшення вектор зміни кількісних характеристик, водночас економічний розвиток припускає відхід від такої динаміки

на користь досягнення якісних характеристик «неекономічного характеру» (освіта, охорона здоров'я та ін.).

Існує думка, що прийняття рішення за традиційним підходом на основі економічних та фінансових показників, які не повною мірою відображають економічні, соціальні й екологічні процеси, призвело до фінансової кризи 2008 року [8]. Дослідження науковців доводять існування залежності між ступенем впливу на навколишнє середовище, його деградацією та досягнутим рівнем економічного добробуту країни: чим вищий останній, тим нижчий ступінь деградації. При цьому виявлено закономірність: при зростанні доходів на одну особу ступінь деградації навколишнього середовища спочатку підвищується, а з досягненням певного рівня добробуту починає знижуватися. Ця закономірність одержала назву екологічної кривої С. Кузнеця, яка відображає залежність між ступенем впливу на навколишнє середовище, його деградацією та досягнутим рівнем економічного добробуту. Так, факторами економічного зростання, як доводить С. Кузнець, є: постійний ріст національного продукту; технічний прогрес; інституціональні, поведінкові та ідеологічні зміни, необхідні для реалізації інноваційного потенціалу росту [9]

Соціальна складова сталого розвитку в основному характеризується рівнем якості життя та соціальної справедливості. Якість життя – рівень задоволення матеріальних та духовних потреб людини, тобто в продуктах харчування, житлі, одязі та інших матеріальних благах, а також право на здорове середовище проживання, безпеку існування, можливості відтворення фізичних і духовних сил, інтелектуального розвитку та ін.

Соціальна справедливість – це рівність об'єктивних можливостей одержання доходів, а, отже, одним із критеріїв сталого розвитку, в першу чергу, є справедливість у розподілі доходів. Для порівняння рівнів нерівності у розподілі доходів використовуються так звані криві Лоренца та індекс Джіні [10]. Екологічна складова сталого розвитку включає такі аспекти: навколишнє середовище, природно-ресурсний потенціал; процес взаємодії людини й навколишнього середовища; екологічна політика, яка реалізує екологічний імператив в інтересах усіх сторін діяльності суспільства.

Узагальнення наукових джерел дало змогу переконатися, що найчастіше збалансованість розглядається на рівні регіону як узгодженість господарських проце-

сів на певній території. Основними методами забезпечення такого стану є формування локальних ринків, зорієнтованих на задоволення потреб населення регіону, а пропорції регіональної збалансованості повинні відповідати народногосподарським міжгалузевим пропорціям [11-12]

Досягнення пропорційності також розглядається на основі збалансованості форм господарювання шляхом використання спеціальних методів організації виробничої і комерційної діяльності для реалізації потенціалу різних підприємств. Формами реалізації збалансованості найчастіше, наприклад у сільському виробництві, є вертикальна та горизонтальна інтеграція, кооперація, кластери та ін [13].

Слід розглянути також відтворювальну збалансованість структури економіки, зорієнтованої на невпевність виробничого процесу та розвитку факторів економічного зростання. Методами досягнення такого виду збалансованості є: узгодження збалансованості в часі, яка враховує виробництво, процес реалізації та одержання прибутку; забезпечення необхідного співвідношення між: доходами та заощадженнями населення; процесом накопичення заощаджень та інвестуванням; забезпеченням економічного зростання та підвищенням ефективності інвестицій; інвестиціями та процесом оновлення основних фондів [14].

У деяких працях розглядається збалансованість за ефективністю на основі зіставлення рівня розвитку підприємств, що входять в єдиний технологічний ланцюг, наприклад окремі продуктові агроланцюги. З метою оцінки товарної політики підприємства використовується показник збалансованості за товарним асортиментом, що характеризує відповідність структури й обсягів виробництва структурі та обсягу платоспроможного попиту на кінцевий продукт і відповідно структурі й величині кінцевого споживання. Методами досягнення є додержання певного співвідношення факторів виробництва з обсягами випуску продукції з урахуванням різного техніко-технологічного рівня, а також розвиток диверсифікації виробництва [15].

З метою вивчення дії окремих механізмів у досягненні збалансованого розвитку, на нашу думку, доцільно уточнити понятійний апарат сталого розвитку. Категорія «розвиток» розглядається як необхідний рух, зміна в часі [16]. Розвиток є нескінченним, однак існує як окремий кінцевий процес та має напрям, визначається складанням різних тенденцій відповідно до законів руху системи. Зазначимо, що зміст категорії «сталий розвиток» досліджувався багатьма вітчизняними та зарубіжними

науковцями. Насамперед, термін «сталий» прийнято використовувати щодо структури або системи. У даному випадку термін означає здатність об'єкта зберігати необхідні властивості за умови дії певних впливів, що означає спроможність її повертатися у рівноважний, вихідний або близький до цілісності системи стан та відносну незалежність від зовнішнього середовища. Узагальнений аналіз сутнісної характеристики сталого розвитку дає підстави для висновку, що дана категорія відображає різні аспекти функціонування економічних систем, однак за будь-якого підходу – це здатність економічної системи зберігати характеристики та бути стійкою до різних як позитивних, так і негативних впливів середовища.

Так, Брундтланд Г.Х., який очолював Комісію при ООН по навколишньому середовищу та розвитку, під сталим розглядав розвиток, спрямований на задоволення сучасних потреб суспільства, але при цьому майбутні покоління також повинні мати можливості задоволення своїх потреб. Запропонована концепція сталого розвитку ґрунтувалася на принципах екологічної цілісності, еко-ефективності та еко-справедливості, мала техніко-технологічне обґрунтування щодо економії ресурсів [17]. Це визначення було прийнято за основу більшістю вітчизняних та зарубіжних дослідників. Зміст терміна «сталий розвиток» у цьому трактуванні відображає визнання факту, що існуючі тенденції розвитку до «сталого», тобто передбачуваного сприятливого майбутнього, не ведуть.

Характеризуючи сталий розвиток, більшість науковців акцентують увагу на тривалому (неперервному) соціально-економічному розвитку, який забезпечує високий ступінь безпеки системи «людина-суспільство-природа»: «... розвиток при якому валовий економічний ріст, не повинен виходити за межі спроможності систем до життєзабезпечення, [18] тобто визначає необхідність меж валового економічного росту; «сталий розвиток забезпечує неперервний прогрес суспільства» [19]. Світовий банк розглядає «сталий розвиток» з позиції управління сукупним капіталом суспільства, що забезпечує збереження й подальший розвиток людських можливостей.

При цьому слід зазначити, що у вітчизняній практиці поширення та розвиток концепції сталого розвитку активно розглядаються на рівні агросфери. Поділяємо думку О. Попової, що сталий розвиток агросфери має визначати стратегію нового етапу аграрного й сільського розвитку в Україні та стати вагомою складовою національної ідеї суспільного прогресу. При забезпеченні розвитку на засадах ста-

лості агросфера як соціо-економіко-екологічна система, розумно керована і регульована людиною так, щоб зростаючі потреби у продовольстві гармонійно поєднувалися зі збереженням і примноженням агроресурсного потенціалу цивілізаційного розвитку, може розглядатись як форма просування до ноосфери [20].

Встановлено, що українські науковці «сталий розвиток» розглядають як стабільний, постійний ріст, тоді як в іноземних джерелах «sustainable development», «nachhaltige Entwicklung», «developement durable» мають вужчий зміст. Це – розвиток, який є безупинним, триваючим і таким, що не суперечить руху людства у колишньому напрямі. Неоднозначне розуміння поняття «сталий розвиток» дозволяє по-різному тлумачити зміст концепції сталого розвитку. У зв'язку із цим деякі науковці наголошують на неточності перекладу поняття «sustainable development», оскільки розвиток у принципі не може бути сталим. Погоджуємося, що сталість системи об'єктивно передбачає відсутність або недостатність сил, які сприяють її переходу в новий якісний стан, і переважання сил, які спроможні повернути її у вихідний стан у разі порушення системи. Отже, переклад виник у вигляді певного компромісу між науковим розумінням сучасної реальності та прагненням запропонувати більш оптимістичні перспективи для бізнесу й суспільства [21].

Підсумовуючи вищевикладене, з економічного погляду термін «сталий розвиток» спочатку застосовувався до макроекономічних об'єктів (галузей, країн, світової економіки в цілому). Зазвичай категорія «сталий розвиток» використовується для характеристики складних динамічних систем, які зазнають впливу значної кількості числа факторів. Підприємство є складною динамічною системою, яка функціонує в мінливих умовах внутрішнього та зовнішнього середовища, тому доцільно розглядати зміст стійкого розвитку щодо сільськогосподарського підприємства. Багато дослідників досить ґрунтовно розглядали проблему стійкого розвитку сільськогосподарських підприємств молочного скотарства, однак не можна стверджувати, що дотепер сформовано єдину цілісну концепцію.

В економічній теорії існує ряд концептуальних підходів до поведінки підприємницьких структур, які певною мірою відображають погляди науковців на проблему стійкого розвитку. У зв'язку із цим необхідно розглянути теоретичні розробки класичної, неокласичної, інституціональної, еволюційної, поведінкової (біхевіористської) теорій. Із позиції класичного розуміння фірми її діяльність зводи-

лася до залучення ресурсів з метою максимізації різниці між виручкою та витратами [22]. За К. Марксом ріст конкуренції, орієнтація на максимальний прибуток неминуче вели до надмірної централізації капіталістичних підприємств, нарощення масштабів діяльності (монополізації) і збільшення експлуатації працівників, що зумовило наявність протиріч між факторами і призводило до економічних криз [23]. В рамках класичної теорії характеристики стійкого розвитку підприємства стосувалися переважно його внутрішніх факторів.

У неокласичній теорії (А. Маршалл, Дж. Робінсон, Е. Чемберлін та ін.) підприємницька фірма є гомогенною та структурно єдиною, внаслідок цього виробництво є незмінним, організаційна структура цілісна, тому внутрішнє середовище не мало великого значення і не розглядалося як фактор стійкого розвитку [24-26]. Поведінка підприємця є раціональною і спрямована на максимізацію прибутку, зовнішнє середовище в цілому є передбачуваним. Характеристики стійкого розвитку зумовлені необхідністю реакції фірми на коливання цін. Саме тому в межах неокласичної теорії характеристики стійкого розвитку підприємства стосувалися переважно факторів зовнішнього середовища. Від неокласичного підходу відрізнялася позиція Й. Шумпетера, який одночасно враховував дію зовнішніх і внутрішніх факторів фірми, а також вважав, що успіх стійкого розвитку переважно пов'язаний із динамічним зовнішнім середовищем, використовуючи потенціал якої, підприємець-новатор поєднує фактори для виробництва нової продукції або для виходу на новий ринок. Підприємець, який працює в умовах невизначеного середовища, орієнтується на високий ризик, створює такі комбінації факторів (інновації), які порушують рівновагу на ринках, дозволяють йому одержувати підвищену ренту та випереджувати своїх конкурентів.

Інституціоналізм (Веблен Т. та ін.) розглядає підприємство з позиції набутих правил поведінки, зумовлених загальною ситуацією в економіці [27]. Економіка не є рівноважною системою, і результат діяльності підприємства зумовлений не оптимізованими та раціональними розрахунками підприємців, а інститутами. Неоінституціоналізм (Коуз Р., Уільямсон О., Норт Д.) як фактори враховували інституційне середовище, інституціональні угоди, трансакційні витрати, права власності [28-30]. Фірма у даному випадку представлена не як виробнича функція, а у вигляді сукупності контрактних зобов'язань, тому характеристики стійкого роз-

витку підприємства у межах цього підходу концентруються переважно на факторах зовнішнього середовища.

В еволюційній теорії (Нельсон Р., Уінтер С.) стан фірми вважається наслідком її положення в певній сукупності та в мінливому середовищі [31]. Стійкість фірми пов'язана зі стереотипами її поведінки та правилами – рутинами, які виступають результатом навчання та накопичення неявних знань, які створюються переважно для того, щоб випередити конкурентів. Рутини не завжди змінюються у разі зміни зовнішнього середовища, а еволюціонують згідно з прийнятими правилами відповіді на причини внутрішніх або зовнішніх впливів. Стійкий розвиток підприємства немає єдиного критерію забезпечення оптимального рішень.

Поведінкові теорії фірми (Г. Саймон, Дж. Марч, А. Ньюелл та ін.) ґрунтуються на вивченні мотивів поведінки менеджерів та інших категорій персоналу, а також припущенні про те, що нестача інформації змушує фірми не максимізувати прибуток, а орієнтуватися на досягненні більш реальних результатів. [32-34]..

Стійкість розвитку фірми спрямована на вирішення проблеми взаємодії власників і найманих працівників. Можливість останніх до володіння більш повною інформацією сприяє використанню цього для своєї вигоди та проти інтересів власників. Основним завданням управління стійким розвитком є забезпечення єдиного спрямування інтересів та дій власників і менеджерів на довгострокову перспективу. У подальших працях з менеджменту, стратегічного управління, конкурентоспроможності, маркетингу ідеї про необхідність підтримки стійкого розвитку підприємницьких структур на основі оптимальної поведінки фірм, організацій, розвитку ключових факторів одержали подальше підтвердження. Так, М. Портер довів, що фірми успішно функціонують, володіючи п'ятьма силами всередині галузі [35], а Ф. Котлер розкрив концепцію конкурентних переваг стійкого розвитку, що передбачає забезпечення споживачів значними цінностями, що в свою чергу сприяє збільшенню частки ринку підприємства, рівня рентабельності та підвищенню його вартості [36]. Необхідно зазначити, що різноманітність теоретичних підходів не розв'язала повною мірою проблему стійкого розвитку підприємницьких структур. Дискусії, що тривають відображають неузгодженість позицій економістів щодо сутності стійкості функціонування підприємств.

Розглянемо підходи до поняття стійкого розвитку підприємницької структури, які здебільшого відображають галузевий, вузькоспеціалізований аспект або

причинно-наслідковий зв'язок його складових. Поширеним є підхід до розуміння розвитку як якісної зміни у будь-якій економічній системі: «процес сукупних змін у соціально-економічній системі підприємства, спрямований на його перехід у новий якісно-кількісний стан у часі під впливом факторів внутрішнього і зовнішнього середовища, причому за напрямом він може бути як позитивним, так і негативним»; [37] «якісні перетворення в діяльності за рахунок змін кількісних і структурних характеристик техніко-технологічних, організаційно-комунікаційних, фінансово-економічних ресурсів на основі ефективного використання інтелектуально-кадрових ресурсів та інформаційних технологій»; [38] «сукупність спрямованих, інтенсивних та якісних змін економічної природи, що відбуваються на підприємстві внаслідок суперечності у внутрішньому середовищі та впливів факторів зовнішнього середовища» [39] Вважаємо такий підхід до розуміння цієї категорії вузьким, оскільки залишаються поза увагою прояв деструктивних явищ та зміна вектора розвитку, що вимагає прийняття відповідних рішень щодо повернення економічної системи у попередній (бажаний) стан.

Помітною є група науковців, які під розвитком розуміють «унікальний процес трансформації відкритої системи в просторі та часі, який характеризується перманентною зміною глобальних цілей його існування шляхом формування нової дисипативної структури і переведенням його в новий атрактор (одна з альтернативних траєкторій розвитку підприємства) функціонування» [40]; «безупинний процес, що відбувається за штучно встановленою або природною програмою як зміна станів підприємства, кожен з яких є якісно іншим за попередній, через що ... виникають, розкриваються та можуть бути реалізовані нові можливості, нові властивості, якості та характерні риси, ... що зміцнює його позиціонування в зовнішньому середовищі і підвищує здатність протидіяти його негативним впливам» [41]. Так, можна погодитися, що розвиток – це процес, однак він може мати цілеспрямований характер, внаслідок чого є можливість уникнути ризикових ситуацій або мінімізувати негативний вплив їх на стан системи.

Ураховуючи трансформаційні процеси, які відбуваються у зміні організаційних форм сільськогосподарських підприємств, які традиційно не можна вважати розвитком як перехід від нижчих форм до вищих, ці процеси можна розглядати як регресивну лінію розвитку. Адже прогресивний розвиток характеризується про-

явом нових властивостей та функцій, тому підсумком розвитку повинно бути утворення більшої кількості якісних характеристик системи. Отже, розвиток є специфічною формою єдності зміни та збереження системи, яка набуває тенденції до ускладнення або спрощення форм.

Окрім того, розвиток є єдністю прогресивних та регресивних елементів. Базуючись на цьому, розвиток підприємницької структури можливий за рахунок якісно нових перетворень: формування інноваційного потенціалу, його стратегічних напрямів та окремих адаптацій – процесів оптимізації і раціоналізації. Саме на цьому наголошують науковці, позиції яких ґрунтуються на цілеспрямованому впливові на розвиток: «довгострокова програма вдосконалення можливостей вирішувати різні проблеми і здібностей до відновлення, особливо шляхом підвищення ефективності управління культурою організації» [42]; «динамічна система взаємодіючих підсистем, передумов, факторів і принципів, які формують вектор кількісних і якісних змін функціонування підприємством, спрямованих на досягнення пріоритетів» [43].

Серед численних економічних об'єктів найбільший інтерес становить вивчення стійкого розвитку сільськогосподарського підприємства як основної структурної ланки аграрної економіки. На цьому рівні необхідно вивчити насамперед можливості досягнення та підтримки стійкого розвитку галузі й економіки країни в цілому. Аналіз наукових джерел з питань стійкості дозволяє зробити висновок про широкий спектр трактування поняття «стійкість» щодо сільськогосподарського підприємства. Тому вивчення проблем стійкого розвитку підприємства варто розпочати з уточнення цього терміна в економічному аспекті.

Одним із підходів до визначення стійкості як особливого стану господарської системи, який гарантує цілеспрямований її рух у поточний момент часу та прогнозованому майбутньому, можна визначити: «такий рівноважний стан підприємства, при якому економічні й управлінські рішення здатні регулювати основні чинники стійкого положення підприємства: управління, виробництва, фінансів, персоналу і стратегії в заданих межах ризику» [44]; «стан рівноваги або здатність повертатися в цей стан відкритої соціально-економічної системи (підприємство), після того як мало місце виведення з цього стану зовнішніми й внутрішніми збурюючими впливами за рахунок ефективного використання усіх видів ресурсів з подальшою спроможністю забезпечувати оптимальний процес їх поповнення»

[45]; «потенційні можливості підприємства повернутися у стан рівноваги, в якому підприємство має позитивну динаміку функціонування, або не виходить за межі встановлених границь» [46]; «здатність підприємства реагувати через механізми протистояння чи адаптації на зміни зовнішнього та внутрішнього середовищ з метою не лише збереження та формування факторів, які забезпечують його самозбереження та ефективне функціонування на поточний момент часу, а й сприяють його подальшому розвитку» [47]. Підтримуємо такий підхід до тлумачення економічної стійкості, хоча розглянуті визначення не дозволяють чітко окреслити інструменти цілеспрямованого впливу, окрім того стійкість розглядається стосовно стабільної макроекономіки, тому не можна зробити висновок про оцінку діяльності системи при зміні чинників зовнішнього середовища.

На думку науковців, які розглядають економічну стійкість через забезпечення фінансової стійкості, головною метою управління підприємством є забезпечення його виживання. Тобто забезпечення фінансової стійкості, збереження спроможності підприємства виконувати свої зобов'язання перед персоналом, кредиторами, власниками: «такий стан підприємства, коли обсяг його майна (активів) достатній для погашення зобов'язань, тобто підприємство є платоспроможним; стан і структура активів організації, їх забезпеченість джерелами» [48]; «розвиток за рахунок результатів успішної фінансово-господарської діяльності» [49]; «досягається за умови стабільного перевищення доходів над витратами, вільного маневрування грошовими коштами та стійкого економічного зростання і визначається раціональною забезпеченістю потреб підприємства фінансовими ресурсами для ефективної діяльності в ринкових умовах» [50]; «економічна стійкість підприємства - його фінансовий стан, господарська діяльність якого забезпечує в нормальних умовах виконання всіх його зобов'язань перед працівниками, іншими організаціями, державою, завдяки достатнім доходам і відповідності доходів та витрат» [51]. Так, критерій – можливість організації виконувати свої зобов'язання є діагностичним показником, який відображає процеси, що в ній відбуваються. Тим не менше, основний акцент у даному підході зроблено на фінансову сторону питання, однак практичний досвід доводить, що фінансові аспекти виявляються через неефективність функціонування окремих підрозділів підприємства. Вважаємо, що цей підхід розглядає наслідок в якості причини, а фінансова стійкість є одним із

чинників досягнення економічної збалансованості підприємства. З іншого боку, дохідність підприємства – основна умова існування підприємства, однак на певних етапах життєвого циклу, наприклад створення або спаду, цей критерій не дає змоги об'єктивно оцінити фінансову стійкість, оскільки у підприємства висока залежність від позикових коштів, що зумовлює порушення фінансової рівноваги.

Доцільно виділити групу науковців, які розглядають економічну стійкість підприємства через складові ресурсного потенціалу, зокрема: «стан його матеріальних, економічних і трудових ресурсів, їх розподіл і використання, які забезпечують розвиток підприємства на основі зростання прибутку і капіталу при збереженні платоспроможності та кредитоспроможності в умовах допустимого рівня ризиків» [52]; «такий стан підприємства, при якому зберігається здатність ефективного функціонування і стабільного прогресивного розвитку при негативних впливах зовнішнього середовища» [53]; «рівноважний збалансований стан економічних ресурсів, який забезпечує стабільну прибутковість і нормальні умови для розширеного відтворення в тривалій перспективі з врахуванням найважливіших зовнішніх і внутрішніх чинників» [54]. До переваг дефініцій цієї групи слід віднести доступність інтерпретації складного феномену стійкості, однак недостатньо висвітлено інструментарій, який формує спроможність системи зберегти збалансований стан при впливі різних біфукарційних факторів. Разом із тим цю групу визначень не можна співвіднести із філософськими законами: переходу кількісних відносин в якісні, єдності та боротьби протилежностей. Тобто складно оцінити стан системи, яка, змінюючи кількісні параметри, переходить на новий якісний рівень.

Збереження або приріст матеріальних та фінансових цінностей це лише результат, а й наслідок клієнтоорієнтованої поведінки підприємства на ринку. В умовах постіндустріальної економіки підприємство не може розглядатися винятково з позиції майнового комплексу, а стійкий його розвиток неможливо оцінювати винятково з позиції майнового комплексу, оскільки воно перебуває у складних відносинах зі своїми стейкхолдерами, менеджментом, найманим персоналом, партнерами, інвесторами, державою і т.д., що потребує використання способів комунікації, які формують лояльність, партнерство, репутація, довіра та ін. Стійкий розвиток підприємницької структури залежить також від численних факторів,

які визначають внутрішній стан і позиції на ринку: об'єкти управління (активи, продукція, процеси і т.д.); споживачі; персонал та ін.

Більшість науковців розглядають забезпечення економічної стійкості підприємства через його орієнтацію на стратегічні цілі, які враховують внутрішні та зовнішні умови функціонування. Це дозволяє сприймати стійкий розвиток як процес, орієнтований на досягнення комерційного успіху в довгостроковій перспективі. Отже, стійкий розвиток характеризується не одномоментною відповідністю заданому набору параметрів поточного стану підприємства, а є неперервним процесом, що має на меті досягнення довгострокових цілей. До найбільш поширених варто віднести такі: «здатність підприємства поглинати зовнішні й внутрішні дестабілізуючі фактори через ефективне застосування своїх ресурсів за рахунок використання і вдосконалення економічного потенціалу» [55] «здатність економічної системи не відхилятися від свого стану (статистичного або динамічного) при різних внутрішніх і зовнішніх дестабілізуючих впливах за рахунок ефективного формування і використання фінансових, виробничих і організаційних механізмів» [56]. Вважаємо, що зв'язок стійкого розвитку підприємства із розробкою та досягненням стратегічних цілей є виправданим, даний підхід дозволяє подолати одномоментний характер оцінки стійкості.

Сучасні умови господарювання характеризуються високою мінливістю внаслідок дії великої кількості дестабілізуючих економічних факторів, що ускладнює досягнення бажаних економічних показників та цілей і, як наслідок, – пошуку можливостей виживання. З метою збереження стійкості та розвитку підприємства в нестабільних умовах необхідно враховувати вплив основних факторів на стратегічну позицію підприємства на ринку. Саме з такої позиції розглядають економічну стійкість підприємства багато авторів: «здатність підприємства поглинати зовнішні й внутрішні дестабілізуючі фактори через ефективне застосування своїх ресурсів за рахунок використання і вдосконалення економічного потенціалу» [57]; «зовнішній прояв внутрішньої структури підприємства ... більш стійким є такий його стан, який при рівних зовнішніх впливах і внутрішніх зрушеннях, схильний до менших змін та відхилень» [58]

Швейцарський науковець Х. Фрізевінкель стверджує, що стійкість підприємства забезпечується переважно такими факторами: великими обсягами виробниц-

тва, його диверсифікацією та наявністю розгалуженої великими обсягами виробництва, його диверсифікацією та наявністю широкої міжнародної мережі філіалів [59]. За результатами проведеного дослідження П. Уайта, ідентифіковано ключові фактори одержання комерційного успіху підприємством на ринку, серед яких виділено більші вкладення капіталу у виробництво, маркетинг, науково-технічні дослідження та рекламу [60]. Відповідно до вищезазначеної позиції критеріями стійкого розвитку є: позитивний темп приросту прибутку підприємства; етап життєвого циклу підприємства відповідає зростанню; наявний абсолютний приріст інноваційної активності підприємства.

Деякі дослідники розглядають економічну стійкість із наявністю інноваційного потенціалу як один з інструментів нейтралізації зовнішнього впливу та фактори дестабілізації [61]. На нашу думку, необхідність інноваційного потенціалу є компонентом забезпечення стійкого розвитку, однак і традиційні підходи до організації діяльності також можуть бути успішними для досягнення необхідних результатів. Складно погодитися і з тим, що економічна стійкість ідентифікується зі здатністю підприємства підтримувати рентабельність виробничої діяльності тривалий час. У цілому схильючись до думки, що результат повинен перевищувати затрати, все ж упродовж життєвого циклу підприємство перебуває у різних ситуаціях, у т.ч. може бути збитковим, але при цьому зберігає свою стійкість. Невипадково методологія стратегічного менеджменту допускає не лише стратегії росту, але й стратегію оборони та стратегію відходу, які в деяких випадках є одним із способів зберегти підприємство та сформувати достатній потенціал для майбутнього прориву [62]. На сьогодні жодне підприємство не має змоги постійно забезпечувати зростання, що й може порушити стійкість його розвитку. Окрім того, при реалізації інвестиційно-інноваційних проектів доцільно враховувати, що на цих початкових етапах вкладення коштів завжди перевищують віддачу від них.

Вище перелічені позиції науковців щодо стійкості підприємства можна умовно поділити на кілька груп: стратегічна стійкість – здатність підприємства додержуватися стратегічних цілей, зберігаючи, створюючи та розвиваючи конкурентні переваги шляхом адаптації до змін, які відбуваються у середовищі; тактична стійкість – здатність підприємства функціонувати в умовах допустимого рівня ризику. Отже, тактична стійкість підприємства розглядає баланс між поточними ресурс-

ними потребами та поточними ресурсними можливостями підприємства з урахуванням специфіки господарської діяльності й особливостей ринкового середовища. Стратегічна стійкість враховує особливості внутрішнього та зовнішнього середовища та орієнтується на створення конкурентних переваг і забезпечує можливість функціонування у перспективі. Процес розвитку, виходячи із своєї сутнісної характеристики, вимагає ресурсів для своєї реалізації, що є орієнтиром для зниження тактичної стійкості. При цьому даний процес передбачає вихід підприємства на якісно новий рівень, що повинно підвищувати стратегічну стійкість, однак стійкий його розвиток повинен поєднувати ці різновекторні поняття й забезпечувати стратегічну стійкість при допустимому рівні тактичної стійкості.

Узагальнення сутності поняття «стійкий розвиток» дало змогу дійти такого висновку, що це характеристика підприємства забезпечувати самозбереження, виключаючи руйнівний вплив внутрішніх і зовнішніх факторів, яке ґрунтується на функціональному використанні всього виробничого потенціалу; діяльність підприємства, яка забезпечує достатній рівень якості продукції; виконання ним зобов'язань перед працівниками та іншими стейкхолдерами. Стійкість розвитку виявляється у формі: 1) позитивної економічної динаміки; 2) фінансової та виробничо-технічної активності; 3) міцності й надійності вертикальних, горизонтальних та інших зв'язків підприємства. На нашу думку, стійкість розвитку – властивість системи, яка характеризує її здатність до існування, що забезпечує стабільність діяльності підприємства.

Узагальнюючи вищезазначені підходи до розуміння поняття «економічна стійкість», можна виділити найбільш характерні її особливості: стійкість ототожнюється із безпечним фінансовим станом підприємства або із перевищення доходів над його витратами. Вважаємо, що це характеризує одну із сторін стійкості підприємства – фінансову – у певний момент часу; стійкість часто асоціюється як надійність – наявність у підприємства властивості до збереження здатності виконувати за визначених умов певні функції в необхідному обсязі. Надійність характеризує структурну міцність підприємства – зберігає свою побудову в умовах впливу факторів; стійкість розглядається як стабільність, основна ідея такого бачення пов'язана із забезпеченням можливості реалізації задуму в перспективі. Збереження існуючого стану є основною умовою досягнення необхідного результату, а це вимагає від менеджменту підприємства передбачення факторів, з тим, щоб своєчасно вплинути на деструктив-

ний їх прояв. Стабільність розглядається як можливість підприємства зберігати свою ідентичність у мінливих умовах зовнішнього середовища. У такому розумінні стійкість є важливою характеристикою підприємства; стійкість часто представлена як рівновага, спроможність підприємства підтримувати баланс між різнонаправленими силами, наприклад, між ринком і державою, між статикою і динамікою і т.д. Зазначимо, що в умовах нестабільного середовища підприємство змушене балансувати, вибираючи оптимальну для себе позицію в кожний момент часу. Саме тому раціональні управлінські рішення, прийняті у минулому, не можна використати в поточному і майбутньому часі; стійкість розглядається як деяка соціальна або суспільна функція, у вигляді статусу, репутації, комунікації, корпоративних цінностей тощо, які мають бути притаманні підприємницькій структурі. У цьому розумінні стійкість підприємства визначається особливостями суспільства, тими мотивами, цінностями й аспектами культури, що прийняті як стандарти. Стійкий розвиток для підприємства великою мірою забезпечується вмінням його керівництва будувати відносини із споживачами продукції, постачальниками, конкурентами, посередниками, органами влади, інвесторами, засобами масової інформації та ін.

Отже, у найбільш загальному вигляді стійкість сільськогосподарського підприємства нами розглядається як його властивість та здатність своєчасно запобігати виникненню небажаних відхилень від поставлених стратегічних цілей на будь-якій стадії життєвого циклу під впливом екзогенних та ендогенних факторів. З урахуванням специфіки сільськогосподарського виробництва в аспекті додержання вимог концепції сталого розвитку стійкість сільськогосподарського підприємства розглядаємо як його здатність здійснювати просування до визначених цілей, досягаючи максимального соціального, економічного та екологічного ефекту шляхом перетворення свого внутрішнього потенціалу, а також його адаптацію і гармонізацію взаємодії із зовнішнім середовищем (додаток А.).

За авторською позицією, стійкий розвиток сільськогосподарського підприємства ґрунтується на поєднанні економічного розвитку (економічної вигоди) з екологічною безпекою (зниження шкідливого впливу на навколишнє середовище), що сприяє соціальному розвитку (одержання суспільного ефекту), та глобального еволюціонізму (взаємовплив різнорівневих систем), тому за основу дослідження нами запропоновано взяти соціальну, економічну, екологічну, а також глобальну

стійкість. Ці види стійкості мають найвищу значимість у питанні характеристики управління стійким розвитком окремих еколого-соціо-економічних систем, у т.ч. сільськогосподарських підприємств.

Систему стійкого розвитку сільськогосподарського підприємства у розрізі основних складових – соціальної, екологічної та економічної, які в загальному формують внутрішню та глобальну стійкості розглянуто рис. 1.1. Зазначимо, що соціальна стійкість визначає рівень соціального захисту працівників підприємства, тобто рівень їхньої участі в розподілі прибутку та впливу на внутрішні управлінські процеси. Окрім того, соціальна стійкість показує рівень можливості збереження кількості робочих місць на підприємстві, забезпечення ефективності використання фондів соціального розвитку, а також характеризує рівень заробітної плати відносно до прожиткового мінімуму.

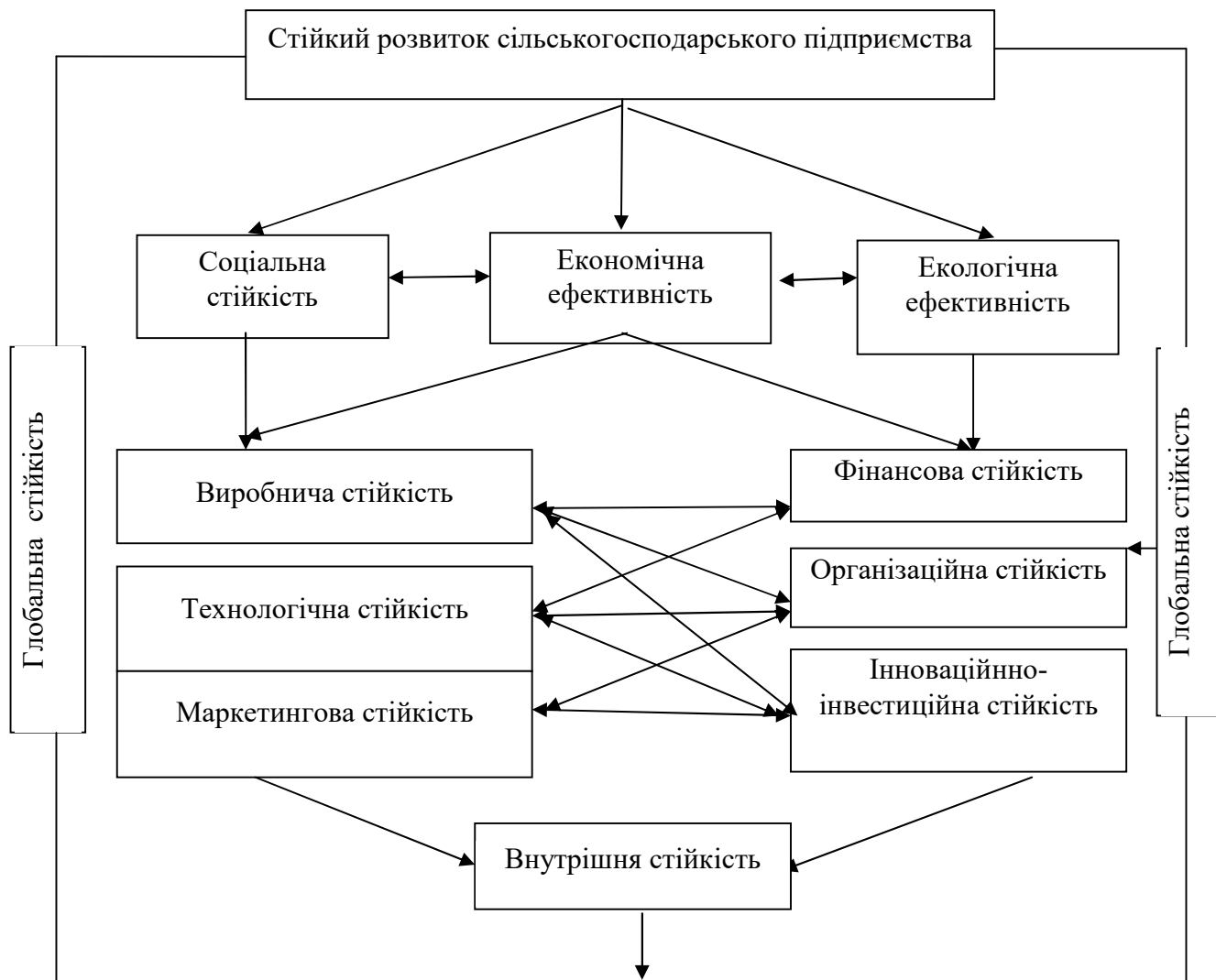

Рис. 1.1. Модель взаємодії складових стійкості сільськогосподарського підприємства*

*Джерело: розроблено автором.

Розглядаючи екологічну стійкість як складову стійкого розвитку сільськогосподарського підприємства необхідно зазначити, що економічна її екологічна безпека підприємства пов'язані прямо пропорційно. При цьому екологічна стійкість характеризується необхідністю вирішення питань навколишнього середовища, починаючи із стадії проектування виробництва, а також вибору технології здійснення виробничих процесів, найменш затратної щодо використання невідтворювальних ресурсів та такої, що має найменший негативний вплив на навколишнє природне середовище.

До економічної стійкості відносять такі види стійкості підприємства: маркетингову, виробничу, технологічну, організаційну, фінансову та інноваційно-інвестиційну.

Виробнича стійкість спрямована на забезпечення відповідності ресурсів та їх ефективного використання (корми, технологічне обладнання та устаткування, племінна худоба тощо).

Фінансова стійкість забезпечує постійний рівень підвищення доходів і зменшення витрат підприємства, а також дає йому можливість вільно маневрувати власними та позичковими коштами з метою одержання максимального економічного ефекту від їх використання.

Організаційна стійкість характеризується стабільним рівнем організації виробництва та праці персоналу, внутрішнього управління і зовнішньої взаємодії із потенційними споживачами та постачальниками, партнерами, конкурентами, контактними аудиторіями й державними інститутами.

Маркетингова стійкість характеризує сукупність маркетингових стратегій щодо реалізації комплексу маркетингу (товарної, цінової, розподільчої та комунікаційної політики) в реалізації досягнення цілей підприємства на основі збирання інформації про кон'юнктуру ринку, вивчення залежності підприємства від ринкових факторів та ін.

Технологічна стійкість характеризується прогресивністю техніки та технологічних процесів, що використовується, механізацією й автоматизацією виробництва, запровадженням нової техніки та обладнання.

Інноваційно-інвестиційна стійкість виявляється в здатності підприємства до економічного зростання та розширеного відтворення з урахуванням факторів ризику й невизначеності при обґрунтуванні та реалізації інноваційно-інвестиційних

проектів. Саме ці складові забезпечення стійкості сільськогосподарських підприємства молочного скотарства є предметом даного дисертаційного дослідження.

Узагальнення змісту поняття «економічна стійкість» дає підстави для висновку, що це властивість підприємства до забезпечення самозбереження, виключаючи руйнівний вплив внутрішніх і зовнішніх факторів, яке ґрунтується на функціональному використанні всього виробничого потенціалу; діяльність підприємства, що забезпечує достатній рівень якості продукції; виконання прийнятих зобов'язань перед працівниками, державою та іншими стейкхолдерами. Стійкість розвитку виявляється через: 1) позитивну економічну динаміку; фінансову та виробничо-технічну активність; прозорість і надійність вертикальних, горизонтальних та інших зв'язків підприємства.

Специфіка діяльності підприємств молочного скотарства полягає в тому, що вони функціонують у динамічно мінливому зовнішньому середовищі. На них впливає безліч факторів, які зумовлюють стійкий розвиток, їх можна поділити на зовнішні та внутрішні. До зовнішніх відносять фактори – економічні (ємність ринку, платоспроможність населення, рівень зайнятості, рівень інфляції та ін.); політико-правові (регулювання підприємництва, податкова політика, інструменти держпідтримки, нормативно-правові норми господарської діяльності та ін.); соціально-культурні (рівень освіти населення, культура праці, національні традиції та ін.); демографічні (чисельність населення та його статеві-вікова структура); міжнародні (інструменти регулювання експорту та імпорту, вимоги СОТ, європейська інтеграція та ін.); природні (наявність земельних ресурсів та їх структура, стан природного середовища (відтворювальних і невідтворювальних ресурсів) тощо). Внутрішні фактори включають: методи управління, що визначається організаційною структурою; склад і кваліфікація персоналу; стан виробничо-технічної бази; якість маркетингу; технологічний рівень виробництва; надійність господарських зв'язків та ін. Узагальнюючи вищезазначене, на нашу думку, стійкість розвитку підприємств з виробництва молока – це властивість, що характеризує стабільність діяльності підприємства, можливість відображати негативний вплив зовнішніх і внутрішніх факторів, здатність підприємства виробляти високоякісну продукцію в обсягах потреби при раціональному використанні виробничих ресурсів із найменшими витратами.

1.2. Складові організаційно-економічного забезпечення стійкого розвитку підприємств молочного скотарства

Нинішні динамічність та невизначеність складних економічних, політико-правових та соціально-суспільних процесів ускладнюють умови для ведення успішної діяльності господарюючих суб'єктів, що вимагає розробки ефективного механізму організаційно-економічного забезпечення стійкого розвитку сільсько-господарських підприємств молочного скотарства. Таке завдання не тільки не втратило своєї актуальності, але й набуло надзвичайної вагомості й концептуального характеру.

Процес розробки системи інструментів стійкого розвитку підприємства як надто складне завдання та вимагає комплексного підходу. Залежно від характеру впливу зовнішнього середовища, рівня організації та управління внутрішніми факторами, стратегічних завдань, визначальних особливостей підприємства система стійкого розвитку може включати в себе різні елементи: техніко-технологічні; організаційно-управлінські; виробничі; економічні; фінансові; інвестиційно-інноваційні тощо, які можна розглядати в різних аспектах. У процесі розробки системи стійкого розвитку підприємства необхідно враховувати критерії наукового управління виробництвом, а також розробки й реалізації зовнішньої і внутрішньої конкурентної політики підприємства. Однак практика доводить, що саме цим вимогам часто не приділяють належної уваги. Окрім того, власні спостереження переконують, що не завжди на рівні підприємства якість управлінських рішень є високою.

В умовах конкурентного середовищі виробничо-економічне функціонування вітчизняних сільськогосподарських підприємств молочного скотарства якісно змінилося. Еколого-соціо-економічна спрямованість вектора розвитку господарюючого суб'єкта в умовах ринкової невизначеності формує умови для пошуку й розробки власної системи організаційно-економічного забезпечення стійкого розвитку. Аналіз доводить, що з метою забезпечення динамічних показників ефективної роботи підприємства в умовах недосконалої конкуренції необхідно досягти перманентного комплексного розвитку стійкого характеру в усіх сферах його діяльності в контексті галузевого та міжгалузевого середовища господарювання. У цих обставинах підприємство повинно системно й логічно оцінювати, контролю-

вати та моделювати управлінські важелі стійкістю, забезпечуючи повне й ефективне використання внутрішніх резервів виробництва, структуруючи і координуючи змінні управлінських підсистем підприємства в умовах впливу сукупності зовнішніх факторів на основі управлінських та організаційно-управлінських рішень керуючих елементів [63-65].

Розуміння підходів до організаційно-економічного забезпечення стійкого розвитку сільськогосподарського підприємства нерозривно пов'язано із поняттями «система» та «соціально-економічна система». Підтримуємо позицію науковців стосовно розуміння систем і підприємства як системи, у якому подолана традиційна уява про нього лише як про структурну впорядкованість частин, і представлено дві частини єдиного цілого – структурного та процесного.

Аспект, який характеризує сільськогосподарське підприємство в динаміці і як динамічний об'єкт управління, в сукупності уявлень сучасних авторів не знайшов достатнього висвітлення, оскільки у них домінує бачення системи в статиці. У дисертаційній роботі розглядаємо підприємство як систему, тобто цілісну сукупність взаємопов'язаних елементів: із упорядкованою множиною властивостей, притаманних йому в певний проміжок часу; за певною структурою та порядком, що зумовлено розміщенням елементів у визначених взаємозалежностях і взаємодіях; здатною до дотримання чіткої послідовності дій із подальшими якісними та кількісними змінами параметрів системи, які визначають її взаємодії із навколишнім середовищем для результативного досягнення поставлених цілей.

При цьому виходимо із уточненого тлумачення системи як сукупності елементів якісного змісту, поєднаних між собою тривалими внутрішньо стійкими зв'язками, які характеризують її відносини із зовнішнім середовищем за рівнем стійкості та ступенем відкритості (закритості). У даному випадку сутність системи передбачає наявність її властивостей, характерних сільськогосподарським підприємствам, які зорієнтовані на стійкий розвиток, а саме: конкретність, коли елементи системи – це фізичні та живі (рослини, тварини) об'єкти; складність, що полягає в достатньо великих розмірах системи, у якій виникають та оновлюються різноманітні інформаційні, фінансові, матеріальні потоки; високий рівень невизначеності та ризику; динамізм, що передбачає наявність входів і виходів, що об'єднує бізнес-процеси, у яких відбувається рух потенційних потоків, змінюючи

їх стан; адаптивність – здатність пристосовуватися до мінливих умов середовища, орієнтації на відповідність внутрішнього потенціалу елементів цілого через прагнення меншого до більшого; ієрархічність, що передбачає групування елементів системи за рівнями управління, у яких простежуються вертикальні взаємозв'язки, що поєднують різні рівні системи, та горизонтальні взаємозв'язки, що поєднують елементи одного рівня; ціленаправленість, тобто наявність цілей, адекватних можливостям системи в одержанні бажаних результатів у конкретних умовах середовища; емерджентність – наявність нових якостей у системи як цілого, що відсутні в її елементах. Зазначимо, що у системному підході до управління не знайшла необхідного обґрунтування така властивість організації як емерджентність. Сприймаючи сільськогосподарське підприємство як складну відкриту систему, у дисертаційній роботі поширюємо на неї розуміння емерджентності, викладене у працях [66], згідно з яким системні властивості цілісного об'єкта – підприємства якісно відрізняються від властивостей усіх елементів, що входять до системи. Оскільки цілі складної відкритої системи не збігаються з частковими цілями окремих її елементів, то, перебуваючи в мінливому середовищі постійно, кожний елемент системи неоднаково реагує на них і по-різному реалізує свої часткові цілі, що й позначається на результатах. Таким чином, кожна складова системи втрачає свої первинні властивості. Отже, кожен елемент системи, набуває властивостей системного характеру, що дозволяє йому залишатися складником цілого. У результаті система, виконуючи свої стратегічні й оперативні цілі, а також завдання, набуває нових якостей (як результат досягнення мети – цільовий результат), не властивих її елементам. Тобто йдеться про зміни в стані організації, що здійснює свою діяльність в динамічному середовищі.

Вважаємо, що стійкість сільськогосподарського підприємства як системи із властивостями емерджентності формується потенціалом розвитку, якій притаманна певний ступінь синергії. Закон синергії інтерпретується як обов'язкова присутність у будь-якій системі (у т.ч. підприємства) такого набору елементів, за якого його потенціал завжди буде або значно більше простої суми потенціалів його елементів або менше [67]. Завдання управління стійким розвитком підприємства полягає у тому, щоб найбільшою мірою реалізувати потенційний синергетичний ефект в емерджентній системі, підтримувати її у максимально можливому стані

цілісності в мінливих умовах зовнішнього середовища, сполученого із внутрішнім. Отже, розглядаючи сільськогосподарське підприємство як систему та спираючись на його системні ознаки, нами виявлено основні погляди на підприємство як економічну систему, включаючи оціночні позиції, які є вагомими для забезпечення стійкого розвитку в такому порядку: цілісність—складність—ієрархічність—цілеспрямованість—здатність до розвитку.

З огляду на це для забезпечення стійкого розвитку сільськогосподарських підприємств як економічних систем, зорієнтованих на досягнення успіху через розвиток їхніх елементів, важливого значення набувають принципи централізації, адаптивності, зворотних зв'язків, пропорційності.

Як будь-якому процес, стійкий розвиток підприємства базується на основоположних засадах, тобто на принципах управління. Так, А.П. Колесніков розглядає такі системоутворюючі принципи стійкого розвитку підприємства: системності; ціле покладання; компетентності; ієрархічності; зворотного зв'язку, що визначає необхідність організації стабільного інформаційного потоку з обміну даними об'єктом і суб'єктом управління [68].

Відомий науковець Р.А. Фатхутдінов пропонує доповнити вищеперелічні системні принципи загальними принципами стійкого розвитку: сприйняття (здатність підприємства сприймати зовнішні та внутрішні впливи різноспрямованих факторів і відображати їх шляхом зміни порядку реалізації цільових параметрів та результатів розвитку підприємства); інформованості (передбачає наявність у підприємства інформації, яка дозволяє чітко орієнтувати процес стійкого розвитку); принцип надійності (підприємство, для якого притаманний стійкий розвиток, повинно мати певний рівень надійності, яка характеризується безперервністю його функціонування)[69].

Поділяємо думку науковців, які в переліку основних принципів стійкого розвитку сільськогосподарського підприємства пропонують розглядати: принцип комплексного планування – передбачає оцінювання рівня та ступеня впливу управлінських рішень на результат функціонування господарюючого суб'єкта й рівень його стійкості, планування не повинно орієнтуватися лише на одну складову стійкості (виробничу, фінансову, техніко-технологічну, маркетингову, інноваційно-інвестиційну та ін.). Також при вирішенні питання про можливості реаліза-

ції інвестиційного проекту необхідно аналізувати не лише рівень ефективності, а й синергетичний ефект у межах підприємства; принцип максимальної ефективності – його практична реалізація базується на підтримці певного рівня господарської діяльності підприємства, за якої досягається найвищий ефект використання виробничих ресурсів. Ефективність використання ресурсів є основним чинником рентабельного та стабільного розвитку, що й забезпечує високу стійкість; принцип оптимальності стратегічних та тактичних цілей – стратегічну мету управління рівнем стійкості підприємства слід орієнтувати не на довгострокове збереження поточного стану, а на перехід у новий, більш стійкий стан. Тактичний рівень доцільно орієнтувати на забезпечення стійкості суб'єкта господарювання вищевизначеного (критичного) рівня; принцип системного підходу – у процесі розробки організаційно-економічного забезпечення стійкого розвитку господарювання об'єкт і суб'єкт управління необхідно розглядати як єдине ціле. Кожний структурно-функціональний підрозділ підприємства є цілісною системою, що має складові елементи; принцип комплексного цілевизначення – виявляється у процесі розробки сценаріїв розвитку підприємства у визначеній перспективі. Процес цілевизначення є якісним інструментом окреслення мети та вимагає чіткої конкретизації, для того щоб забезпечити якісну лінію передачі інформації структурно-функціональним елементам системи. Ця комунікація здійснюється у процесі цілевказівки, яка характеризує мету та значення певних показників. У нашому випадку сільськогосподарське підприємство постає як система із певним набором властивостей, які задаються безпосередньо управляючою одиницею та забезпечують процес його стійкого розвитку; принцип цільової компетентності – передбачає формування системи організаційно-економічного забезпечення стійкого розвитку, який охоплює всі сфери господарської діяльності об'єкта. Цей принцип забезпечує реалізацію всіх функцій управління, починаючи від планування до випуску готової продукції; принцип структурованої ієрархічності – у даному принципі закладено інструмент організаційної структури управління стійким розвитком підприємства. Ця структура повинна бути багаторівневим із адаптивним елементом делегування повноважень прийняття управлінських рішень. Рішення розробляються окремими структурними підрозділами та всією структурою управління; принцип зворотнього зв'язку – визначена цільова установка, що зумовлена необ-

хідністю організації перманентної та своєчасної обробки інформації, що надходить до системи управління [70].

Проведене дослідження щодо визначення принципів стійкого розвитку сільськогосподарських підприємств дало змогу виділити часткові принципи, що ґрунтуються на концепції сталого розвитку: принцип урахування взаємозумовленості розвитку підсистем підприємства – соціально-економічної, екологічної, взаємодії із зовнішнім середовищем, що доводить про важливість та необхідність додержання балансу в розвитку усіх підсистем підприємства; принцип досягнення стійкої динаміки розвитку підприємства у різних сферах діяльності, в т.ч. визначення економічної результативності, підвищення соціальної стабільності збереження екологічної безпеки, що дозволяє з'ясувати рівень параметрів, що характеризують розвиток підприємства на основі значень показників, що забезпечують рівень стійкого розвитку його підсистем; принцип пріоритетності кінцевої мети, який полягає у виявленні ресурсів для забезпечення постійного розвитку підприємства.

Вивчення сільськогосподарських підприємств із позиції системно-організаційних рішень передбачає розгляд організаційно-економічного забезпечення стійкого розвитку як системи елементів, яка є сукупністю елементів, що утворюють різні підсистеми регулювання та координування діяльності, які реалізують відповідні функції, принципи, завдання, методи та інструменти для досягнення поставлених цілей для забезпечення економічної, соціальної, екологічної та ризикової стійкості.

Вважаємо, що більш системним і логічним розуміння системи організаційно-економічного забезпечення стійкості сільськогосподарських підприємств є його розгляд як сукупності потенційних ресурсів соціально-економічного процесу, способів, методів та критеріїв інтеграції й консолідації. Складові організаційно-економічного забезпечення можливо реалізувати лише в межах ефективної системи управління, яка забезпечує вирішення системних проблем суб'єкта господарювання. Очевидно, що для забезпечення дієвості організаційно-економічного забезпечення стійкого розвитку підприємств досліджуваної галузі доцільно розглядати сукупно дві стадії: забезпечення стійкості функціонування підприємства та стадії забезпечення сталого розвитку. Слід виділити важливу особливість, що формує складову концептуальної сутності початкових і кінцевих умов вирішення зазначеної проблеми, яка полягає в

тому, що у дисертаційній роботі буде досліджено систему організаційно-економічного забезпечення з погляду його впливу на економічні, соціальні, екологічні, фінансові, організаційні, управлінські, виробничо-технологічні та інші сфери діяльності вітчизняних сільськогосподарських підприємств молочного скотарства. Отже, система організаційно-економічного забезпечення стійкого розвитку підприємства нами розглядається як цілеспрямований та комплексний вплив підсистеми управління на елементи, органи і структури за сформованого ресурсного потенціалу, зорієнтованого на досягнення поставлених цілей і завдань, що визначається системою тактичного та стратегічного планування і прогнозування.

Розглядаючи процес впливу системи методів та інструментів організаційно-економічного забезпечення на стійкість підприємства, зауважимо, що на вході цього процесу наявні різні за складом та структурою ресурси, а на виході – система взаємопов'язаних і взаємодіючих ресурсів. Очевидно, що реалізувати складові організаційно-економічного забезпечення стійкого розвитку підприємства можливо на основі здійснення певних управлінських команд менеджменту, що сприятиме впорядкованій та раціональній консолідації елементів ресурсного потенціалу для досягнення поставлених цілей і завдань. Зміст і структуру системи організаційно-економічного забезпечення стійкого розвитку сільськогосподарських підприємств наведено в додатку А.2.

Сукупність елементів системи організаційно-економічного забезпечення стійким розвитком охоплює: прикладні функції, входні та вихідні параметри, правила перетворення входів і виходів, засоби й умови праці, необхідні для перетворення ресурсного потенціалу, суб'єкти праці, а також прогнозні, стимулюючі, контролюючі та забезпечуючі цілеспрямовані впливи і зв'язки між елементами.

На рівні підприємства ці елементи системи забезпечення стійкого розвитку мають бути впорядковані та структуровані, щоб у процесі діяльності створити адаптивну структуру.

Розгляд сутності організаційно-економічного забезпечення стійкого розвитку є досить складним без обґрунтування його системи, яка б всебічно охоплювала діяльність організації: управління, планування та прогнозування виробничо-господарської діяльності й мотивації. Організаційно-економічне забезпечення стійкого розвитку виробничо-економічної системи визначено нами як основу реа-

лізації стратегії росту, є складним і багатоаспектним економічним явищем, що вимагає поглибленого дослідження усіх його складових. З огляду на це розвиток теорії і практики організаційно-економічного забезпечення стійкого розвитку сільськогосподарського підприємства набуває не лише теоретичного, а й важливого практичного значення.

З метою реалізації поставлених цілей організація повинна розробити систему методів та інструментів, які відповідають функціям управління підприємством і забезпечують стійкий розвиток. Системі методів та інструментів забезпечення функціонування сільськогосподарських підприємств молочного скотарства з метою його стійкого розвитку притаманна певна специфіка, яка, насамперед, ураховує галузеві особливості та зовнішнє середовище.

Система складових організаційно-економічного забезпечення стійкого розвитку підприємства призначена для пошуку нових можливостей для формування конкурентних переваг організації на цільових сегментах ринку. Зазначимо, що єдиних порад щодо набору складових інструментів організаційно-економічного забезпечення стійкості підприємства не існує, тому його обґрунтування залежатиме від багатьох чинників – рівня кваліфікації управлінського персоналу та сформованої практики менеджменту, ресурсних можливостей суб'єкта та ін. На нашу думку, складові організаційного забезпечення слід розглядати як сукупність диференційованих організаційно-структурних інструментів, що відповідають інтересам менеджменту організації у довгостроковій перспективі, в умовах мінливих потреб і нестабільного зовнішнього середовища. З метою з'ясування економічної сутності організаційних складових забезпечення стійкого розвитку сільськогосподарського підприємства доцільно виділити у його структуру такі основні елементи: 1) організація планування і управління діяльністю підприємства є основним завданням стійкого розвитку, тому в системі організаційно-економічного забезпечення необхідно визначити такі важливі напрями функціональної діяльності як розробка стратегії та програм розвитку, складання бізнес-проектів і бюджетів. Цей елемент сприяє вирішенню стратегічних, тактичних та операційних задач функціонування сільськогосподарського підприємства; 2) вхідний контроль включає в себе такі види контролю як ветеринарно-санітарний стан тварин (відсутність або наявність хвороб, залишкових медикаментозних явищ, забезпечення

заходів біобезпеки ферми і т.д.), контроль за якістю кормів, що сприятиме виробництву безпечної, якісної й конкурентоспроможної продукції (молока); 3) матеріально-технічне постачання, дія якого спрямована на ритмічну діяльність підприємства, що дає змогу на основі методу ABC-аналізу згрупувати за постачальниками з урахуванням таких показників: вартості, частоти потреби та завезення сільськогосподарському підприємству матеріальних цінностей, а також вагомості впливу наслідків на фінансовий результат у разі нестачі певного виду матеріально-технічних ресурсів, що дозволить розробити обґрунтовану стратегію та тактику формування економічних відносин із кожною групою постачальників. Цей блок системи організаційно-економічного забезпечення сприятиме адаптації підприємства до мінливих умов діяльності у зовнішньому середовищі.

Економічний блок системи забезпечення стійкого розвитку підприємства має бути спрямований на підвищення фінансової та виробничо-технічної стійкості. Він базується на розрахунку потреби підприємства у фінансових ресурсах (власних і позичених) для досягнення стратегічних цілей. Вважаємо, що доцільно виділити його складові: 1) конкуренція та ціноутворення – забезпечують вплив факторів зовнішнього середовища на поведінку підприємства у ринкових умовах, базується на прогнозах ринкової кон'юнктури та зумовлені стратегіями розвитку суб'єктів; 2) інструменти інноваційно-інвестиційного забезпечення – самофінансування у розвитку господарської діяльності, що включає використання нерозподіленого прибутку, амортизаційних відрахувань, внесків засновників, а також кредитів, іноземних інвестицій, коштів, які одержують від розміщення емітованих цінних паперів. Цей блок сприяє інвестиційному забезпеченню стійкого розвитку підприємства, а його ефективність визначається рівнем досягнення цілей, визначених у бізнес-планах; 3) інструменти державної підтримки галузі та товаровиробників галузі молочного скотарства – зорієнтовані на стимулювання ефективної діяльності суб'єктів господарювання на основі стимулювання інноваційних процесів, а також підвищення інвестиційної й ділової активності підприємства.

Мотиваційний блок – третя складова системи організаційно-економічного забезпечення стійкого розвитку підприємства. Під мотиваційним блоком розуміємо сукупність методів, що використовуються на основі різноманітних мотивів для досягнення конкретних цілей розвитку підприємства. До складових мотиваційного блоку

доцільно включити такі елементи: 1) інструменти мотивації інвестиційної діяльності підприємства – включають методи, які підвищують мотивацію реалізації новацій. Очевидно, що включення цієї підсистеми пояснюється зростанням рівня конкуренції, високими вимогами до якості молока з боку переробних підприємств, необхідністю підвищення ефективності, високим рівнем зношення обладнання та устаткування і т.д. Водночас до них можна віднести різнонаправлені мотиви: забезпечення прибутковості; виробництва якісної та безпечної продукції та задоволення суспільних потреб; вирішення внутрішніх проблем організації та соціальних проблем працівників; створення позитивного іміджу підприємства; 2) мотивація розвитку підприємства, особливо для дрібних товаровиробників молока. Ця підсистема характеризує пошук нових сфер діяльності, вкладення капіталу, раціонального використання виробничого потенціалу, ефективної інвестиційної діяльності, забезпечення конкурентоспроможності продукції та ін. Підсистема мотивації підприємства повинна включати в себе: мотивацію розвитку конкуренції; мотивацію розвитку аутсорсингових схем підприємства; мотивацію обґрунтованого ризику; мотивацію обґрунтування ризику; 3) інструменти мотивації персоналу – зорієнтовані на підвищення продуктивності праці та конкурентоспроможності продукції, а також зниження собівартості виробництва. Основними методами цієї підсистеми є: пряма мотивація працівників (заробітна плата, преміювання, забезпечення соціального пакета, покращання умов праці та ін.); непряма мотивація працівників (взаємовідносини у колективі, престижність організації, кар'єрний ріст).

Інструменти та методи організаційно-економічного забезпечення стійкого розвитку підприємства, на нашу думку, повинні мати, з одного боку, властивості цілісності, а з іншого – раціональної відокремленості складових елементів, що передбачає зміну системи складових за рахунок зміни будь-якого елемента. Отже, система організаційно-економічного забезпечення стійкого розвитку підприємства передбачає застосування сукупності методів, які дадуть змогу підвищити стійкість матеріально-технічного забезпечення, виробничо-технічну та фінансову стійкість, що сприятиме удосконаленню бізнес-процесів, а це дозволяє забезпечити безперебійне функціонування та розвиток організації як економічної системи.

Отже, на підставі вищезазначеного доходимо висновку, що важливим аспектом вивчення організаційно-економічного забезпечення стійкого розвитку підп-

приємства є функція адаптації організації до мінливого зовнішнього середовища. Для підприємств молочного скотарства актуальним питанням є можливості адаптації до вимог СОТ та європейської інтеграції, до дії чинників, зумовленими загостренням конкуренції, дотримання міжнародних стандартів якості молока. За ступенем адаптації до зовнішнього середовища виділяють такі їх види: інструменти з пасивною адаптацією до зовнішнього середовища, що дають можливість вирішити завдання функціонування системи у стабільному й передбачуваному середовищі та забезпечити найбільш сприятливі умови для діяльності організації; інструменти з активною адаптацією, які направлені на активне використання елементів зовнішнього середовища в діяльності підприємства; інструменти, формування зовнішнього середовища, які використовуються з метою забезпечення найбільш сприятливих умов для функціонування організації. Застосування адаптивних інструментів надто важливе, тому що вони допомагають розробити обґрунтовану стратегію взаємодії підприємства із зовнішнім середовищем.

Адаптація товаровиробників до ринкового середовища відображає цілеспрямованість економічної діяльності в мінливих умовах зовнішнього економічного середовища. Підприємство, яке орієнтується на організацію внутрішніх економічних відносин із найвищим ефектом, повинно оптимізувати зв'язок внутрішнього середовища із зовнішнім, що забезпечить його пристосування до змін зовнішнього оточення. Згідно із системним підходом управління підприємством ефективно, якщо його результатом є відповідність внутрішнього середовища зовнішнім умовам.

Отже, важливою складовою організаційно-економічного забезпечення стійкого розвитку підприємства молочного скотарства є організація процесу управління на різних рівнях. При розгляді сучасних наукових методів і підходів до адаптації підприємства як системи необхідно використовувати системний підхід до різних етапів процесу управління підприємства для вивчення структури, змісту та прийняття обґрунтованих управлінських рішень. Використанням системного підходу до аналізу внутрішнього та зовнішнього середовища та показників об'єкта управління підприємство передбачає, що при аналізі господарсько-економічної діяльності та подальшому її проектуванні необхідно спиратися на припущення, що підприємство як система формує та виявляє свої властивості лише у процесі функціонування та взаємодії із зовнішнім середовищем. Підприємство реагує на чинники зовнішнього середовища-

ще та їхні впливи, прагне до розвитку в цих умовах, але при цьому зберігаються його якісна визначеність і властивості, що формують відносну стійкість та адаптивність його функціонування. Без взаємодії із зовнішнім середовищем відкрита система не може функціонувати. При встановленні взаємозв'язку і взаємодії системи із зовнішнім середовищем слід формувати: параметри «виходу»; впливи факторів макро- та мікросередовища; вимоги до виходу; канали зворотного зв'язку; проектувати параметри процесів у системі [71].

Очевидно, що система складових організаційно-економічного забезпечення стійкого розвитку підприємств молочного скотарства зазнає впливу особливостей досліджуваної галузі. Так, молочне скотарство – це сукупність організаційно-економічних, технологічних і технічних прийомів та засобів (елементів і блоків цілісної системи), які забезпечують максимальний вихід молока та м'яса (телятини та яловичини) від однієї голови за найменших трудових і грошово-матеріальних затрат на 1 ц продукції. Окрім того, ця підгалузь сільського господарства є складною виробничо-технологічною системою. За результатами розвитку молочного скотарства за роки ринкових перетворень можна зробити висновок про те, що галузь не набула ознак стійкості в сільськогосподарських підприємствах чи особистих селянських господарствах. Важливі показники, що характеризують виробничий потенціал скотарства, а саме: поголів'я великої рогатої худоби і вихід продукції, значно знизилися, внаслідок чого нерентабельне функціонування та нестача фінансів стали проблемами господарств, які розвивають молочне скотарство. Нестача фінансових ресурсів є перешкодою для ефективного функціонування виробничих потужностей, тобто як техніко-технологічної основи виробництва, оскільки використання інноваційних технологій насамперед передбачає систематичне забезпечення господарств необхідними ресурсами, технікою, обладнанням. Однак за обмежених фінансових можливостей, що посилюються затримками із перерахуванням коштів за продану продукцію, організувати раціональне ресурсозабезпечення та використання існуючих технологій практично неможливо.

Незважаючи на високий рівень сучасного науково-технічного розвитку сільського господарства, першочергового значення та впливу на його діяльність мають природні фактори. При цьому до факторів природного характеру можна віднести землезабезпеченість, тобто співвідношення між чисельністю населення країни або окремо взя-

того регіону із площею земель сільськогосподарського призначення. Вплив природного фактора на умови ведення молочного скотарства виявляється у прямій та непрямій формах. Прямий вплив на життєдіяльність тварин має інтенсивність сонячної радіації, температура і вологість повітря, сила вітру, властивості води та ін.

Водночас, непрямий вплив природних факторів на скотарство виявляється через їх вплив на структуру, якість і собівартість виробництва та заготівлі у тій чи іншій природно-економічній зоні кормів, яким належить вирішальна роль у стійкому функціонуванні скотарства. Непрямий вплив природних факторів на скотарство виявляється за розміром єдиних затрат на будівництво тваринницьких приміщень з метою забезпечення у них необхідного теплового режиму та поточних витрат на опалення. Ступінь цього впливу залежно від структури кормових раціонів і технологій ведення скотарства неоднаковий. Так, у скотарстві усіх напрямів використовують переважно власно вироблені корми: сіно, силос, зелену масу трав та ін. Густота населення у свою чергу визначає вплив такого фактора як наявність трудових ресурсів та їх професійний рівень. Разом із тим вплив природних факторів на розвиток скотарства виявляється не так безпосередньо, як у рослинництві. Найбільшою мірою впливають на вибір підгалузей скотарства та їх розвиток два основні фактори: можливості кормової бази та стан транспортної мережі для доставки продукції.

Вплив природних факторів на скотарство виявляється у наявності в регіонах кормових угідь, можливостей польового кормовиробництва, а також необхідності будівництва капітальних тваринницьких приміщень, систем їх обігріву та водопостачання, гноєвидалення. Усе це безпосередньо впливає на кількість виробленої продукції, її якість і собівартість. Диференціація підгалузей скотарства за ступенем їх залежності від природних умов, що характеризується співвідношенням малотранспортабельних і транспортабельних кормів, підвищується під впливом використання інноваційних розробок, що дало змогу перевести окремі підгалузі або їх частини на промислові методи виробництва продукції. Це дозволяє в галузі скотарства перейти від повної залежності від природних умов до часткового регулювання умов зовнішнього середовища на основі будівництва й використання спеціально обладнаних тваринницьких приміщень та організації кормової бази.

Поряд із природними умовами ведення скотарства важливим фактором його розвитку визначено співвідношення між чисельністю населення регіону (країни) та

площею сільськогосподарських земель як потенційної основи задоволення місцевих потреб у молочній продукції. Кількісною характеристикою цього фактору є площа сільськогосподарських угідь у розрахунку на одну особу, види сінокосів і пасовищ.

Важливим фактором макроекономічного характеру, що визначає стійкість розвитку молочного скотарства, є платоспроможний попит населення на його продукцію. Нинішні умови значно знизили рівень життя абсолютної більшості населення країни, що безпосередньо позначилося на обсягах споживання продовольства та його структурі. Із зниженням попиту зменшуються обсяги пропозиції, тобто виробництво продукції скотарства теж зменшується. Скоротилися не лише посівні площі кормових культур і поголів'я великої рогатої худоби, змінилася й система розміщення виробництва, яка існувала в минулому та була сформована на основі науково обґрунтованих рекомендацій з раціонального розміщення скотарства. До таких явищ можна віднести не лише економічні причини, але й проблеми політичної та соціальної нестабільності, ведення воєнних дій на сході країни, а також втрату Кримського півострову

Фактором підвищення ефективності молочного скотарства є скорочення витрат на виробництво продукції. Це важливо при недостатньому рівні державної підтримки галузі. У таких умовах високі ціни на продукцію негативно впливатимуть на попит населення в умовах незначної зміни динаміки доходів населення. Очевидно, що вплив сільськогосподарських товаровиробників на ціни обмежений, однак вони повинні вишукувати внутрішньогосподарські резерви для підвищення інтенсивності й ефективності продукції скотарства [72].

Ціновий диспаритет, зменшення поголів'я великої рогатої худоби, обсягів виробництва продукції й доходів, низька рентабельність і збитковість господарств вимагають дієвого економічного регулювання процесів виробництва продукції скотарства. Найскладніші умови характерні для м'ясного скотарства, що пояснюється впливом низки факторів. Насамперед, це одна із особливостей розвитку вітчизняного скотарства, що полягає у накладанні низької ефективності двох галузей. По-перше, це низька ефективність галузі кормовиробництва, що виявляється у високій собівартості, низькій якості та незбалансованості кормів; по-друге, низька ефективність скотарства, пов'язана із невисоким (порівняно із розвинутими країнами) генетичним потенціалом худоби, нераціональними технологіями утри-

мання та годівлі тварин. Істотно знижують ефективність розвитку молочного скотарства великі суми амортизаційних відрахувань, низький рівень використання виробничих потужностей та інтенсивності праці. Ускладнює розвиток сільгосп підприємств специфіка функціонування скотарства як підгалузі, яка водночас зазнає руйнівного впливу негативних макроекономічних тенденцій (диспаритет цін, низький рівень доходів населення, що зумовлює зниження платоспроможного попиту на молоко і молочну продукцію, а також телятину та яловичину, недосконалість економічних відносин між переробними підприємствами, а також невисокий рівень матеріально-технічного обслуговування) і низької конкурентоспроможності підприємств та продукції підгалузі, що об'єктивно зумовлено більшою тривалістю періоду виробництва, уповільненою оборотністю капіталу і, як наслідок, низькою дохідністю виробництва продукції порівняно з іншими галузями сільського господарства. Відповідно із зазначеними особливостями функціонування молочного скотарства першочергової уваги вимагає вирішення проблеми встановлення раціональних економічних відносин між промисловістю і переробною сферою.

Вважаємо, що питання стійкості розвитку сільськогосподарських підприємств молочного скотарства доцільно розглядати на всіх етапах руху – від етапу виробництва до реалізації продукції. Так, молоко нині виробляють високоіндустріальні холдинги, сільськогосподарські підприємства, дрібні товаровиробники та особисті селянські господарства (ОСГ). Облік молока в ОСГ ускладнений, насамперед, внаслідок відсутності звітності цих господарств, дуже часто молоко використовується на особисте споживання або реалізується на роздрібних продовольчих ринках. Однак у нинішніх умовах виробництво молока в ОСГ є джерелом доходу домогосподарства та виживання у результаті його продажу за різними каналами, в т.ч. на переробні підприємства.

Поділяємо думку, що важливими чинниками забезпечення стійкого розвитку підприємств досліджуваної галузі слід вважати такі: ремонт стада коровами-первістками, відібраними за показником високої продуктивності; використання биків голштинської породи; інтенсивне вирощування ремонтних телиць; високий рівень обґрунтування відповідної годівлі корів [73]. За позицією деяких науковців, основу стійкого розвитку молочного скотарства формують такі умови: збільшення виробничого терміну використання корів; зниження відсотка паде-

жу; організація племінної роботи у сфері виведення високопродуктивних порід тварин [74]

Важливим елементом стійкого функціонування підприємств з виробництва молока є кормовиробництво як організаційно-технологічна система з виробництва, переробки та зберігання кормів. Завдання кормовиробництва є забезпечення високоефективних, ресурсощадних, екологічно чистих, регіонально диференційованих систем і технологій, які відповідають вимогам високопродуктивного молочного скотарства. З метою ефективної годівлі тварин необхідно забезпечити наявність пропорційності між пластичними, регуляторними й енергетичними речовинами, які забезпечують нормальний розвиток тварини, належне протікання біологічних процесів, здоров'я тварин та енергію для їх життєдіяльності. Для удосконалення галузі кормовиробництва дослідники пропонують сформувати раціональну структуру посівних площ; підвищити урожайність кормових культур; застосовувати інноваційні методи заготівлі та зберігання кормів; індустріалізувати кормовиробництво та кормоприготування; знизити собівартість кормів [75].

Особливу роль у молочному скотарстві відіграють вибір кормів і порід тварин, кваліфікація персоналу й умов утримання худоби. Так, при планових річних надоях на 1 гол. 3 тис. кг необхідно при згодовуванні використовувати якісні корми, перевагу віддавати будь-якій породі та будь-якій системі утримання. Кадри не вимагають особливих навиків і досвіду. При планових обсягах молока 5 тис. кг у рік доцільно забезпечити збалансований раціон, високопродуктивні породи тварин, наявність спеціалістів і працівників із певними навиками та типовий механізований корівник. Підвищення надоїв до 7 тис. кг у рік вимагає збалансованої повноцінної годівлі, управління відтворенням стада, наявність керуючого (менеджера проекту), інноваційної доїльної установки. Якщо ставиться завдання досягти виробництва молока 9 тис. кг і більше на 1 тварину, то необхідно забезпечити повнораціонну цілорічну годівлю, управління здоров'ям тварин, запрошувати висококваліфікованих фахівців для надання консультацій та застосовувати сучасні методи утримання тварин.

Водночас варто зазначити, що переробку молочної продукції можна організувати у місцях виробництва (так звана «первинна переробка») і на переробних підприємствах. Первинна обробка – процес очищення, охолодження молока, мо-

жливо, заморожування або сушіння на переробному підприємстві. Від якості первинної переробки залежить ціна приймання молока переробними підприємствами. Особливостями інтенсифікації первинної обробки молока є використання інноваційного обладнання для очищення, зберігання та оцінки його якості; створення цехів малої потужності з переробки молока на місцях.

Важливим чинником забезпечення стійкості підприємства молочного скотарства є впровадження інноваційних проектів на засадах державно-приватного партнерства, особливо щодо підтримки розвитку племінної справи, генетичних центрів з виведення нових порід молочної худоби, поліпшення розвитку інфраструктури галузі та ін. При цьому необхідно активізувати підтримку розвитку молочного скотарства в ОСГ (сімейних ферм) і дрібних підприємствах на основі реалізації інвестиційних проектів на засадах кооперації. Зазначимо, що досвід реалізації таких проектів переконує, що недоцільно копіювати зарубіжний досвід у сфері молочного скотарства, а необхідно адаптувати окремі елементи до умов, в яких буде реалізовано проект.

Отже, складові організаційно-економічного забезпечення стійкого розвитку підприємств молочного скотарства мають враховувати особливості галузі, вплив яких виявляється через різні чинники, що буде розглянуто детальніше у наступному підрозділі дисертаційної роботи.

1.3. Систематизація факторів стійкого розвитку підприємств молочного скотарства

Як відомо, система зазнає впливу різних факторів ендогенного та екзогенного характеру, що характеризується як процес динамічного розвитку. Оскільки стан стійкості системи є результатом трансформаційних процесів, під впливом зазначених факторів вона набуває нового стану, відповідно постають нові цілі, пріоритети нової якості, економічні відносини та зовнішні і внутрішні зв'язки.

Можливість підприємства здійснювати рух до поставлених цілей, зберігаючи при цьому стабільну позицію на ринку та здатність до розвитку, зокрема в умовах несприятливого впливу різних факторів, нами розглядається як стійкий розвиток.

До факторів стійкого розвитку відносять причини, які можуть внести зміни до стану рівноваги підприємства. Стійкий розвиток підприємства характеризується великою кількістю факторів. Їх різноманітність, неоднозначність оцінок впливу, а також відсутність можливості прогнозувати окремі фактори зумовлюють негативні наслідки. З огляду на це постає потреба виявленні та класифікації факторів, що впливають на стійкий розвиток підприємства. З урахуванням теорії етичних положень та практики стійкого розвитку господарюючих систем визначено групи факторів та їх характеристики, які значною мірою впливають на цей процес.

Під факторами зовнішнього та внутрішнього середовища підприємства слід розуміти сукупність умов, що сприяє цілеспрямованій, закономірній зміні кількості та якості суб'єктів і об'єктів його виробничого процесу, що зумовлює перехід до нових рівнів організації функціонування даного економічного агента.

Зовнішнє середовище характеризується складністю і рухливістю, а також невизначеністю та взаємопов'язаністю факторів різнорізноспрямованої дії. Масштаб трансформації одного фактору залежить від впливу на нього різнородних факторів зовнішнього середовища та характеризується умовами їхнього взаємозв'язку.

Категорія взаємозв'язку різних факторів зовнішнього середовища розглядає ступінь впливу трансформації одного фактора на інші пов'язані й не пов'язані з ним фактори. Згідно з цією характерною властивістю зовнішнього середовища аналіз складових його факторів не можливо проводити ізольовано від інших факторів, при цьому аналіз має здійснюватися з урахуванням динаміки трансформації даних факторів. З метою успішного протистояння середовищу управлінські рішення необхідно приймати із тією швидкістю, з якої відбуваються видозміни у зовнішньому середовищі, тобто сила дії факторів зовнішнього середовища має бути пропорційна силі протидії факторів внутрішнього середовища.

Зовнішнє середовище підприємства може бути поділено на дві складові впливу – прямого та непрямого. Так, середовище прямого впливу – це певний елемент зовнішнього середовища, із яким підприємство безпосередню взаємодіє. Його основними елементами є конкуренти, споживачі, постачальники, посередники, контактні аудиторії, фінансові кола, правове забезпечення [76]. Споживачі продукції (робіт, послуг) визначають попит і роблять можливим для підприємства

збут його продукції й одержання виручки від її реалізації. Більшість дослідників поділяють погляд У. Демінга, який визначає «єдину реальну ціль бізнесу – народження споживача» [77]. Отже, можливість створення, діяльності та розвитку підприємства безпосередньо залежить від його здатності залучити споживача, який виявляє інтерес до придбання продукції підприємства.

Наступний фактор розвитку підприємства – конкуренція, що є однією із рушійних сил його розвитку. Лише конкуренція дозволяє підприємству розвиватися, виробляючи конкурентоспроможну продукцію та забезпечуючи персоналу кращі, ніж у конкурентів умови праці. Водночас конкурентна боротьба значною мірою впливає на внутрішнє середовище підприємства, особливо на організацію виробничого процесу. Тому в сучасних умовах необхідно проводити систематичний аналіз конкурентного середовища з метою виявлення сильних і слабких сторін конкурентів з тим, щоб позитивні складові їхньої діяльності запровадили у власній діяльності, що сприятиме підвищенню конкурентоспроможності продукції та підприємства, результатом чого буде функціонування та розвиток суб'єкта господарювання.

Постачальники матеріально-технічних ресурсів і послуг забезпечують результативний вхід на ринок за рахунок ритмічної та своєчасної доставки засобів виробництва, кормів, мінеральних добрив та інших ресурсів, у т.ч. економічних, інформаційних, енергетичних, кадрових і надання послуг, тобто ці складові зовнішнього оточення вимагають розробки обґрунтованих рішень щодо вибору постачальників і порядку здійснення закупівель. Основним завданням формування політики закупівель на рівні підприємства є задоволення у повному обсязі та структурі його потреби у необхідних матеріально-технічних ресурсах із тим, щоб забезпечити ритмічне виробництво за раціональних витрат на його організацію.

Оцінка правового забезпечення економічних відносин, що передбачає знання норм і законів, які встановлюють нормативно-правові межі розвитку відносин, дозволяє підприємству визначити у своїй діяльності можливі межі взаємозв'язку із суб'єктами ринку, а також прийнятні способи захисту власних інтересів. Особливу увагу необхідно приділити таким характеристикам правової сфери, як її результативність, існуючі традиції у законотворчій діяльності, процесуальні аспекти практичної реалізації нормативно-правових актів.

Контактна аудиторія формує ставлення до підприємства та його продукції з боку фінансових структур, державних органів, що знаходяться на території регіону, засобів масової інформації, громадських організацій та ін.

Реакція підприємства на трансформацію факторів прямого впливу середовища може бути двояким. Так, можна змінити його внутрішню структуру для практичної реалізації політики пристосування або мобілізувати зусилля для реалізації політики протидії (активної чи пасивної).

Середовище непрямого впливу включає такі фактори, які безпосередньо не впливають на функціонування підприємства, однак їх вплив також необхідно враховувати. До середовища непрямого впливу економічний суб'єкт може лише пристосовуватися, але цілеспрямовано впливати на нього підприємство не має можливості. Складові цього рівня можуть формувати певні можливості й обмеження для діяльності підприємства. Середовище зовнішнього непрямого впливу об'єднує у своєму складі такі елементи: економічні та техніко-технологічні фактори, політико-правові чинники, міжнародний ринок, соціокультурні фактори, інформаційне забезпечення, екологічні та природно-географічні фактори.

Політико-правові чинники впливають на розвиток підприємства, оскільки вони визначають інвестиційну привабливість країни, галузі, регіону, підприємства, а також сприятливі умови для розвитку бізнесу та ін.

Економічна ситуація – це один із важливих факторів, що впливає на розвиток підприємства. Котирування акцій вітчизняних підприємств на фондовому ринку, ціни на енергоносії, курс національної валюти, рівень інфляції, процентні ставки за кредитами є показниками, які характеризують стан національної економіки. На розвиток підприємства значною мірою впливає фаза розвитку економіки в країні. Так, економічний підйом сприятливо впливає на підвищення ділової активності та розвиток підприємства.

Науково-технічний прогрес істотним чином впливає на складну систему підприємства. Інноваційні розробки кардинально змінюють організацію виробництва на підприємстві та сприяють підвищенню конкурентоспроможності продукції при значному зниженні затрат матеріальних та людських ресурсів.

Інформаційне забезпечення необхідно виділити в окремий фактор, оскільки важливість інформації нині зростає внаслідок стрімкого розвитку комунікаційних тех-

нологій. Від того, наскільки раціонально підприємством сформовано внутрішні потоки інформації, настільки воно буде спроможне приймати й аналізувати інформацію із зовнішнього середовища, що визначає його подальший розвиток.

Соціокультурні фактори впливають на діяльність підприємства, оскільки кожний економічний суб'єкт функціонує в одному чи кількох середовищах. Тому соціо-культурні фактори, такі як людські цінності, культурні цінності, національні звичаї мають значний вплив. Підприємства при цьому повинні передбачати можливі трансформації очікувань суспільства та задовольняти його потреби ефективніше, ніж конкуренти.

Світовий ринок – це зовнішнє середовище підприємства, яке визначається тенденціями розвитку світового ринку, характеризується проявом загальних факторів його кон'юнктури та специфічними чинниками, що визначають особливості розвитку окремої держави. Окремі його складові – економічні, соціальні, екологічні та політичні елементи стратегії розвитку в різних країнах мають певні особливості та характерні риси, які відрізняють їх від таких самих елементів політики інших країн.

Екологічні фактори дуже часто обмежено впливають на стійкий розвиток підприємства, оскільки лімітують порядок використання природних багатств, а також стримують процеси забруднення екосфери виробничими відходами. Підприємства різних галузей у розроблених стратегіях свого розвитку повинні передбачати необхідність ощадливого використання обмежених природних ресурсів, а також їх планомірне подорожчання внаслідок ускладнення природних та кліматичних умов їх одержання й обробки.

До природно-географічних факторів відносять геологічні, кліматичні дані добування сировини та природних матеріалів, наявність на території різних видів відновлюваних та невідновлюваних ресурсів, транспортної інфраструктури тощо. Підприємство повинно постійно адаптуватися до факторів непрямого впливу, максимально пристосовувати до їх дії свої цілі та завдання, організаційну структуру, технологію виробничої діяльності, кадровий склад.

Узагальнення, аналіз та прогнозування наслідків впливу непрямих факторів для підприємства є надто складними та трудомісткими процесами. Зазначені чинники фактично не підлягають формалізованій характеристиці, оскільки для цього

необхідно опрацювати значний обсяг інформаційних джерел, які дуже часто не мають кількісних значень даних, а також їх однозначного пояснення. Визнаючи цілісний взаємний зв'язок факторів прямого й непрямого впливу, вважаємо, що у певні періоди розвитку людства, особливо в періоди змін, його найчастіше визначають фактори непрямої дії.

Ці фактори не такою мірою позначаються на діяльності господарюючих структур, як фактори прямого впливу. Внутрішнє середовище – це визначений взаємозв'язок композиційних елементів, що впливають безпосередньо на процес перетворення потоків ресурсів у потоки продукції. Внутрішні фактори – це фактори ендogenous середовища, що має вплив на його функціонування й розвиток. Отже, внутрішнє середовище містить у собі потенціал, необхідний для функціонування підприємства. Доцільно виділити такі функціональні підсистеми: виробництво, фінанси, маркетинг, персонал, інновації, система менеджменту.

Отже, до факторів стійкого розвитку можна віднести не лише сприятливий розвиток підприємства в умовах внутрішнього та зовнішнього середовища, індикаторами якого є зростаючі фінансові-економічні показники, але й наявність програм екологічної та соціальної відповідальності сільськогосподарського виробництва.

Серед факторів стійкого розвитку діяльності підприємств молочного скотарства доцільно виділити концентрацію та централізацію виробництва, які сприяють зміцненню інтегрованих зв'язків, інновації в управлінні та виробництві. Під концентрацією розуміємо ріст і розвиток діяльності за рахунок капіталізації частини прибутку для розширення, модернізації та технічного переозброєння виробництва. Необхідно зазначити, що свого часу як визначальну галузеву особливість аграрної сфери О.В. Чаянов розглядав складність реалізації ефекту масштабу та пов'язані з цим обмеження концентрації виробництва. Проте нинішній розвиток технологій, автоматизації та комп'ютеризації процесів виробництва й управління в досліджуваній нами галузі молочного скотарства забезпечили в ХХІ столітті детермінований характер і керованість виробничого процесу при поглибленні поділу праці і динамічному зростанні масштабів виробництва.

Централізація означає добровільне або примусове об'єднання підприємств однакового або різногалузевого профілю. Зрозуміло, що концентрація та центра-

лізація виробництва сприяє формуванню інтегрованих структур у галузі, появі вертикальних і горизонтальних зв'язків між підприємствами.

Горизонтальна інтеграція можлива у рамках однієї галузі шляхом об'єднання підприємств із однаковим технологічним циклом в однорідні підприємства з єдиною фінансовою структурою. Вертикальна інтеграція об'єднує підприємства із спільним технологічним ланцюгом і формує консорціуми, комбінати, тобто диверсифіковані структури – холдинги, концерни, конгломерати, фінансово-промислові групи.

Перевагами диверсифікованих підприємств вважають наявність синергетичного ефекту від злиття декількох підприємств; відсутність юридичних складнощів у процесі злиття; вихід підприємств на різні ринки, що підвищує його конкурентоспроможність; слабку реакцію на зміну кон'юнктури та циклічний розвиток економіки. Водночас до недоліків інтеграції диверсифікованого характеру, відносяться: складність управління різнорідними частинами єдиної компанії, ріст транзакційних витрат та формування недостатньо конкурентного середовища всередині такого інтегрованого утворення. Очевидно, що інтеграція та кооперація формують синергетичний ефект, окрім того екологічної безпеки та соціальної відповідальності бізнесу легше досягти в інтегрованому середовищі [78,79].

Як переконує практика функціонування бізнесових структур, наявність і різноманітність ризиків створюють самонастроювані механізми адаптації підприємства для їх усунення і досягнення стійкого розвитку підприємств. Взаємозв'язок внутрішнього та зовнішнього середовища і самонастроювані механізми підприємства відображено на рис. 1.2.

У дисертаційному дослідженні необхідно класифікувати фактори стійкого розвитку сільськогосподарського підприємства в галузі молочного скотарства, для того щоб у подальшому виявити конкретні шляхи його підвищення. Тому певне значення має класифікація, в основу якої покладено групування факторів за джерелами виникнення, напрямками формування, рівнем господарювання, характером впливу на результати виробництва, та видами використання ресурсів (додаток А.3).

Зазначимо, що основними складовими стійкості сільськогосподарського підприємства є рівень організації виробництва, інноваційності технології виробництва, що застосовується в підприємстві, рентабельності діяльності, збереження чисельності працівників, а також рівень ділової активності підприємства. Пітер

Друкер ще в 1968 році зазначав, що «сільське господарство в розвинених країнах стало найбільш продуктивною, найбільш капіталомісткою, найбільш технічно оснащеною і самою «промисловою» з усіх галузей. Відношення наукових знань на одиницю продукції в цій галузі дуже високе. ... Формула «сорок акрів і мул» вже не актуальна для успішного фермера. Вона актуальна лише для сільського бідняка. То сільськогосподарське рівняння, на якому ґрунтувалося розвиток в 19 столітті, більше не працює» [80].

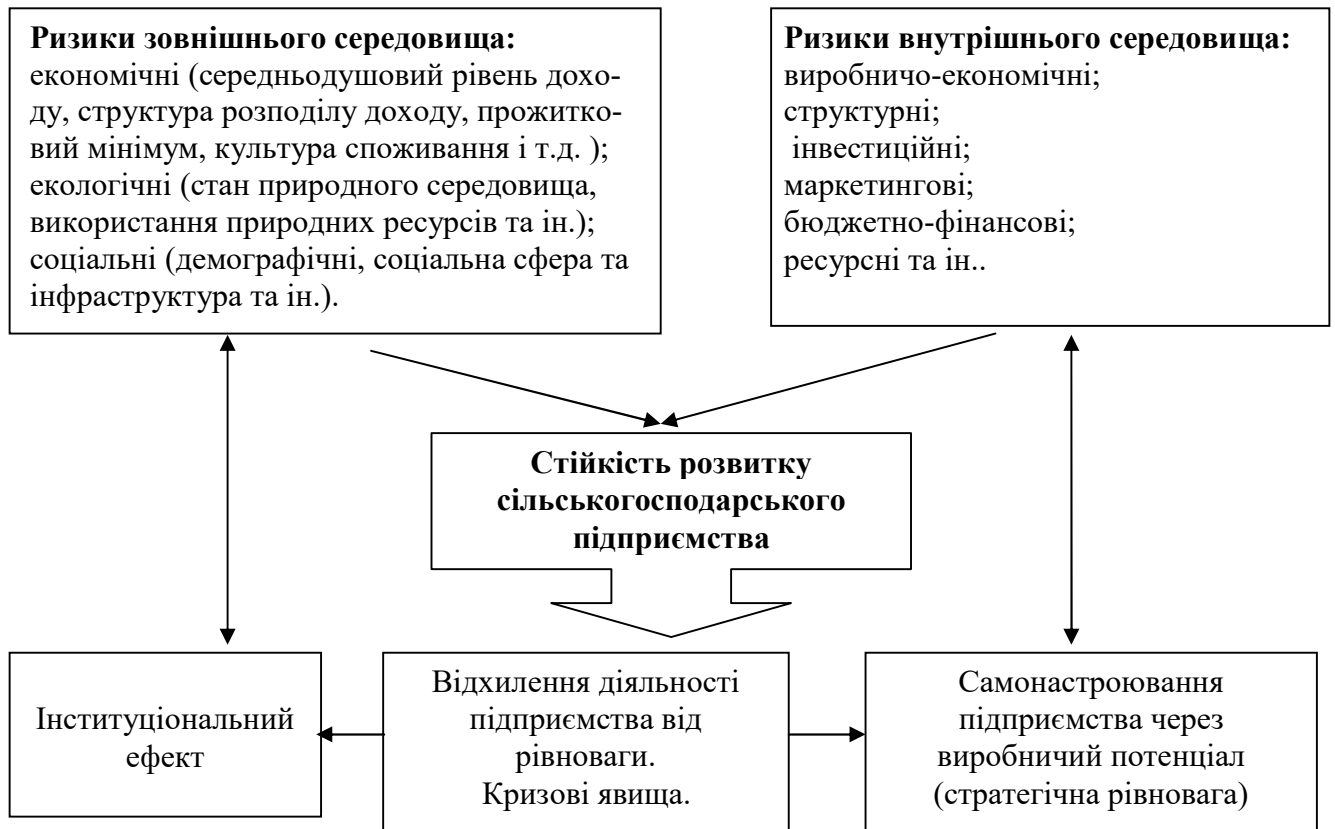

Рис. 1.2. Взаємозв'язок сільськогосподарського підприємства із внутрішнім та зовнішнім середовищем в умовах ризику*

*Джерело: розроблено автором.

Серед вищеперелічених складових існує відчутний взаємозв'язок. Так, технологія виробництва тісно переплітається з іншим чинником, а саме – чисельністю працівників. При виборі технології на виробництві основним завданням є одержання високоякісної та безпечної продукції, але за низьких матеріальних витрат, що безпосередньо впливає на результати господарювання. Технологію не можна вважати раціональною, якщо при виробництві продукції використовуються машини та обладнання у незначних кількостях. Безумовно, ці технічні засоби є основними компонентами технології, але важливішу роль відіграє процес виробництва готової продукції.

кції. Забезпечити ефективне використання технології на підприємстві не можливо без наявності обґрунтованої кількості працівників на основі врахування всіх характеристик технології, що використовується.

Також простежується взаємозв'язок технології з іншим важливим чинником – досягненнями науково-технічного прогресу. Необхідно зазначити, що технологія змінюється під впливом результатів НТП. Кожне підприємство, що орієнтується на запровадження у виробництво досконаліших інноваційних розробок на даному етапі розвитку. Практика переконує, що ті підприємства, які не реагують на інноваційні зміни, зазвичай мають нижчу ефективність виробничої діяльності.

Оцінка менеджменту сільськогосподарських підприємств як консервативних, не готових до освоєння інноваційних технологій не відповідає дійсності. «... популярна думка про «консервативному» хлібороба, який не визнає ніяких інших методів роботи, крім традиційних, не може претендувати навіть на карикатуру. Сьогодні ніхто так не прагне нововведень, як фермер (за умови, що він бачить чисту вигоду)» [80, С.98].

При організації виробництва необхідно враховувати ряд чинників, що зумовлюють раціональне використання ресурсного та виробничого потенціалу підприємства. Процес виробництва має бути зорієнтований на інтенсивний тип відтворення, а також оптимізацію каналів реалізації продукції, з тим, щоб максимально використати потенційні можливості. Очевидно, що при раціональній організації процесу виробництва повніше реалізуються потенційні можливості працівників та ефективно використовується їхня продуктивна спроможність.

Окрім того, організація виробництва, як і технологія, пов'язані з одним із найбільш важливих чинників – чисельністю працівників. При раціональній організації праці людин має можливість забезпечити найвищу продуктивність праці. Однак при цьому необхідно також враховувати й особистісні її якості, здібності та можливості. Потреби людини повинні бути повністю задоволеними, оскільки це впливає на результати виробництва, а, відповідно, й на ефективність діяльності.

Стійкість сільськогосподарських підприємств молочного скотарства зазнає впливу ще низки складових. Так, на стійкість розвитку підприємства накладає свій відбиток здатність менеджерів оперативно приймати обґрунтовані й раціональні управлінські рішення, які впливають на ведення виробничого процесу.

Прийняття та реалізацію управлінських рішень можна розглядати на трьох рівнях. Перший рівень – це керівник підприємства, який приймає усі рішення, тобто вище керівництво, основними завданнями якого є налагодження зв'язків із сторонніми організаціями, покупцями, постачальниками і т.д. На другому рівні – керівники середньої ланки, тобто окремих виробничих підрозділів, які забезпечують реалізацію управлінських рішень, прийнятих вищим керівництвом та систематичний збір і аналіз інформації на своєму рівні, яку передають до вищого рівня. На третьому рівні – керівники нижчої ланки, які безпосередньо зв'язані із виробничим процесом і безпосередньо із працівниками, які є основними ініціаторами виконання управлінських рішень. Отже, функція організації роботи із працівниками визначає усю внутрішню діяльність підприємства з персоналом щодо реалізації основного завдання – забезпечення стійкого розвитку підприємства. Водночас, необхідно забезпечити матеріальне стимулювання працівників, яке є основною з'єднувальною ланкою всієї системи виробництва. Кожне господарство повинно розробити власну систему мотивації праці, макимально адаптувавши її до конкретних умов ввиробництва.

Важливо зазначити, що передумовою стійкого розвитку сільськогосподарського виробництва є зовнішні економічні умови, де помітне місце посідають інструменти державної підтримки. В умовах обмежених можливостей бюджету щодо надання держпідтримки сільгосптовиробникам підвищуються невизначеність і ризик, що ускладнює практичну діяльність підприємства.

До зовнішніх чинників можна віднести такі інструменти державного регулювання галузі молочного скотарства, як рівень безробіття, темпи інфляції, середньогалузевий рівень продуктивності праці та прибутковості та ін. Зовнішні та внутрішні чинники, що забезпечують стійкість сільськогосподарського виробництва, представлено на додаток А.4.

Посилення кризових явищ в економіці ускладнює відтворення у сільськогосподарських підприємствах, унаслідок чого уповільнюються процеси оновлення основних засобів виробництва, засобів механізації виробничих процесів, призупиняється будівництво нових тваринницьких ферм і комплексів і т.д. Усе це зумовлює за собою нестійкий стан галузі на даному етапі розвитку. Вважаємо, що організація виробництва та ресурсозабезпеченість підприємства є важливими

чинниками, оскільки вони визначають фізичну здатність сільськогосподарського виробництва до росту. Тобто їхні економічні показники залежить як від кількісного залучення ресурсів, так і від якісного їх удосконалення, продуктивнішої праці, основних і оборотних засобів. Отже, високих результатів виробництва можна досягти на основі використання ефективніших технологій, сучасних форм організації й управління виробництвом, підвищенням кваліфікації працівників, комп'ютеризації виробничого процесу тощо [81].

Наступний важливий чинник, що визначає стійкість виробництва – це можливість та умови реалізації продукції. У даному випадку при реалізації продукції сільськогосподарські товаровиробники, особливо дрібні, часто відчують труднощі внаслідок недосконалості економічних відносин із посередницькими структурами, недостатнього розвитку сільськогосподарських збутових кооперативів та інших об'єктів розподільчої інфраструктури [82]. У результаті цього сільськогосподарські підприємства недоотримують частину доходу, що зумовлює зменшення поголів'я худоби, посівних площ, перехід до простіших технологій і т.д. Очевидно, що нестача технічних ресурсів та їх незадовільний стан призводять до порушення технологічних процесів, зниження обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, підвищення її собівартості [83].

Позитивно впливають на забезпечення стійкості сільськогосподарського виробництва інструменти державного регулювання, тому на сучасному етапі важливим є удосконалення податкової, кредитної і фінансової політики, спрямованої на стимулювання агровиробництва й розвитку сільських територій, активізацію інвестиційних процесів у галузі на засадах державно-приватного партнерства, створення інноваційної інфраструктури.

Доцільно розглянути вплив одного із стримувальних чинників забезпечення стійкості сільськогосподарських підприємств, який дестабілізує їхній економічний стан – інфляцію. Вона знецінює доходи підприємства, занижує реальну вартість його майна та собівартість продукції, що виробляється, штучно занижує прибуток, скорочує його інвестиційні можливості підприємства. Якщо рівень інфляції невисокий (до 3%), то така ситуація стимулює бізнесові структури до вкладення коштів, однак якщо, коли темпи інфляції зростають, то це негативно впливає на відтворювальний процес і стійкість підприємства. З метою розробки обгру-

нтованих управлінських рішень на рівні підприємства в нестабільних умовах необхідне фінансове прогнозування на основі інфляційного коригування, щоб передбачити скорочення обсягів виробництва, неплатежів, розрахувати потребу в позичкових коштах, і, як наслідок, зниження стійкості, ліквідності, рентабельності, платоспроможності підприємства.

Як переконують результати діяльності сільськогосподарських підприємств, важливим індикатором у забезпеченні стійких позицій є розміри підприємства. Від цього показника залежить його позиція підприємства на ринку, величина і структура постійних і змінних витрат, величина прибутку та можливості розширення виробництва. Очевидним є те, що розміри виробництва – одна з основних характеристик підприємства, що відіграє позитивну роль у досягненні ним стійкості.

Отже, з метою досягнення стійкості виробництва необхідно не лише враховувати основні чинники його забезпечення, але й те, що складові постають сукупністю організаційно-економічних заходів, зорієнтованих на покращення результатів господарської діяльності [84-86]. Виділяють також специфічні чинники, властиві агрохолдингам, що виявляються у маневруванні трудовими і фінансовими ресурсами, розподільчих відносинах, координації та контролі виконання, характері виробничих зв'язків між підприємствами, якщо вони об'єднанні в холдинг, поєднанні форм спеціалізації та диверсифікації виробництва відповідно до ринкової ситуації, посиленні впливу централізованих фондів [87].

Основним завданням товаровиробників молока є збільшення продуктивності корів при підвищенні якості. Більшість науковців серед основних чинників виділяють генетичний потенціал тварин, якість кормової бази, наявність висококваліфікованих фахівців, умови утримання та догляду за коровами, покращення селекційно-племінної роботи, лікувально-профілактичної роботи та зменшення вибракування корів [88].

Важливим чинником у забезпеченні стійкого розвитку підприємств галузі розглядається збільшення термінів продуктивного використання корів із 2,5 до 4–5 отелень; зниження віку першого отелення нетелі від 30 до 24 міс; профілактики захворювань вимені корів маститом (це захворювання знижує продуктивність корови на 8–10 %); приготування збалансованих кормових сумішей з урахуванням індивідуальних фізіологічних вимог тварин, що дозволяє підвищити продуктивність на 20 %; використовувати принцип самообслуговування корів в установках

«Робот», що дає змогу підвищити молочну продуктивність на 15–20 % за рахунок збільшення кратності доїння від 2-х до 3–4 разів на добу по мірі наповнення вимені; створення та використання автоматичних роботів для очищення стійл, годівлі корів, виробництва комбікормів, які виключають людський фактор [89]. Разом із тим нині необхідно обґрунтувати розміри будівництва великих тваринницьких комплексів, які б відповідали вимогам екологічної безпеки.

Слід зауважити, що поза увагою науковців залишилася така важлива складова стійкості галузі як екологічна стійкість, що характеризується збереженням біорізноманіття в умовах розміщення в даній місцевості виробничих потужностей з виробництва молока. Нині ця проблема характерна для країн із високим економічним розвитком. Наприклад, США, орієнтуються на забезпечення умов збалансованого еколого-економічного стійкого розвитку молочного скотарства. Дана проблема викликана зростаючими обсягами викидами метану та недосконалою технологією утилізації гною. Варто наголосити, що із зростанням концентрації поголів'я корів ця проблема загострюється. Науковці зазначають, що в середньому щодня молочна корова виробляє від 40 до 70 кг гною та до 1000 л метану.

Ініціювали питання стійкості американської молочної галузі в 2008 р. компанія Dairy Management Inc., Національна федерація підприємств молочної галузі та Міжнародна асоціація виробників молочних продуктів з метою прискорення впровадження інновацій і формування довіри суспільства до зобов'язань галузі по забезпеченню споживачів продуктами харчування з дотриманням принципів економічної доцільності, екологічної раціональності та соціальної відповідальності. За посередництва Інноваційного центру угоду схвалили керівники суб'єктів підприємницької діяльності, які представляють близько 80% ланцюга товароруку молочної продукції, у тому числі фермерів-виробників молока, кооперативів і галузевих асоціацій, переробних та торговельних підприємств. Пріоритетом для них є скорочення обсягів викидів парникових газів на 25% до 2020 року порівняно з 2009 р. До представників галузі приєднуються національні та міжнародні експерти з урядових і наукових організацій [90].

Служба з питань охорони природних ресурсів при Міністерстві сільського господарства США (NRCS) з 2009 року надала фінансування в загальній сумі 257 млн доларів, яке дало змогу більш як 6 тис. власникам молочних ферм впровадити технології збереження ресурсів для підвищення стійкості.

Ця ініціатива спонукала до породного оновлення шляхом заміни корів голштинської на джерсійську породи відповідно до результатів дослідження науковців. З використанням високопоживного молока корів джерсійської породи істотно скорочуються витрати води, палива, виробничих відходів, а також викидів парникових газів порівняно з використанням молока голштинської породи. У розрахунку на одиницю виходу сиру вуглецевий слід (еквівалент CO₂) виробництва від джерсійської породи на 20% менше ніж голштинської [91].

Пріоритетними напрямками забезпечення стійкого розвитку молочного скотарства у сільгосп підприємствах є: збільшення частки безприв'язного утримання худоби; використання подрібнювачів-змішувачів-роздавачів кормів; запровадження систем створення мікроклімату; збільшення виробництва комбікормів підприємствами; використання ощадних екологічно безпечних машин для збирання гною.

З метою розширення переліку чинників, які в сучасних умовах забезпечують стійкість сільськогосподарських підприємств з виробництва молока доцільно узагальнити досвід організації розвитку молочного скотарства у провідних країнах світу.

Стійкість молочного скотарства сільськогосподарських підприємств на нашу думку повинна базувати на принципах економічної доцільності, екологічної раціональності та соціальної відповідальності на орієнтуватися на повне задоволення потреб споживачів у необхідних продуктах харчування.

1.4. Зарубіжний досвід розвитку молочного скотарства

Молочні товаровиробники у провідних країнах світу орієнтуються до забезпечення безпеки й високої якості, з тим щоб виготовлена продукція задовольняла найвищим вимогам харчової промисловості та споживачів. Саме тому на фермах практика утримання та догляду за сільськогосподарськими тваринами повинна гарантувати, що молоко одержано від здорових корів. Принципи та практику сталого розвитку молочного скотарства регулярно переглядають на основі практичного досвіду та за потреби доповнюють для адаптації інновацій до місцевих умов певного регіону, його кліматичних та екологічних чинників, системи землеробства тощо, а також з урахуванням національних законів і правил.

Важливо зазначити, що система управління сталим розвитком молочного скотарства в країнах ЄС передбачає врахування загальних принципів сталого розвитку сільського господарства та специфічних, характерних для досліджуваної галузі. Більш детальний аналіз інструментів реалізації принципів сталого розвитку переконує, що вони ґрунтуються на чинних вимогах нормативно-правового регулювання в Європейській Співдружності та національних законодавствах окремих країн щодо економічної, соціальної та екологічної діяльності. Окрім того, особливе місце посідають ветеринарно-санітарні вимоги, біобезпеки ферми, вирішення питання соціального характеру щодо використання на фермі праці дітей, підвищення кваліфікації працівників, утилізації та переробки відходів і побічної продукції тощо. Отже, постає потреба відповідно до принципів сталого розвитку молочного скотарства гармонізувати вітчизняне законодавство з європейським, активно вести роз'яснювальну роботу в середовищі сільськогосподарських товаровиробників щодо необхідності впровадження концепції сталого розвитку, а також розробити обґрунтовану систему показників на основі узагальнених підходів зарубіжної практики щодо експертизи виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських підприємств.

Державний цілеспрямований вплив на розвиток галузей сільського господарства здійснюється на основі системи заходів фінансового впливу із використанням важелів податкової, зовнішньоекономічної, інвестиційної соціальної політики, кредитування, субсидування і т.д. Хоча в окремих країнах існують відмінності у використанні системи важелів. Такими заходами є: підтримка рівня цін на окремі види сільськогосподарської продукції, у т.ч. на молоко та молочні продукти; надання дотацій на 1 га земельної площі, умовну голову худоби; пільгове кредитування фермерів, часткова компенсація чинної процентної ставки по банківських кредитах із бюджету; використання стимулювального оподаткування; фінансування державних наукових досліджень; бюджетне субсидування інфраструктури в сільській місцевості.

Варто розглянути існуючі пільги в оподаткуванні сільського господарства, зокрема, ставок податку з обороту, на майно, на землю, з фермерського доходу. Ставки податків на доходи господарств залежать від величини доходу. Наприклад, у Швейцарії при доході ферми до 50 тис. франків у рік встановлено податок до 10 % доходу, а при доході понад 200 тис. франків – від 22 до 35 %. У багатьох

країнах переважають дрібні ферми, які є стійкими, але мають невисоку ефективність виробничої діяльності. Держава при цьому враховує, що на невеликих фермах зайнято значну частину трудових ресурсів, тому надає їм підтримку, щоб запобігти соціальній нестабільності в сільській місцевості [92].

У країнах із несприятливими умовами виробництва (Норвегія, Ісландія, Фінляндія, Швейцарія, гірські райони Франції) використовують прямі платежі для компенсації так званої від'ємної земельної ренти, яка підвищує витрати виробництва. Так, у Фінляндії всі господарства одержують погектарні субсидії, а північніше 62 градусів широти введено підвищені ціни та особливі надбавки. В Австрії, Швейцарії та в гірських районах Франції застосовують погектарну систему дотацій або в розрахунку на голову худоби.

З метою виявлення новітніх підходів у молочному скотарстві проведемо аналіз його розвитку в розвинутих країнах світу та державної підтримки молочного скотарства, оскільки досвід годівлі молочного стада за кордоном забезпечує середньорічний удій в обсязі 10 тис. кг і більше. Так, в Ізраїлі одержують у середньому в рік понад 11 тис. кг від корови. Молочне скотарство найбільш розвинено в країнах Західної Європи, США та Канаді, а в деяких країнах (США, Данія, Швеція, Великобританія та ін.) інтенсифікація молочного скотарства супроводжується зменшенням поголів'я корів і концентрацією виробництва молока у великих господарствах за рахунок ліквідації дрібних ферм.

Розглянемо світову структуру ферм з виробництва молока: домашні господарства – 78% ферм у світі, або 33% від світового виробництва. Це малі ферми, які утримують 1–3 корови, молоко виробляють для одержання доходу, 50% його споживається безпосередньо в домогосподарстві, а іншу частину реалізують; сімейні ферми – 22% ферм у світі, або 33% від світового виробництва. Ферми утримують у середньому 10–100 корів (300 тварин у провідних країнах), молоко виробляють і продають для одержання доходу. Сільськогосподарські роботи в основному виконують члени сім'ї; великі бізнесові ферми – 0,3% господарств у світі, або 33% від світового виробництва. Залучають до роботи на фермі найману працю, утримують більше 300 голів [93].

Нині обсяги світового виробництва молока збільшилися майже на 40% порівняно із 1995 р., а прискореними темпами – протягом останніх двох років [94].

Наслідок надлишку пропозиції світові ціни на молочні продукти знизилися на 55% з найвищого значення у 2014 р., починаючи з 2009 р. зафіксовані на найнижчому рівні [95].

Розглянемо особливості виробництва молока в Німеччині, яка є найбільшим в Європі виробником молока і посідає 15-е місце за обсягами пропозиції молока у світі. У країні в 2014 р. функціонувало 76 893 молочних ферм, поголів'я корів становило 4,26 млн гол., середній розмір стада у розрахунку на одну ферму – 55,5 гол., середній надій молока – 7,352 кг, річне виробництво молока – 31 млрд літрів.

Як переконує досвід розвинутих країн світу, одним із чинників стійкого розвитку молочного скотарства є підвищення продуктивності корів при зменшенні кількості поголів'я, що сприяє зниженню екологічного навантаження на навколишнє природне середовище. Інтенсифікація виробництва молока тісно пов'язана з інноваційною складовою, тому сучасні тенденції світового виробництва цього виду продукції спрямовані на автоматизацію процесів та укрупнення ферм. З огляду на це доцільно узагальнити досвід розвитку молочного скотарства в США.

Криза глобального перевиробництва відчутно позначилася на молочному скотарстві цієї країни. За даними Міністерства сільського господарства США, кількість молочних ферм тут зменшилася від 648 тис. у 1970 р. до 75 тис. у 2006 р. [96]. Нині менш ніж 60 тис. молочних ферм ведуть виробничу діяльність у країні, які також можуть у перспективі відчувати руйнівних втрат через нездатність або небажання змінювати попит і пропозицію на національному та глобальному рівнях.

Нині в країні розглядаються напрями стимулювання експорту молока та молочних продуктів, зокрема, угода Транстихоокеанського партнерства (North American Free Trade Agreement), що призведе до зниження мита по експорту й обмежень на молочну продукцію [97]. Із поширенням угоди про вільну торгівлю в Північній Америці стимулювання експорту сільськогосподарської продукції дало 1,6 млрд дол. США до дефіциту торгового балансу США та, за попередніми оцінками, є малоефективним інструментом підтримки фермерів і власників ранчо [98]. Це можна пояснити тим, що програми підтримки експорту, зорієнтовані на невелику кількість трейдерів і процесорів, на відміну від програм підтримки рівня цін на зернові та олійні культури, а також кукурудзи, що направляється на виробництво етанолу, яку безпосередньо одержують фермери [99].

Однак, за оцінками експертів, дана угода призведе до збільшення імпорту молочної продукції в США на 20,5 % до 2025 р.[100]. Отже, в той час, коли ціни на молочні продукти знизилися до історично низького рівня, а американські фермери здійснюють демпінг, ця угода послабить позиції фермерів США в конкуренції з дешевшою імпортованою продукцією іноземного виробництва. Значна частина цього імпорту буде складатися із концентрату молочного білка, дистильованого порошку з незбираного молока, які використовуються як добавки до перероблених молочних продуктів, і казеїну, який набув поширеного застосування у виробництві фарб, косметичних засобів і пластмас, а нині також використовується при виробництві сирів [101].

Про важливу роль молочної галузі в економіці США свідчать такі дані: обсяги виробництва молочної промисловості в цій країні оцінюються в 140 млрд дол. США, забезпечує 29 млрд дол. США доходів домашніх господарств, а також понад 900 тис. робочих місць. Для цієї країни характерна висока продуктивність корів (близько 10 тис. кг), що досягається шляхом безперервного поліпшення в області генетики тварин, годівлі та формування системи управління парниковими викидами. Молочна галузь США нині активно працює над проектом «корова майбутнього», яка буде виділяти менше метану; проект має на меті скоротити викиди парникових газів у молочному скотарстві на 25% до 2020 року. Основні зусилля будуть спрямовані на те, щоб зменшити продукування метану тваринами у процесі травлення. Зазначимо, що на викиди метану від кишкової ферментації і гною від молочного скотарства припадало близько 11% від загального обсягу викидів метану та 1,6% викидів оксиду азоту від загального обсягу в США у 2013 р. [102].

Одним із найбільш практичних шляхів зменшення інтенсивності викидів парникових газів від тваринництва є підвищення продуктивності тварин. Молочна продуктивність корів у США неухильно зростає – на 14% за останнє десятиліття і понад п'ять разів порівняно з 1924 р., водночас у той же час поголів'я корів зменшилося за цей період на 57%. Орієнтація фермерів на підвищення продуктивності змушує віддавати перевагу породам худоби, які споживають більше корму, що призводить до збільшення викидів кишкового метану з розрахунку на одну корову – майже в 2,5 рази більше у 2014 р. порівняно з 1924-м. Однак інтенсивність

кишкового викиду метану знизилася приблизно від 31 г/кг молока до 14 г/кг у 2014 р. за згаданий період.

Цей прогрес був зумовлений постійним удосконаленням в області генетики тварин, годівлі, запровадженням на фермах регулювання ринку молока в країні. Так, за даними Ради з молочного скотарства США, продуктивність корів голштинської породи збільшилася від 3195 кг на одну голову в 1960 р. відповідно до 9916 кг на корову в 2013 р., що в основному пов'язано із поліпшенням генетики тварин і годівлі. Водночас поліпшення годівлі корів забезпечувалось шляхом інтенсивного розвитку рослинництва – урожайність кукурудзи зерна в 1960 р. становила близько 3,5 т/га порівняно з 10 т/га у 2013 р., а урожайність кукурудзи на силос збільшилася від 16-ти до 43 т/га.[103]. Підвищення продуктивності корів і скорочення поголів'я призвело до зниження кишкової інтенсивності емісії метану на 55%. Цілком логічно, що викиди метану на тварину зросли, у 2014 р. в середньому молочна корова виділяла 144 кг, а у 1924 р. – 60 кг. Велику різницю можна пояснити більшими розмірами корови та високими надоями голштинської корови, що вимагає більше споживання корму сухої речовини, яка є рушійною силою ентеральних викидів метану в жуйних тварин. Зазначимо, що в 2014 р. загальні кишкові викиди метану збільшилися приблизно на 5–6% порівняно з 1924 р., еквівалентом близько до 71 млн т метану в рік. Однак, за той самий період часу виробництво молока від молочного стада США збільшилося в 2,3 рази та досягло близько 94 млн т у 2014 р. [104]

Окрім вищезазначеної переваги підвищення ефективності виробництва молока в США зафіксовано зменшення виробництва гною, і, як наслідок, аміаку, метану та оксиду азоту. Викиди гною у розрахунку на тварину можуть зрости за рахунок більшої кількості виділення гною і зменшення конверсії корму внаслідок збільшення споживання сухої речовини, але це може бути частково або повністю компенсовано удосконаленням генетики сільськогосподарських культур і рівнем їх засвоєваності. Збільшення врожайності тісно пов'язано з розвитком тваринництва, оскільки це привело до підвищення ефективності використання землі та води для виробництва продовольства і кормів. Однак у країні загострюється питання продуктивного використання корів, що становить близько або дещо менше, ніж три лактації. Отже, інтенсивне використання корів у виробничому процесі зумовлює розробку обґрунтова-

ної системи відтворення у молочному скотарстві. Пріоритетними напрямками розвитку молочного скотарства в США є забезпечення інтенсивного типу відтворення у галузі та покращення стану здоров'я тварин, зменшення викидів оксиду азоту та метану, а також адаптація тварин до зміни клімату.

Наступною характерною особливістю розвитку молочного скотарства в окремих країнах світу є концентрація виробництва. Так, в Європі дві-три ферми об'єднуються в одну, невеликі ферми закриваються або оснащуються сучасним обладнанням. Наприклад, ферми із поголів'ям 100–200 корів із продуктивністю 10 тис. л у рік обслуговується робототехнікою, за якою слідкує одна або дві людини [105].

Переоснащення молочних ферм сучасними роботизованими модулями спостерігається і в молочному тваринництві США. Наприклад, компанія GEA Farm Technologies в штаті Вісконсін працює над виконанням масштабного проекту – роботизація доїльних залів типу «Карусель» на 72 місця із модулями Dairy ProQ. Ці доїльні зали більші за розміром, ніж введені в експлуатацію в Європі. Одночасно із установкою доїльного залу будується корівник на 1300 місць із системою штучної поперечної вентиляції і телятник із системою автоматичної годівлі. Доїльний зал обладнано автоматичними модулями Dairy ProQ для кожного доїльного місця. Забезпечення роботизованою рукою дає змогу в автоматичному режимі обробляти вим'я коровам перед доїнням, приєднувати доїльний апарат, здоювати у доїльні стакани та обробляти вим'я після доїння [106].

Сучасною тенденцією у тваринництві зарубіжних країн набуває дедалі більше поширення програм управління відтворенням великої рогатої худоби. Окрім діючих у США програм Ovsynch, Heatsynch, Double Ovsynch, Resynch застосовується новий метод (програма Ultrasynch) із ультразвуковим сканером, який встановлює статево охоту у тварин. Цей метод дає змогу підвищити відсоток успішного осіменіння, скоротити міжотельний період при зниженні кількості гормонів, виявити захворювання органів відтворення, дефекти або хвороби ще не народженого теляти [107].

Зазначимо, що роботизовані технології доїння застосовують і в Україні, які дають можливість максимально пристосуватися до організму корови, оскільки корови вибирають час, коли їм доїтися, також робот записує докладні дані в процесі доїння, які доступні через комп'ютер. Практика доводить, що ця система може потенційно підвищувати продуктивність молока, а також дає переваги з погляду здоров'я тва-

рин, забезпечує сприятливі умови для роботи фермера. Водночас, науковці та компанії, що працюють над розробкою систем автоматичного доїння, повинні вирішити низку питань у процесі вдосконалення технології, а саме: дотримання гігієни, пристосування до різних форм і розмірів вимені тощо. Окрім того, роботизовані технології в сільському господарстві, з одного боку, неоднозначно впливають на стійкість молочного скотарства внаслідок вивільнення працівників, але при цьому ці технології роблять привабливою працю для молоді [108].

У розвинутих країнах важливим питанням є збереження високої якості молока та молочної продукції під час транспортування, які розглядаються на рівні національної та продовольчої безпеки. Із цією метою в країні дбають про розвиток дорожньо-транспортної мережі й удосконалення технічних засобів контролю якості продукції. Наприклад, густота автомобільних доріг на 1000 км² у Франції, Німеччині та Англії становить відповідно 675,7; 1887,9; 1805 км [109]. Так, у США розроблено електронний метод контролю якості молока під час перевезення від ферми до молокопереробного підприємства за технологією Transport Monitoring System. Інформація про якість молока фіксується під час приймання та регулярно під час руху транспорту, тому переробники молока мають вичерпну інформацію про якість поставленої сировини.

Розглянемо ще один важливий чинник забезпечення стійкого розвитку виробництва молока, а саме, політику державного регулювання в деяких країнах світу. На організаційно-економічному рівні уряд США регулює відносини в ланцюжку товароруху молока і молочної продукції, не оминаючи й екологічні питання. З метою забезпечення рівних прав всіх учасників на ринку молочної продукції і сирого молока стосовно цін у рамках Закону про сільськогосподарські маркетингові угоди встановлено федеральні маркетингові вимоги, які контролює Служба аграрного маркетингу. Згідно з маркетинговими вимогами закупівельна ціна молока у його товаровиробників не повинна бути нижчою від певного мінімуму. Підтримка переробників молока та молочної продукції в США здійснюється у рамках Dairy Product Price Support Program – Програми підтримки ціни на молоко та молочну продукцію через інтервенції за спеціальними цінами, закупаючи молочну продукцію із більшими термінами зберігання – масло, сир, сухе молоко. Для зберігання закупленої продукції в країні функціонує розвинута інфраструктура.

Одним із сучасних напрямів розвитку молочної галузі у країнах світу є субсидування експорту окремих видів молочної продукції, що відбувається з причини відносного перевиробництва упродовж певних проміжків часу з метою збереження виробництва та стримування падіння цін.

Ринок молока та молочної продукції в Канаді регулюється урядом, промисловістю та союзами товаровиробників, які підпорядковані уряду відповідної провінції. У Канаді, на відміну від країн із транснаціональними компаніями, молочне виробництво орієнтується на задоволення потреб внутрішнього ринку. Союзи товаровиробників делегують представників у загальноканадський союз товаровиробників сільськогосподарської продукції. Ринок молока Канади є ізольованим від світового ринку завдяки високим ввізним митам і низьким експортним квотам (близько 4% обсягу виробленого молока) для молочної продукції. Система регулювання молочного ринку в Канаді спрямована на формування внутрішньої рівноваги попиту та пропозиції. Потреба в молоці для переробки визначається щороку й доводиться до товаровиробників молока у вигляді квот. Ціну на молоко для товаровиробника і ціновий інтервал для переробників встановлює спеціальна комісія [110].

Розглянемо більш детально механізм регулювання молока та молочної продукції у Великобританії. Ряд заходів з підтримки галузі мав на меті надання фінансової підтримки фермерам; стабілізацію ринку; забезпечення стійкості ланцюга поставок молока і молочної продукції та його конкурентоспроможності.

У сільському господарстві та рибальстві Ради ЄС у березні 2016 р. сільськогосподарська комісія запропонувала на розгляд пакет заходів підтримки сільського господарства та молочної галузі, а саме: збільшення ліміту для інтервенцій та допомоги щодо функціонування нової системи для зберігання. У Великобританії схвально сприйняли запропонований пакет та розробили низку заходів, які б допомогли фермерам підвищити продуктивність праці, а саме: надання допомоги їм щодо доступу до фінансових ресурсів з метою підвищення їхньої продуктивності та конкурентоспроможності на основі активізації взаємодії з Європейським інвестиційним банком; підвищення прозорості ланцюгів поставок, так щоб фермери отримували раніше сигнали про ціни та попит, а це дасть їм змогу адаптувати свої бізнес-моделі та використовувати з вигодою нові можливості; сприяння у пошуку нових іноземних експортних ринків для британського сільського господарства.

У Великобританії велика роль приділяється регулюванню відносин між супермаркетами та їхніми постачальниками на основі спеціально розробленого Кодексу (Groceries Code Adjudicator), який є незалежним арбітром. Основне його призначення – забезпечувати передумови для укладення справедливих договорів із постачальниками, оскільки фермерам іноді виплачують менші кошти, ніж витрати на виробництво молока.

Водночас, у країні розроблено також добровільний Кодекс по молоку, що регулює контракти фермерів із постачальниками, який опубліковано у 2012 р. Він дає фермерам упевненість у своїх контрактних угодах і сприяє формуванню довгострокових партнерських відносин між ними і переробниками. Кодексом передбачено, яку інформацію слід обумовлювати у договорі щодо механізму ціноутворення і зміни цін. Так, передбачено наступне: повідомлення як мінімум за 30 днів про будь-які істотні зміни в умовах договору, в тому числі зниження ціни, яка виплачується фермерам; право виробника упродовж трьох місяців розірвати договір без штрафних санкцій у разі внесення неузгодженої зміни до механізму цін або ціноутворення; опція для виробника продавати надлишки продукції іншому покупцеві, якщо за контрактом покупець не згоден купувати додатковий обсяг на передбачених умовах [111].

Наступним елементом є маркування молочної продукції, який передбачає надання достовірної інформації про продукт та його виробників. У ЄС діє постійна програма обов'язкового зазначення країни походження або місця походження для продуктів харчування. У Великобританії такі програми поширюються на необроблену свинину, баранину і м'ясо птиці, яловичину, молоко та молочні продукти.

Стійкому розвитку молочного скотарства у провідних країнах світу сприяло також становлення кооперації. Так, у США та країнах ЄС більшість фермерів охоплено кооперативними відносинами. У США функціонує 1700 кооперативів із виробництва молока та молочної продукції. Переваги від кооперації для фермерів, що виробляють молоко: конкурентоспроможна ціна; гарантований ринок збуту та доступ до світового ринку; якість та безпечність виробництва; можливості залучати послуги та використовувати технічні ресурси за доступними цінами; формування ланцюжків поставок із вищою доданою вартістю за рахунок наявності у кооперативі переробного молокозаводу; можливість бути представленими в законодавчих, нормативних та суспільних відносинах.

У країні створено транснаціональний молочний кооператив Dairy Farmers of America – незалежну кооперативну асоціацію (союз) виробників молока. До цієї організації входить більш як 17 000 виробників молочної продукції в 48 штатах, на які припадає близько 5,5% світового виробництва молока. Основними напрямками діяльності кооперативу є: страхування, фінанси, випасання худоби, енергетика, управління ризиками та поставками ферми, програми розвитку лідерства, підтримка перспективних студентів, які бажають працювати у молочному або харчовому напрямках бізнесу. Цікавим є досвід кооперативу, який формує спеціальний фонд, що забезпечує ліквідацію наслідків стихійних лих за рахунок продукції і грошових пожертв. Приблизно 18% бюджету підприємства спрямовується на використання нових технологій та на забезпечення максимальної природності процесу, зокрема, орієнтація на мінімізацію використання енергії за рахунок відновлюваних джерел – метан з коров'ячого гною перетворюють на природний газ, а на фермах заохочують до використання енергії вітру або сонця.

Становить інтерес датської мультинаціональної компанії Arla Foods, створеної злиттям шведського молочного кооперативу Arla і датської молочної компанії MD Foods. Цей кооператив об'єднує 12 600 власників молочних ферм у Швеції, Данії, Великобританії, Німеччині, Бельгії та Люксембургу. Його виробничі підрозділи розміщені в одинадцятьох країнах світу, а відділи продажів – у тридцяти. Заслужовує на увагу вітчизняної практики утримання консультантів-інспекторів, які регулярно відвідують господарства кооперативу та надають консультації щодо забезпечення здоров'я тварин і підвищення якості молока. Ще однією перевагою кооперації є сумлінна участь кожного фермера у відтворенні національного стада – викривлення чи приховування інформації про здоров'я стада або показники продуктивності може підривати репутацію підприємства, яким володіє на пайових засадах кожен виробник молока. Несумлінні члени можуть виключити із кооперативу. У жовтні 2015 р. компанією ввела в дію глобальну програму Arlagården, в якій основна увага приділяється якості молока, безпеці харчових продуктів і захисту тварин тощо. Програма охоплює 16 різних стандартів, які є єдиними для всіх членів кооперативу.

Дослідники сучасних тенденцій в розвитку молочної галузі зазначають, що в економічно розвинених країнах, зокрема США, країнах ЄС, Новій Зеландії, Аргентині, Австралії лідируючими позиціями в експорті сирів, сухого молока, молоч-

ної сироватки, діють потужні транснаціональні компанії з виробництва та переробки молока. У десяти лідерів за формою власності майже половина є кооперативами та належать фермерам.

Характерною особливістю реформ у сільському господарстві Нової Зеландії стала відміна державної підтримки та усіх регулівних положень, які обмежують конкуренцію. У результаті змінилася структура молочного сектору – зменшилася кількість ферм і збільшилося поголів'я молочного стада із 144 корів до 414. Фермери входять до складу кооперативів, найбільшим з яких є «Фонтерра» (Fonterra Cooperative Ltd.). Власники цього кооперативу – 10 500 фермерів [112]. Його створено у 2001 р. в результаті злиття двох великих кооперативів – New Zealand Dairy Group и Kiwi Co-operative Dairies. New Zealand Dairy Board є головним експортером продукції (95 % сукупного експорту молочних продуктів з країни). Структурні підрозділи кооперативу охоплюють 140 країн світу, на них припадає третина міжнародної торгівлі молочними продуктами. Важливим напрямом діяльності цього кооперативу є захист навколишнього середовища від викидів, забруднення води та повітря, на що компанія виділяє своїм фермерам понад 8 млн дол. США. Нині кооператив виробляє біопаливо, шляхом переробки відходів від виробництва казеїну на біоетанол.

За рахунок об'єднання у кооперативи та створення вертикальної кооперації із спеціалізацією на виробництві молока фермери можуть брати участь в управлінні доходами від реалізації молочної продукції. За рахунок кооперації у цих країнах були також вирішені суперечності між фермерами з виробництва молока та молочною промисловістю [113].

Поширення у засобах масової інформації маркетингових компаній про користь екологічно безпечної продукції для здорового харчування у провідних країнах світу сприяють зміні переваг споживачів стосовно органічної молочної продукції. Органічна продукція є більш вигідною для товаровиробників, оскільки, за даними економічних досліджень, продуктивність органічного молочного скотарства в середньому на 30 % нижче, ніж у традиційному виробництві, а роздрібні ціни вищі у 1,8–2,3 рази залежно від географічного розміщення та бренду. Ріст доходності молочного виробництва дозволяє одержати додаткові джерела фінансування, знизити ризики, підвищити інвестиційну привабливість галузі. Найбільший

у світі ринок органічної продукції сформувався в США (сукупні роздрібні продажі на внутрішньому ринку становили 45 %), на другому місці Німеччина (14 %), Франція (8 %), Великобританія (5 %), Італія (4 %).

У США значний внесок у розвитку ринку органічної продукції належить молочній продукції, стандарти виробництва якої відповідають стандартам національної органічної програми. Органічна продукція передбачає чотири рівні маркування. Найвищий рівень – це продукти, які позначають як 100 % органічний продукт. Другий рівень – продукти із вмістом органічних інгредієнтів не менше 95 %. Ці два рівня мають право на основний логотип Міністерства сільського господарства – «USDA Organic». Продукти третього рівня містять не менше 70 % органічних інгредієнтів, четвертого рівня – менше 70 %.

Щодо тривалості перехідного періоду до органічного виробництва, то слід зазначити, що законодавством передбачено три роки, упродовж яких Міністерство надає технічну і фінансову допомогу протягом цього періоду через доступ до різних варіантів фінансування, програм збереження екологічно чистого виробництва, а також інших програм і послуг для органічного сектора. Окрім того, держава утримує монополію на друк і продаж етикеток на органічні продукти, оскільки це покладається на Міністерство сільського господарства США [114].

Служба маркетингу Міністерства сільського господарства США 18 січня 2017 р. прийняла остаточні правила щодо розвитку органічного виробництва у тваринництві та птахівництві, які встановлюють рівні умови для виробників органічних продуктів, зміцнюють довіру споживачів до органічного маркування і гарантують, що всі органічні тварини утримуються у системах пасовища із використанням методів виробництва, які підтримують їх здоров'я і природну поведінку. Основні положення включають в себе: роз'яснення щодо того, як виробники і переробники повинні ставитися до худоби і птиці для забезпечення їхнього здоров'я протягом усього життя, в тому числі при транспортуванні та забої; передбачені фізичні зміни, які дозволено і заборонено в органічному тваринництві та птахівництві; встановлено мінімально допустимі закриті та відкриті вимоги до простору для птиці.

Зазначимо, що при виробництві органічної молочної продукції не можна використовувати гормональні добавки, антибіотики, корми із використання пестицидів та інших заборонених в органічному сільському господарстві ресурсів. У законодавстві

США та європейських країнах відповідно до принципів органічного сільського господарства, які передбачено в документах Міжнародної федерації руху за органічне сільське господарство (International Federation of Organic Agriculture Movements, IFOAM) багато уваги приділяється гуманному відношенню до тварин. Це стосується якості кормів, захисту від екстремальних погодних умов, забезпечення доступу свіжого повітря та спеціальним приміщенням для лікування.

Державне регулювання органічного сільського господарства спрямовано на стимулювання збільшення використання пасовищних угідь. Майже 60 % органічних молочних ферм забезпечується кормами за рахунок пасовищ (тривалість пасовищного сезону – 6,5 міс.). У природоохоронному розділі Закону про сільське господарство США із 2008 р. передбачено фінансову допомогу фермерам у перехідний період на рік у розмірі 20 тис. дол. США, на шестирічний – 80 тис. дол. США. Також покращується підтримка на рівні штатів: субсидуються витрати на сертифікацію, надається допомога при експорті продукції, встановлюються різні пільги у перехідний період.

Країни Європейського Союзу також є великим товаровиробником органічної продукції, займаючи 22 % від світового обсягу сільськогосподарських угідь. На шість країн ЄС припадає найвища частка органічних сільськогосподарських угідь – Австрія, Швеція, Естонія, Чехія, Латвія та Італія. Розвиток органічного сільського господарств та ринку органічної продукції має особливу екологічну та соціальну значимість: зниження рівня забруднення навколишнього природного середовища, стійкий розвиток сільських територій, забезпечення населення якісними та безпечними продуктами харчування, створення додаткових робочих місць. Саме тому уряди країн ЄС надають державну підтримку сільськогосподарським товаровиробникам органічної продукції.

Органічне молочне тваринництво розглядається як раціональна діяльність, оскільки це виробнича система, яка підтримує якість ґрунту, екосистем і людини, що ґрунтується на принципах екологічних процесів, біорізноманіття та природних циклів, адаптованих до місцевих умов. Органічне сільське господарство поєднує в собі традиції, інновації та новітні досягнення науки в інтересах спільного середовища проживання та створює доброзичливі відносини і високу якість життя для зацікавлених сторін. З урахуванням зміни клімату та навколишнього середовища

органічне молочне тваринництво здійснює викиди парникових газів на тонну продукції менше, ніж традиційне виробництво молока. Вже доведено що при органічному виробництві більше органічних речовин потрапляє в ґрунту, що зменшує кількість CO₂ в атмосфері. Витрати енергії на тонну органічного молока менші, ніж у традиційному молочному скотарстві. На основі цього обґрунтовується думка, що органічне сільське господарство більш стійке щодо економічних, екологічних та соціальних позицій.

Термін «органічне сільське господарство» було юридично введено в деякі нормативні акти ЄС, які стосуються виробництва і маркування органічних продуктів. Органічна сільськогосподарська продукція має відповідати низці вимог щодо такої продукції, а всі фермери повинні пройти сертифікацію і контроль. Зазначимо, що при органічному виробництві молока корови повинні мати достатню кількість пасовищ – максимум 1,77 одиниць великої рогатої худоби на гектар.

Щорічно фермери придбають щонайбільше 10% від наявного поголів'я худоби, що передбачено і в разі придбання органічною фермою телят, які мають пройти період конверсії – 6 міс., перш ніж їх вводити до стада. Узагальнені вимоги до організації виробництва органічного молока наведено в додаток А.5.

Окрім цих відмінностей слід зазначити також, що кількість продуктивних днів доїння для корів, від яких одержують органічну продукцію, становить 317, для звичайних корів – 342 днів, а також продуктивне життя таких корів є тривалішим – у середньому 4 роки проти 3,1 року при традиційному виробництві молока. Органічна корова дає в середньому 6650 кг молока у рік, тоді як звичайна корова – 7600 кг молока у рік [116]. Проте ринкова ціна органічного молока вища, і, як наслідок, фермери мають більший дохід порівняно із фермерами традиційного виробництва у довгостроковій перспективі. Такі тенденції та зростаючий споживчий попит на органічне молоко зумовили активізацію пошуку компанією Friesland Campina фермерів, які мають наміри виробляти органічну молочну продукцію [117].

Як свідчать дані додатку А.5, в органічному молочному скотарстві профілактичні антибіотики не дозволені, використовувати антибіотики при показаннях до цього можливо тільки тричі у рік. Саме тому при виробництві органічної продукції виявляються підвищені ризики для здоров'я тварин порівняно із традиційним

підходом. Нині фермери почали використовувати гомеопатичні та природні лікарські засоби. У цьому секторі штучні осіменіння допускаються.

У стратегічній програмі розвитку органічного виробництва у країнах ЄС на період до 2020 року основна увага приділяється таким пріоритетним напрямам: підвищення конкурентоспроможності товаровиробників шляхом підвищення інформованості й одержання синергії інструментів спільної аграрної політики регулювання органічного виробництва; поліпшення науково-дослідницького та інноваційного забезпечення їхньої діяльності; інформаційне забезпечення виробників щодо стану кон'юнктури ринку.

Узагальнення досвіду розвинутих країн світу щодо практики організації виробництва у молочному скотарстві дозволяє виділити основні фактори стійкого розвитку, які виявляються через реалізацію обґрунтованої аграрної політики та цілеспрямованого впливу на досліджувану галузь у напрямі укрупнення молочних підприємств; удосконалення виробничої й розподільчої інфраструктури ринку молока та молочної продукції; розвиток кооперативних відносин між фермерами та переробними підприємствами; запровадження інноваційних технологій і роботизованої техніки; додержання вимог екологічного законодавства щодо забруднення навколишнього природного середовища; стимулювання розвитку органічного виробництва молока. Більшість факторів стійкого розвитку, які сформувалися при виробництві молока в країнах світу, використовуються у вітчизняній практиці, однак нинішні умови ведення бізнесу в досліджуваній галузі вимагають обґрунтування комплексної програми забезпечення конкурентоспроможного виробництва молока вітчизняними товаровиробниками з урахуванням зарубіжної практики.

Висновки до розділу 1

1. Встановлено, що в економічній теорії існує ряд концептуальних підходів до поведінки підприємницьких структур, які певною мірою відображають погляди науковців на проблему стійкого розвитку, зокрема, розробки класичної, неокласичної, інституціональної, еволюційної, поведінкової теорій. Так, із позиції класичної теорії характеристики стійкого розвитку підприємства формуються пере-

важно внутрішніми факторами, у неокласичній теорії, інституціоналізмі та неінституціоналізмі – факторами зовнішнього середовища, еволюційній теорії стійкість фірми пов'язана зі стереотипами її поведінки та правилами, які є результатом навчання та накопичення неявних знань.

2. Узагальнення сутності поняття «стійкий розвиток», що дало змогу дійти такого висновку, що це характеристика підприємства забезпечувати самозбереження, виключаючи руйнівний вплив внутрішніх і зовнішніх факторів. Стійкість розвитку виявляється у формі: 1) позитивної економічної динаміки; 2) фінансової та виробничо-господарської активності; 3) міцності й надійності вертикальних, горизонтальних та інших зв'язків підприємства. Отже, стійкість розвитку – властивість системи, яка характеризує її здатність до існування, що забезпечує стабільність діяльності підприємства.

3. У найбільш загальному вигляді стійкість сільськогосподарського підприємства нами розглядається як його властивість та здатність своєчасно запобігати виникненню небажаних відхилень від поставлених стратегічних цілей на будь-якій стадії життєвого циклу під впливом екзогенних та ендогенних факторів. З урахуванням специфіки сільськогосподарського виробництва в аспекті додержання вимог концепції сталого розвитку стійкість сільськогосподарського підприємства розглядаємо як його здатність здійснювати просування до визначених стратегічних цілей, досягаючи максимального соціального, економічного та екологічного ефекту шляхом модернізації свого внутрішнього потенціалу, а також підвищення адаптаційних властивостей і гармонізованості взаємодії із зовнішнім середовищем.

4. За авторською позицією, стійкий розвиток сільськогосподарського підприємства ґрунтується на поєднанні економічного розвитку з екологічною безпекою, що сприяє соціальному розвитку, та глобального еволюціонізму. Саме тому за основу дослідження нами взято соціальну, економічну, екологічну, а також глобальну стійкість, які мають найвищу значимість в забезпеченні управління стійкого розвитку окремих еколого-соціо-економічних систем, у т.ч. сільськогосподарських підприємств.

5. Доведено, що єдиних підходів щодо системи інструментів організаційно-економічного забезпечення стійкості підприємства не існує, її слід розглядати як сукупність диференційованих організаційно-структурних інструментів, які відповідають інтересам менеджменту організації у довгостроковій перспективі, в умовах мін-

ливих потреб і нестабільного зовнішнього середовища. Серед організаційних складових забезпечення стійкого розвитку сільськогосподарського підприємства з виробництва молока нами виділено такі основні елементи: організація планування і управління діяльністю; вхідний контроль; матеріально-технічне постачання.

6. Обґрунтовано, що важливим чинниками у забезпеченні стійкого розвитку підприємств досліджуваної галузі тваринництва у нинішніх умовах є підвищення продуктивності корів та якості молока, що досягається на основі поліпшення генетичного потенціалу тварин та якості кормів; наявність висококваліфікованих фахівців; додержання умов утримання та догляду за коровами; покращення селекційно-племінної, лікувально-профілактичної роботи. Окрім цього необхідно збільшити терміни продуктивного використання корів із 2,5 до 4–5 отелень; знизити вік першого отелення нетелі від 30 до 24 міс; здійснювати профілактику захворювань корів; готувати збалансовані кормові суміші з урахуванням індивідуальних фізіологічних вимог тварин; використовувати принцип самообслуговування тварин в установках «Робот»; використовувати автоматичні роботи для очищення стійл, годівлі корів, виробництва комбікормів, а здійснювати будівництво сучасних тваринницьких комплексів, які б відповідали вимогам екологічної безпеки.

7. Узагальнення досвіду розвинутих країн світу щодо практики організації виробництва у молочному скотарстві дозволило виділити основні фактори стійкого розвитку, які виявляються через: реалізацію системної аграрної політики та цілеспрямованого впливу на досліджувану галузь у напрямі укрупнення молочних підприємств; удосконалення виробничої й розподільчої інфраструктури ринку молока та молочної продукції; розвиток кооперативних відносин між фермерами та переробними підприємствами; запровадження інноваційних технологій і роботизованої техніки; додержання вимог екологічного законодавства; стимулювання розвитку органічного виробництва молока. Встановлено, що перелічені фактори стійкого розвитку, які сформувалися при виробництві молока в країнах світу, використовуються у вітчизняній практиці, однак нинішні умови ведення бізнесу в досліджуваній галузі вимагають обґрунтування комплексної програми забезпечення конкурентоспроможного виробництва молока вітчизняними товаровиробниками з урахуванням зарубіжної практики.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДІАГНОСТИКИ СТІЙКОГО РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ МОЛОЧНОГО СКОТАРСТВА

2.1. Концептуальні засади забезпечення стійкості сільськогосподарських підприємств з виробництва молока

Стійкість є найважливішою характеристикою економічної системи, яка має теоретичне та практичне значення. Так, із теоретичних позицій управління економічною системою можливо шляхом пізнання закономірностей її розвитку, що відображається у формуванні стійких, повторюваних взаємозв'язків, які впливають із властивостей інертності системи. Водночас, з погляду практики, розвиток сільського господарства на принципах сталості дає можливість суб'єктам господарювання обґрунтовувати та реалізувати ефективні заходи, які в цілому відповідатимуть сучасним інтересам суспільства.

Проблема стійкості сільськогосподарського господарства більш складна і значима, ніж для інших галузей економіки. Це пов'язано з об'єктивними обставинами, які характеризують її особливість. По-перше, аграрний сектор є основним виробником продуктів харчування, що є джерелом життєдіяльності людей. Структурні зрушення призводять до виникнення диспропорцій між виробництвом і споживанням та до загострення ситуації на продовольчому ринку. Переважна більшість господарств корпоративного сектору аграрної економіки орієнтуються на виробництво високорентабельної сільськогосподарської продукції, що є невиправданим з позицій стійкості виробництва і забезпечення продовольчої безпеки.

По-друге, стійкість виробництва продукції в сільськогосподарських підприємствах суттєво залежить від природно-кліматичних умов. Нівелювання їх впливу вимагає значних фінансових ресурсів для проведення відповідних агротехнологічних та зоотехнічних заходів. Проте, через певні об'єктивні та суб'єктивні обставини більшість суб'єктів господарювання у сфері агробізнесу не мають в своєму розпорядженні достатніх фінансових ресурсів, рівень фінансової підтримки з боку держави мінімальний, що створює передумови для суттєвих коливань обсягів ви-

робництва основних видів сільськогосподарської продукції залежно від чергування сприятливих і несприятливих погодних умов.

По-третє, стійкість виробництва продукції в господарствах корпоративного сектору аграрної економіки суттєво залежить від дієвості інструментів державного регулювання. Нині роль і місце держави в регулюванні процесу відтворення аграрного сектору мінімальна, що призводить до збитковості виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції та зниження їх обсягів виробництва.

Проаналізуємо загальні тенденції щодо забезпечення стійкості сільськогосподарського виробництва, характерні й для молочного скотарства. Зазначимо, що для розвитку молочного скотарства характерним є процес переходу від екстенсивного до інтенсивного виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах. Так, станом на 1.01. 2019 р. у господарствах корпоративного сектору аграрної економіки утримувалося 484 тис. корів, що на 21,1 тис. голів менше порівняно з відповідним періодом 2018 р. При цьому обсяги виробництва молока протягом 2018 р. зросли на 42 тис. т проти 2017 р., що становить 2711,2 тис. т. Збільшення обсягів виробництва молока забезпечено за рахунок підвищення рівня середньорічної продуктивності корів, яка в 2018 р. становила, за попередніми даними Державної служби статистики України, 5658 кг/корову, що на 220 кг, або 4 %, більше порівняно з 2017 р.

Незважаючи на позитивні тенденції нарощення валових надоїв молока сільськогосподарських підприємств, їхня частка в загальній структурі виробництва у 2018 р. становила 26 % та поголів'я корів – 23 %, що є надзвичайно низьким показником. Ці показники переконують у наявності системної кризи молочного скотарства, що характеризується домінуванням господарств населення у виробництві молока та негативними тенденціями в цілому по галузі протягом тривалого часу. Так обсяги виробництва молока знижуються в усіх категоріях товаровиробників: у 2018 р на 228,2 тис. т або на 2,17 %, проти 2016 р. і становлять 10387,2 тис. т, поголів'я – на 59,5 тис. корів, або на 2,7 %, на 1.01.2019 р. 2107,1 тис. голів. Рівень споживання молока та молокопродуктів становить (у перерахунку на молоко) в 2015 р. дорівнював 209,9 кг/особу, майже вдвічі менше від раціональної норми (390 кг/особу), що зумовлено в основному зниженням купівельної спроможності населення країни. Зазначимо, що приймання переробними підприємствами моло-

ка, яке виробляється господарствами населення, суттєво обмежує експортні можливості галузі.

У зв'язку з цим постає завдання нарощення поголів'я корів у сільськогосподарських підприємствах та формування відповідного технологічного забезпечення виробництва молока в них згідно з загальноєвропейськими стандартами якості. Оцінюючи індикативні показники чисельності поголів'я дійного стада за оптимістичним і песимістичним варіантами стратегічних напрямів розвитку сільського господарства України на період до 2020 року (827–974 тис. голів), можемо констатувати, що вони не враховують сформованих тенденцій у галузі молочного скотарства [118].

Очевидно, що забезпечення розвитку молочного скотарства на принципах сталості повинно гарантувати продовольчу безпеку країни, забезпечуючи ефективно, інноваційне розширене відтворення конкурентоспроможної продукції при збереженні навколишнього середовища та підвищення якості життя працівників, зайнятих у галузі.

Виходячи з цього розвиток галузі має бути спрямований на досягнення таких цілей: створення умов для ефективного виробництва конкурентоспроможної продукції; формування інституціонального середовища для ефективного функціонування господарств корпоративного сектору незалежно від їх типу; виробництво екологічно чистої продукції; зростання добробуту працівників галузі; розвиток інноваційних, ресурсозберігаючих технологій в молочному скотарстві сільськогосподарських підприємств.

На нашу думку, вивчення стійкого розвитку галузі молочного скотарства на принципах сталості внаслідок складності та багатогранності даної категорії можливе лише на підставі системного підходу, що передбачає комплексне дослідження різних її підсистем. Вважаємо, що можна виділити п'ять взаємопов'язаних підсистем досягнення сталого розвитку галузі: економічну, виробничо-технологічну, соціальну, екологічну та інституційну (додаток Б.1).

Однією із визначальних є економічна стійкість, від рівня якої залежать обсяги фінансових ресурсів для забезпечення відтворення виробничого процесу, збереження навколишнього середовища тощо.

Індикатором економічної стійкості є система показників, які відображають зміну обсягів реалізації молока та надходження інвестиційних ресурсів на розви-

ток молочного скотарства сільськогосподарських підприємств; кількість господарств корпоративного сектору – виробників молока, із них прибуткових.

Основними складовими економічної стійкості молочного скотарства доцільно виділити фінансову, організаційну, ринкову, інформаційну та інноваційну.

Сутнісними показниками, що характеризують фінансову стійкість виробництва молока є рівень рентабельності та розмір прибутку (збитку). Рівень рентабельності від реалізації молока у сільськогосподарських підприємствах (1581 велике і середнє господарство, у т.ч. 536 одержали збитки), без урахування доплат і дотацій, становив у 2018 р. 12,6 %, отримано 1216,5 млн грн прибутку. Отже, рівень прибутковості зріс проти 2017 р. на 1,6 %, а прибуток – на 330,1 млн грн.

Даний показник залежить від зміни двох його складових: собівартості та закупівельних цін на молоко. Водночас собівартість продукції в молочному скотарстві сільськогосподарських підприємств залежить від продуктивності корів, затрат та оплати праці, витрат матеріальних ресурсів у натуральному та вартісному вимірниках на одиницю продукції. Так, собівартість 1 ц молока у 2018 р. зросла на 66,5 грн і становила 394,8 грн/ц. На нашу думку, найважливіший чинник, який визначає рівень собівартості, є рівень продуктивності корів, що на 65–70% залежить від рівня годівлі. Низька якість спожитих кормів не дає змоги реалізувати потенційні можливості молочної худоби, навіть при використанні обсягу кормів на умовну голову, що наближається до оптимуму [119].

Від збалансованої годівлі корів залежить і величина собівартості молока, оскільки в її структурі найбільшу частку займають корми. У зв'язку з цим стратегічним напрямком у молочному скотарстві сільськогосподарських підприємств стало використання повноцінних кормів і добавок (БВМД і преміксів), вироблених із максимальним використанням компонентів в умовах господарства.

Основними фактором, які впливають на конверсію корму в молочному скотарстві, є: менеджмент кормового столу чи годівлі – чистота, наявність корму; ритмічність і послідовність роздавання корму; взаємодія тварин у стаді та стратегія групування корів; різкі зміни раціону; устаткування для приготування та роздачі кормів; температура й рівень освітлення виробничого приміщення.

У практиці вітчизняних господарств при виробництві молока сформувалася негативна тенденція внаслідок недостатнього вирощування кормових культур у

складі наявних сівозмін (85–87 %). Проте, у багатьох країнах Європи, Канаді та США в річному кормовому балансі молочного скотарства, за оцінками дослідників, частка пасовищних кормів висока (45 % і більше) [120].

Основною причиною відмови від випасу корів є використовувані технології, які передбачають цілорічне стійлове утримання худоби. Дана обставина спричинила зміну системи годівлі корів та організації кормовиробництва в цілому. При цьому спостерігається негативна тенденція до зменшення обсягу споживання дешевих пасовищних і збільшення дорожчих зелених кормових культур, вирощених на ріллі, перехід на сінажно-силосно-концентратний тип годівлі.

Використання подібних технологій спричиняє зростання частки концентратів в раціонах годівлі корів в залежності від їх продуктивності. Як свідчать результати досліджень науковців, концентровані корми вводять у раціон з розрахунку на 1 кг молока залежно від рівня середньодобового надою: до 10 кг – згодують до 2,5 кг концентратів на голову; 10–15 кг – від 4,0 до 5,0 кг (250–300 г на 1 кг молока); 15–20 кг – від 6,0 до 7,0 кг; 20–25 кг – від 8 до 8,5 кг (350–400 г на 1 кг молока); більше 25 кг – 9–10 кг на голову (400–450 г концентратів на 1 кг молока) [121].

На нашу думку, внаслідок недооцінювання раціональної й економічно ефективною кормової бази з використанням лукопасовищних кормів збільшилася частка витрат на корми при виробництві молока – до 55–60 %. Проте, в Стратегічних напрямках розвитку сільського господарства України на період до 2020 року зазначено, що необхідно приділити увагу розвитку культурних пасовищ. Їх площа залежить від нормативу щільності корів (4 голови на 1 га). На думку науковців, використання культурних пасовищ забезпечить зниження собівартості молока на 40 % [118].

З метою здешевлення вартості кормів і повного задоволення потреб в них у сільськогосподарських підприємствах у 2020 р. необхідно сформувати власну кормову базу шляхом розширення посівів кормових культур. Площі посіву під кукурудзу на зерно будуть доведені до 4 млн га; збалансованість кормів за протеїном буде забезпечена за рахунок збільшення площі білкових культур до 2,6 млн га, у т.ч. сої – до 2,0 млн га, багаторічних бобових трав – до 1,9 млн га. [118]

Неякісна кормова база і зміна системи утримання корів суттєво позначилися на показниках відтворення стада, здоров'ї худоби та тривалості її продуктивного життя використання, а загалом – на ефективності молочного скотарства. Так, по Україні в

сільськогосподарських підприємствах за 2018 р. отримано на 100 корів 71 голову приплоду, або більше на 1 голову проти 2017 р. На думку М.І. Стрекозова вибуття корів унаслідок ослаблення кінцівок, порушення обмінних процесів і захворювань, проблема їх продуктивного довголіття виходить, на перший план [122].

Поділяємо думку науковців, стосовно того що важливим чинником підвищення продуктивності корів є продовження терміну їх використання. Адже, продуктивні якості корів зберігаються на високому рівні до 11–12 років, а найвищу продуктивність можна одержати упродовж 4–6 лактацій [123].

У багатьох господарствах середня тривалість використання корів становить 3–4 лактації і менше. Якщо середня тривалість використання корів не досягне 2,5 лактації, то корови почнуть вибувати із стада раніше, ніж дадуть приплід їхні дочки. За таких обставин стадо вже не буде цілісною біологічною системою й почнеться її розпад. Підраховано, що 65 % прибутку, одержуваного від корови, залежить від її продуктивного довголіття. Необхідно мінімум три лактації, щоб компенсувати витрати на вирощування корови.

Продуктивне використання корови доцільно продовжувати, від неї одержують 5500–6000 кг молока і більше. Слід зазначити, що на вирощування однієї тварини витрачається стільки коштів, скільки необхідно витратити на отримання 6000–8000 кг молока. Вкладення на вирощування корови починає окуповуватися лише з 4–5-ї лактації [124]. Зважаючи на це, в господарстві доцільно розробляти графік-схему відтворення дійного стада.

Наступним чинником підвищення продуктивності корів є умови утримання. Нині в більшості сільськогосподарських підприємств зусилля спрямовуються на запобігання тепловому стресу для сільськогосподарської тварини. Як свідчать результати дослідження науковців, тепловий стрес завдає значних фінансових втрат. За розрахунками, 80% їх припадає на зниження молочної продуктивності, а 20% пов'язані зі здоров'ям тварин, в основному з відтворенням та імунітетом. З метою мінімізації негативного впливу цього чинника необхідно запровадити систему мікроклімату та збалансувати раціон голівлі [125].

На думку дослідників, кормові добавки, що містять у своєму складі органічні кислоти, знижують активність бактерій у кормі й запобігають його зігріванню. Завдяки цьому вдається уникнути неприємного запаху корму, зберегти смакові вла-

стивості й таким чином підтримати належне споживання корму, що надто важливо в літній період [126].

Суттєвим чинником, який впливає на показники стійкості виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах опосередковано через рівень закупівельних цін, є якість молока. Якісні показники молока, яке надійшло у 2018 р. на переробні підприємства від сільськогосподарських підприємств, мають наступну динаміку порівняно з 2017 р. Так, обсяг молока «екстра» збільшився проти 2017 р. на 24,4 тис. т (10,9 %), вищого гатунку – на 29,2 тис. т (3,6 %), несортового – на 0,2 тис. т (3,6 %).

Основними показниками, які характеризують якість молока є рівень бактеріальної забрудненості та вміст соматичних клітин. Дотримання нормативних значень, що відповідають стандартам молока не нижче 1 гатунку, можливе в умовах запровадження високого рівня технології утримання тварин та виробництва молока, а також запровадження дієвої системи контролю якості на кожному етапі технологічного процесу.

Велике значення при контролі якості молока має систематична перевірка вмісту соматичних клітин у молоці безпосередньо у господарствах. Щомісячне дослідження молока від кожної корови допоможе отримати інформацію про стан вимені та виявити захворювання на ранній стадії. Тому дуже важливо регулярно перевіряти корів на прихований мастит і своєчасно його лікувати. Таку перевірку можна проводити за допомогою різних приладів і методик, запропонованих зарубіжними та вітчизняними виробниками.

Для зменшення вмісту бактерій в молочній сировині й виготовленої з нього продукції необхідно дотримувати високих стандартів гігієни на фермі, а також під час транспортування та переробки сировини. Слід дотримувати прийнятої техніки підготовки вимені до доїння, стежити за правильним функціонуванням доїльного обладнання. При лікуванні корів необхідно використовувати препарати тільки за призначенням ветеринарного лікаря.

Важливим заходом є застосування сучасних охолоджувальних установок, що підтримують температуру молока не вище 4 °С, оскільки у цих умовах гине або не розвивається більшість бактерій.

З метою формування дієвої системи контролю якості, що забезпечить високий рівень закупівельних цін на молоко необхідно здійснити в сільськогосподар-

ських підприємствах такі заходи: забезпечити молочні ферми обладнанням для охолодження й очищення молока, а також організувати лабораторії з перевірки його якості та якості кормів; дотримувати санітарних вимог відповідно до Держстандарту України; розрахувати ціну закупівлі молока, за якої оплата його залежатиме від вмісту жиру та білка; для розв'язання спірних питань та контролю з боку держави за якістю продукції створити в регіонах мобільні незалежні лабораторії для визначення якості молока [118].

Організаційна стійкість характеризує наявність та гармонійну взаємодію усіх необхідних служб і підрозділів підприємства, укомплектованих кваліфікованими фахівцями, використання прогресивних форм організації праці. Доведено, що низька кваліфікація персоналу, незадовільний рівень їх майстерності, не достатні знання особливостей використання техніки, недотримання зоотехнічних вимог з обслуговування та догляду за тваринами призводять до підвищення затрат праці на отримання продукції більш ніж на 25 % і витрат виробництва на 13 % [127]. На нашу думку, важливим чинником забезпечення організаційності стійкості є запровадження ефективної системи менеджменту, що базується на розробленій посадової інструкції. Посадова інструкція має три компонент: опис групи тварин та зазначення чисельності працівників, за яких оператор на даній посаді відповідає; перелік конкретних завдань, які має виконувати працівник на певній посаді; опис виконуваних робіт, який повинен містити основні показники продуктивності та цілі, що їх має досягти працівник на зазначеній посаді.

Для економічної стійкості молочного скотарства сільськогосподарських підприємств важливе значення має ринкова складова. Під даним терміном більшість науковців розуміють здатність підприємства функціонувати і розвиватися, зберігати рівновагу своїх активів і пасивів в умовах зміни внутрішнього та зовнішнього середовища.

Тісно пов'язана з ринковою стійкістю інформаційна складова, яка передбачає повноту і своєчасність надходження інформації та здатність використовувати її для проведення розрахунків щодо перспектив розвитку молочного скотарства суб'єктів господарювання у сфері агробізнесу – виробників молока. Зокрема, моніторинг стану ринку молока та молокопродуктів менеджментом сільськогосподарських підприємств дає підставу для прийняття управлінських рішень щодо

зміни обсягів виробництва молока чи диверсифікації виробничої діяльності. Крім, того аналіз інформаційних потоків дає змогу уникнути явних трансакційних витрат внаслідок можливого банкрутства контрагентів – переробного підприємства чи фінансової установи.

Найважливішою складовою економічної стійкості є інноваційна. Стійка конкурентоспроможність на глобальному ринку передбачає сталі позиції виробників молока основними конкурентами за ресурсомісткістю, продуктивністю праці, якістю та безпекою продукції, екологічною безпекою виробництва. У світі актуалізується інноваційна складова освоєваних виробниками молока технологій на всіх етапах виробничого процесу: виробництво кормів, годівля, доїння, напування, підтримання мікроклімату та організація відпочинку тварин, збір, зберігання і доставка молока до переробних підприємств. Освоєння інноваційних технологій – об'єктивна вимога стійкості розвитку молочного скотарства у сільськогосподарських підприємствах, що підвищує капіталомісткість виробництва молока.

Важливим критерієм вибору технологій стає можливість збільшення поголів'я за модульним принципом, у тому числі за рахунок будівництва (реконструкції) невеликих ферм, віддалених від комплексу, але максимально наближених до кормової бази. Застосування технологій роботизованого доїння, сучасні частково автоматизовані лінійні доїльні установки забезпечує високу ефективність управління молочною галуззю в господарстві незалежно від схеми розміщення корів на тваринницьких об'єктах. Можливості використання сучасних технологій з автоматизованим приладовим контролем за фізіологічним станом корів із комп'ютеризованими технологіями управління стадом сприятливі для створення високоефективної системи управління виробничо-технологічним процесом, що забезпечує досягнення високих виробничих та економічних результатів.

Досвід сільськогосподарських підприємств – лідерів з виробництва молока переконує, що основним напрямком зниження собівартості його виробництва та отримання конкурентоспроможної продукції є застосування сучасних прогресивних технологій, які передбачають безприв'язне утримання тварин і з використанням високопродуктивного обладнання, належний рівень годівлі та доїння із застосуванням устаткування іноземного або вітчизняного виробництва залежно від конкретних умов у господарстві [128].

Таким чином, економічну стійкість можна розглядати як забезпечення рентабельної виробничо-комерційної діяльності шляхом підвищення ефективності виробничої діяльності, підвищення рівня інноваційної активності, стійкого фінансового стану, а також стабільного розвитку в умовах мінливого зовнішнього середовища.

Важливим чинником забезпечення стійкого розвитку молочного скотарства є соціальна складова, яка передбачає забезпечення високого рівня доходів працівників молочних комплексів і розробку інших заходів матеріального стимулювання працівників, створення відповідних умов гігієни та відпочинку, а також розвитку інфраструктури сільської території.

Умовою підтримки стійкого економічного розвитку молочного скотарства сільськогосподарських підприємств є зростання ефективності виробництва на основі підвищення продуктивності праці шляхом запровадження інноваційних технологій виробництва молока та заходів мотивації праці. Необхідно зазначити, що зростання продуктивності праці неможливе без удосконалення механізму мотивації і стимулювання праці зайнятих на виробництві [129]

Під впливом певних факторів (недосконалість практики ціноутворення на продукцію сільського господарства, прояв міжгалузевого цінового диспаритету, нестабільність розвитку галузей сільського господарства) нині ще не сформовано дієвої організації системи оплати праці в господарствах корпоративного сектору аграрної економіки. Переважно низький рівень оплати праці в сільському господарстві порівняно з іншими галузями національної економіки пояснюється насамперед перевищенням пропозиції над попитом на ринку праці в сільській місцевості. Нині у сільськогосподарських підприємствах менеджмент недостатньо володіє не тільки ринковими, але і традиційними методами матеріального стимулювання працівників від кінцевих результатів господарської діяльності [130] [

Соціологічне опитування керівників сільськогосподарських підприємств та провідних фахівців підрозділів тваринництва, Київської, Житомирської, Вінницької та Черкаської областей (вибірка – 152 респонденти) підтвердило, що більшість із них вважає за необхідне встановити взаємозалежність між величиною заробітної плати та кінцевими результатами функціонування підприємства.

Близько 50% респондентів показником кінцевого результату праці працівників молочного скотарства назвали рентабельність молока. При цьому 61% опита-

них переконані, що система матеріального стимулювання працівників молочного скотарства має передусім враховувати такі параметри як кількість та якість молока. Таким чином, нині керівники господарств корпоративного сектору аграрного сектору визначають, що рентабельність молока в системі стимулювання праці повинна відігравати важливу роль. Однак існуючі системи матеріального стимулювання праці працівників молочного скотарства не націлені на підвищення рентабельності молока.

Аналіз показує, що із збільшенням середньорічної оплати праці в молочному скотарстві зростає продуктивність праці, величина виручки і прибутку від реалізації молока в розрахунку на 1 корову та рентабельність молока.

Досвід матеріального стимулювання праці в молочному скотарстві окремих сільськогосподарських підприємств свідчить, що з переліку систем оплати праці найбільше поширення отримала акордно-преміальна (оплата за продукцію – молоко і приплід) [131]. При цій системі оплата праці проводиться щомісяця за встановленими розцінками за 1 ц молока і 1 голову приплоду. Її перевага полягає в тому, що заробітна плата працівників молочних комплексів безпосередньо залежить від кількості одержаної продукції, тобто від фактичного обсягу надоєного молока і голів одержаного приплоду.

Із підвищенням рівня продуктивності корів знижується трудомісткість виробництва молока. Як свідчать дослідження науковців, при підвищенні продуктивності на 41,8 % затрати праці на 1 ц молока зменшилися на 47,7%. Водночас різко зросла собівартість 1 ц молока при підвищенні продуктивності праці. Це переконує в тому, що зростання витрат на виробництво молока значно випереджало підвищення продуктивності.

На наш погляд, з метою збільшення матеріальної заінтересованості працівників тваринництва в значному підвищенні продуктивності корів слід встановлювати диференційовані розцінки оплати праці за одиницю продукції не тільки залежно від кількості надоєного молока, але і зростання обсягу річного надою, його якості та сезону року. На практиці оплата праці оператора машинного доїння здійснюється, як правило, виходячи з п'ятого тарифного розряду шестирозрядної тарифної сітки. На нашу думку, оплату праці по п'ятому розряду слід зберегти при досягнутому рівні надою молока. Якщо надій буде вище цього рівня, то опла-

ту праці варто проводити за шостим, а якщо нижче – то з четвертого. Це зумовлено і тим, що з підвищенням надою молока потрібно більше розумових і фізичних здібностей, досвіду, вищий рівень кваліфікації працівників для подальшого його збільшення.

Зі збільшенням продуктивності корів і підвищенням якості молока розцінки оплати праці зростають, що стимулює тваринників у збільшенні обсягів надою молока та підвищення його гатунковості, а зростання розцінок праці знижує затрати праці на 1 ц молока.

Недолік рекомендованої системи оплати праці полягає в тому, що вона не враховує витрати на виробництво молока усунути його можливо шляхом запровадження системи преміювання працівників молочного скотарства за економію матеріальних ресурсів, які безпосередньо залежать від їх трудової діяльності, у розмірі 70% від отриманої економії.

Крім того, доцільно застосовувати преміювання за підсумками роботи за рік. Операторів машинного доїння доцільно також преміювати в розмірі 2–3% до основного заробітку і за кожний відсоток виходу телят на 100 корів понад 90 %. Керівникові молочно-товарної ферми рекомендується виплачувати премії за виконання виробничо-фінансової програми, доведеної виробничому підрозділу, в розмірі 120–130% середньої премії, нарахованої працівникам, які перебувають у підпорядкуванні: операторам машинного доїння, операторам по догляду за коровами, слюсарям, трактористам-машиністам. Таким чином, рекомендована система матеріального стимулювання праці працівників молочного скотарства спрямована на підвищення продуктивності корів, покращання якості молока, зниження витрат на його виробництво, а в кінцевому підсумку – на підвищення конкурентоспроможності та завоювання більшої частки ринку молока.

У нинішніх умовах набуває важливого значення екологічна складова стійкості молочного скотарства сільськогосподарських підприємств. Нині в середовищі науковців і практиків-екологів поширена думка, що корови є першопричиною парникового ефекту. Як свідчать результати дослідження, проведені Бенуа Леге, близько 1,5 млрд корів виділили в навколишнє середовище майже 18% від усіх парникових газів у світі. Це значно більше, ніж викиди від громадського транспорту [132].

При виробництві 1 л молока виділяється близько 1 кг вуглекислого газу (CO₂), до 85% парникових газів виробляють ферми. Виробництво 1 л молока обходиться екології викидом 940 р еквіваленту CO₂, а із виділених на фермах парникових газів 59 % припадає на метан, 24 % – на нітрати і 17 % – на вуглекислий газ.

Окрім вищезазначеного, висока концентрація корів зумовлює прояв екологічних проблем, що веде до переповнення відстійників, постійних витоків гною у навколишнє середовище, що призводить до його забруднення. Розклад відходів молочного скотарства супроводжується виділенням хімічних сполук, які спричиняють погіршення здоров'я людей, що проживають в сільських населених пунктах, розташованих поблизу тваринницьких комплексів [133].

На нашу думку, необхідно розробити методику визначення шкідливого впливу тваринницьких комплексів на життя людей та стан довкілля залежно від концентрації сільськогосподарських тварин і обґрунтувати нормативні вимоги до технології, приміщень, затрат праці, які необхідно покласти в основу норм будівництва тваринницьких комплексів. Окрім того, необхідно впроваджувати системи замкнутого утримання тварин та удосконалювати методи обробки побічних продуктів тваринного походження. Дотримання екологічних вимог матиме позитивний вплив на якість виробленої продукції, здоров'я тварин, стан повітряного і водного басейнів, чистоту території ферм.

Для аналізу сталого розвитку молочного скотарства доцільно виділити самостійну підсистему виробничо-технологічної стійкості, яка не повною мірою охоплена іншими підсистемами. Вона враховує особливості галузі молочного скотарства, зокрема стосовно того, що основним засобом виробництва використовуються довгострокові біологічні активи у тваринництві за наявності генетичної, технічної і технологічної складових.

Основою підвищення ефективності виробництва молока є інтенсивне використання продуктивної худоби, що можливо за умови науково обґрунтованої організації відтворення стада. Високоєфективні породи худоби молочного напрямку є основоположним фактором інтенсифікації молочного підкомплексу. Якість племінного складу корів визначально впливає на кінцеві результати виробництва.

Однією із найважливіших умов збільшення виробництва молока і підвищення ефективності молочного скотарства є поліпшення існуючих порід, підвищення їх ге-

нетичного потенціалу як основи розвитку племінної справи в Україні. Прояв позитивних тенденцій у галузі молочного скотарства та перехід її до сталого розвитку неможливі без новітніх технологій ведення племінної справи та селекції тварин.

Для ефективного забезпечення селекційного процесу необхідно дотримувати основних принципів і умов, а саме: для племінних підприємств застосування системи лінійної оцінки типу тварин; використання в селекційній практиці індексів, що включають сумарну кількість білка і жиру; функціонування офіційної інформаційної системи, адаптованої до вимог міжнародних норм і правил у галузі племінного молочного скотарства (BLUP Animal Model); застосування сучасних методик для раннього визначення тільності за допомогою ультразвукових сканерів і за рівнем прогестерону в молоці корів; створення лабораторій з визначення якості молока і молекулярно-генетичних досліджень; розробка і впровадження у практику молекулярно-генетичних тест-систем для селекції високопродуктивних тварин і створення генетичної служби; на перспективу, на невеликому поголів'ї для визначення ефективності застосування штучного осіменіння телиць спермою бугаїв, поділеної за статтю сперматозоїдів, що забезпечить отримувати в потомстві до 92 % особин жіночої статі, також використання трансплантації ембріонів. При цьому розглядається можливість щорічного отримання від корів-рекордисток до 10–30 телят.

Одним з основних технологічних аспектів оновлення племінної справи є впровадження національної інформаційної системи ведення племінного молочного тваринництва на базі комп'ютерних технологій, яка забезпечує супровід племінної роботи в молочному скотарстві на рівні міжнародних вимог, що дає змогу в 5–6 разів підвищити ефективність праці селекціонерів. При цьому точність прогнозу племінної цінності тварин зростає на 15–20%, забезпечується достовірність записів у племінних сертифікатах [134].

Одним з інструментів поліпшення племінної роботи є запровадження ДНК-технологій для виявлення маркерних генів продуктивності, використання яких дає можливість достовірно визначати у теличок потенційну молочну продуктивність і формувати стадо із найбільш перспективних. Окрім того, можна виявляти небажані спадкові захворювання.

Формування селекційно-генетичної піраміди в молочному скотарстві нині розглядається як недостатньо перспективний проект через низький рівень якості

племінної продукції. Технологічна та технічна стійкість молочного скотарства передбачає формування відповідної матеріально-технічної бази для забезпечення виробництва молока з високим рівнем його якості за мінімальних затрат праці протягом тривалого періоду часу.

В нинішніх умовах перед більшістю сільськогосподарських підприємств – виробників молочної продукції постає завдання модернізації молочних комплексів з метою виробництва конкурентоздатної за якістю та ціною продукції.

Основні напрями технічного і технологічного переоснащення виробничих потужностей господарств корпоративного сектору аграрної економіки зводяться до наступного: 1. На великих молочних комплексах найбільш перспективне безприв'язне утримання корів у секціях, обладнаних боксами для відпочинку. Завдяки передбаченому розподілу місць для відпочинку, годівлі та доїння стає можливим як раціональне використання приміщень, так і утримання тварин відповідно до їх фізіологічних особливостей. При переході на безприв'язне утримання корів затрати праці зменшуються від 60 до 30 %, електроенергії – до 11 %. 2. На малих підприємствах ефективно прив'язне утримання із використанням ресурсозберігаючих технологій. 3. Запровадження групової нормованої годівлі корів збалансованими кормосумішами відповідно до обсягів надоїв і стадії лактації. Ці завдання найбільш успішно вирішуються за допомогою сучасних мобільних кормороздавачів–змішувачів, що забезпечують точне вагове дозування всіх компонентів кормосумішей за умови відповідного внутрішнього планування корівників і формування технологічних груп тварин. 4. Перспективним є однотипна годівля корів протягом року. Планується 50% молочного стада утримувати за такою технологією, але в літній період частка зеленого корму повинна становити не менше 20–25 % від загальної поживності. У малих сільськогосподарських підприємствах, які орієнтуються на виробництво екологічно чистого молока, необхідно випасати корів у весняно-літній період на культурних пасовищах. 5. При безприв'язному утриманні доїння проводити в доїльних залах на високопродуктивних потокових автоматизованих доїльних установках, що знижує затрати праці на доїння корів у 1,5–2 рази, поліпшуються санітарно-гігієнічні умови отримання молока високої якості відповідно до світових стандартів. При прив'язному утриманні доїння корів здійснюється в молокопровід. 6. Управління технологічними процесами в ко-

рівнику здійснюється за допомогою автоматичної системи управління стадом на основі індивідуальної ідентифікації корів. 7. Комплектування сучасних ферм: а) надійним, довговічним і зручним для тварин стійловим обладнанням для корів і молодняку; б) танками-охолоджувачами молока закритого типу підвищеної місткості з автоматами промивання і холодильними агрегатами безпосередньої дії без проміжного холодоносія; г) доїльними апаратами щадного впливу (стимуляція, додоювання) із індивідуальними лічильниками молока і визначенням ранніх стадій захворювання маститом; д) багатофункціональними, мобільними агрегатами для навантаження, подрібнення й роздавання кормів і технічними засобами для дозованої видачі кормів тварин залежно від їхньої продуктивності та фізіологічного стану; е) електронним управлінням технологічними процесами й комп'ютеризованим обліком і контролем зоотехнічних та ветеринарних заходів.

Стійкість функціонування молочного скотарства сільськогосподарських підприємств суттєво залежить від дієвості інструментів державної підтримки галузі. Зазначимо, що прямих державних асигнувань на розвиток молочного скотарства у 2015 р. не було здійснено, а на державну підтримку галузі тваринництва із загального фонду за бюджетною програмою виділено 50 млн грн. Ці кошти призначені для часткового відшкодування вартості закуплених для подальшого відтворення телиць, нетелей, корів вітчизняного походження і племінних телиць, нетелей, корів молочного, молочно-м'ясного та м'ясного напрямку продуктивності.

У 2016 р. не було фінансовано жодної програми підтримки тваринництва. Основним інструментом державної підтримки сільськогосподарських підприємств – виробників молока був спеціальний режим податку на додану вартість. Виробники молока та великої рогатої худоби зможуть залишати на особових рахунках 80% ПДВ, а 20 % – перераховуватимуть до держбюджету [135]. На нашу думку, його механізм справляння був незручний по відношенню до сільськогосподарських товаровиробників і орієнтувався на підтримку головним чином висококонцентрованих сільськогосподарських підприємств. У 2017-2018 рр. даний механізм замінено на розподіл державної підтримки у вигляді прямих державних дотацій.

Вважаємо, що в нинішніх умовах кошти державного бюджету повинні сприяти розширенню матеріально-технічної бази економічно стійких сільськогосподарських підприємств – виробників молока. Адже у виробничому процесі вони використовую-

ють інноваційні технології, що дає змогу виробляти конкурентоспроможну продукцію як за якісними, так вартісними показниками. Дослідженнями встановлено, що з підвищенням рівня концентрації худоби на молочних фермах від 100 до 400 корів витрати на виробництво молока знижуються на 8–11%. Більш вагомо на зниження питомих витрат ресурсів впливає рівень продуктивності молочних корів. При підвищенні продуктивності корів від 2000–2500 до 5000–5500 кг молока на рік питомі затрати праці на 1 ц молока знижуються від 7–8 люд.-год до 3,2–3,4 люд.-год (у 2,3 рази), кормів – від 1,3 до 1,03 ц корм. од. (на 20 %), палива – від 6,4 до 4,9 кг (на 23 %), електричної енергії – від 64,9 до 29,5 кВт·год (на 54 %).

Безприв'язне утримання корів дозволяє знизити затрати живої праці порівняно з прив'язним у 1,5–2,0 рази. Певною мірою це може вплинути на зниження кількості суб'єктів господарювання – виробників молока і посилення ступеня монополізації внутрішнього ринку цього продукту. З іншого боку, підтримання даної категорії виробників дасть можливість наростити обсяги молока, яке відповідає європейським стандартам якості, та забезпечити потреби не тільки внутрішнього ринку, а й збільшити експорт.

Погоджуємося із позицією О.В. Чайнова, який наголошував на необхідності при розробці заходів підтримки розвитку сільського господарства з урахуванням галузевих особливостей «перш ніж надати їм (суб'єктам господарської діяльності) ту чи іншу допомогу у вигляді реформи господарського укладу або лікувати його кредитом, необхідно знати, який вплив зробить наш інструмент на цей організм, ... треба навчитися визначати нерв господарства, найважливіші його частини, найважливіші недуги» [136]. Визнаний у світі авторитет в галузі управління та економіки П. Друкер підкреслював, що там, де управлінський вплив приймається за відсутності необхідних знань «внутрішніх сил» галузей економіки, «... там, де фінансова допомога починає заміщати внутрішні сили, результат, як правило, негативний» [137].

Основними напрямками сталого розвитку молочного скотарства сільськогосподарських підприємств, на наш погляд, є: формування ефективної системи державного регулювання на основі проведення цілеспрямованої бюджетної, кредитної, податкової і соціальної політики в інтересах сільськогосподарських товаровиробників; розвиток ринкової інфраструктури; фінансове оздоровлення і формування ефективних,

ринково орієнтованих господарств корпоративного сектору аграрної економіки, що сприятиме реалізації принципів сталого розвитку досліджуваної галузі.

Водночас, досягнення стійкого виробництва молока на рівні сільськогосподарських підприємств можливо забезпечити за рахунок впровадження прогресивних технологій, переходу на якісно новий рівень інтенсифікації, що базується на ефективнішому використанні трудових, матеріальних, енергетичних і агроекологічних ресурсів, біологічного потенціалу продуктивності сучасних порід тварин, а також формування відповідної системи менеджменту.

Якщо розглядати розвиток сільськогосподарського підприємства з виробництва молока, то під ним слід розуміти процес змін у часі, безперервне пристосування до мінливих умов зовнішнього середовища, перетворення структури та функцій. За такого підходу з метою забезпечення тривалого функціонування сільськогосподарських підприємств необхідно проводити відповідні зміни.

Адаптація сільськогосподарських підприємств до зовнішнього середовища в основному відбувається на основі перебудови внутрішнього середовища. Якщо вони достатньою мірою забезпечені виробничими ресурсами, у них є можливість впливати на зовнішнє середовище. Пристосування підприємства відбувається на основі ускладнення або спрощення його структурних елементів та функцій, тому стійкість забезпечується їх різноманітністю.

Підприємства дедалі більше пристосовується до зовнішнього та внутрішнього середовища, що передбачає адаптацію до конкретної ситуації та має відносний характер. Водночас, адаптація до різноманітних умов передбачає використання нових стратегій, що пов'язано із переходом до нового виду діяльності або розширення бізнесу. Такі зміни зумовлюють якісне перетворення сільськогосподарських підприємств.

Успішний перехід підприємства на якісно новий рівень розвитку залежить від ефективності програми реорганізації, прийняття її менеджментом і персоналом, обґрунтованості й доступності матеріальних, інформаційних та інших ресурсів, орієнтації вищої ланки управління на реалізацію прийнятої стратегії його розвитку. При цьому джерело розвитку може знаходитися в підприємстві. Реалізація різних способів дій на підприємстві приводить до різних результатів діяльності, тому процес змін починається власне в підприємстві. Одиначні зміни не втрача-

ються підприємством, а виявляються у зовнішній формі, створюють їх резерв і сприяють перетворенням. Випадковий і хаотичний їх характер формує задачі для менеджменту підприємства. Отже, результат розвитку підприємства виявляється як синтез керованих і некерованих змін. У разі неефективного менеджменту зміни не формують конструктивні прояви і можуть зумовлювати нестабільність у розвитку підприємства. І навпаки, якщо вони диктуються лише керівництвом і не підтримуються персоналом, то можуть не закріпитися в організаційній культурі.

Визначивши роль змін у розвитку сільськогосподарських підприємств, можна зробити висновок про те, що досягнення ними стійкого розвитку можливо за умови діалектичного поєднання процесів стабільності та нестабільності. На основі цього можна сформулювати основні положення концепції стійкого розвитку сільськогосподарських підприємств з виробництва молока. Так, структурною одиницею концепції є сільськогосподарське підприємство, основою розвитку якого є зміни соціально-економічних процесів у зовнішньому та внутрішньому середовищі.

Основними методами, що забезпечують прогресивний розвиток підприємств молочного скотарства, є: перехід на якісно вищий рівень управління, як пов'язаний зі значними змінами – стратегічний розвиток націоналізація; удосконалення підприємства у межах існуючих бізнес-процесів – оптимізація; спрощення, пов'язані із відмовою від надлишкових елементів, систем або структур, раціоналізація.

Вважаємо, що індикаторами стійкого розвитку підприємств молочного скотарства слід розглядати такі: збільшення обсягів виробництва продукції; достатній рівень ресурсозабезпеченості кормами власного виробництва та формування запасів сезонного зберігання, а також для функціонування у передбачувані або кризові періоди; надійність – узгодженість структурних елементів та організації дій, спрямованих на дублюючі механізми, що забезпечують запас міцності. Вищеперелічені індикатори характеризують напрями перетворення структури та функцій сільськогосподарських підприємств у відповідь на виклики соціально-економічного середовища з метою забезпечення його самозбереження та самовідтворення. Отже, концепція стійкого розвитку підприємств молочного скотарства являє собою сукупність поглядів на принципи сталого розвитку, що дозволяє керівникам на основі аналізу чинників зовнішнього та внутрішнього середовища, а також закономірностей управління приймати

рішення про вибір методів його розвитку та відстежувати ефективність використання їх за допомогою системи індикаторів.

Проведене дослідження у межах даного підрозділу сформувало системне висвітлення концептуальних засад забезпечення стійкого розвитку підприємств молочного скотарства, що дозволяє обґрунтувати універсальну методiku його оцінки на основі інтегрованих показників, які детально будуть розглянуті в наступному підрозділі.

2.2. Методичні підходи до оцінки стійкості сільськогосподарських підприємств з виробництва молока

Систематизація концептуальних засад забезпечення стійкого розвитку сільськогосподарських підприємств молочного скотарства дає можливість сформувати методологічні принципи дослідження цього процесу, які можна згрупувати наступним чином: основоположні, загальні, специфічні та інструментальні. Перша група включає в себе такі принципи: об'єктивність, наукову обґрунтованість, системність і комплексність, істотність та оптимальність, виділення провідної ланки, оперативність, кількісна визначеність, адекватність, зіставність, ефективність, які визначають основні вимоги до економічного аналізу; друга – узгодженість, зумовленість, єдність, невизначеність, розмежування, спадкоємність, які віднесено до концептуальних, що не залежать від специфіки галузі та визначають загальні вимоги до аналізу стійкого розвитку явища, об'єкта дослідження; третя – обмеженість природних ресурсів та єдність процесів сталого розвитку – економічних, соціальних та екологічних, безпосередньо пов'язаних із особливостями розвитку сільського господарства; четверта – включає принцип моделювання, а саме складання економіко-математичних моделей та оцінки стійкого розвитку суб'єктів галузі з урахуванням альтернативних сценаріїв; принцип альтернативності, який передбачає використання різних методів дослідження та оцінки стійкості суб'єктів господарювання з урахуванням інноваційно-інвестиційної складової, що дає змогу обґрунтувати пріоритетні напрями їхнього розвитку; принцип багатокритеріальності – передбачає використання багатомірного порівняльного аналізу стійкого розвитку сільськогосподарських підприємств на основі інноваційно-інвестиційного забезпечення та вибір найбільш прийняттого варіа-

нта; принцип диференціації факторів – дозволяє визначити на основі багатофакторного підходу найбільш важливу групу факторів, що сприятимуть активізації процесу стійкого розвитку [138, 139].

Реалізація перелічених вище принципів дає змогу комплексно проаналізувати стійкий розвиток галузі та суб'єктів господарювання і визначити інструменти його організаційно-економічного забезпечення. При цьому оцінка ефективності використання відповідних інструментів залежить від обґрунтування методології вирішення поставлених проблем, які у сукупності являють логічно завершену систему дослідження. Важливим напрямом повинно стати комплексне використання методів і підходів, з метою визначення джерел і факторів організаційно-економічного забезпечення стійкого розвитку підприємств молочного скотарства.

Дослідження організаційно-економічного забезпечення стійкого розвитку сільськогосподарських підприємств молочного скотарства ґрунтується на певних методологічних підходах: комплексний – передбачає теоретичне узагальнення техніко-технологічних, соціально-економічних, фінансових, маркетингових, екологічних, інноваційно-інвестиційних складових стійкого розвитку, а також їх взаємозв'язку та взаємовпливу через опис внутрішніх і міжсистемних взаємодій об'єкта. Це дасть можливість обґрунтувати стратегічні напрями вдосконалення системи складових організаційно-економічного забезпечення й узгодити концепцію стійкого розвитку сільськогосподарських підприємств молочного скотарства.

Системний підхід передбачає розгляд об'єкта, зокрема сільського господарства, при дослідженні організаційно-економічного забезпечення його стійкого розвитку: по-перше, як організаційно-цілісної структури сукупності взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів, з одного боку, а з іншого – як частини, складового елементу системи вищого порядку; по-друге, відображення у вигляді відкритої багатоцільової системи, яка має керуючу та некеруючу підсистеми, що взаємодіють між собою, внутрішнє та зовнішнє середовище, головну, основну та доповнюючі цілі кожної із підсистем, стратегії їх досягнення; по-третє, як регульовану економічну систему, оскільки від організаційно-економічного забезпечення галузі молочного скотарства та суб'єктів залежить стійкість їхнього розвитку, створення необхідних умов для ведення діяльності на розширеній основі, вирішення соціальних та екологічних проблем у цій сфері; по-четверте, як систему,

роль якої є невимірно велика, оскільки нестійкість сільськогосподарського виробництва призводить до порушення відтворювального процесу та міжгалузевих зв'язків, у т.ч. через реалізацію продукції, що надходить на переробку.

Функціональний підхід – сутність його полягає у тому, що аналізується функціональна будова досліджуваного об'єкта, структурні зв'язки, а отже її стійкість. Останнє можна аналізувати через мету системи (вихідні параметри) та наявні для її досягнення ресурси (вхідні параметри). Розглядаючи стійкий розвиток сільськогосподарських підприємств молочного скотарства з таких позицій, його можна уявити як систему, яка охоплює, з одного боку, вхідні й вихідні фінансові та товарні потоки, системні принципи побудови і функціонування, цільову функцію, види та завдання управління; з іншого – сукупність взаємопов'язаних процесів виробництва молока та продукції його переробки, ринку засобів виробництва та послуг, ринку молока і молочної продукції та економічного механізму.

Інтеграційний підхід орієнтується на вивчення та посилення взаємних зв'язків між елементами економічної системи, що здійснюють управління її структурами по вертикалі та горизонталі. Цей підхід дослідження організаційно-економічного забезпечення стійкого розвитку підприємств молочного скотарства передбачає поглиблення співробітництва суб'єктів управління, а також узгодження взаємодії між складовими економічної системи.

Відтворювальний підхід зорієнтований на постійне відтворення властивостей економічної системи та головної із них – стійкості. Тип відтворення, пропорції та якість відтворювальних процесів у сільському господарстві, а також його адаптивність і здатність до розвитку (саморозвитку) великою мірою визначає траєкторію стійкого економічного розвитку.

Нормативний метод передбачає використання нормативів до всіх елементів економічної системи, що включає цільову підсистему як забезпечувальну для інших підсистем. Ці нормативи повинні відповідати вимогам комплексності, ефективності, обґрунтованості перспективності використання (за часом і масштабом).

Динамічний підхід – при його використанні об'єкт дослідження розглядається в діалектичному розвитку з урахуванням внутрішніх і зовнішніх впливів на нього. Його використання для дослідження організаційно-економічного забезпечення стійкого розвитку сільського господарства розкриває конкретні умови та форми забезпечення

цього процесу, послідовність їх переходів від одних стадій до інших. При цьому для вивчення зв'язків причинно-наслідкового характеру та підпорядкованості проводять ретроспективний аналіз розвитку об'єкта дослідження, який охоплює тенденції, зв'язки, взаємодії та закономірності його функціонування.

Очевидно, що комплексний аналіз складових організаційно-економічного забезпечення стійкого розвитку підприємств молочного скотарства передбачає визначення критеріїв і розрахунок показників, які сприятимуть одержанню достовірного представлення про напрями та інтенсивність зміни цього процесу. Однак, результати дослідження, переконують що економічною наукою не сформовано підходів до визначення найбільш доцільного вибору методу розрахунку. Основною проблемою існуючих методичних положень є неможливість забезпечити достатню повну оцінку впливу організаційно-економічних складових на стійкість розвитку сільськогосподарських підприємств молочного скотарства.

Комплексна оцінка дієвості організаційно-економічного забезпечення стійкого розвитку сільськогосподарських підприємств молочного скотарства передбачає визначення групи критеріїв і показників, які характеризуватимуть доцільність вкладення капіталу в досліджуваний об'єкт з позиції суспільної важливості та функціональної діяльності. Вважаємо, що вони мають відповідати таким вимогам: характеризувати соціально-економічні наслідки виробничої діяльності для суб'єкта, галузі, інвесторів і суспільства в цілому; дати можливість проаналізувати параметри екологічної ефективності; забезпечувати можливість вибору найбільш перспективних напрямів вкладення капіталу, маючи на меті сталий розвиток сільського господарства.

Критерії та показники повинні адекватно оцінювати закономірності розвитку з урахуванням просторово-часових характеристик зазначених процесів. Ураховуючи складність і багатогранність молочного скотарства, вважаємо, що при виборі критеріїв оцінки не варто орієнтуватися на єдиний показник, а доцільно використовувати багатокритеріальний підхід. Так, з метою визначення стійкого розвитку молочного скотарства у сільськогосподарських підприємствах потрібно виділити й оцінити такі складові стійкості: виробничу, технологічну, маркетингову, фінансову, організаційну та інноваційно-інвестиційну, які характеризують якісно-цільові орієнтири, які визначаються на поточний та прогнозований періоди. Кожний із них може бути кількі-

сно представлений через сукупність показників, які характеризують міру кількісного наближення до цільових орієнтирів (додаток Б. 2).

Для характеристики технологічної, виробничої, маркетингової складових стійкості сільськогосподарських підприємств з виробництва молока, на нашу думку, доцільно орієнтуватися на такі критерії: досягнення самозабезпечення країни у молоці та молочних продуктах; створення необхідного рівня перехідних запасів продукції; виробництво продукції на 1 особу; забезпечення стійких темпів росту виробництва молока та молочної продукції. Індикаторами досягнення цих якісних орієнтирів можуть бути показники, що характеризують ступінь використання земельних, трудових і матеріальних ресурсів у процесі виробництва.

До основних критеріїв фінансової, інвестиційно-інноваційної, організаційної складових стійкого розвитку, які характеризуватимуть економічної стійкість досліджуваного об'єкта, слід віднести: підвищення конкурентоспроможності вітчизняних виробників молочного скотарства на внутрішньому та зовнішньому ринках; забезпечення фінансової стійкості та платоспроможності суб'єктів господарювання на основі розширеного відтворення.

При характеристиці соціальної стійкості молочного скотарства у сільськогосподарських підприємствах доцільно орієнтуватися на критерії, які характеризуватимуть рівень якості життя у сільській місцевості та доступність до необхідних соціально-побутових послуг, які мінімізуватимуть розрив між умовами проживання міського та сільського населення. В екологічній сфері до найбільш важливих індикаторів стійкого розвитку молочного скотарства слід віднести удосконалення умов виробництва відновлюваних природних ресурсів, зниження негативного впливу результатів діяльності суб'єктів господарювання на навколишнє природне середовище.

Дослідження дієвості організаційно-економічного забезпечення стійкого розвитку молочного скотарства на мікрорівні доцільно розпочати із аналізу ефективності вкладень в інновації, насамперед із позиції інвестора або стратегічного партнера, оцінюючи очікувані грошові потоки. При цьому відповідно до прийнятої практики доцільно визначити величину чистого приведенного прибутку (NPV), індексу прибутковості (PI), внутрішньої норми рентабельності (IRR) та дисконтованого терміну окупності (DBR). Ці показники є загальновідомими, їх розрахунок описано в економічній літературі, тому обмежимося методикою їх визначення [140, 141].

Ураховуючи, що саме інвестиції визначають динамічність розвитку молочного скотарства у сільськогосподарських підприємствах, у процесі дослідження особливу увагу варто приділити аналізу показників перспективності розвитку на основі оцінки ресурсного потенціалу й інвестиційного ризику, який характеризує ймовірність втрати інвестицій та доходу від них. З метою оцінки ресурсного забезпечення доцільно розрахувати показники, які характеризуватимуть рівень забезпечення суб'єкта господарювання земельними ресурсами для власного виробництва кормів; для характеристики трудового потенціалу – індекс трудових ресурсів, зайнятих у сфері виробництва молока; оцінку зміни виробничого потенціалу – індекс фізичного обсягу продукції, фінансового – прибутковість підприємства.

Перспективність розвитку сільськогосподарських підприємств на основі врахування їхнього ресурсного потенціалу доцільно визначати за формулою:

$$R_{rp} = R_{zr} \times R_t \times R_{vp} \times R_{fp} , \quad (2.1)$$

де R_{rp} – рівень сформованого ресурсного потенціалу підприємства;

R_{zr} , R_t , R_{vp} , R_{fp} – відповідно рівні розвитку земельного забезпечення, трудового, виробничого, фінансового потенціалу.

При визначенні інвестиційного ризику необхідно проаналізувати варіацію кількісних характеристик, які впливають на його рівень, а саме виробничих, економічних, соціальних та екологічних, які сформувалися в регіоні, країні та на підприємстві. При цьому необхідно ідентифікувати прояв ризиків як із внутрішнього середовища підприємства, так і зовнішнього. Визначення рівнів відповідного і-го виду ризику в досліджуваній галузі за аналізований період доцільно провести на основі ковзної.

Сукупний інвестиційний ризик розраховують як добуток рівнів відповідних інвестиційних ризиків, що виникають у зовнішньому та внутрішньому середовищі.

Підвищення інвестиційного ризику має зворотний зв'язок із привабливістю молочного скотарства, тому для зіставності досліджуваних показників та надання їм односпрямованості, за якої зі збільшенням значень кожного індикатора повинна відповідно підвищуватися перспективність розвитку сільгосппідприємств, доцільно розраховувати зворотний інвестиційному ризику показник – стійкість. Перспективність розвитку молочного скотарства у конкретних сільськогосподарських підприємствах можна визначити як інтегральний коефіцієнт:

$$R_{\Pi} = R_{p\Pi} \times (1 - R_c), \quad (2.2)$$

де R_{Π} – рівень сукупної перспективності розвитку молочного скотарства; R_c – рівень сукупного інвестиційного ризику.

З метою оцінки економічної можливості розвитку молочного скотарства у конкретному сільгосп підприємстві та досягнення його кінцевих цілей необхідно проаналізувати величину необхідних капіталовкладень. Цей аналіз має базуватися на коефіцієнті співвідношення позичкових і власних фінансових ресурсів, що використовується при аналізі фінансової стійкості підприємства [142, 143]. Даний показник розраховують як відношення зобов'язань підприємства, його капіталу та резерву, як величина залучення позичкових коштів на одну гривню власного капіталу:

$$K_{\text{в/п}} \frac{\text{ПЗд} + \text{ПКк}}{\text{Свк}}, \quad (2.3)$$

де $K_{\text{в/п}}$ – коефіцієнт співвідношення позичкових і власних коштів, тис. грн; ПЗд – кредити та позичкові кошти довгострокового характеру, тис. грн; ПКк – кредити та позичкові кошти короткострокового характеру, тис. грн; Свк – величина власного капіталу, тис. грн.

Величина цього показника повинна бути $K_{\text{в/п}} < 0,7$. Висока залежність підприємства від позичкових коштів буде у разі перевищення цієї межі, що може призвести до втрати фінансової стійкості (незалежності).

У доповнення до цього показника необхідно визначити величини надлишку коштів, які є наявними у сільгосп підприємства необхідних коштів для здійснення виробничої діяльності та досягнення стратегічних цілей. Так, за великої нестачі ресурсів це може призвести до відмови вкладення інвестицій у досліджувану галузь або до зупинки розвитку інвестиційного процесу на невизначений термін, а у гіршому випадку – до втрати фінансової стійкості. Обидві ситуації негативно позначаться на стійкості розвитку підприємства.

Для того щоб запобігти такій ситуації, коли довгострокові інвестиційні вкладення негативно впливають на оперативне управління, доцільно оцінити внутрішні сукупні можливості підприємства щодо реалізації інвестиційних процесів у досліджуваній галузі. З цією метою необхідно інвестиційні витрати на залучення у виробничу діяльність нової або удосконаленої техніки, технології, досягнення соціальних та екологічних орієнтирів порівняти із витратами, що сформувалися в цілому по галузі за цими напрямками.

Оцінку внутрішньої ефективності інвестиційних вкладень щодо їх впливу на стійкість розвитку сільськогосподарського підприємства з виробництва молока за критерієм ресурсного забезпечення та економічних можливостей реалізації пропонується здійснювати на основі співвідношення сукупних фінансових можливостей із власними коштами. Показник, що визначається за формулою (2.5), буде критерієм доцільності вибору інвестиційних проектів із альтернативних варіантів із позиції їхньої привабливості та впливу на економічний розвиток підприємства.

Якщо співвідношення необхідних інвестиційних вкладень для досягнення встановлених цілей сільськогосподарському підприємству щодо розвитку молочного скотарства буде більше $2/3$ від величини власних коштів, то у цьому випадку доцільно коригувати їх початкову величину та поетапне залучення у господарський оборот. Отже, методи оцінки економічної доцільності реалізації окремих інвестиційних проектів у молочному скотарстві дозволять визначити показники ефективності проекту, здійснити їх відбір за пріоритетністю, та виявити їхній вплив на стійкість підприємства.

Критерієм доцільності при відборі альтернативних варіантів інвестиційного забезпечення галузі молочного скотарства може стати їх порівняння за максимальною ефективністю показників на вкладений капітал. При цьому вихідними даними для проведення такого аналізу необхідно взяти такі показники: необхідний обсяг інвестиційних вкладень; виручка і прибуток від реалізації молока; величина середньорічного виробництва продукції на 1 працівника, зайнятого в досліджуваній галузі.

З метою оцінки внутрішніх інвестиційних ефектів, які можна очікувати від залучення інвестицій у розвиток молочного скотарства доцільно ввести показники, які характеризують такі функціональні області підприємства: маркетинг, фінанси, персонал з позиції його стійкого розвитку – ефективність інвестицій за величиною виручки від продажів у розрахунку на вкладений інвестиційний капітал (E_{vi}); ефективність інвестицій за величиною чистого доходу на вкладений інвестиційний капітал ($E_{чд}$); рентабельність інвестицій за величиною чистого (нерозподіленого) прибутку на вкладений інвестиційний капітал ($E_{нп}$); ефективність інвестицій за величиною виробництва продукції на одного працівника на вкладений інвестиційний капітал ($E_{п}$).

Для оцінки впливу інвестиційного забезпечення на стійкість розвитку сільськогосподарських підприємств з виробництва молока пропонуємо використовувати си-

стему показників, яка характеризує економічне зростання за основними функціональними напрямками діяльності та включає у себе аналіз його основних та оборотних активів, прибутку, виручки та продуктивності праці. Між темпами росту цих показників, які відображають вплив інвестицій на економічні показники розвитку підприємства після інвестиційних вкладень, встановлюється наступний взаємозв'язок:

$$T_{\text{п}} > T_{\text{в}} > T_{\text{а}} > T_{\text{пп}} > 100 \%, \quad (2.4)$$

де, $T_{\text{п}}$, $T_{\text{в}}$, $T_{\text{а}}$, $T_{\text{пп}}$ – відповідно темп зростання: прибутку, виручки від продажів, активів, продуктивності праці.

За наведеним співвідношенням (2.4) видно, що для забезпечення стійкого розвитку сільського підприємства на основі інвестиційного забезпечення прибуток від продажів повинна зростати більш швидкими темпами, ніж обсяги реалізації та майно, за рахунок росту його активів. Водночас $T_{\text{п}}$, $T_{\text{в}}$ і $T_{\text{а}}$ повинні випереджувати темпи росту продуктивності праці, що забезпечуватиме відтворювальні процеси на основі інтенсивного типу розвитку. Використання наведеного підходу до оцінки внутрішньої ефективності інвестування з позиції його впливу на стійкість функціонування сільськогосподарського підприємства дозволяє кількісно охарактеризувати ті зміни, які відбудуться після вкладення капіталу. Для того щоб здійснити адекватне порівняння альтернативних інвестиційних вкладень доцільно провести багатомірний порівняльний аналіз.

Так, в узагальненому вигляді величину відхилень, рівнів ряду динаміки від тренду характеризує показник стійкості рівнів динамічного ряду (K_y), який визначається за формулою:

$$K_y(t) = 1 - V_y(t), \quad (2.5)$$

де, $V_y(t) = \frac{S_y(t)}{\bar{y}}$ – відносне коливання;

$$S_y(t) = \sqrt{\frac{\sum (y_i - \tilde{y}_i)^2}{n - p}} \text{ – абсолютне коливання;}$$

\tilde{y}_i – число рівнів у ряду динаміки (число років); p – кількість параметрів у рівнянні тренду (якщо тренд прямолінійний, $p = 2$).

Як показує практика, достатньо хорошу тенденцію динаміки відображає прямолінійний тренд. Чим більшим є значення $K_y(t)$, тим менше коливання ряду динаміки порівняно із трендом, а, отже, вища його стійкість. З метою встановлення тенденції

ряду динаміки доцільно використовувати дані за тривалий період часу (більше 5 років), у рамках якого можуть відбуватися істотні коливання у динаміці.

Стійкість росту (K_r) відтворює ступінь трансформації показників динамічного ряду на основі величини їх рангів, що дозволить одержати відносну точну характеристику незмінності їх динаміки у напрямі зростання або зниження [144]

З метою визначення даного показника необхідно рівні ряду динаміки проранжувати у порядку збільшення, тобто по рангу. Після цього співвідносити ранги рівнів показника із рангами років і обчислити різницю за відповідний період, після чого знайти квадрат різниці.

Цей показник може змінюватися у межах від 0 до ± 1 . Чим вищим є його значення, тим значною є стійкість зростання. Якщо $K_r = 0$, то зростання є абсолютно нестійким, а якщо має місце від'ємне значення коефіцієнта, то він відображає зменшення показника у напрямі його стійкості, при K_r ближче до -1 .

Показник стійкості тенденції (K_t) дозволяє встановити, а скільки інтенсивною є динаміка стійкості рівнів. При визначенні цього показника доцільно використати співвідношення величини середньорічного приросту лінійного тренду $y = a + bt$, тобто параметра «в» до середньоквадратичного відхилення рівнів від тренду, тобто $S_{y(t)}$:

$$K_t = \frac{b}{S_{y(t)}}. \quad (2.6)$$

Пояснення одержаних параметрів можна наступним чином: якщо $K_t > 1$, то рівні ряду динаміки в середньому підвищуються швидше, ніж коливання. Тоді співвідношення приросту досліджуваного явища до середньоквадратичного відхилення його величини від тренду збільшується, що призводить до росту показника K_t . Це вказує на підвищення стійкості динаміки, тобто тренду. Якщо $K_t < 1$, то коливання підвищуються інтенсивніше, ніж додатковий ріст рівнів, що призводить до зниження стійкості K_t . Отже, значення показника K_t встановлює вектор динаміки такого показника, як стійкість рівнів.

Отже, на основі узагальненої системи показників можна одержати об'єктивні дані, які характеризують рівень стійкості розвитку сільськогосподарських підприємств з виробництва молока на основі інвестиційного забезпечення його динаміки, можна встановити ступінь віддалення від потенційного рівня стійкості, оцінку

періодичності та міру стійкості функціонування об'єкта дослідження. Необхідно зазначити, що більшість індикаторів, які використовуються для оцінки динамічності виробництва, що базуються на тренді досліджуваного показника. Встановлення закономірностей у розвитку молочного скотарства на підприємстві в динаміці передбачає визначення трендової лінії, яка відображається певними математичними моделями. Зазначимо, що у працях вітчизняних та зарубіжних науковців використовуються різнобічні методичні прийоми виявлення такої тенденції, яке відображає тренд: аналітично вирівняний ряд на основі способу найменших квадратів, метод ковзної середньої, укрупнення періодів. Як правило, на практиці використовується лінійна залежність, яка наближено відображає складну лінію упродовж конкретного періоду часу.

Аналіз стійкого розвитку сільськогосподарського підприємства з виробництва молока на основі урахування окремих важелів організаційно-економічного забезпечення на основі інтегральної оцінки є складним завданням. В умовах фінансової нестабільності, високих темпів інфляції та зниження обсягів виробництва продукції молочного скотарства на підприємстві особливе місце відводиться раціональному вибору важелів організаційно-економічного забезпечення. Однак, як свідчать проведені дослідження, загальна методологія такої комплексної оцінки залишається недостатньо розробленою.

З метою проведення багатомірного порівняльного аналізу та вибору раціональних інструментів організаційно-економічного забезпечення стійкого розвитку сільськогосподарських підприємств з виробництва молока необхідно спочатку згрупувати одержані у процесі розрахунків економічні показники за досліджуваними варіантами та подати їх у формі матриці вихідних даних. Після цього слід розрахувати матрицю стандартизованих коефіцієнтів діленням елементу (a_{ij}) кожної із груп на максимальне значення ($\max a_{ij}$).

$$x_y = \frac{a_{ij}}{\max a_{ij}} \quad (2.7)$$

На наступному етапі багатомірного порівняльного аналізу всі елементи матриці координат необхідно піднести до квадрату. При врахуванні різної ваги показників одержані квадратичні значення елементів матриці слід помножити на ве-

личину відповідних вагових коефіцієнтів (K), що встановлюються експертним або розрахунковим шляхом, після чого результат сумується за формулою:

$$R_j = \sqrt{k_1 x_{1j}^2 + k_2 x_{2j}^2 + \dots + k_n x_{nj}^2}. \quad (2.8)$$

Одержані рейтингові оцінки (R_j) розміщуються за ранжиром та визначається місце кожного варіанту набору інструментів організаційно-економічного забезпечення за економічними результатами. Перше місце посідає варіант, якому відповідає найбільша величина R_j . Обов'язковою умовою використання порівняльного аналізу є зіставність порівнюваних показників, що вимагає додержання певних вимог: єдність вартісних, натуральних, якісних, структурних показників; зіставність методики розрахунку показників; єдність періодів часу, за якими провадиться порівняння; зіставність умов виробництва (діяльності) [145].

З метою обґрунтування економіко-математичної моделі інтегральної оцінки стійкого функціонування сільськогосподарського підприємства з виробництва молока на основі використання дівої системи організаційно-економічного забезпечення можуть базуватися на різних методах. Відповідно інтегральний показник можна подати як середнє арифметичне значення часткових показників, які входять до його складу:

$$I = \frac{x_1 + x_2 + \dots + x_m}{m} = \sum_{j=1}^m \frac{x_j}{m}, \quad (2.9)$$

де I – інтегральний показник; x_j – величина часткового j -го показника $j = 1, 2, \dots, m$; m – число показників інтегральної оцінки.

Знаходження параметрів моделі методом середньої арифметичної або середньої геометричної передбачає, що між частковими показниками стійкого розвитку сільськогосподарського підприємства та величиною його інтегрального критерію існує детермінований зв'язок. Це вказує на те, що для будь-якої характеристики приватних показників існує зумовлене інтегральне значення, оскільки вони мають функціональну залежність.

Однак ці методи не дозволяють врахувати важливість часткових показників, а саме роль кожного із них при формуванні інтегрального показника, що знижує

достовірність одержаних результатів. Виходячи із цього, надання різним індикаторам однакової ваги може позначитися на адекватності відображення стану системи. Цей недолік можна усунути за допомогою процедури зважування, який полягає у розрахунку вагових коефіцієнтів, які враховуються при включенні часткових показників до складу інтегральної оцінки. Із цією метою можливо використати інші методи, наприклад експертних оцінок.

При визначенні комплексної оцінки стійкого розвитку сільськогосподарського підприємства за інтегральним показником доцільно використовувати багатомірні порівняння. Методика такої оцінки ґрунтується на реальних значеннях показників та дозволяє враховувати не лише абсолютну величину, але і ступінь наближення показників до визначених обмежень. Разом із тим даним методичним підходом притаманні певні недоліки, оскільки при виборі бази відліку показниками, які обмежують розмах коливання, використовуються не нормативні значення, а результати дослідження окремих науковців, що не дозволяє уникнути суб'єктивізму та достовірно оцінити значення інтегрального показника стійкого розвитку сільськогосподарського підприємства.

Перевагами такого підходу є те, що можливо одержати регресійні моделі інтегральних оцінок стійкого розвитку підприємства, параметри яких визначено із високим ступенем достовірності на основі чіткого математичного апарату та не містять суб'єктивізму. Вихідною передумовою такого аналізу є наявність статистичного взаємозв'язку між індикаторами на основі коефіцієнтів взаємної кореляції. В основі використання кореляційних методів є об'єднання часткових показників (індикаторів) стійкого розвитку підприємства у вигляді лінійної залежності:

$$Y = k_1x_1 + k_2x_2 + \dots + k_mx_m = \sum_{j=1}^m k_jx_j, \quad (2.10)$$

де $k_1x_1 + k_2x_2 + \dots + k_mx_m$ – значення вагових коефіцієнтів, причому $0 < k_j < 1$; Y – значення інтегрального показника, що характеризує стійкість.

Умовою застосування виразу (2.10) є рівність одиниці суми значень усіх вагових коефіцієнтів, тобто:

$$\sum_{j=1}^m k_j = 1. \quad (2.11)$$

Оцінка достовірності одержаних результатів визначається за формулою:

$$R^2 = k_1 r_{1y} + k_2 r_{2y} + \dots + k_m r_{my} = \sum_{j=1}^m k_j r_{jy}, \quad (2.12)$$

де R – множинний коефіцієнт кореляції.

Кореляційно-регресійний аналіз забезпечує комплексне дослідження та кількісну оцінку взаємозв'язку між факторами, які пов'язані між собою імовірнісними залежностями. Припустимо, що регресійні моделі виду $Y = f(X_1, X_2 \dots X_n)$ мають певні недоліки оскільки коефіцієнти регресії розглядаються як постійні величини, побудовані на інформації, яка містить відомості про взаємозв'язки, що сформувалися до певного моменту часу між факторним та результативним ознакам, які впливають на нього. Вони на представляють ефективність динаміки як минулих, так й майбутніх зв'язків.

Отже, для вивчення стійкості та її прогнозування необхідно використовувати часові факторно-кореляційні моделі виду:

$$Y = (X_1, X_2, \dots, X_n; U_1, U_2, \dots, U_n), \quad (2.13)$$

де Y – результуючий показник; X_n – фактори, що впливають на результативний показник; U_n – окремі функції часу.

Послідовність проведення аналізу та оцінки дієвості організаційно-економічних важелів із позиції стійкого розвитку сільськогосподарського підприємства з виробництва відображає додатку Б.3. Використання запропонованого алгоритму дозволяє одержати значний обсяг даних, які всебічно характеризують цей процес з позиції інвестора або стратегічного партнера, а також із позиції сільськогосподарського підприємства.

Його перевагами можна вважати: по-перше, багатоплановий підхід до оцінки стійкого розвитку сільськогосподарського підприємства з урахуванням впливу важелів організаційно-економічного забезпечення; по-друге, використання як інформаційної бази публічної звітності господарюючих суб'єктів; по-третє, запропоновані методики оцінки є порівняльними, оскільки ґрунтуються на реальних досягненнях потенційних користувачів.

Використання розглянутого методичного підходу оцінки дієвості важелів організаційно-економічного забезпечення з позиції стійкого розвитку сільськогосподарських підприємств дозволяє кількісно охарактеризувати ті зміни, які відбу-

дуться на рівні суб'єкта господарювання після прийняття управлінських рішень відповідно до певних умов.

Завершальним етапом комплексного дослідження стійкого розвитку сільськогосподарського підприємства з виробництва молока полягає у встановленні тенденції його розвитку в довгостроковій перспективі. Із цією метою можуть використовувати різні методи експертних оцінок, екстраполяція трендових моделей, економіко-математичне моделювання.

Отже, підвищення стійкості розвитку підприємств молочного скотарства є об'єктивною необхідністю. При цьому вирішення цієї проблеми повинно базуватися на повній та достовірній оцінці процесів, яка є вихідною передумовою для обґрунтування важелів організаційно-економічного забезпечення динамічного розвитку суб'єктів господарювання досліджуваної сфери. Саме це й визначило доцільність систематизації джерел інформаційно-статистичного забезпечення процесу дослідження, яке розглянуто в наступному підрозділі дисертаційного дослідження.

2.3. Інформаційно-статистичне забезпечення дослідження стійкості сільськогосподарських підприємств

Досягнення стійкого розвитку сільськогосподарських підприємств вимагає розробки та прийняття дієвих управлінських рішень щодо мінімізації можливих ризиків, для чого необхідно розробити систему відповідного інформаційно-аналітичного забезпечення. У дослідженні запропоновано модифіковану методику, в якій розглядаються фактори сталого розвитку сільського господарства на макрорівні, а також складові забезпечення стійкого розвитку підприємства на макрорівні. Загальноприйнята концепція сталого розвитку суб'єктів макроекономічного рівня вимагала доповнення і конкретизації, для того щоб пристосувати її до суб'єктів мікроекономіки, що зумовило потребу виділення додаткових аспектів стійкого розвитку та обґрунтування комплексної системи статистичної інформації.

Статистична інформація як первинний інформаційний матеріал формується в процесі статистичного спостереження, який потім певним чином систематизують,

зводять, обробляють, узагальнюють і аналізують. Заслуговує на увагу вітчизняної практики підходи до формування статистичного спостереження у молочному скотарстві країн ЄС. Так, статистична інформація з виробництва молока та молочних продуктів формується згідно з Постановою 97/80/ЄС відповідно до Директиви 96/16/ЄС. Основні джерела інформації – річні звіти з виробництва та використання молока на фермах, місячні показники надоїв коров'ячого молока, річні показники діяльності молочних ферм, а також інформація про організаційно-виробничу структуру молочних ферм, яка подається кожні три роки. Методологічний звіт виходить щорічно [146].

Країни ЄС, які проводять вибіркові обстеження, повинні вжити всіх заходів, щоб гарантувати, що результати екстраполяції національного обстеження відповідають встановленим вимогам точності. Для обстежень у тваринництві похибки вибірки для результатів кожної країни – члена ЄС не повинні перевищувати (з довірчим інтервалом у 68%) 1,5% від сукупної кількості корів (5% – якщо кількість корів становить менше 500 тис. голів) [147].

Країни члени ЄС зобов'язані проводити обстеження виробників молока і молокопродуктів на щомісячній, щорічній та трирічній основі. Обстеження мають охоплювати: підприємства, які закупають незбиране молоко або в деяких випадках молочні продукти безпосередньо в сільськогосподарських виробників для переробки їх на молочні продукти; підприємства, які закупають молоко або вершки для передачі їх в повному обсязі або частково без попередньої обробки іншим суб'єктам господарювання.

На щорічній основі передбачено проводити обстеження з метою визначення обсягів виробництва та використання молока сільськогосподарськими товаровиробниками.

По можливості, країни-члени ЄС повинні вжити всіх необхідних заходів, щоб запобігти подвійному рахунку.

Обстеження охоплюють закупівлі всіх видів молока. Щомісячні обстеження повинні охоплювати тільки коров'яче молоко та продукти, виготовлені з нього.

Проводять обстеження для отримання такої інформації: на щомісячній основі – обсяг закупленого молока в сільськогосподарських товаровиробників і вміст в ньому молочного жиру та білка; обсяги виробленого незбираного молока

і певних видів молочних продуктів; на щорічній основі – кількість, вміст молочного жиру і білка в молоці та вершках; обсяг переробленого незбираного молока та інших готових молочних продуктів по окремих видах; використання сировини у вигляді незбираного та знежиреного молока, а також кількість молочних жирів, що використовуються для виробництва молочних продуктів; кожні три роки (починаючи з 31 грудня 1997 р.) – обстеження суб'єктів господарювання–виробників молока за основними показниками, які характеризують стан та ефективність виробництва [148].

Обстеження повинні бути вичерпними і поширюватися, щонайменше, на 95% виробників коров'ячого молока, зареєстрованих у державі-члені ЄС. Оцінки мають формуватися на основі репрезентативних вибірок або інших джерел. Держави-члени ЄС можуть проводити щомісячні обстеження у формі вибіркового обстежень. У даному разі похибка вибірки не повинна перевищувати 1% (при довірчому інтервалі 68%).

Держави-члени ЄС повинні вжити всіх необхідних заходів для отримання всебічних і досить точних результатів, після чого їх подають до Європейської Комісії у вигляді методологічного звіту. Звіт супроводжується додатками: запитальники для проведення статистичного обстеження; опис вжитих заходів з метою уникнення подвійного рахунку; методи використовувані для формування й обробки зібраної статистичної інформації.

Методологічні звіти та проблеми доступності й надійності даних розглядаються щороку відповідною робочою групою Постійного комітету з сільськогосподарської статистики.

Країни-члени ЄС повинні направляти в Європейську Комісію узагальнену інформацію в певні часові терміни: протягом 45 днів після закінчення звітного місяця щодо щомісячної інформації; до кінця червня року, наступного за звітним роком, стосовно річної інформації та методологічного звіту; до кінця вересня року, наступного за звітним, стосовно інформації про виробництво та використання молока аграрними виробниками, а також щодо інформації, яка надається один раз за три роки.

В Україні інформація про стан та ефективність функціонування молочного скотарства сільськогосподарських підприємств формується шляхом: збору й

обробки інформації Державної служби статистики України та Міністерства аграрної політики та продовольства, яка є взаємодоповнюючою та забезпечує повноцінне висвітлення діяльності підприємств корпоративного сектору аграрної економіки – виробників молока. Сукупний масив даних про діяльність суб'єктів агробізнесу – виробників товарного молока формує Державна служба статистики України.

Основними статистичними показниками державного статистичного спостереження щодо стану молочного скотарства в сільськогосподарських підприємства є показники, які характеризують обсяги виробництва молока, кількість корів та їх продуктивність; оборот поголів'я дійного стада; баланс і наявність кормів по видах.

Показники державного статистичного спостереження щодо стану молочного скотарства враховують вимоги міжнародних стандартів, зокрема: Директив Ради (ЄЕС) 94/432/ЄЕС, 94/433/ЄЕС і 94/434/ЄЕС від 30.05.1994, 93/23/ЄЕС, 93/24/ЄЕС від 01.06.1993 р., Регламенту Європарламенту та Ради (ЄС) від 19.11.2008 р. зі статистики кількості тварин (за видами) і виробництва м'яса; Директиви (ЄС) № 96/16/ЄС від 19.03.1996 р. за статистикою молока і молочних продуктів [149].

Нині при визначенні об'єкта статистичного обстеження використовується поняття «сільськогосподарське підприємство, яке займається виробництвом тваринницької продукції» (рис. 2.1).

На основі «Методологічних положень з організації державного статистичного спостереження щодо виробництва продукції тваринництва, кількості сільськогосподарських тварин і забезпеченості їх кормами» під цим терміном розуміють сільськогосподарське підприємство, яке незалежно від підпорядкування, організаційно-правової форми господарювання здійснює діяльність з утримання та вирощування сільськогосподарських тварин і відповідає критеріям: основний вид діяльності за КВЕД відноситься до кодів 01.1-01.6 секції А – незалежно від кількості наявних сільськогосподарських тварин будь-якого виду; основний вид діяльності за КВЕД не відноситься до кодів 01.1-01.6 секції А – за умови утримання від 5 голів великої рогатої худоби, або свиней, або овець та кіз, або від 3 голів коней, або від 200 голів птиці, або від 20 голів кролів, або від 20 голів хутрових звірів, або від 5 бджолосімей [150].

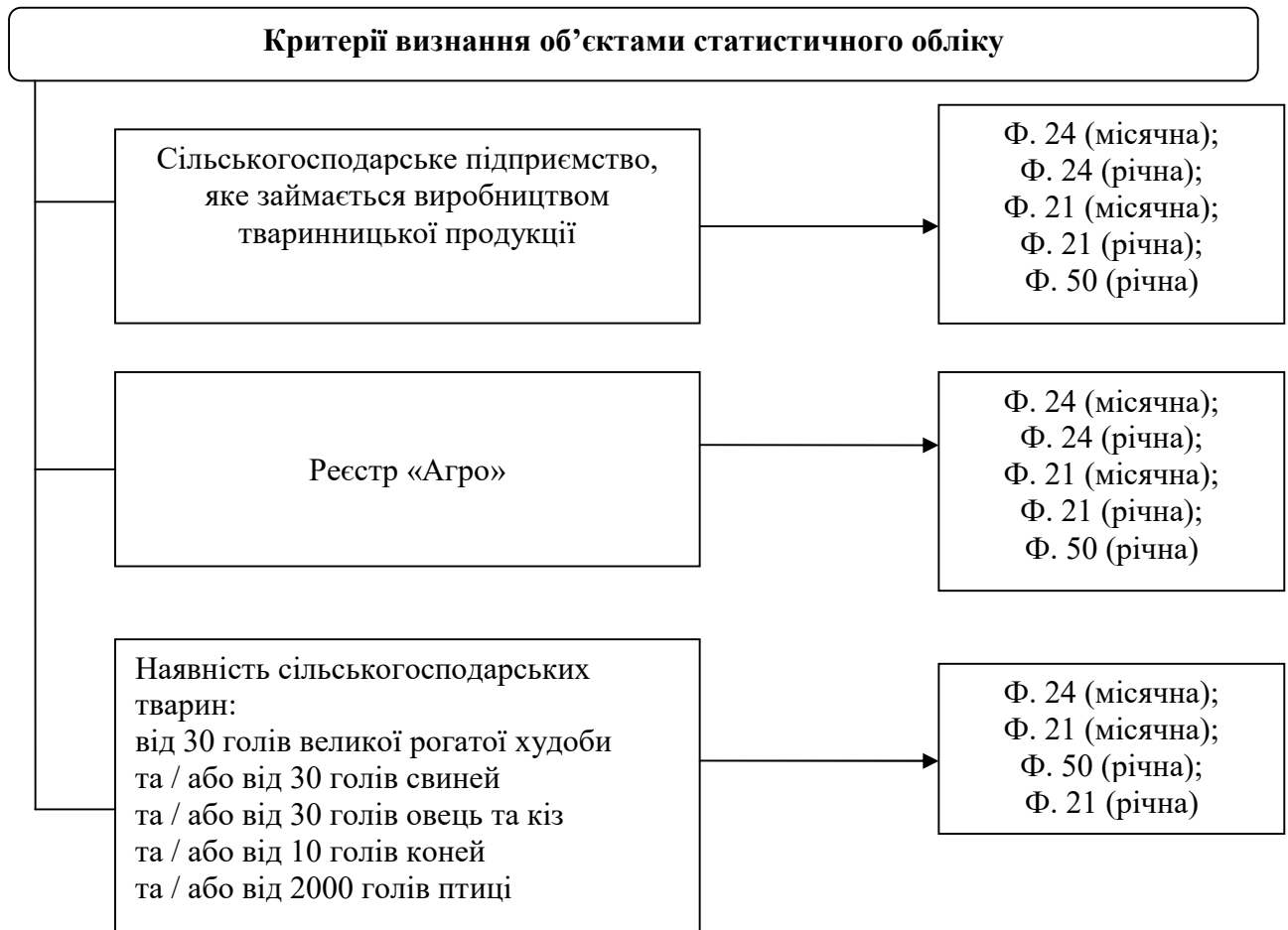

Рис. 2.1. Критерії визнання об'єктами статистичного обліку сільськогосподарських підприємств – виробників тваринницької продукції*

*Джерело: розроблено автором.

На основі узагальнення нормативно-правових актів, які трактують поняття «сільськогосподарське підприємство», О. Цуцик визначив основні риси даного суб'єкта господарської діяльності: сільськогосподарське підприємство – це юридична особа; предмет діяльності сільськогосподарського підприємства – це вирощування (виробництво, виробництво та переробка) і збут сільськогосподарської продукції або розведення, вирощування та вилов риби у внутрішніх водоймах; у сільськогосподарському підприємстві виручка від реалізації сільськогосподарської продукції становить не менше 50 % від загальної суми виручки, а в окремих випадках – не менше 75 % або понад 75 % загальної суми валового доходу; деякі організаційно-правові форми сільськогосподарського підприємства – фермерське, рибальське, рибницьке, риболовецьке господарства [151].

Проте, на нашу думку, дане визначення часткового не відповідає вимогам сьогодення. Вважаємо, що під сільськогосподарським підприємством слід розумі-

ти суб'єкта підприємницької діяльності – юридичну особу, метою господарської діяльності якого є виробництво і збут сільськогосподарської продукції (без урахування наданих послуг) із використанням як засобів виробництва землі та біологічних активів. Частка сільськогосподарської продукції в структурі виручки не повинна перевищувати 75 %. Таке визначення повинно знайти відображення в Цивільно-процесуальному та Податковому кодексі України.

Порівняльна оцінка вітчизняного законодавства та країн ЄС свідчить про суттєві відмінності у визначенні суб'єкта статистичного обстеження. У більшості розвинених країн світу суб'єктом сільськогосподарської статистики виступає «сільськогосподарське володіння» (agricultural holding). Як свідчать нормативно-правові акти Комісії ЄС, що регламентують ведення сільськогосподарської статистики, – це відокремлений територіально та економічно елемент з єдиним керівництвом, який виробляє сільськогосподарську продукцію. Володіння може також виробляти інші додаткові (несільськогосподарські) види продукції та надавати певні види послуг. Таким чином, сільськогосподарське володіння характеризується наступними параметрами: виробництво сільськогосподарської продукції, єдине керівництво окремий, як технічно, так і економічно виробничий суб'єкт [152].

Отже, виходячи з вищезазначеного поняття в Україні до даної категорії належать юридичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності у сфері агробізнесу а також їх відокремлені підрозділи, територіально межовані. На нашу думку, використання даного поняття дасть можливість нівелювати вплив фактору реєстрації юридичної особи. Крім того, в методології статистичного обліку відсутній такий об'єкт, як господарства населення чи особисті селянські господарства (ОСГ). На наше переконання, це правильно, бо ОСГ є видом сільськогосподарської діяльності домогосподарств.

Розмір підприємства, яке займається виробництвом продукції тваринництва, – це статистичний критерій, визначений на підставі наявної у підприємства кількості сільськогосподарських тварин на початок звітнього року (станом на 1 січня).

Залежно від значення статистичного показника, який характеризує кількість сільськогосподарських тварин, при проведенні державного статистичного спостереження щодо виробництва продукції молочного скотарства, кількості сільськогосподарських тварин і забезпеченості їх кормами сільськогосподарське підприємство, яке утримує

від 30 голів великої рогатої худоби, 30 голів свиней, 30 овець та кіз, 10 коней, птиці всіх видів – 2000 голів (незалежно від основного чи другорядного виду діяльності), вважається органами державної статистики як велике та середнє сільськогосподарське підприємство, яке займається виробництвом тваринницької продукції.

Господарства корпоративного сектору аграрної економіки, які утримують менше зазначеного порогового значення, вважаються малим сільськогосподарським підприємством, яке займається виробництвом тваринницької продукції.

Проте в нормативно-правових актах, що регламентують виробничу діяльність суб'єктів господарювання, зокрема в Господарського та Податкового кодексах, не наводиться визначення малого, середнього і великого сільськогосподарського підприємства, що ставить під сумнів запропонований органами Державної служби статистики України методичний підхід до даної класифікації з метою прийняття управлінських рішень державними та місцевими органами влади щодо регулювання їх діяльності.

У вищезазначених нормативно-правових актах визначено класифікаційні ознаки малого, середнього і великого підприємства, в основу яких покладено вартісну ознаку (виручка за рік) та чисельність працюючих (додаток Б.4).

На нашу думку, використання запропонованої класифікації суб'єктів господарювання по відношенню до сільськогосподарських підприємств є дещо не прийнятною, оскільки не враховується особливість виробництва продукції, яка базується на використанні землі та біологічних активів засобів виробництва.

Вважаємо, що при класифікації господарств корпоративного сектору аграрної економіки доцільно взяти за основу методику поділу сільськогосподарських товаровиробників, яка використовується в провідних країнах світу і ґрунтується на використанні наступних показників: «стандартний випуск» (СВ) сільськогосподарської продукції (культури або худоби) як середня грошова вартість за цінами виробника. СВ не містить у своєму складі прямих платежів, ПДВ і податків на продукцію. Держави-члени ЄС розраховують регіональні коефіцієнти СВ для кожного продукту як середні значення за звітний період; «економічний розмір сільськогосподарського підприємства» є вартістю його загального «стандартного випуску». Він дорівнює сумі індивідуальних СВ усіх сільськогосподарських продуктів, що їх виробляє суб'єкт господарювання, обчислений в євро. Регламент Комі-

сії (ЄС) №1242/2008 від 8 грудня 2008 року ввів 14 класів економічних розмірів; тип сільськогосподарського виробництва, що є виробничою системою сільськогосподарського підприємства та характеризується відносним внеском різних суб'єктів до загального СВ. Залежно від кількості необхідних складових існують три згрупованих рівні типів сільськогосподарського виробництва: 9 основних типів, 21 провідних типів і 62 особливих типів; важливість інших оплачуваних видів діяльності (OGA) підприємства визначається як частка обороту інших оплачуваних видів діяльності (OGA) у загальній виручці сільськогосподарських підприємств (у т.ч. прямі платежі). Залежно від цієї розрахованої частки інших оплачуваних видів діяльності (OGA) суб'єкти господарювання класифікуються за трьома групами (0–10 %, 10% – 50%, більше 50%) [153].

Використання даної методики забезпечить єдність методичних підходів Державної служби статистики України й органів державної влади і місцевого самоврядування щодо класифікації сільськогосподарських підприємств та розробки ефективних засобів для формування ефективної підтримки їх функціонування.

Державне статистичне спостереження виробництва продукції молочного скотарства здійснюється за місцем утримання сільськогосподарських тварин і поєднує в своєму складі прямий збір даних від респондентів (від сільськогосподарських підприємств, які займаються її виробництвом: за рік – незалежно від їх розміру; щомісячно – від великих і середніх сільськогосподарських підприємств). Водночас, упродовж року по малих сільськогосподарських підприємствах органи Державної служби статистики України ведуть розрахунки на підставі співвідношень кількості та продуктивності сільськогосподарських тварин, обсягів виробництва продукції молочного скотарства, які склалися між малими та великими і середніми господарствами корпоративного сектору аграрної економіки за попередні роки відповідно до підходів, визначених Методикою проведення розрахунків основних показників обсягів виробництва продукції тваринництва у господарствах усіх категорій.

Інформаційні масиви, які формуються органами Державної служби статистики України, базуються на основі таких статистичних форм: Ф. 24 Звіт про виробництво продукції тваринництва та кількість сільськогосподарських тварин (місячна), Ф. № 24 (річна) «Звіт про виробництво продукції тваринництва, кількість сільськогосподарських тварин і забезпеченість їх кормами», Ф. № 21-заг (місячна) «Звіт про реалі-

зацію продукції сільського господарства», Ф. № 21-заг (річна) «Реалізація сільськогосподарської продукції», Ф. №13-заг «Надходження молока на переробні підприємства» (квартальна та річна)), Ф. 50 «Звіт про основні економічні показники роботи сільськогосподарських підприємств» (додаток Б.5).

Оцінюючи методологічну складову формування статистичної інформації молочного скотарства сільськогосподарських підприємств, можемо констатувати, що вона більшою мірою відображає загальні тенденції розвитку даної галузі й задовольняє основних користувачів. У межах проведення анкетного опитування користувачів щодо публікацій з питань сільського господарства, розміщених на офіційному веб-сайті Держстату в розділах «Публікації» та «Експрес-випуски», у 2014 р. було вивчено ступінь відповідності потребам користувачів інформації за статистикою тваринництва, в тому числі наведеної в щорічному статистичному збірнику «Тваринництво України».

За підсумками опитування користувачів збірник мав за наведеними нижче критеріями такі оцінки: методологічні пояснення задовольняють повністю у 74 % і частково – у 20 % відповідей; перелік показників, розміщених у збірнику, задовольняє 87 % відповідей [154].

У методологічних рекомендаціях щодо заповнення ф. 21 використовуються поняття «виробництво (валовий надій) молока всіх видів», що трактується як загальний обсяг молока, отриманий від тварин, які утримуються в сільськогосподарських підприємствах, та «виробництво (валовий надій) молока всіх видів» – загальний обсяг молока, отриманий від сільськогосподарських тварин, які належать до категорії «велика рогата худоба». Необхідно відзначити, що у ф. 21 (місячна) відображено показники виробництва, поголів'я та продуктивності корів молочного напрямку.

На нашу думку, в даних статистичних формах необхідно висвітлювати такі показники: валовий надій корів, у т. ч. молочного напрямку продуктивності, їх кількість і продуктивність, що сприятиме забезпеченню об'єктивного підходу до оцінки функціонування скотарства та молочного зокрема в сільськогосподарських підприємствах.

Обсяги реалізації молока визначаються у фізичних величинах без перерахування на базисну жирність відповідно і ціна подається за фактично реалізоване молоко з урахуванням його якості, але без урахування податку на додану вартість, дотацій і компенсацій, накладних, транспортних та експедиційних витрат, розраховувана діленням вартості реалізованої за відповідний період продукції на її обсяг.

Нині економічні показники виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах формуються на основі даних Ф. 50 «Звіт про основні економічні показники роботи сільськогосподарських підприємств», які складають тільки середні та великі господарства корпоративного сектору аграрної економіки.

За результатами порівняльного аналізу показників ефективності виробництва молока у малих, середніх і великих сільськогосподарських підприємствах виявлено різницю між їхніми значеннями. Вважаємо, що з метою нівелювання цієї різниці доцільно використовувати статистичні ваги при обрахуванні вартісних показників виробництва молока та при їх розрахунку в цілому по підприємствах корпоративного сектору аграрної економіки.

Зазначимо, що від 2015 р. в цій статистичній звітності не відображено розмір державних асигнувань, що спрямовується на підтримку молочного скотарства сільськогосподарських підприємств. Ця обставина суттєво ускладнює оцінку ефективності виробництва молока в даній категорії сільськогосподарських товаровиробників.

Для спрощення процедури подання респондентами форм державних статистичних спостережень передбачено надання електронного звіту: для форми №24-сг (місячна) з 2010 р., для форми №24 (річна) – зі звіту за 2011 р. Відсоток звітності в електронному вигляді за формами №24 (річна) і № 24-сг (місячна) становить близько 5 %.[154] .

Нині спостерігається тенденція щодо переходу від суцільних до вибіркового обстежень при проведенні спеціально організованих спостережень. Використання на практиці вибіркового обстеження пояснюється рядом причин: застосування на практиці вибіркового методу статистичного обстеження дозволяє істотно знизити витрати – як матеріальні, так і трудові; даний вид спостереження значно скорочує час отримання інформації; здебільшого вибіркоче обстеження дозволяє отримати більш повну й різноманітнішу інформацію про об'єкт дослідження, ніж при застосуванні розширеної програми обстеження; використання вибіркового методу дозволяє отримати дані про діяльність малих сільськогосподарських підприємств.

Варто наголосити, що без проведення сільськогосподарського перепису результативність статистичних досліджень суттєво знижується.

Одна з особливостей сільськогосподарського перепису полягає в тому, що збір даних проводиться на рівні окремих господарств, тоді як статистична звіт-

ність формується на основі звітів, які подають сільськогосподарські підприємства, що складаються на основі даних бухгалтерського обліку. Крім, того статистична інформація по малих підприємствах корпоративного сектору формується з використанням вибіркового методу.

Зведені дані, отримані на основі статистичної звітності та вибіркового спостережень, не характеризуються високою якістю, тому що така інформація найчастіше не задовольняє вимогам повноти охоплення, актуальності й узгодженості (часті зміни методів збору, обробки, розрахунків і дорахунків, які здійснюються без відповідних механізмів адаптації). За таких обставин проведення сільськогосподарського перепису є необхідною умовою забезпечення об'єктивності даних. Тільки на основі перепису можливі уточнення генеральних сукупностей сільськогосподарських виробників і формування нових вибіркового сукупностей.

Інша перевага сільськогосподарського перепису порівняно з поточною статистикою полягає в ширшому діапазоні зібраних даних.

Основними завданнями сільськогосподарського перепису є: отримання деталізованої інформації щодо реального стану сільського господарства як у цілому по країні, так і по певній сукупності сільськогосподарських виробників і в межах окремих регіонів з метою розробки прогнозних сценаріїв розвитку аграрного сектору та використання методів державної підтримки з метою підвищення ефективності виробництва, конкурентоспроможності продукції й залучення інвестицій; актуалізація генеральної сукупності суб'єктів господарювання для проведення різноманітних досліджень; визначення співвідношень між різними категоріями сільськогосподарських товаровиробників для забезпечення даними при розробці методології дорахунків по статистичних показниках у міжпереписний період.

Основним об'єктом статистичного дослідження є стан племінного молочного скотарства в сільськогосподарських підприємствах (додаток Б.6). Підстава для подання відповідної статистичної інформації – статус «племінного заводу» чи «племінного репродуктора», підтвердженого відповідним атестатом. Узагальнення інформації, що подається до Міністерства аграрної політики та продовольства України щодо розвитку племінних господарств, дозволяє зробити висновок про те, що створення єдиної інформаційної бази за цим масивом статистичної інформації дозволить забезпечити високий рівень репрезентативності даних з оцінки стану племінної справи в молочному скотарстві.

Основними завданнями структурних підрозділів вищеназваного органу державного управління є відстеження рівня цін на всіх етапах товароруку від виробника до кінцевого споживача з метою прийняття оперативних рішень на макрорівні. З цією метою працівники управління агропромислового розвитку здійснюють моніторинг рівня цін, які сформувалися в даному регіоні. Крім того, працівники НДІ «Укрпромагропродуктивність», підпорядкованого профільному міністерству, двічі на рік проводять моніторинг цін на роздрібних продовольчих ринках. Вважаємо, що масив інформації про цінову ситуацію не є репрезентативним щодо розвитку молочного скотарства, але відображає певну закономірність і є актуальним для використання адміністративних методів державного регулювання.

Важливе місце у масиві статистичних даних відводиться формуванню інформації про стан протиепізоотичної ситуації в країні, яка надходить через уповноважені органи Державної ветеринарної та фітосанітарної служба України, відомчо підпорядкованої Міністерству аграрної політики та продовольства України. Вони є репрезентативними і відображають усі закономірності щодо прояву захворювань тварин на території держави. Як свідчить суб'єктивний аналіз, для прийняття управлінських рішень на рівні Міністерства аграрної політики та продовольства України користуються даними Державної служби статистики України. Проте неохопленими статистичними дослідженнями залишаються важливі процеси та явища у галузі молочного скотарства, зокрема, трудомісткість виробничих процесів у молочному скотарстві, ефективність природоохоронної діяльності в сільськогосподарських підприємствах-виробниках молока; технології виробництва тощо. Вважаємо, що разові дослідження за переліченими вище напрямками можуть виконувати працівники НДІ «Украгропродуктивність», філії якого знаходяться в усіх регіонах України.

Окрім того, основним пріоритетом профільного міністерства щодо формування масиву аналітично-статистичного забезпечення розвитку галузі молочного скотарства повинно стати створення інформаційно-аналітичної системи «Автоматизована система скотарства» (далі ІАС), до функцій якої повинні входити накопичення та аналіз інформації щодо племінних і товарних тварин.

Цінність системи для порівняння з існуючими аналогами систем уявляється в її багатогранності та багатоцільовому призначенні: з одного боку, ІАС – це інструмент для ведення внутрішньогосподарського обліку, з іншого – інструмент

моніторингу й контролю за ефективність використання коштів як державної підтримки, а ще ІАС – один із головних інструментів роботи племінної інспекції Міністерства аграрної політики та продовольства України, яка здійснює координацію селекційної і племінної роботи, і, нарешті, ІАС – це платформа для проведення наукових досліджень у скотарстві.

Об'єднання масивів статистичної інформації з різних джерел у межах єдиної системи сприятиме можливості її максимального наповнення, об'єктивності й простоти доступу сільськогосподарських виробників та її обробки для всебічного забезпечення процесів контролю за селекційно-племінною роботою.

Система ІАС дасть можливість реалізувати сучасні методики оцінки і селекції, зокрема лінійну оцінку тварин за екстер'єром і продуктивними показниками, індексну оцінку худоби за комплексом ознак (кінцівки, вим'я, продуктивність, відтворювальна здатність та ін.).

Дана система також здійснюватиме контроль за селекційно-племінною роботою, спрямованою на породне поліпшення дійного стада шляхом дотримання термінів використання бугайців-плідників та їх ротації з метою близькоспорідного схрещування.

Слід зазначити, що такі інформаційні системи досить поширені у світі. Так, у розвинених країнах розробка програмного забезпечення для сільського господарства є досить великою галуззю в індустрії інформаційних технологій. Так, компанія ItsGlobal (Integrated Traceability Solutions), що працює в Канаді, США та за межами цих країн надає лінійку продуктів для роботи з даними м'ясної худоби ITStockMan. Ізрайльські компанії AfiKim і DeLaval реалізують власну серію програмних продуктів AfiMilk і ALPRO, DELPRO для управління молочними стадами худоби.

На поточний період, система ІАС фактично буде єдиною функціонуючою системою, призначеною не тільки для збору вихідних даних про тварин, але і для їх автоматизованого аналізу та застосування для наукових досліджень. Інформаційно-аналітична система призначена для вирішення широкого спектру завдань у сфері автоматизації племінного обліку, централізації накопичення даних про продуктивність тварин і буде основою для створення центральної бази даних та автоматизованих робочих місць сільськогосподарських товаровиробників, спрощення моніторингу стану племінного і товарного скотарства тощо. У системі будуть за-

реєстровані майже всі сільськогосподарські підприємства – виробники молока. Вважаємо, що сформований масив інформації ІАС активно використовуватиметься в таких перспективних наукових проектах як «індексна оцінка великої рогатої худоби молочних і м'ясних порід», «геномна селекція худоби молочних порід».

Система ІАС буде веб-портальною інформаційною системою з централізованою базою даних та діятиме за принципом «єдиний клієнт» (тобто обробка інформації виконується на сервері, передача даних між сервером і браузером користувача – мінімальна). Доступ до системи можливий за допомогою мережі Інтернет. Для забезпечення безпеки входу в систему і передачі даних від користувача до сервера використовуватиметься захищений ssl-протокол. Авторизація (вхід користувача в систему) відбуватиметься за допомогою електронних сертифікатів, які видаються відповідним департаментом Міністерства аграрної політики та продовольства України, що підвищує захищеність інформації користувачів системи.

Подальший розвиток системи буде здійснюватися в таких основних напрямках: розробка додатків для роботи з системою через мобільні пристрої (смартфони, планшетні ПК), що зручно для користувачів, які безпосередньо працюють з тваринами на місцях, а також для керівників, які постійно потребують актуальної і достовірної інформації; розвиток геоінформаційних модулів – знання місцерозташування господарств, районів випасу тварин, що відкриває нові можливості для аналізу, управління та координації робіт; інтеграція ІАС з поширеними системами племінного обліку, системами розрахунку індексів племінної цінності, системами електронного уряду.

Як свідчать результати проведених досліджень, провідне місце в інформаційно-статистичному забезпеченні належатиме органам Державної служби статистики України. Проте процес інтеграції в загальноєвропейський простір вимагає практичної реалізації певних заходів з удосконалення ведення статистичних обстежень.

Окрім того, перший і найважливіший захід щодо посилення об'єктивності статистичних обстежень – проведення систематичних сільськогосподарських переписів. Нинішня ситуація зумовлює гостру необхідність отримання максимально повних і достовірних відомостей про стан сільського господарства країни, які є основою для довгострокових управлінських рішень у сфері розробки стратегічних програм розвитку молочного скотарства.

Основним завданням проведення сільськогосподарського перепису є формування загальнодержавних інформаційних ресурсів, що містять відомості про основні показники виробництва сільськогосподарської продукції, галузеву структуру сільського господарства. Інформація про наявність і використання його ресурсного потенціалу, відомості про демографічні характеристики сільськогосподарського виробника і зайнятості в аграрному секторі дасть змогу прогнозувати розвиток агропромислового комплексу та розробляти заходи економічного впливу на підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва.

Доцільно передбачити також формування системи статистичного обліку в галузі сільського господарства, а також забезпечення можливості отримання статистичної інформації у сфері виробництва сільськогосподарської продукції по кожній сільській громаді.

Формування базових масивів статистичної інформації щодо суб'єктів господарювання у сфері агробізнесу потрібне для проведення періодичних досліджень з метою з'ясування організаційно-виробничої структури, трудомісткості виробничих процесів, а також технологічних особливостей виробництва сільськогосподарської продукції тощо. Окрім того, постає завдання розробки методологічних підходів до обстеження діяльності сільськогосподарських підприємств – виробників молока з урахуванням вимог ФАОстату, що забезпечить єдність та уніфікацію статистичної інформації на загальноєвропейському просторі.

Запропоновані підходи до формування інформаційно-аналітичного забезпечення дадуть змогу системно й комплексно здійснити підтримку процесів планування і прийняття рішень в області молочного скотарства, моніторинг цілей та процесів реалізації стратегічних програм розвитку галузі, проводити діагностику проблем і завчасно їх попереджувати, інформувати заінтересовані сторони й підтримувати необхідний рівень прозорості на всіх рівнях управління.

Висновки до розділу 2

1. Доведено, що на рівні підприємства важливою характеристикою є виробничо-технологічна стійкість, яка враховує особливості галузі молочного скотарства зокрема, стосовно того, що засобом виробництва використовуються довгостро-

кові біологічні активи. Концептуально обґрунтовано, що основні напрями технічного і технологічного переоснащення виробничих потужностей господарств, які зводяться до наступного: на великих молочних комплексах перспективним є безприв'язне утримання, на малих підприємствах - прив'язне утримання із використанням ресурсозберігаючих технологій; запровадження групової нормованої годівлі корів збалансованими кормосумішами відповідно до продуктивності тварин і стадії лактації; однотипна годівля корів; роботизоване доїння та в доїльних залах на високопродуктивних потокових автоматизованих доїльних установках; використання автоматичної системи управління стадом на основі індивідуальної ідентифікації корів; комплектування сучасних ферм інноваційним обладнанням та устаткуванням та високопродуктивним молодняком великої рогатої худоби молочного напрямку продуктивності.

2. Стійкість функціонування молочного скотарства сільськогосподарських підприємств суттєво залежить від дієвості інструментів державної підтримки галузі, Однак вона на протязі тривалого періоду часу характеризується своєю не системністю як в запровадженні програм державної підтримки так і обсягах фінансування. Вважаємо, що в нинішніх умовах кошти державного та обласного бюджетів повинні спрямовуватися на розширенню матеріально-технічної бази економічно стійких сільськогосподарських підприємств – виробників молока на основі довгострокових програм розвитку молочного скотарства.

3. Систематизація концептуальних засад забезпечення стійкого розвитку сільськогосподарських підприємств – виробників продукції молочного скотарства сприяла виділенню методологічних принципів дослідження цього процесу, які доцільно згрупувати наступним чином: основоположні, загальні, специфічні та інструментальні. Перша група включає в себе такі принципи: об'єктивність, наукову обґрунтованість, системність і комплексність, істотність та оптимальність, виділення провідної ланки, оперативність, кількісна визначеність, адекватність, співставність, ефективність, які визначають основні вимоги до економічного аналізу; друга – узгодженість, зумовленість, єдність, невизначеність, розмежування, спадкоємність, які віднесено до концептуальних, що не залежать від специфіки галузі та визначають загальні вимоги до аналізу стійкого розвитку явища, об'єкта дослідження; третя – обмеженість природних ресурсів та єдність процесів сталого

розвитку – економічних, соціальних та екологічних, безпосередньо пов'язаних із особливостями розвитку сільського господарства; четверта – включає принцип моделювання, а саме складання економіко-математичних моделей та оцінки стійкого розвитку галузі з урахуванням альтернативних сценаріїв; принцип альтернативності, який передбачає використання різних методів дослідження та оцінки стійкості суб'єктів господарювання з урахуванням інноваційно-інвестиційної складової, що дає змогу обґрунтувати пріоритетні напрями їхнього розвитку; принцип багатокритеріальності – передбачає використання багатомірного порівняльного аналізу стійкого розвитку сільськогосподарських підприємств на основі інноваційно-інвестиційного забезпечення та вибір найбільш прийняттого варіанта; принцип диференціації факторів – дозволяє визначити на основі багатофакторного підходу найбільш важливу групу факторів, що сприятимуть активізації процесу стійкого розвитку.

4. Комплексна оцінка дієвості організаційно-економічного забезпечення стійкого розвитку сільськогосподарських підприємств – виробників продукції молочного скотарства передбачає визначення групи критеріїв і показників, які характеризуватимуть доцільність вкладення капіталу в досліджуваний об'єкт з позиції суспільної важливості та функціональної діяльності. Ураховуючи складність і багатогранність досліджуваної галузі тваринництва, вважаємо, що при виборі критеріїв оцінки не варто орієнтуватися на єдиний показник, а доцільно використовувати багатокритеріальний підхід. Так, з метою визначення стійкого розвитку молочного скотарства у сільськогосподарських підприємствах потрібно виділити й оцінити такі складові стійкості: виробничу, технологічну, маркетингову, фінансову, організаційну та інноваційно-інвестиційну, які характеризують якісно-цільові орієнтири, які визначаються на поточний та прогнозований періоди. Кожний із них може бути кількісно представлений через сукупність показників, які характеризують міру кількісного наближення до цільових орієнтирів.

5. Існує недосконалість методологічних рекомендацій щодо заповнення ф. 21, у якій використовується поняття «виробництво (валовий надій) молока всіх видів», що трактується як загальний обсяг молока, отриманий від тварин, які утримуються в сільськогосподарських підприємствах, та «виробництво (валовий надій) молока всіх видів» – загальний обсяг молока, отриманий від сільськогоспо-

дарських тварин, які належать до категорії «велика рогата худоба». Вважаємо, що у цій статистичній формі необхідно висвітлювати такі показники: валовий надій корів, у т. ч. молочного напрямку продуктивності, їх кількість і продуктивність, що сприятиме забезпеченню об'єктивного підходу до оцінки функціонування скотарства та молочного, зокрема, в сільськогосподарських підприємствах.

Доведено, що потребує також уточнення обсягів реалізації молока, які визначаються у фізичних величинах без перерахування на базисну жирність відповідно і ціна подається за фактично реалізоване молоко з урахуванням його якості, але без урахування податку на додану вартість, накладних, транспортних та експедиційних витрат.

6. Економічні показники виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах формуються на основі даних ф. 50 «Звіт про основні економічні показники роботи сільськогосподарських підприємств», які складають тільки середні та великі та ф. 2 ферм «Основні показники господарської діяльності фермерського господарства, малого господарства у сільському господарстві» - господарства корпоративного сектору аграрної економіки. За результатами порівняльного аналізу показників ефективності виробництва молока у малих, середніх і великих сільськогосподарських підприємствах виявлено різницю між їхніми значеннями. Вважаємо, що з метою нівелювання цієї різниці доцільно використовувати статистичні ваги при обрахуванні вартісних показників виробництва молока та при їх розрахунку в цілому по підприємствах корпоративного сектору аграрної економіки.

7. Обґрунтовано доцільність створення профільним міністерством інформаційно-аналітичної системи «Автоматизована система скотарства», до функцій якої повинні входити накопичення та аналіз інформації щодо племінних і товарних тварин. Ця система може мати багатоцільове призначення: інструмент для ведення внутрішньогосподарського обліку; здійснення моніторингу й контролю за ефективністю використання коштів як державної підтримки; інструмент для координації селекційної і племінної роботи; платформа для проведення наукових досліджень у скотарстві. Об'єднання масивів статистичної інформації з різних джерел у межах єдиної системи сприятиме її максимальному наповненню, об'єктивності й простоти доступу сільськогосподарських товаровиробників та її обробки для всебічного забезпечення процесів контролю за селекційно-племінною роботою.

РОЗДІЛ 3

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ МОЛОЧНОГО СКОТАРСТВА У РІЗНИХ КАТЕГОРІЯХ ГОСПОДАРСТВ

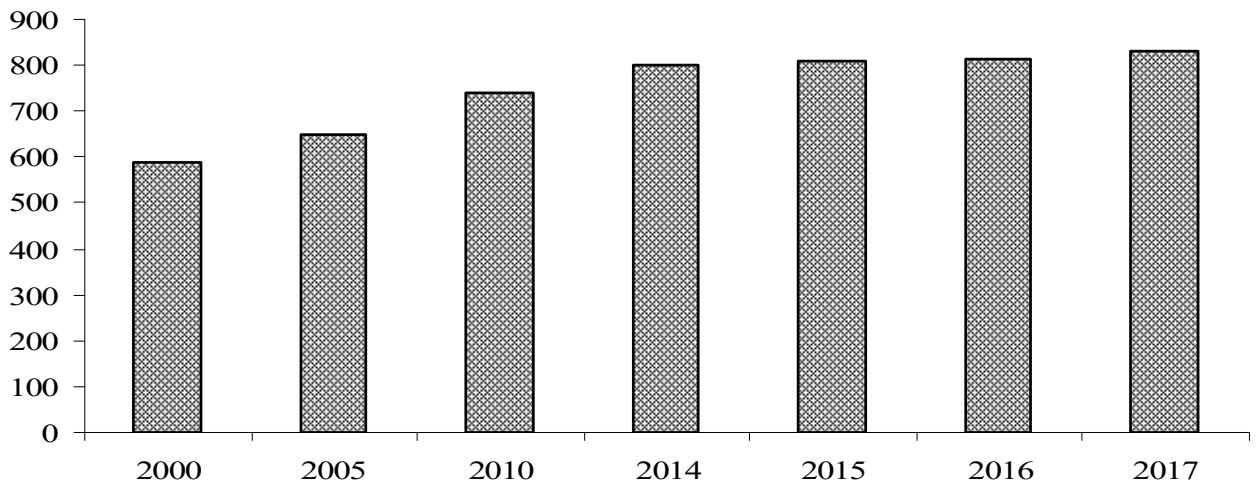
3.1. Аналіз динаміки світового виробництва молока

Питання внутрішнього виробництва та споживання молока і молочних продуктів на ринку будь-якої країни набувають дедалі більшої актуальності й суттєво залежать від загальних тенденцій розвитку світового ринку продовольства. Так, зміни у молоковиробництві зумовлені процесами глобалізації світової економіки, посиленням процесів кооперації й інтеграції при виробництві молока і молочних продуктів, змінами соціальних моделей харчування населення, що позначаються на структурі агропродовольчих ринків, зростанням рівня інформаційно-технічного забезпечення, погіршенням екологічної ситуації, досягненнями світової науки в даній галузі.

Зазначимо, що основна частка виробленого у світі молока припадає на корів'яче, яке у загальному обсязі виробництва молока становить 84%, буйволине – 12,5%. Обсяги виробництва козячого й овечого молока зростають дуже повільно і стабілізувалися відповідно на рівні 12,5 і 8,6 млн т. Виробництво інших видів молока не перевищує 1,3 млн т у рік.

За оцінкою аналітиків IDF, збільшення обсягів виробництва молока у світі за підсумками 2017 р. буде на рівні 1% (для порівняння, темп зростання світового виробництва у 2016 р. – 2 %) (рис. 3.1) [155].

За даними Міжнародної молочної федерації, основними першопричинами збільшення виробництва молока буде підвищення продуктивності і нарощення поголів'я корів. Експерти оцінюють поголів'я у 2025 р. в 407 млн голів, або на 12 % більше, ніж у 2017 р. Середня світова середньорічна продуктивність дійного стада зросте на 300 кг, або до 2500 кг молока. При цьому спостерігатимуться процеси укрупнення виробництва, а кількість виробників сирого молока скоротиться на 19 млн, при цьому середня кількість тварин на фермі збільшиться на 34 % – до 3,8 голів [156]. Необхідно зазначити, що у світі поряд із великотоварним виробництвом молока діють і малі ферми, наприклад в Індії, де значна частка фермерів утримують 1–2 корови.

*Рис. 3.1. Динаміка виробництва молока у світі, млн т**

*Джерело: складено за даними Міжнародної молочної федерації.

Суттєвим чинником, який матиме вплив на обсяги виробництва молока буде зростання рівня споживання внаслідок збільшення чисельності населення до 8,2 млрд осіб, а також споживання його на одну особу населення. За оцінкою IFCN (International Farm Comparison Network), попит на молоко та молочні продукти зросте від 113 у 2017-му до 129 кг у 2025 р. Обсяги світової торгівлі молочними продуктами збільшаться на 82% – до 99 млн т у перерахунку на сире молоко [157].

За даними звіту ММФ (Міжнародної молочної федерації), у 2017 р. на частку країн Азії припадає 28 % виробництва молока, країн ЄС – 24, Північної і Центральної Америки – 18, Південної Америки – 11, Європи (без ЄС) – 9, Африки і Океанії – 5 % [158]. Основними причинами високого рівня концентрації виробництва молока в європейських країнах є високий рівень інтенсифікації, що забезпечується, передусім, високою продуктивністю корів. Більшість сільськогосподарських товаровиробників європейських країн не випасають корів через обмеженість пасовищ, а також це одна із умов технології виробництва молока. Крім того, природно-кліматичні умови країн Європи сприятливі для підвищення природної продуктивності корів. В європейських країнах, зокрема ЄС, вищий рівень організації племінної справи, що дає змогу суттєво підвищити рівень продуктивності сільськогосподарських тварин.

Як свідчать результати проведених досліджень, упродовж 2013–2017 рр. основне виробництво молока було сконцентровано в 16 країнах світу, до яких входить і Україна (додаток В.1).

Дані додатку В.1 свідчать, що ТОП-16 країн – виробників молока у 2017 р. проти 2013 р. забезпечили збільшення його обсягів на 12,5 %, або 60 % у загальному виробництві. Незважаючи на наявність суттєвих перешкод у розвитку галузі молочного скотарства, галузі характерна позитивна тенденція виробництва молока, за винятком України, Росії, Нової Зеландії та Австралії, де його валові надії знижуються. Ця обставина пояснюється низкою об'єктивних і суб'єктивних причин. Так, в Україні це спричинено незадовільним співвідношенням цін на молоко та корми й неефективною державною підтримкою.

Тенденція до зниження обсягів виробництва молока спостерігається і в Новій Зеландії та Австралії через несприятливі природно-кліматичні умови період з червня до середини вересня (у Новій Зеландії в цей час зима і рання весна) був холоднішим, ніж зазвичай, що негативно позначилося на стані пасовищ. Низькі ціни на молоко негативно вплинули на виробництво молока у фермерських господарства, тому вони були змушені оптимізувати витрати шляхом вибраковування стада і скорочення витрат на корми. За даними Міністерства сільського господарства США, загальна кількість забитих у 2017 р. (за станом на 01.10.2017 р.) корів досягла 1,1 млн голів, що на 22% більше, ніж у 2015 р [159, 160].

Найбільшими виробниками молока у світі залишаються країни ЄС з показником 148,1 млн т за підсумками 2017 р., США – 94,5 млн т та Індія, де виробництво досягло 64 млн т, або зросло більш як на 19,6% проти 2013 р.

Упродовж 2013–2017 рр. обсяг виробництва молока в США зріс майже на 6 %, або 17,2 млн т насамперед за рахунок підвищення продуктивності стада. За прогнозами Міністерства сільського господарства США, до 2025 р. обсяги виробництва молока в країні збільшаться на 23% порівняно з 2017 р. При цьому середній надій від однієї корови зросте на 2200 л – до 12 тис. л., а поголів'я стада прогнозується на рівні 9,3 млн голів [161].

Ефективність виробництва молока в Індії є низькою, тому збільшення обсягів виробництва молока в країні забезпечено за рахунок екстенсивних методів виробництва. Середнє поголів'я на індійській фермі становить дві голови, а 90 % фермерів ведуть виробництво в умовах відсутності земельних угідь, або ж з використанням обмежених площ, що не забезпечує повноцінну годівлю тварин. Лише 5 % ферм мають поголів'я більше п'яти корів.

У найближчі роки в Індії очікується зростання обсягів споживання молока, в першу чергу переробленого. Рада з розвитку молочної галузі Індії оцінює зростання ринку до 140 млрд дол. США у рік протягом 2020–2022 рр. Потреби в молоці до того часу збільшаться до 200–210 млн т. Основними чинниками споживання будуть збільшення чисельності населення та його доходів. Нинішні темпи зростання виробництва молока не забезпечать ці потреби і загрожують дефіцитом на рівні близько 20 млн т до 2022 р.

У межах реалізації плану передбачено 416 млн дол. США, інвестицій з яких 36 млн дол. надасть уряд країни, 57 млн дол. – молочні кооперативи Індії, а основну суму – 323 млн дол. – забезпечить Світовий банк. Національний молочний план передбачає збільшення середньорічних темпів приросту виробництва молока до 6 млн т протягом найближчих 15 років. Для цього передбачено інвестиції в підвищення продуктивності стада, збільшення частки штучного осіменіння високопродуктивною спермопродукцією від 20 до 35 % [162].

Країни ЄС у 2017 р. передусім заходи щодо скорочення обсягів виробництва молока після скасування квот. Однак темпи його зростання різко наростили майже всі члени ЄС, особливо Ірландія і Нідерланди. У результаті обсяги сирого молока в країнах Євросоюзу в 2017 р. збільшилися на 1,1%, незважаючи на суттєве зниження закупівельних цін на молоко, що реалізується фермерами (середня ціна на молоко ЄС у вересні була майже на 20% нижча, ніж у 2014 р.). Це є помітним уповільненням темпів після рекордного 5%-го зростання у 2014 р., коли виробництво молока збільшилося від 140,1 до 146,5 млн т. Зростання обсягів виробництва молока на всій території ЄС в 2017 р. було нерівномірним, зі значним приростом в Ірландії (на 10% порівняно з аналогічним періодом минулого року) та Нідерландах і скороченням обсягів в Італії і Франції через літні посухи. У зв'язку з різким зниженням попиту на сухе незбиране молоко (СНМ) з боку країн-імпортерів більша частина додатково виробленого молока спрямовувалася на виробництво сиру, СНМ і вершкового масла.

Серед найбільших виробників молока в ЄС такі країни, як Німеччина, Великобританія і Франція. Утримуючи більше 4 млн голів молочної худоби, Німеччина є п'ятою за величиною і найбільшим в ЄС виробником коров'ячого молока. Тут зосереджено 2% світового поголів'я корів молочного напрямку продуктивно-

сті та 5% світового виробництва молока. Крім того, 20% молока, одержуваного в ЄС, теж припадає на Німеччину.

Середній розмір стада становить 55,5 корів на одне фермерське господарство і суттєво різниться залежно від територіального розташування: у Східній (183 корови на 1 господарство) і Західній (48 корів на 1 господарство) частинах Німеччини. Дві третини молочного стада країни представлені чистопорідними молочними коровами. Середній удій від однієї корови становить 7352 кг у рік [163].

Розглянемо специфіку молочного скотарства у Франції, де кількість молочних ферм з виробництва коров'ячого молока перевищує 70 тис. од., а кількість молочних корів перевищує 3,6 млн. Молочна галузь забезпечує роботою 250 тис. працівників.

Типова французька молочна ферма налічує 52 молочні корови, 330 тис. т – молока у рік, має 88 га площі, включаючи 32 га пасовищ. У Франції 54% молока виробляють молочні кооперативи, 46% – приватні компанії [164].

Заслуговує на увагу досвід розвитку молочного скотарства в Білорусі, яка входить до числа світових лідерів. Так, частку експорту молочних продуктів країни за останні 10 років зростає: по сухому молоку в 32 рази, м'якому сиру та твердих сирах – у 7,5, вершковому маслу – у 2,8, казеїну – у 12,7 рази внаслідок реалізації програми державної підтримки молочної галузі. Зазначимо, що державною програмою було передбачено впровадження однотипної годівлі корів, інтенсифікації молочного скотарства, будівництва молочнотоварних ферм. Ці заходи дозволили досягти сезонності виробництва молока, підвищення стійкості функціонування молокопродуктового підкомплексу та самозабезпечення молоком.

Виробництво молока в цій країні за підсумками 2017 р. становило 7,1 млн т (+6% до 2016 р.). Незважаючи на збільшення поголів'я корів, починаючи з 2013 р. приріст виробництва молока в Білорусі пов'язаний, насамперед, з підвищенням молочної продуктивності корів від 3685 у 2005-му до 4541 кг/рік у 2015 р. Причиною стрімкого розвитку молочної галузі в Республіці Білорусь є концентрація поголів'я дійного стада у великих високотехнологічних молочнотоварних фермах: у 2017 р. 91,1% виробленого молока забезпечили висококонцентровані сільськогосподарські підприємства (у 2010 р. їхня частка становила 86,5%). Білорусь отримала додаткові можливості для розширення експортних поставок шляхом запровадження спеціальних економічних заходів щодо низки країн у результаті яких вве-

знення молочної продукції на територію Росії з багатьох країн був обмежений. Значимо, що на частку Росії припадає близько 90% білоруського експорту молочної продукції, що складається в основному з сиру, вершкового масла, сухого знежиреного молока та в менших обсягах сухого незбираного молока. Очевидно, що з подовженням Росією терміну дії спеціальних економічних заходів до серпня 2017 р. білоруський експорт і його присутність на російському ринку зростають, незважаючи на зниження споживчого попиту в Росії та її валюти [165].

Основними тенденціями розвитку молочної скотарства в Білорусі є: покращення генетичного потенціалу корів; випуск експортоорієнтованої продукції; сертифікація підприємств відповідно до вимог систем менеджменту якості та екологічної безпечності; залучення іноземних інвесторів; виробництво конкурентоспроможної продукції для світового ринку.

Виробництво молока в Аргентині у 2017 р. зросло на 1% порівняно з попереднім роком і становило 11,5 млн т. У 2017 р. в країні склалися несприятливі погодні умови (дощі змінювалися посухою), але це суттєво не вплинуло на обсяги виробництва молока. Більшою мірою позначилися низькі закупівельні ціни фермерів, висока інфляція (близько 30% у рік), відносно високий курс національної валюти (песо) і необхідність одержання спеціальних експортних дозволів для постачання молочної продукції за кордон. У 2017 р. малі фермерські господарства припиняли свою діяльність, що спричинило скорочення поголів'я корів на 4%, – 1,87 млн голів [166].

Отже, узагальнюючи особливості сучасного розвитку молочної скотарства в провідних країнах можна дійти висновку про те, що основними чинниками, які вплинули на зміну обсягів валових надоїв молока, є економічні, що характеризуються низьким рівнем закупівельних цін та високою собівартістю. Залучаючи оперативну інформацію ФАО та Міжнародної молочної федерації, проаналізуємо обсяги виробництва молока в деяких країнах за перше півріччя 2018 р. порівняно з 2017 р. (рис. 2.2) [167].

Дані рис. 3.2 свідчать, що в країнах Євросоюзу за 6 міс. 2017 року було вироблено 92 млн т молока (+2,5%), у США – 56,8 млн т молока (+1,6%), у Казахстані виробництво молока досягло 3,8 млн т за січень-серпень (+3,3%), в Білорусі показник збільшився на 1,3% за 6 міс. до 4 млн т, у Туреччині виробництво молока з січня по червень збільшилося на 2,3% до 5,6 млн т. У Канаді обсяг виробництва молока ста-

новив 5,1 млн т, або зріс за січень-червень (+3,1%). Зростання виробництва молока також відзначено в Мексиці, Швейцарії, Новій Зеландії. За даними Міжнародної молочної федерації у Росії, виробництво молока в першому півріччі становило 15,2 млн. т, що відповідає рівню аналогічного періоду попереднього року.

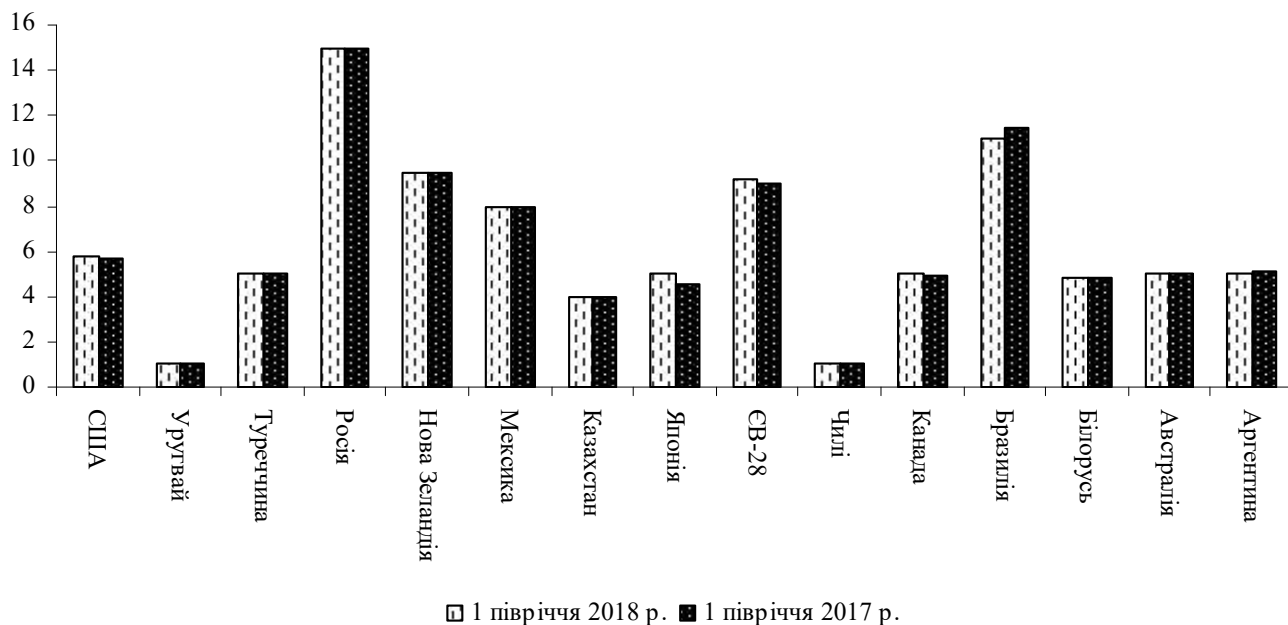

Рис. 3.2. Обсяги виробництва молока по окремих країнах світу*

*Джерело: складено за даними ФАО.

За звітний період 2013-2017 рр. поголів'я корів у США зросло на 22 тис. – до 9,3 млн голів. За прогнозами Міністерства сільського господарства США, кількість корів досягне 9,38 млн у IV кварталі 2020 року. Отже, поголів'я США буде найбільшим за останні 20 років, а в перспективі приріст його поголів'я триватиме.

Нарощення обсягів виробництва молока спричинює його перевиробництво. Так, за даними Асоціації виробників молока штату Мічиган фермери США за вісім міс. 2018 р. утилізували понад 162,8 млн л коров'ячого молока, яке неможливо було збути або переробити через перенасичення ринку і низькі закупівельні ціни. Міністерство сільського господарства країни повідомило, що в 2015 р. надлишок молока перевищив 113,6 млн л. Даний показник з 2000 р. жодного року не був нижче 75,7 млн л. При цьому ціни на цей вид сільськогосподарської продукції знизилися до 36 % від середнього показника 2014 року [168].

Перевиробництво сирого молока в США пояснюється кількома причинами: збільшення кількості молочних ферм; зниженням попиту на окремі види продук-

ції; зміцнення національної валюти знизило конкурентоспроможність продукції на зовнішніх ринках. Окрім того, фермери в США часто поєднують утримання свиней і телят, яким згодують молоко, яке не вдалося продати. Однак за останні роки багато свиноферм перетворено на молочні ферми, або ж фермери відмовилися від диверсифікації і залишили тільки корів у господарстві, що сприяло збільшенню обсягів виробництва молока [169].

Вихід із ситуації, що склалася, намагається знайти маркетингова компанія Dairy Management, яку фінансують 43 тис. власників молочних ферм. Лише за минулий рік ця організація інвестувала десятки мільйонів доларів у формування нових меню для понад 10 мереж ресторанів швидкого харчування, в тому числі McDonald's, Yum Brands, Taco Bell і domino's Pizza. Так, McDonald's замінив маргарин на вершкове масло при приготуванні сніданків у 15 тис. ресторанів у вересні 2018 року. Однак ця програма лише частково виправила ситуацію.

Подібні процеси спостерігаються і в країнах ЄС. Профіцит молока в Євросоюзі в 2017 р. досяг 15,5 млн т. Виробники молока, звільнені від обмежень за квотами, нарощують виробництво, незважаючи на зниження цін, однак темпи цього нарощування уповільнюються.

Зазначимо, що для високорозвинених індустріальних країн характерною є політика автономізації агропродовольчого ринку й підтримки стійкості самозабезпечення. Експортуються в основному надлишки виробництва, які є своєрідним страховим резервом на випадок неврожаю. Молочна промисловість як експортоорієнтований бізнес розвивається в Новій Зеландії, де потенціал країни експортувати 90 % виробленої продукції, Австралії, де рівень самозабезпеченості досягає 236 %.

Аналіз регіональної локалізації найбільших молочного напрямку транснаціональних корпорацій ТНК підтвердив, що більшість країн-експортерів, окрім Японії, домінуючих на світовому ринку молока є країнами походження провідних ТНК молочної спеціалізації (табл. 3.1).

Дані табл. 3.2 свідчать, що на частку європейських 10 молочних ТНК припадає близько 59 % обсягу продажів ТОП-20 таких ТНК у світі. Спеціалізація європейських ТНК пов'язана з традиційно високим рівнем розвитку молочного тваринництва та значним рівнем державної підтримки фермерства.

**Характеристика ТНК різних регіонів світу орієнтованої на реалізацію
молочної продукції***

Кількість компаній		Походження ТНК	Обсяги реалізації молочної продукції, млрд дол США		Частка компаній у реалізації ТОП-20, %	
2008 р.	2017 р.		2008 р.	2017 р.	2008 р.	2017 р.
10	10	Європа	104,7	117,7	61,0	58,7
6	6	Північна Америка	42,5	48,1	24,8	24,0
2	1	Японія	9,0	7,4	5,2	3,7
1	2	Китай	3,4	11,6	2,0	5,8
1	1	Новая Зеландія	12,0	15,7	7,0	7,8
20	20	x	171,6	200,5	100,0	100,0

*Джерело: складено за джерелом [170]

На частку ТНК Нової Зеландії, сконцентрованої в одній компанії – «Фонтерре», припадає близько 7,8 % продажів, але навіть за такої концентрації її масштаб виробництва істотно поступається європейському. Найважливішою перевагою Нової Зеландії є низький рівень дотаційності молочного підкомплексу.

Зазначимо, що Японія, нетто – імпортер молочної продукції, тим не менш є країною походження двох молочних ТНК. Основним мотивом їх міжнародного інвестування є пошук ресурсів, необхідних для розвитку національного молочного виробництва, що дозволило б стабілізувати імпортування цієї продукції з країн-реципієнтів.

Стрімкий розвиток китайських ТНК забезпечено розширенням товарообігу, передусім за рахунок внутрішніх продажів, шляхом реалізації масштабного національного проекту розвитку китайської молочної індустрії та сільських західних регіонів КНР.

За критерієм товарообігу у вартісних показниках стійкими лідерами молочних ТНК світу є дві європейські за походженням капіталу ТНК: «Нестле» (Швейцарія) і «Данон» (Франція) – відповідно 19,9 і 11,7 млрд євро. Ці ж компанії найбільш диверсифіковані, тобто крім виробництва і реалізації молочних продуктів займаються іншими харчовими напрямками.

За прогнозами міжнародних експертів, до 2020 р. очікується формування 8–10 найбільших транснаціональних корпорацій в молочному бізнесі з товарообігом кожної близько 10 млрд дол. США, які зможуть контролювати до 80 % експорту молочних продуктів у світі.

За обсягами переробки молока (в натуральному обчисленні) позиції компаній змінилися, лідируючі займає Fonterra з обсягом переробленого молока 20,5 млн т, Dairy – 17,1 млн т, три із п'яти зазначених у таблиці компаній за формою власності є кооперативами і належать фермерам (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Рейтинг ТНК за обсягами переробленого молока*

Місце	Компанія	Країна походження	Розташування основних МПЗ (переробних заводів)	Перероблено молока, млн т	Частка у світовому виробництві молока, %
1	Fonterra	Новая Зеландія	Міжнародне	20,5	3,0
2	Dairy Farmers of America	США	США	17,1	2,5
3	Nestle	Швейцарія	Міжнародне	14,9	2,2
4	Dean Foods	США	США	11,8	1,7
5	Royal FrieslandCampina	Нідерланди	Нідерланди	10,3	1,5

*Джерело: складено за джерелом[170].

Очевидно, що обсяги виробництва молока залежить від двох основних чинників: поголів'я корів та їх продуктивності. За даними офіційних статистичних органів різних країн і ЄС, на початок 2018 року світовим лідером за кількістю корів стала Індія – понад 50 млн голів (з урахуванням буйволиць), тобто це більше третини світового поголів'я. На другому місці Євросоюз із 23,5 млн голів (зростання на 1,3% за 2014 р.), на третьому – Бразилія (20,7 млн голів, 1,1 %), четверте місце посідають США (9,3 млн корів), на п'ятій позиції – Китай (8,7 млн голів). За динамікою зростання поголів'я також лідирує Індія: кількість корів у 2013 і 2014 роках збільшувалося по 2 млн у рік, а за останні чотири роки вона зросла на 15,8 %, що істотно збільшує відрив від країн на другій і третій позиціях у рейтингу.

У Бразилії та Китаї щорічний приріст фіксується на рівні близько півмільйона голів. У відсотковому відношенні зростання за чотири роки в Бразилії становило 16,9 %, а в Китаї – 19,2 %. У Новій Зеландії поголів'я також зросло за цей період майже на 8,8 %. У США ріст становив 0,3 % і Мексиці –0,7 %, що дає підстави для висновку про те, що воно залишається приблизно на колишньому рівні.

У Росії поголів'я знизилося приблизно на 200 тис. голів за останні чотири роки. У країнах ЄС протягом 2013–2017 рр. спостерігається збільшення кількості корів. Проте в першому півріччі 2018 р. поголів'я племінних корів молочних порід зменшилося на 0,5%, і це було перше зниження показника з травня-червня 2014 року.

Враховуючи збільшення показника забою молочних корів у 2016 р. та зниження майже на 4 % кількості телиць віком до двох років, подальше скорочення поголів'я молочного худоби розглядається як досить вірогідне в найближчі роки [171].

Незначне збільшення загальної кількості корів було відзначено в Ірландії, Іспанії та Нідерландах – на рівні 5 %. Збільшення на 8 % поголів'я молочних корів в Ірландії було основним фактором збільшення загальної кількості корів в ЄС. Загальне поголів'я корів було більш стабільним у трійці найбільших виробників худоби в ЄС – у Франції, Німеччині та Великобританії. Водночас ці показники контрастують зі зниженням кількості корів майже на 5% у Польщі, де молочні виробники зазнають тиску. В цілому зниження поголів'я телиць у країнах ЄС може призвести до деякого спаду в загальній кількості корів.

Поголів'я телиць молочних порід знизилася на 15 % і більше в Ірландії, Данії, Іспанії та Нідерландах, а кількість бугаїв у віці 1–2 роки в ЄС зросла більш ніж на 2 %, при цьому основний приріст показника зафіксовано в Ірландії та Польщі – на 11 і 8 % відповідно.

За показником кількість корів на душу населення на першому місці Нова Зеландія. У цій країні на 1000 осіб населення припадає 1111 корів, далі в рейтингу Республіка Білорусь, де одна корова припадає приблизно на 6 жителів, у Бразилії – одна корова на 10, а в Австралії – на 15 жителів. У Росії, Україні, Аргентині, Мексиці та ЄС, що займають місця з четвертого по восьме, одна корова припадає приблизно на 20 жителів.

Збільшення худоби в розвинених країнах світу здійснюється насамперед шляхом використання голштинської, гернзейської, швіцької (американської селекції), айрширської, джерзейської та інших спеціалізованих молочних порід, придатних для формування тварин молочного типу; прискореного ремонту стада первістками за власною природною продуктивністю; використання високопродуктивних бугаїв-плідників, оцінених за якістю потомства; збалансованої годівлі корів і ремонтного молодняка з максимальним використанням грубих і соковитих кормів.

Усе це дозволило отримати високі середньорічні надої корів. Так, продуктивність корів у 2017 р. в Європі становила (4986 кг), Північній Америці (4639 кг), Океанії (3844 кг). Найбільший надій одержано в Ізраїлі (8785 кг), США (8043 кг), Швеції (7356 кг), Нідерланди (6852 кг) і Франції (6435 кг).

Необхідно наголосити, що висока молочна продуктивність в Ізраїлі була досягнута завдяки впровадженню повноцінної годівлі молочної худоби, чіткої організації селекційно-племінної роботи в стадах, постійному генетичному поліпшенню тварин сучасними засобами селекції. Середньорічні надої за перше півріччя 2016 р. становили в цій країні 11,3 тис. кг молока, що на 2,2 тис. кг перевищує середню продуктивність корови в США і на 5,4 тис. кг – показники середньоєвропейської корови, майже в 2,5 рази (на 6,8 тис. кг) вище показників продуктивності корів в Україні [172].

Першопричиною коливань виробництва молока, особливо в експортоорієнтованих країнах є рівень закупівельних цін. Як свідчать результати досліджень, протягом 2015–2018 рр. спостерігалися суттєві цінові коливання. Пік найнижчих цін на молоко у країнах ЄС в 2018 р. припав на серпень і вересень, у 2017 р. – на червень і липень. Необхідно зазначити, що в більшості країн у жовтні 2016 р. ціни перевищили рівень січня 2017 р. Слід назвати причини кризи в молочному скотарстві європейських країн та світу: глобальне збільшення виробництва, торгові санкції, цінові війни.

Однак, одним із найбільш істотних факторів, який вплинув на світовий молочний ринок, виявилось введення Росією ембарго. Основними експортерами молочних продуктів до цієї країни були Голландія, Франція, Німеччина, Бельгія, Польща і Данія. У загальному обсязі експорту для Євросоюзу показник знизився лише на 1,4 %, проте, якщо взяти до уваги окремі країни, то показники будуть більшими. Російський ринок становив 22 % експортних обсягів Фінляндії, 14 % – Литви, 8 % – Естонії і 5 % – Латвії. У перерахунку на окремі категорії молочних продуктів на російський ринок надійшло 13 % європейського молока, 32 % сиру і 24 % вершкового масла. У ситуації втрати значної частки експорту європейські виробники намагаються вийти на нові ринки.

Одним з альтернативних каналів збуту не тільки для ЄС, а й Нової Зеландії став ринок Китаю. Однак, на початку 2018 р. Китай припинив масштабні закупівлі, з'ясувавши, що накопичені запаси суттєво перевищують попит. На нашу дум-

ку, ця обставина також пояснюється уповільненням росту економіки країни та нарощенням внутрішнього виробництва. Для ринку Нової Зеландії таке рішення стало критичним. Близько 75 % виробленого сухого молока Нова Зеландія постачала до Китаю. Як наслідок прийнятого Китаєм рішення, близько 12 тис. молочних ферм в Новій Зеландії відразу стали збитковими, а молокопереробна компанія «Fonterra» майже вдвічі скоротила виплати своїм фермерам – від 8,40 до 4,40 дол. США за кг в перерахунку на сухе молоко.

Водночас, використання ринкових і державних методів регулювання галузі дещо стримало прояв негативних тенденцій щодо зниження цін на молоко в країнах ЄС. Так, Комісія ЄС вже почала виплачувати допомогу фермерам, загальний обсяг якої становитиме 500 млн євро, яку отримують виробники молока і свинини. Уряди Швеції і Фінляндії виділяють кошти на допомогу, а Великобританія надає певні суми залежно від виробництва. У цій країні виробники одержують 26,2 млн фунтів стерлінгів, тобто приблизно 1800 фунтів на одного фермера в середньому. Кожна країна також виділяє певну суму на інтервенції для таких продуктів, як масло і сухе молоко. Європейська Комісія також розглядає можливість виділення низькопроцентних кредитів для фермерів через Європейський інвестиційний банк, які будуть використані для довгострокових інвестицій [173].

Зазначимо, що уряд Німеччини на засіданні 2 листопада 2018 р. прийняв пакет допомоги фермерам-виробникам, які зазнали впливу спаду цін на продукцію. Із загального пакета обсягом близько 600 млн євро до кінця 2018 р. 200 млн євро – це кошти для підтримки ліквідності у вигляді пільгових кредитів, ще 150 млн євро будуть виділені за програмою надання гарантій. Також заплановано кошти на зменшення податкових і страхових платежів фермерам-виробникам молока, яких у Німеччині налічується близько 70 тис. Частково кошти надійдуть із фондів ЄС, їх надання буде обумовлено обмеженням виробництва молока. Після того як закупівельна ціна на молоко знизилася до 20 євроцентів за 1 л навесні 2018 р., міністр сільського господарства Німеччини Крістіан Шмідт скликав так званий «молочний саміт» з метою розробки кроків для протидії тенденції до зниження ціни, яка не дає змоги рентабельно працювати виробникам молока. Нині закупівельна ціна коливається в діапазоні 24–25 євроцентів за літр [174].

З метою забезпечення рентабельного виробництва молока більшість фермерів країн ЄС суттєво знизили рівень витрат. За даними International Farm Comparison Network (IFCN), у 2018 р. витрати на виробництво молока на фермах істотно скоротилися. Якщо в жовтні 2017 р. для виробництва 100 кг молока необхідно було 46 дол. США, то в аналогічному періоді 2017 р. знадобилося 40,5 дол. США.

Основними причинами зменшення витрат на виробництво молока можна вважати зміну обмінного курсу валют і ту обставину, що фермерам доводиться скорочувати витрати, щоб їхні товари залишалися за ціною конкурентоспроможними. Якщо 2017 р. був для багатьох виробників дуже сприятливим, то 2016 р. для більшості товаровиробників виявився найгіршим за останнє десятиріччя, оскільки в цьому році середня ціна на молоко у світі знизилася на 33%.

Зазначимо, що зниження цін на молоко на рівень доходів більшою мірою позначилося порівняно з витратами на його виробництво. За оцінками експертів, у 2017 р. найбільше зниження рентабельності молочних ферм зафіксовано в Західній Європі, Північній Америці та Океанії, де близько 75 % виробників не відшкодовують своїх витрат. В інших регіонах світу ситуація була менш загрозливою, оскільки там тільки 30% господарств не відшкодовували витрати [175].

Виходом із ситуації, що склалася, вбачається різке збільшення споживання або зниження обсягів виробництва. Однак швидко наростити споживання не вдасться, бо у світі де-факто наявна економічна стагнація через девальвацію національних валют і зниження доходів громадян у більшості країн, основні споживачі імпортних молокопродуктів змушені купувати інші й дешевші замітники. Розвинені держави, у свою чергу, вже й так споживають значні обсяги молока і навіть при низьких цінах збільшити споживання не є можливим. Залишається лише досягти зниження виробництва молока та молочної продукції в економічно слабких країнах, де відсутня ефективна державна підтримка, і за рахунок малих фермерських господарств.

За минулі два роки, за даними Міністерства сільського господарства Німеччини, в країні припинили діяльність 5000 молочних ферм, 2000 із них – тільки в період із листопада 2017 року по травень 2018 року. Як наслідок, кількість молочних господарств зменшилася до 71 300. Поголів'я корів при цьому залишилося на рівні 4,3 млн тварин [176].

Після зтяжної кризи на світовому молочному ринку з серпня 2018 р. ситуація почала поліпшуватися. Ціни на молоко і молочні продукти почали зростати, глобальна торгівля зрушилася з найнижчої пікової точки. Свідченням цього є остання торговельна сесія аукціону GlobalDairyTrade 1 листопада, яка завершилася підвищенням індексу на 11,4 %. Цьому сприяла дія низки факторів. Одним із найважливіших стало відновлення імпорту молочних продуктів Китаєм, чого не спостерігалося у 2017 р. Так, за підсумками 11 міс. 2017 р. ця країна збільшила закупівлю молочних продуктів на 23 % – до 2 млн т.

У країнах ЄС триватиме прояв тенденції до зменшення поголів'я корів. У другій половині 2018 р. прогнозується зниження обсягів надходження молока на переробку на 2% порівняно з аналогічним періодом 2017 року. З урахуванням зростання даного показника в першій половині 2018 р. на 3% за весь рік ЄС очікується, що обсяг надоеного молока буде на 0,6% вище показника 2017 р [177].

Оцінюючи місце України на світовому ринку, можна констатувати, що скорочення виробництва молока є позитивною тенденцією. Вітчизняні сільськогосподарські товаровиробники виробляють молоко низької якості, яке за стандартами країн ЄС не може прийматися на переробку. Понад 70% виробленого в Україні молока не відповідає вимогам європейських стандартів ні за складом, ні за показниками бактеріальної безпеки.

При цьому сільськогосподарські підприємства протягом 2014–2018 рр. наростили обсяги виробництва на 12 %, водночас у господарствах населення відбулося зниження на 4 %. Частка молока сортів екстра і вищий, що надходить від господарств корпоративного сектору аграрної економіки на переробні підприємства, в 2018 р. становила близько 10% у рік.

Основними споживачами української молочної продукції за 10 міс. були країни пострадянського простору (Казахстан, Молдова, Грузія). Україна в активному пошуку нових ринків збуту та проводить торгові місії в країни Азії та Африки.

З 1 січня 2019 р. наша країна одержала дозвіл на постачання молочних продуктів до країн ЄС. Однак реальних поставок практично не було, адже українська молочна продукція на ринку Європи не конкурентоспроможна. Отримання дозволу на експорт до ЄС для нашої країни є позитивним моментом, адже це означає,

що вітчизняні продукти якісні, а це підвищує рівень довіри до української молочної продукції на інших ринках.

Серед нових ринків, з якими Україна почала активно працювати в торгівлі молочними продуктами, в 2019 р. стали: Китай, Єгипет, Об'єднані Арабські Емірати, Бангладеш, В'єтнам. Так, до Китаю поставляється 13 % всієї експортної сироватки і ще 16,5 % до В'єтнаму. Майже 11 % експорту сухого молока надходить до Бангладешу, а 8,8 % кисломолочних продуктів потрапляє в Об'єднаних Арабських Еміратів.

Нині значна частка належить іноземним і міжнародним компаніям, які орієнтуються на український ринок. Раніше основний експорт забезпечували українські компанії, що орієнтувалися фактично на єдиний продукт – сир «Російський» для російського ринку. Це не вимагало особливих інвестицій у технології, великої роботи з постачальниками, з сировиною економічна ефективність була досить високою, що не створювало передумов для диверсифікації господарської діяльності.

Також в Україні повністю відсутня переробка молока безпосередньо сільськогосподарськими товаровиробниками – кооперативна або пряма. У країнах ЄС основні обсяги молока переробляють кооперативи, а в США вони успішно конкурують з приватними компаніями. Разом із тим в Україні практично відсутній сегмент дрібної, регіональної переробки молока. Невеликі заводи, створені фермерами, що виробляють місцевий продукт із місцевим брендом для місцевого ринку з молока високої якості мали б величезний успіх. Такі виробники могли б потіснити на ринку популярні національні й міжнародні бренди.

Окрім того у вітчизняному молочному скотарстві необхідно призупинити зменшення поголів'я корів переважно в сільськогосподарських підприємствах та створити умови для відродження високотоварних, технологічних сільськогосподарських підприємств, технологічні процеси в яких відповідають вимогам країн ЄС. Складність і масштабність завдань, які необхідно розв'язати, вимагають нових підходів на всіх етапах виробництва молока, а також переробки та реалізації продукції.

Отже, аналіз світових тенденцій стійкого розвитку молочного виробництва свідчить про те, що пріоритетними факторами підвищення стійкості є державна підтримка галузі молочного скотарства та переробників молока, використання високопродуктивних порід тварин, запровадження науково містких технологій у

процеси виробництва та переробки, створення державних систем стимулювання споживання молока, висока якість виробленої продукції та її безпека, підготовка інноваційноорієнтованих кадрів для молокопродуктового підкомплексу.

3.2. Сучасний стан молочного скотарства в Україні

Молочне скотарство як провідна галузь тваринництва забезпечує населення високоякісними продуктами харчування (молоко, м'ясо), а переробку, харчову, фармацевтичну промисловість та деякі інші – цінною сировиною.

Молочному скотарству притаманні певні специфічні особливості. По-перше, молоко – унікальний за харчовою цінністю і значенням для організму людини природний продукт. Воно містить усі необхідні для життя і нормального її розвитку легкозасвоювані поживні речовини. У молоці зосереджено понад 250 найцінніших компонентів, у тому числі – понад 20 сприятливо збалансованих амінокислот, понад 147 жирних кислот, 25 вітамінів, фракції казеїну і сироваткових білків, 30 макро- і мікроелементів, 4 види цукру, пігменти, ферменти та ін [178]. Багато з них природа не відтворила в жодному з інших продуктів, і роль цих компонентів у харчуванні людини надзвичайно велика. Це означає, що попит на молоко, як продукт першої необхідності, може і не зменшуватися при зростанні цін на нього, незалежно від суспільно-економічної ситуації. По-друге, продукцію молочного скотарства виробляють і реалізують протягом року. Це дає можливість отримувати виручку відразу, не чекаючи, коли частина грошей буде знецінена внаслідок деструктивних явищ в економіці країни, що не є характерним для інших галузей сільського господарства. Тому ритмічність отримання продукції в молочному скотарстві слід розглядати як економічну перевагу порівняно з ними.

По-третє, економіка молочного скотарства базується на досить відокремлених постійних витратах, рівень яких не змінюється залежно від обсягів отриманої продукції, а також на змінних витратах, що тісно корелюють з масштабами виробництва. Обґрунтоване співвідношення постійних і змінних витрат є обов'язковою умовою для визначення оптимальної кількості поголів'я у кожному господарстві, яке є виробником молока. При зменшенні поголів'я тварин собівар-

тість одиниці продукції відчутно зростає внаслідок збільшення величини постійних витрат у розрахунку на кожний кілограм молока. Доведення поголів'я корів до оптимального рівня дає змогу знизити витрати на отримання одиниці продукції, а отже, підвищити прибутковість її виробництва.

Розвиток молочного скотарства (збільшення поголів'я, підвищення продуктивності тварин) дає можливість створювати додаткові робочі місця, поповнювати бюджети сільських громад, що позитивно вплине на динаміку соціально-економічного розвитку сільських населених пунктів і розвиток сільських територій [179].

На сучасному етапі молочний підкомплекс України та його сировинна база постали перед відчутними складнощами. Різке зниження обсягів виробництва молока в корпоративному секторі є однією з основних причин сировинних проблем молокопереробних підприємств і загостреної сировинної конкуренції. Більшість із них позбулися сировинної зони або залишилися без необхідного обсягу молочної сировини, простоюють чи працюють не на повну потужність.

Молочне скотарство – традиційно важлива і невід'ємна галузь сільського господарства. Рівень молочного тваринництва є однією з ознак прогресу в розвитку аграрної сфери. В 2018 р. частка молочного скотарства становить 37,9 % у вартості валової продукції тваринництва та 11,2 % сукупної продукції сільського господарства України у постійних цінах 2010 року.

В Україні у 70-80-х роках минулого століття спеціалізації тваринництва, виділено основні типи спеціалізованих господарств та обґрунтовано розміри виробничих потужностей. Створені в той час молочні комплекси (на промисловій основі), не зважаючи на певні ускладнення функціонування, передусім через недосконалість управлінської системи, досягли високих економічних результатів, кількість яких у 1990 р. налічувала 1234 од. З 1991 р. молочне скотарство зазнало відчутного занепаду, відбувся стихійний розпад функціонуючих колективних господарств з нагромадженням за кілька десятиліть досвідом роботи. Розукрупнення висококонцентрованих сільськогосподарських підприємств призвело до збільшення кількості господарств, розпорошення основних виробничих фондів, реалізації значної кількості великої рогатої худоби, порушення системи кормозабезпечення, фізичного і морального зношення матеріально-технічної бази, а також збитковості господарської діяльності [180].

У 2001 р. налічувалося понад 4443 господарства корпоративного сектору аграрного бізнесу з кількістю великої рогатої худоби до 50 голів. Темпи росту цін на вхідні матеріальні ресурси випереджували темпи зміни закупівельних цін на молоко.

На протязі 1991-2001 рр. помітно знецінилася праця зайнятих у галузі тваринництва; із скороченням поголів'я великої рогатої худоби зменшилася чисельність висококваліфікованих фахівців у галузі, що зумовило негативну економічну ситуацію в галузі молочного скотарства сільськогосподарських підприємств [181].

У складному становищі опинилися суб'єкти господарювання, які використовували промислові технології виробництва молока. Внаслідок стрімкого зменшення корів виробничі потужності використовуються на 60–65 %, що призводить до підвищення собівартості молока і негативного впливу на вартісні показники фінансового-господарської діяльності. У 2005 р. нараховувалося сільськогосподарських підприємств, які утримували корів 500–999 – 247, понад 1000 голів – 32.

Нині простежується поступове збільшення обсягів виробництва продукції молочного скотарства сільськогосподарськими підприємствами в постійних цінах 2010 р. (рис. 3.3). Протягом 2014–2018 рр. вартість валової продукції молочного скотарства господарств корпоративного сектору зросла на 18,8 % і становить 6638,3 млн грн, частка у структурі виробництва сільськогосподарської продукції зросла на 0,4 відсоткових пункта. Однак, незважаючи на позитивні тенденції, галузь ще не досягла рівня показників 1990 року.

Основними причинами слід вважати невиваженість державної політики щодо підтримки сільськогосподарських підприємств – виробників молока, а також несприятливий інвестиційний клімат, що гальмує залучення коштів у бізнес-проекти з тривалим періодом окупності вкладеного капіталу, яким є молочне скотарство.

Рівень виробництва продукції молочного скотарства господарствами населення більш як у 4 рази перевищує відповідний показник сільськогосподарських підприємств.

Протягом 2014–2018 рр. спостерігається тенденція до зниження вартості валової продукції молочного скотарства, що є свідченням зміни пріоритетів у виборі джерел формування дохідної частини бюджетів сільських домогосподарств шляхом переорієнтації з особистих селянських господарств на інші.

Рис. 3.3. Динаміка вартості продукції молочногo скотарства сільськогосподарських підприємств і господарств населення та їх частка у структурі валової продукції*

*Джерело: дані Державної служби статистики України.

На час проголошення Україною незалежності сільськогосподарські підприємства утримували більш ніж 6 млн корів, частка яких у загальній структурі поголів'я дійного стада становила 73,4 % (рис. 3.4).

Нині рівень поголів'я корів суттєво нижчий від відповідного показника 1951 р., коли в Україні здійснювалася відбудова народного господарства.

На 1 січня 2019 р. в Україні налічувалося 2614 сільськогосподарських підприємств, в яких утримувалося 505,1 тис. корів усіх рівнів продуктивності, з них 482,1 тис. голів корів молочногo напрямку продуктивності, що на 19,8 тис. голів менше проти відповідного періоду 2018 р. У 2018 р. кількість підприємств, які утримували корів, зменшилась порівняно з 2017 р. на 188 од. (6,7 %).

Лідерами за кількістю поголів'я корів молочногo напрямку в сільськогосподарських підприємствах є три області – Полтавська, Черкаська та Чернігівська (відповідно – 68,6; 47,5 і 45,6 тис. голів). Менше 10 тис. голів корів молочногo напрямку продуктивності зосереджено у Закарпатській (1,4 тис. голів), Івано-Франківській (3,5 тис.), Чернівецькій (3,5 тис.), Херсонській (6,2 тис.), Львівській (6,4 тис.), Запорізькій (7,2 тис.), Миколаївській (7,4 тис.) та Луганській (9 тис. голів) областях. У 15-ти найбільших підприємствах на початок 2016 р. було зосереджено 58,1 тис. голів корів.

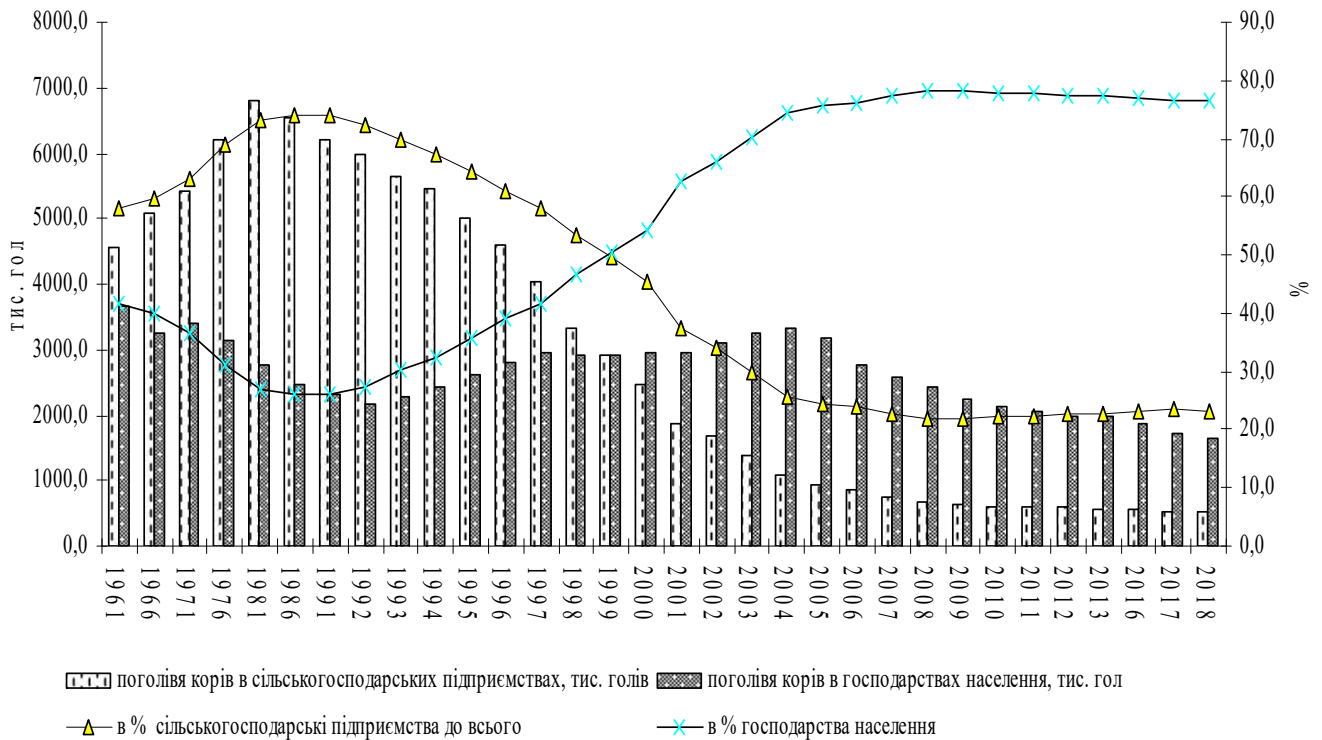

Рис. 3.4. Динаміка кількості корів у сільськогосподарських підприємствах і господарствах населення та їх частка в загальній структурі поголів'я дійного стада господарств усіх форм власності*

*Джерело: дані Державної служби статистики України.

Як свідчать дослідження, основною зменшення причиною поголів'я корів у сільськогосподарських підприємствах було прийняття необґрунтованого рішення щодо забою та вивезення за межі України живої худоби в 1995–1997 рр. Фактично було знищено базу відтворення дійного стада в Україні внаслідок різкого скорочення кількості маточного поголів'я. Наслідки такого невваженого рішення відчувається й нині, коли на світовому ринку племінної великої рогатої худоби молочною напрямку продуктивності попит перевищує пропозиції. Вітчизняні племінні господарства не спроможні задовольнити попит через низьку якість продукції внаслідок ведення неналежної племінної політики, недостатнього фінансування з проведення селекційних і генетичних робіт [182]. Суттєвим фактором, який впливає на процес відтворення поголів'я корів у сільськогосподарських підприємствах, є низький рівень функціонування ветеринарної і зоотехнічної служб, що негативно позначається на кількості отриманих телят. У 2018 р. в сільськогосподарських підприємствах отримано від корів і нетелей 524,1 тис. телят, що на 20 тис. голів менше ніж у 2017 р. Найнижчі показники приплоду телят у 2017 р. були у Донецькій, Луганській та Чернігівській областях – ві-

дповідно на 5,9; 2,3 і 2 тис. голів. Збільшили надходження приплоду телят у 2018 р. порівняно з 2017 р. лише Сумська та Дніпропетровська області.

По Україні в сільськогосподарських підприємствах за 2018 р. отримано на 100 корів по 71 голів приплоду, або більше на 1 голову проти 2017 р.

Перевищили середні показники по країні 12 областей, а найбільше – Луганська (88 телят). Найгірший результат показали Закарпатська, Донецька та Рівненська області – відповідно отримано по 44, 58 та 63 телят.

По Україні у 2018 р. на 100 корів введено 29 голів нетелей. Перевищили середній показник по країні 11 областей, зокрема Харківська, Кіровоградська, Херсонська, Полтавська, Черкаська, Запорізька, Вінницька, Тернопільська, Київська, Хмельницька та Дніпропетровська області, які ввели від 29 до 36 голів нетелей. Гірший показник (від 13 до 19 голів) у Закарпатській, Одеській та Волинській областях.

У нинішніх умовах, як свідчать результати опитування керівників сільськогосподарських підприємств Хмельницької, Вінницької та Київської областей, 46 % респондентів повідомили, що будуть скорочувати поголів'я корів, 36 % – залишать його на нинішньому рівні, 22 % – збільшуватимуть.

Залежно від основних типів суб'єктів господарювання у сфері агробізнесу поголів'я корів сконцентровано в середніх і великих за розміром сільськогосподарських підприємствах.

Протягом 2014–2018 рр. спостерігається скорочення поголів'я корів у всіх типах сільськогосподарських підприємств (рис. 3.5). Проте, в малих господарств корпоративного сектору темпи зниження значно вищі (3,6 рази), ніж у середніх і великих (6,9 %). Дана обставина пояснюється в основному впливом економічних чинників (збитковість внаслідок високого рівня собівартості на низької ціни), а також проблемами зі збутом.

Незважаючи на значні фінансові ресурси, які були спрямовані державою у вигляді державної підтримки молочного скотарства малих сільськогосподарських підприємств, вони не стали основними виробниками молока. Адже основна частка поголів'я корів по областях України сконцентрована в середніх і великих господарствах корпоративного сектору аграрної економіки, за винятком Закарпатської області. У даному регіоні не збереглося жодного молокопереробного підприємства, що не стимулює до розвитку сировинної зони

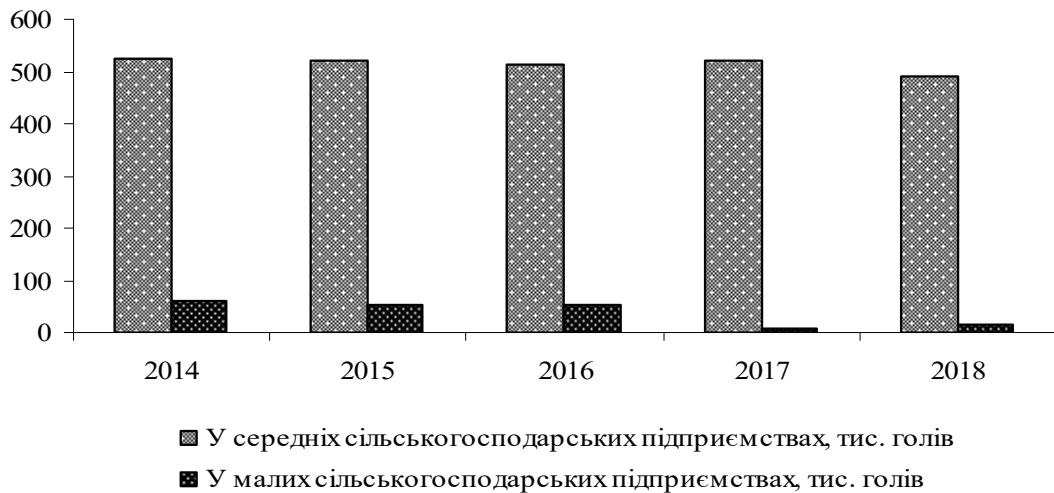

Рис. 3.5. Динаміка кількості поголів'я корів в малих, середніх і великих сільськогосподарських підприємствах (тис. голів)*

*Джерело: дані Державної служби статистики України.

У 2018 р. найвищим рівень концентрації корів був у середніх і великих сільськогосподарських підприємствах Полтавської, Київської та Черкаської областей, найнижчий – у Чернівецькій, Івано-Франківській та Закарпатській областях. Дана обставина пояснюється інвестуванням фінансових ресурсів молокопереробних підприємств, які знаходяться у цих регіонах, у формування сировинних зон, а також частковою диверсифікацією господарської діяльності висококонцентрованих сільськогосподарських підприємств, що спеціалізувалися на виробництві продукції рослинництва.

Кількість корів у сільських домогосподарствах є індикатором рівня доходів сільських жителів та ставлення державних органів до розвитку особистих селянських господарств. Протягом 1961–1991 рр. спостерігається поступове зменшення поголів'я корів у господарствах населення, що є свідченням відносно високого рівня матеріального достатку у жителів сільських населених пунктів, а також результатом дії нормативно-правових актів, спрямованих на обмеження кількості сільськогосподарських тварин у сільських домогосподарствах (див. рис. 3.5).

Протягом 1991–2004 рр. у приватному секторі аграрної економіки збільшується поголів'я корів внаслідок деструктивних явищ у суспільно-політичному житті країни. В аналізованому проміжку часу молочне скотарство особистих селянських господарств стало чи не основним джерелом надходження грошових коштів до бюджету сільських домогосподарств та основних видів продуктів харчування.

З 2005 р. по нинішній час простежується поступове зменшення поголів'я корів унаслідок погіршення демографічної ситуації в сільській місцевості пунктах та переорієнтації більшості сільських домогосподарств на надходження фінансових ресурсів з інших джерел. Станом на 1 січня 2019 р. в господарствах населення утримувалося 1661,5 тис. голів, що на 72 тис. голів менше від відповідного періоду 2018 року.

Із скороченням сукупного поголів'я корів у господарствах корпоративного сектору аграрної економіки в агробізнесі зменшується й кількість суб'єктів господарювання, які займаються виробництвом молока (рис. 3.6). У період 1991–2018 рр. кількість сільськогосподарських підприємств зменшилася більш ніж у 4 рази.

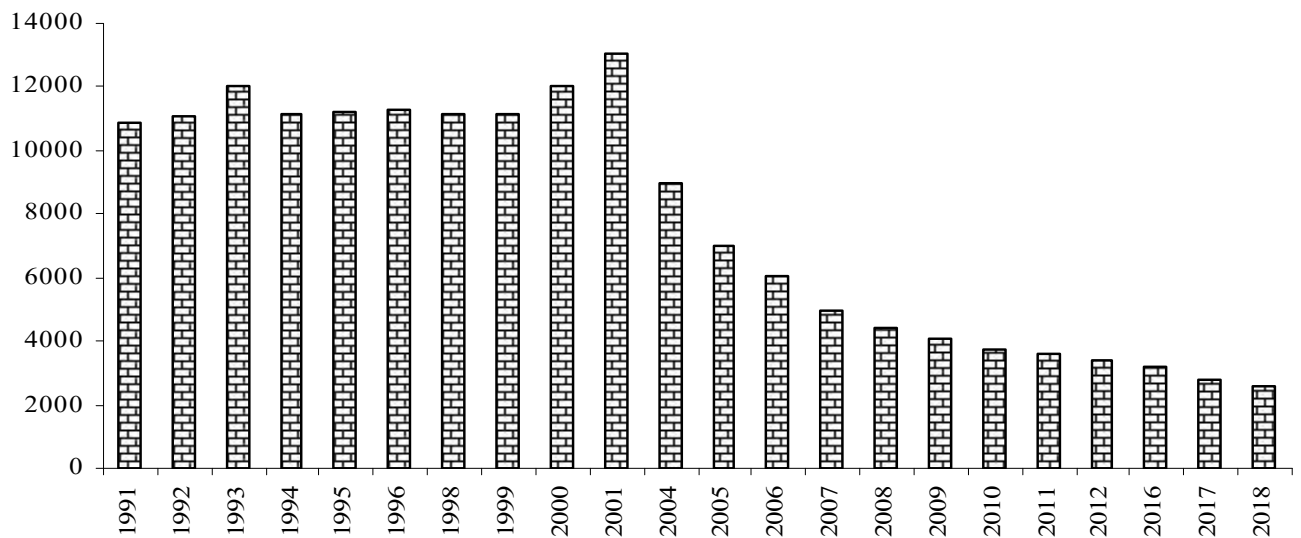

Рис. 3.6. Динаміка кількості сільськогосподарських підприємств (од), які утримують корів*

*Джерело: дані Державної служби статистики України.

Протягом 1991–2018 рр. слід виокремити два періоди: відносної стійкості чисельності виробників молока – господарств корпоративного сектору аграрної економіки (1991–2001 рр.) та різкого зниження – 2001–2018 рр. У 1991–2001 рр. кількість їх збільшилася на 20 %, або 2175 од.

За 2001–2018 рр. – знизилася майже в 5 разів. Така ситуація пояснюється змінною пріоритетності розвитку молочного скотарства корпоративного сектору аграрної економіки.

Враховуючи несприятливі умови для ведення молочного скотарства, зокрема скасування спеціального режиму ПДВ, майже 57 % опитаних керівників господарств корпоративного сектору аграрної економіки – виробників молока Вінницької, Київ-

ської та Хмельницької областей планують припинити господарську діяльність, 13 % – не робитимуть цього, 30 % опитаних – не визначилися.

Протягом 2014–2018 рр. кількість малих сільськогосподарських підприємств зменшилася на 27,1 %, або на 398 од., середніх і великих господарств корпоративного сектору аграрної економіки – на 26,9 %, або 579 од. (рис. 3.7). Дана обставина викликана передусім зниженням інвестиційної привабливості молочного скотарства корпоративного сектору аграрної економіки внаслідок впливу таких чинників: тривалий період окупності вкладених фінансових ресурсів; невиважена політика держави стосовно до виробників молока – сільськогосподарських підприємств; відчутна мінливість ринкового середовища, що негативно позначається на розвитку молочного скотарства господарств корпоративного сектору аграрної економіки.

Рис. 3.7. Динаміка кількості малих, середніх і великих сільськогосподарських підприємств, які утримують корів, од.*

*Джерело: дані Державної служби статистики України.

У досліджуваному періоді змінилась і структура сільськогосподарських підприємств – виробників молока залежно від кількості утримуваних ними корів.

Нині переважають господарства корпоративного сектору, які утримують до 50 корів (37,7 %), характеризуються низьким технологічним рівнем виробництва молока, утримують від 50 до 499 – 52,7 %, які використовують типову технологію (рис. 3.8.). У 1991 р. частка їх у загальній структурі сільськогосподарських підприємств, які утримували корів, становила відповідно 1,5 і 47,9 %.

Ці категорії господарств не мають технологічної можливості виробляти високогатурне молоко відповідно до європейських норм якості. Тобто більше по-

ловини господарств утримують стадо корів, яке не може бути ефективним з погляду організації цього процесу. На багатьох фермах й досі використовується ручна праця, а понад 80% корів на прив'язному утриманні (в Європі – 4%). Усі показники не свідчать про прогресивні зрушення.

Варто наголосити, що кількість поголів'я корів не є визначальним чинником щодо величини валових надоїв молока і, відповідно, продуктивності молочного стада. [183].

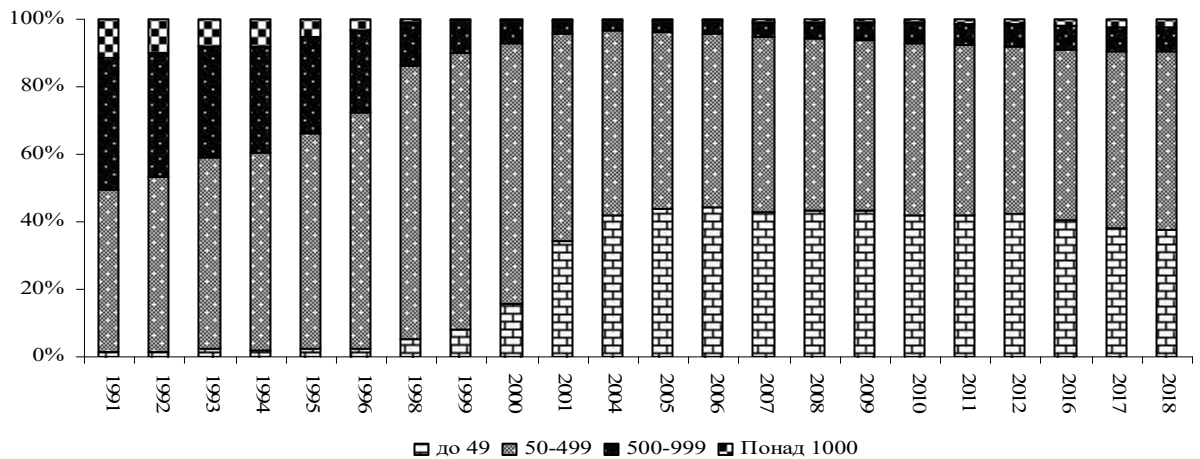

Рис. 3.8. Структура сільськогосподарських підприємств, які утримують корів, залежно від їх кількості*

*Джерело: дані Державної служби статистики України.

На наш погляд, співвідношення типів сільськогосподарських підприємств має бути приблизно однаковим: 30% – малі, 40% – середні, до 30% – висококонцентровані. Подібне співвідношення забезпечує стійкість виробництва молока в корпоративному секторі регіону.

Незважаючи на системну кризу в молочному скотарстві сільськогосподарських підприємств, з 2004 р. спостерігається зростання чисельності суб'єктів підприємницької діяльності з високим рівнем концентрації корів (понад 1000 голів) та належним технологічним рівнем виробництва. У період 2004–2018 рр. кількість їх збільшилася майже в 2,6 рази і становить 64 господарства, а частка їх зросла на 1,9 в.п. Ця обставина свідчить про залучення інвестицій – державних і приватних у розвиток молочного скотарства корпоративного сектору аграрної економіки. Молочне скотарство є капіталомістким виробництвом із тривалим строком окупності не менше 7–8 років. Інвестиції в одне скотомісце необхідні на рівні 8 тис. дол. США [178].

Проте, саме від збереження й подальшого нарощування поголів'я корів у сільськогосподарських підприємствах значною мірою залежатиме відродження великотоварного виробництва молочної сировини, придатної для виробництва високоякісних конкурентоспроможних молочних продуктів.

За 2015–2018 рр. було введено тваринницьких приміщень для утримання великої рогатої худоби на 26 тис. ското-місць (рис. 3.9.).

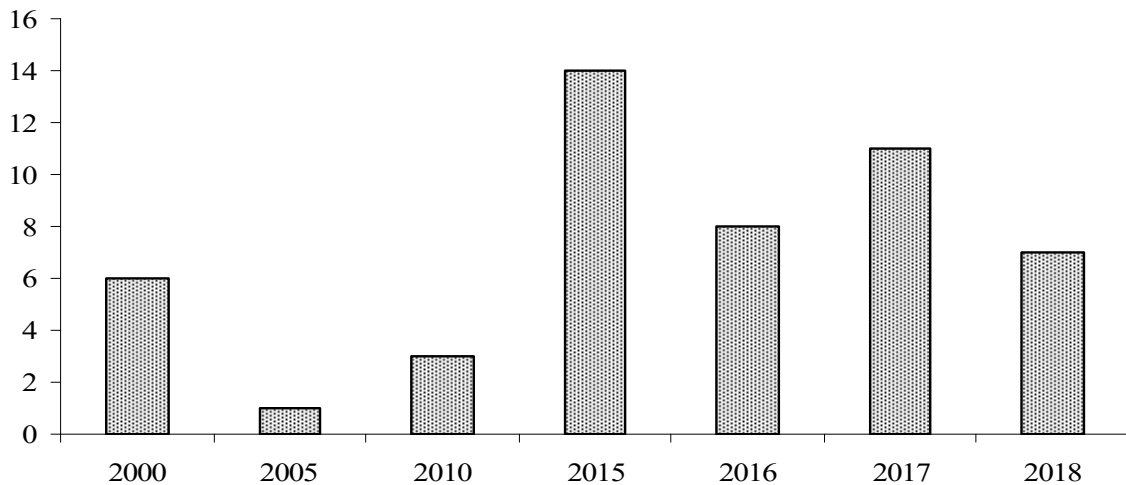

Рис. 3.9. Динаміка введення в експлуатацію тваринницьких приміщення (вкл. механізовані ферми та комплекси) для утримання великої рогатої худоби, тис. ското-місць*

*Джерело: дані Державної служби статистики України.

Зокрема, ТОВ «Шереметів – Агро» за рахунок власних фінансових ресурсів (30 млн грн) у 2017 р. реконструювало молочно-товарний комплекс на 1,5 тис. ското-місць. У с. Почуйки Житомирської області запрацювала перша черга роботизованої молочної ферми (2015 р.). Вона включає тваринницький комплекс потужністю 500 голів, машинно-тракторний парк, комплексний завод з виробництва комбікормів. Ферма укомплектована провідним стійловим обладнанням, у приміщеннях автоматично підтримується оптимальний для тварин мікроклімат. Доїння здійснюється вісьмома роботизованими установками. У перспективі собівартість виробленого молока може бути на рівні 4,5 грн за 1 л. [184]. У будівництво першої черги проекту інвестовано близько 160 млн грн, з них 80 млн грн – вартість тваринницького комплексу. Крім вітчизняних до реалізації проекту були залучені німецькі та шведські інвестори.

Ключовим обмеженням для розвитку молочної галузі є її низька привабливість для приватних інвестицій внаслідок: тривалих періодів окупності інвестиційних про-

ектів – 15 років і більше проти 5–7 років у птахівництві та свинарстві; високих відсоткових ставок за інвестиційними кредитами – навіть з урахуванням субсидування вони в 1,5–2 рази вище, ніж у розвинених країнах; вищих інвестиційних витрат порівняно з розвиненими країнами, адже витрати на 1 ското-місце в Україні на 30 % вищі ніж у США і на 20 % – ніж у Європі, що пов'язано з високими інфраструктурними витратами й відсутністю розвиненого ринку високопродуктивної молочної худоби [185]. Свідченням цього є негативна тенденція зниження поголів'я корів у суб'єктів підприємницької діяльності – виробників молока.

Необхідно відзначити, що сальдо між надходженням і вибуттям корів з основного стада поступово зменшується. Дана обставина свідчить, що нині молочне скотарство корпоративного сектору знаходиться в найнижчій точці свого розвитку.

Аналіз виробництва продукції молочного скотарства виявив досить високу стійкість ОСГ до трансформаційних перетворень економіки країни, причому в процесі соціально-економічних перетворень економіки суттєво змінюються місце і роль цих господарств. У період посилення кризових явищ вони посідають провідну позицію у виробництві сільськогосподарської продукції [186].

Найбільшу частку в структурі сільських домогосподарств, які утримують корів, становлять домогосподарства, що вирощують 1 голову (2018 р. – 73,3 %). У цій категорії сільських домогосподарств сконцентровано основне поголів'я корів, яких утримують у сільських домогосподарствах (2016 р. – 55,6 %, 2018 р. – 54,7 %). Протягом 2016–2018 рр. спостерігається негативна тенденція до зменшення на 1,3 в.п. частки сільських домогосподарств, які мають 1 корову, при збільшенні на 1 в.п. частки домогосподарств, які утримують 3 голови (додаток В.2).

Протягом досліджуваного періоду виявлено поступове зменшення кількості поголів'я корів із розрахунку на 10 сільських домогосподарств. Так, у 2018 р. проти 2014 р. кількість їх знизилася на 5,7 %, або на 0,2 голови (табл. 3.3).

Упродовж досліджуваного періоду встановлено суттєву концентрацію поголів'я корів при збільшенні площ землекористування. Це свідчить про певну економічну заінтересованість сільських домогосподарств, площа земельних угідь яких перевищує 1 га, виробляти молоко.

За даними Державної служби статистики України, майже 50 % від усього поголів'я, що утримується в приватному секторі, сконцентровано в сільських домо-

господарствах з площею землекористування понад 1 га. Ця обставина пояснюється наявністю кормової бази та товарною спрямованістю діяльності цієї категорії сільськогосподарських товаровиробників (рис. 3.10).

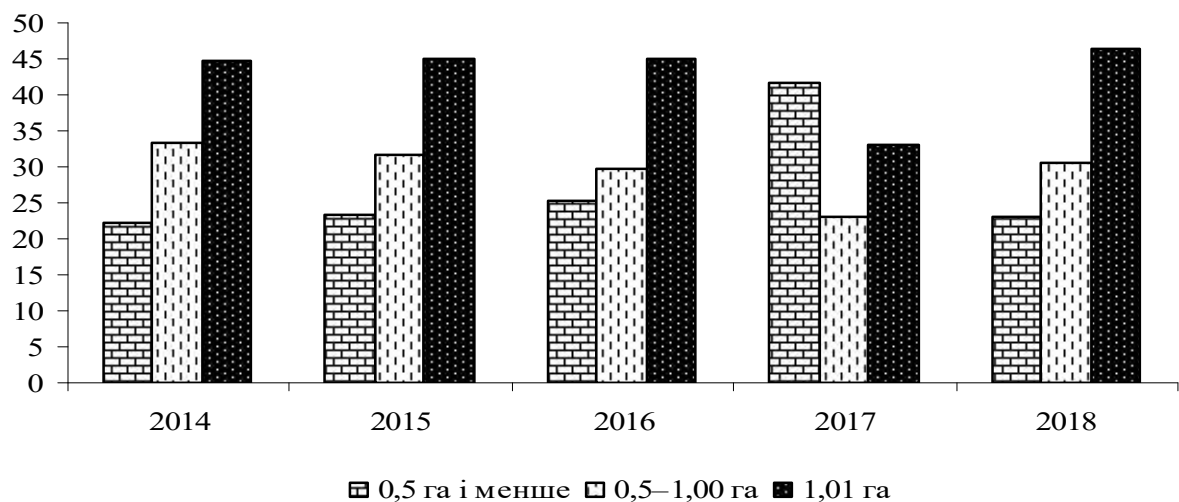
Таблиця 3.3

**Динаміка чисельності корів в сільських домогосподарствах
(в розрахунку на 10 домогосподарств, голів)***

Показник	Рік					2018 р., % до	
	2014	2015	2016	2017	2018	2014 р.	2017 р.
У цілому по всіх домогосподарствах	3,7	3,6	3,6	3,5	3,5	94,6	100,0
У т.ч.							
0,5 га і менше	1,6	1,7	1,7	1,6	1,6	100,0	100,0
0,51–1,00 га	4,5	4,2	4,1	4,2	3,9	86,7	92,9
1,01 га і більше	7,5	7,1	7,6	7,1	7,3	97,3	102,8

*Джерело: дані Державної служби статистики України.

Незважаючи на критичне становище з поголів'ям корів, простежується позитивна тенденція до збільшення загальних обсягів виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах та зростання питомої ваги в загальній структурі виробництва (рис. 3.11).

**Рис. 3.10. Концентрація корів у сільських домогосподарствах
залежно від площі землекористування, %***

*Джерело: дані Державної служби статистики України.

У 2018 р. виробництво молока в господарствах корпоративного сектору збільшилося проти 2017 р. на 21,7 тис. т (0,8 %) і становило 2669,2 млн т. У 2018 р. позитивні тенденції забезпечені за рахунок підвищення продуктивності корів. показник

середнього надою молока від корови (утримування на початок року) по Україні в сільськогосподарських підприємствах становив 5352 кг, що на 325 кг більше порівняно із 2017 р. Лише у дев'яти областях – Херсонській, Харківській, Черкаській, Полтавській, Київській, Тернопільській, Дніпропетровській, Вінницькій та Хмельницькій – надій перевищив середній показник по країні. Найвищого показника (6347 кг) досягла Херсонська область, найнижчий – у Закарпатській (2284 кг).

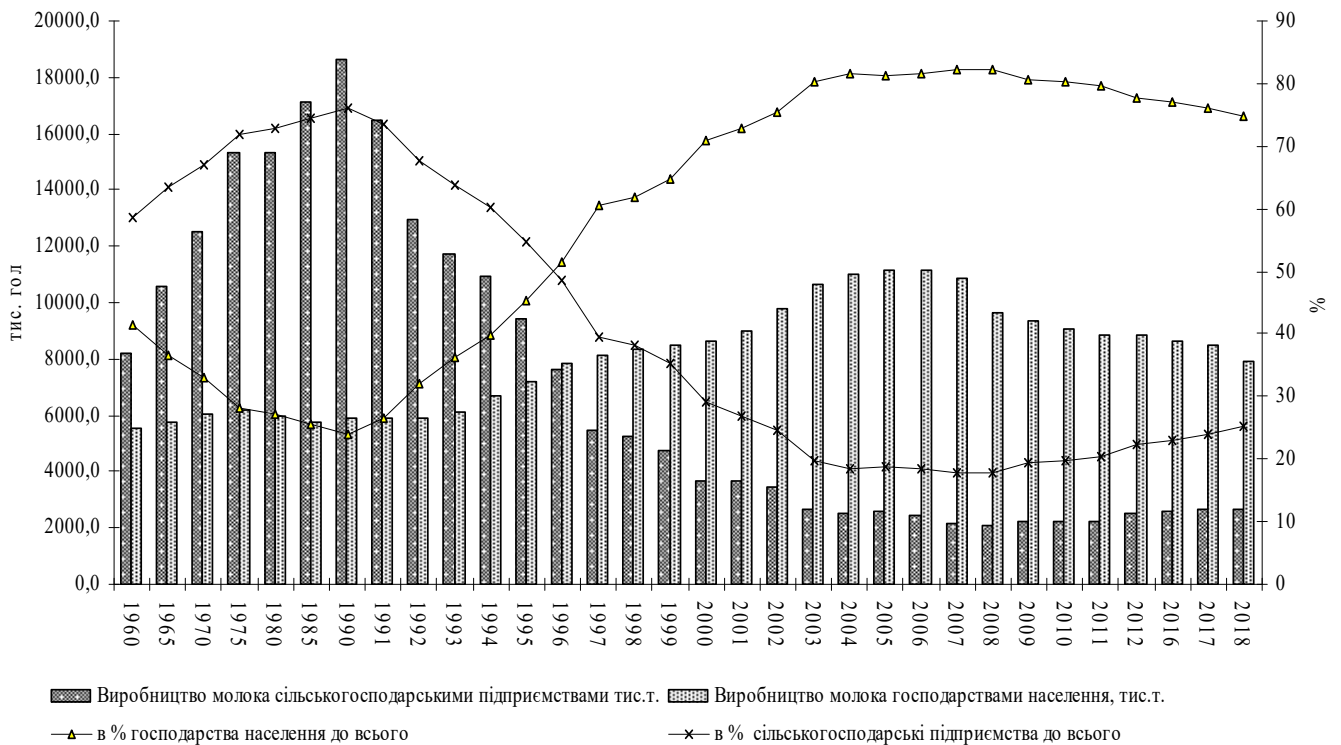

Рис. 3.11. Динаміка виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах і господарствах населення і частка їх у загальній структурі виробництва*

*Джерело: дані Державної служби статистики України.

Відзначимо, що станом на 1 січня 2019 р. у чотирьох областях України ведуть господарську діяльність більш як по 90 підприємств із середнім річним надоєм молока від однієї корови понад 4001 кг, зокрема в Полтавській – 131 од., Черкаській – 130, Київській та Вінницькій – по 98 од.

Найвищі обсяги приросту виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах (від 8,3 до 15 тис. т) досягли такі області: Сумська – 8,3 тис. т, Хмельницька – 9 та Вінницька – 15 тис. т.

У господарствах населення триває зниження обсягів надоєного молока, що є свідченням екстенсивних методів виробництва. Так, у 2018 р. проти 2017 р. зниження становить 539,1 тис. т, або 6,4 %.

Однією з найбільших проблем при одержанні молока і продажу його для промислової переробки є сезонність виробництва. Показник сезонності виробництва молока в Україні коливається від 1 до 1,9, в той час у розвинених країнах такої проблеми немає. Сезонність – нерівномірне планування отелень, спричиняє небажані коливання цін протягом року на молокосировину, а отже й готову продукцію (рис. 3.12.).

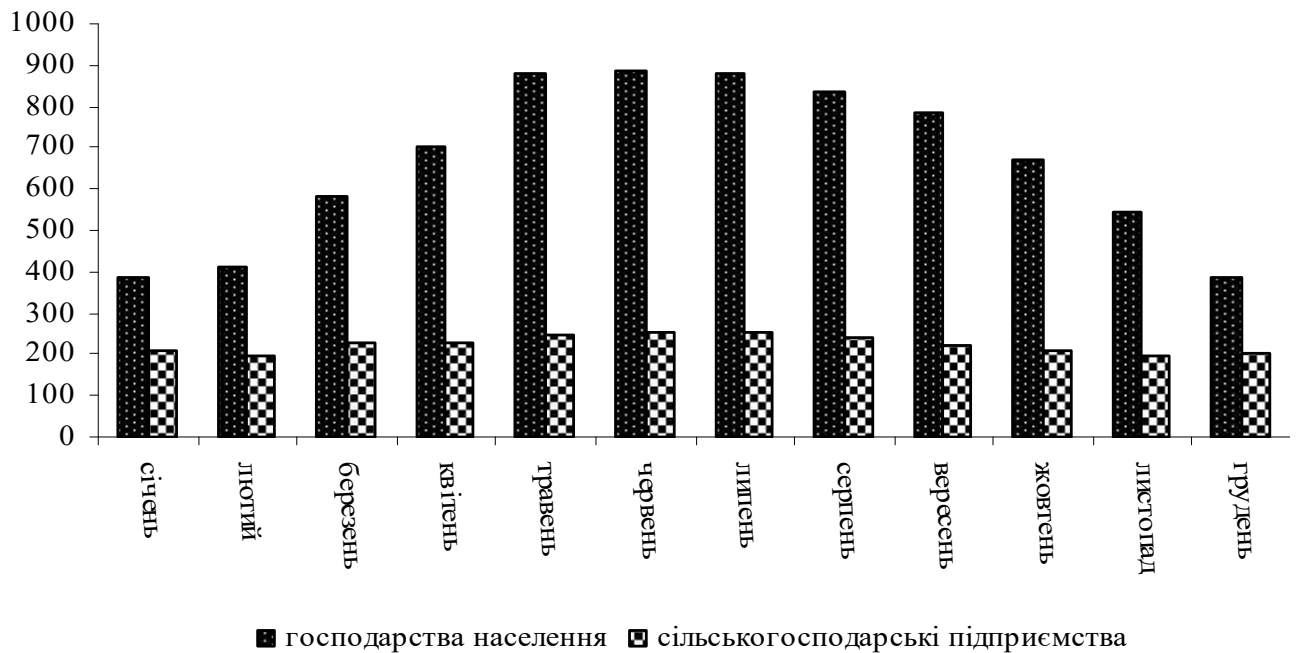

Рис. 3.12. Сезонність виробництва молока сільськогосподарськими підприємствами*

*Джерело: дані Державної служби статистики України.

У цілому суттєвих сезонних коливань у сільськогосподарських підприємствах не спостерігається, що є свідченням використання в більшості суб'єктів господарювання інноваційних технологій. У господарствах населення при виробництві молока досить відчутний вплив сезонності. Пояснити його можна незадовільною кормовою та матеріально-технічною базою, що змушує їх орієнтуватися в період найвищих надоїв молока на зелені корми.

Протягом 2005–2018 рр. збільшували валові надої молока сільськогосподарські підприємства з потужністю понад 2000 т, при зменшенні частки дрібнотоварних господарств корпоративного сектору, що є свідченням їх неконкурентоспроможності як за ціновими, так і вартісними показниками. Майже у 6 разів збільшили обсяги виробництва молока висококонцентровані суб'єкти підприємницької діяльності (понад 5000 т) й посіли провідні позиції. Ця обставина свідчить про процес монополізації виробництва молока цим типом сільськогосподарських підприємств (табл. 3.4).

За період 2007–2018 р. кількість виробників молока – сільськогосподарських підприємств зменшилася більш як удвічі. При цьому необхідно відзначити, що протягом досліджуваного періоду 20 % суб'єктів підприємницької діяльності виробляють близько 70 % молока господарств корпоративного сектору аграрної економіки.

Таблиця 3.4

**Динаміка індексів монополізації виробництва молока
сільськогосподарськими підприємствами***

Рік	Кількість підприємств	11 – коефіцієнт концентрації		13 – індекс Херфіндала-Хіршмана	14 – індекс ентропії	15 – дисперсія ринкових часток	17 – індекс Холла-Тайдмана
		підприємств 20 %	найбільших підприємств				
2007	3406	71,7	3,0	17,85	0,0021	0,0044	0,00095
2012	1996	69,5	3,5	26,77	0,0034	0,0109	0,00151
2018	1579	70,3	3,6	33,72	0,0041	0,0173	0,00195

*Джерело: розрахунки автора.

Провідне місце в корпоративному секторі аграрної економіки належить вертикально інтегрованим структурам, які в 2018 р. реалізували близько 1,6 млн тонн.

Лідером з виробництва сирого молока серед вітчизняних агрохолдингів є "Астарта-Київ" (108 тис. т у рік), на другому місці – UkrLandFarming (92 тис. т/рік), на третьому – агрохолдинг HarvEast (57 тис. т/рік). Молочне скотарство посідає важливе місце в бізнесі компаній "Сварог Вест Груп" та "Украгроком".

Протягом 1996–2018 рр. спостерігалось два періоди реалізації молока господарствами корпоративного сектору аграрної економіки: спад (1996–2007), коли різко зменшились обсяги реалізації молока сільськогосподарськими підприємствами – більш як у 2,7 рази, в першу чергу через кризові явища в молочному скотарстві; зростання – протягом 2008–2018 рр. збільшення обсягів реалізації господарствами корпоративного сектору на 27,3 %, що є проявом позитивних тенденцій у досліджуваній галузі (рис. 3.13).

У господарствах населення спостерігається зворотна ситуація – поступове зниження обсягів реалізації під впливом таких чинників: зниження виробництва та збільшення власного споживання, задоволення потреб інших домогосподарств (неформальні зв'язки та так звана «родинна допомога»). Підтвердженням є відносно невисокий рівень товарності [187].

Середня товарність молока у сільськогосподарських підприємствах в аналізованому році (визначено як реалізація сільськогосподарськими підприємствами молока та молочних продуктів за усіма напрямками до загального виробництва молока) становила 95,1 %, що на 0,4 % більше проти 2017 року. Більшу від середньої по Україні товарність молока забезпечили дев'ять областей.

Рис. 3.13. Обсяги реалізації молока сільськогосподарськими підприємствами*

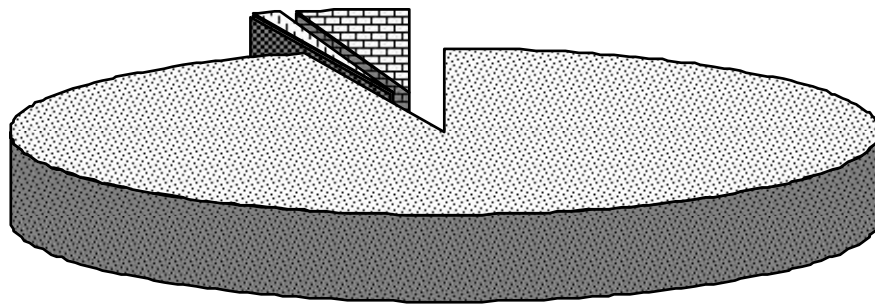
*Джерело: дані Державної служби статистики України.

Вибір маркетингового каналу є одним із головних стратегічних рішень у сфері організації збуту. В процесі реалізації цього рішення перед виробниками постає велика кількість проблем різнопланового характеру. Зокрема, об'єктивні: відсутність достатньої інформації щодо цін та тенденцій як на внутрішньому, так і зовнішньому ринку молока та молочної продукції; суб'єктивних: відсутність необхідних знань і навичок як у керівників господарств, так і у спеціалістів-консультантів для проведення маркетингових досліджень.

Застаріла модель регіонального планування, в часи якої були побудовані практично всі діючі молокопереробні підприємства, передбачала повний державний вплив на всі аспекти матеріально-технічного постачання галузі й розподілу виробленої продукції, контроль за фінансовими результатами тощо. Сучасні переробні підприємства ще перебудовують структуру виробництва, маркетинг та інвестиційну політику відповідно до ринкових умов. Економічні відносини між молокопереробними підприємствами та виробниками молочної сировини залишаються нерегульованими, що суттєво впливає на ринкову ситуацію [188]. Через певну розбалансованість

виробничих зв'язків великі переробні підприємства втрачають власні сировинні зони, внаслідок чого вони не мають можливості більш повно завантажити свої виробничі потужності, оптимізувати транспортні трати, а головне – знайти шляхи підвищення якості продукції (сировини); малі підприємства та цехи за наявного технічного і технологічного стану не забезпечують повноцінний контроль за якістю продукції. Тут глибина переробки сировини значно менша, ніж на потужних, що спричиняє додаткові втрати сировини і зменшує вихід готової продукції з 1 т молока.

Незважаючи на вищезазначені проблеми, основним каналом збуту молока господарств корпоративного сектору були переробні підприємства (рис. 3.14).

▣ переробні підприємства ▣ населенню ▣ на ринку ▣ за іншими напрямками

Рис. 3.14. Структура реалізації молока сільськогосподарськими підприємствами, %*

*Джерело: дані НДІ «Укрпромагропродуктивності».

Орієнтація на європейські ринки змушує молокопереробні підприємства інвестувати в розвиток сировинної зони. Нині окрім високої ціни за високогатурне молоко переробні підприємства з метою покращення партнерських взаємовідносин надають комерційний кредит сільськогосподарським підприємствам для проведення комплексу польових робіт та модернізації тваринницьких приміщень.

За досліджуваний період основними каналами збуту молока, виробленого в господарствах населення, були молокопереробні підприємства (61,2 %). Вироблене ними молоко мало транспортабельне, особливо влітку, без використання спеціального автотранспорту, до того ж власники ОСГ не мають можливості самостійно реалізовувати молокопродукти в містах (рис. 3.15).

Нині більшість молокопереробних підприємств заготовляють молоко в населення через мережу заготівельних пунктів. За статистичними даними, загальна кіль-

кість таких пунктів, що приймають молоко від господарств населення, на 01.01.2019 р. становила 4335 од., що менше порівняно з відповідним періодом 2018 р. на 1180 од. По областях кількість приймальних пунктів, які займалися купівлею молока від господарств населення, відчутно різняться. Так, якщо у Луганській, Харківській та Чернівецькій областях їх налічувалося відповідно 1; 3 і 8 од., то у Хмельницькій, Вінницькій, Рівненській, Чернігівській та Львівській – 596; 573; 550; 538 і 424 од. Із загальної кількості незбираного молока, проданого господарствами населення (1311,5 тис. т, у натуральному виразі), охолоджено до 10 °С лише 629,2 тис. т, або 48,0 %. Молоко не охолоджувалося лише в Луганській та Чернівецькій областях. Найменші обсяги охолодженого молока в Чернігівській (2 %), Тернопільській (3 %), Івано-Франківській (6 %) та Херсонській (8 %) областях.

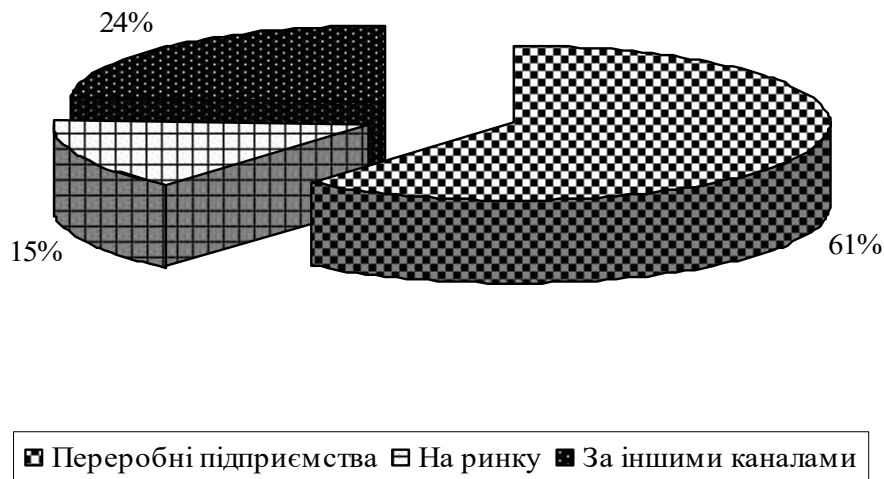

Рис. 3.15. Обсяги реалізації молока господарствами населення маркетинговими каналами, тис. т*

*Джерело: дані НДІ «Укראгропромпродуктивності».

Важливим фактором збільшення обсягів, асортименту та ефективності виробництва молочних продуктів є якість сировини. Проблема якості сирого молока, яке надходить на переробку, завжди найважливіша для молочної промисловості. Для підвищення якості молочної сировини з 1 липня 2002 р. набув чинності новий Державний стандарт ДСТУ 3662-97 «Молоко коров'яче незбиране. Вимоги при закупівлі», який поширюється на незбиране сире коров'яче молоко під час закупівлі на молочних фермах сільськогосподарських підприємств і приватних господарств підприємствами з переробки молока. Стандарт містить дев'ять розділів: галузь використання, нормативні посилання, технічні вимоги, вимоги безпеки, вимоги охорони довкілля,

правила приймання, зберігання та транспортування, гарантії виробника. Особлива увага в стандарті приділяється нормативним вимогам до за купованого молока [189].

Якісні показники молока, яке надійшло у 2018 р. на переробку від сільськогосподарських підприємств, мають таку динаміку порівняно з 2017 р. Так, кількість молока “екстра” збільшилася проти 2017 р. на 25,1 тис. т (11,2 %), вищого гатунку – на 28,5 тис. т (3,5 %). У 2018 р. на переробні підприємства від сільськогосподарських підприємств молоко надійшло переважно першого та вищого гатунків – відповідно 49,6 та 35,2 %. Лише 10,3 % молока, що надійшло на переробку, мало гатунок “екстра” (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Динаміка надходження молока на переробні підприємства від сільськогосподарських підприємств відповідно до гатунків, тис. т*

Показники	Рік					2018 р. в % до	
	2014	2015	2016	2017	2018	2014 р.	2017 р.
Сільськогосподарські підприємства, гатунки	2030,1	2277,7	2325,1	2428,3	2412,8	118,8	99,3
У т.ч. екстра	113,7	120,7	227,9	223,4	248,5	218,6	111,2
вищий	667,9	710,6	797,5	820,8	849,3	127,2	103,5
перший	1157,2	1312,0	1181,2	1250,6	1196,7	103,4	95,7
другий	83,2	127,6	113,9	128,7	113,4	136,3	88,1
негатункове	8,1	6,8	4,7	4,9	4,8	59,3	98,0
Господарства населення, гатунки	2155	2007	1824	1737	1346	62,4	77,9
У т.ч. екстра	-	-	-	-	-	-	-
вищий	8,6	4,3	1,8	1,7	1,3	15,1	76,5
перший	519,4	366,4	238,9	152,9	158,8	30,6	103,9
другий	1573,2	1618,4	1506,6	1500,8	1125,3	71,5	75,0
негатункове	53,9	165,9	76,6	78,2	63,3	117,4	80,9

*Джерело: дані Державної служби статистики України.

Збереження високої якості отриманого молока вимагає його негайної первинної обробки, що в свою чергу пов’язано з проблемою оснащення тваринницьких ферм необхідним технічним обладнанням (доїльними апаратами, танкерами-охолоджувачами, сепараторами). Фактична забезпеченість вітчизняних молочних комплексів сільськогосподарських підприємств танкерами для охолодження молока становить близько 60 %, а частка його, реалізованого в охолодженому вигляді переробним підприємствами господарствами корпоративного сектору аграрної економіки, в 2018 р. становила

лише 47,9 %. Все це визначає необхідність швидкої реалізації молока на переробні підприємства і високу частку збуту товарної продукції цим каналом (понад 90 %).

Встановлені підприємствами молочної промисловості монопольно низькі закупівельні ціни на молоко сільських товаровиробників, затримки з оплатою за поставлену сировину негативно впливають на прибутковість його виробництва [190].

Мета налагодження самостійної переробки молока в господарстві – отримання максимального прибутку від реалізації кінцевого продукту при мінімальних витратах, властивих даному виду підприємницької діяльності товаровиробника. При цьому асортимент продукції не регламентується нормативно-правовими актами. Він має бути визначений на основі попереднього дослідження ринку молокопродуктів [191]

Протягом 2006–2011 рр. обсяги переробки молока на власних потужностях мали нестійку тенденцію, з 2012 р. й дотепер спостерігається стійка тенденція до збільшення обсягів переробки (рис. 3.16).

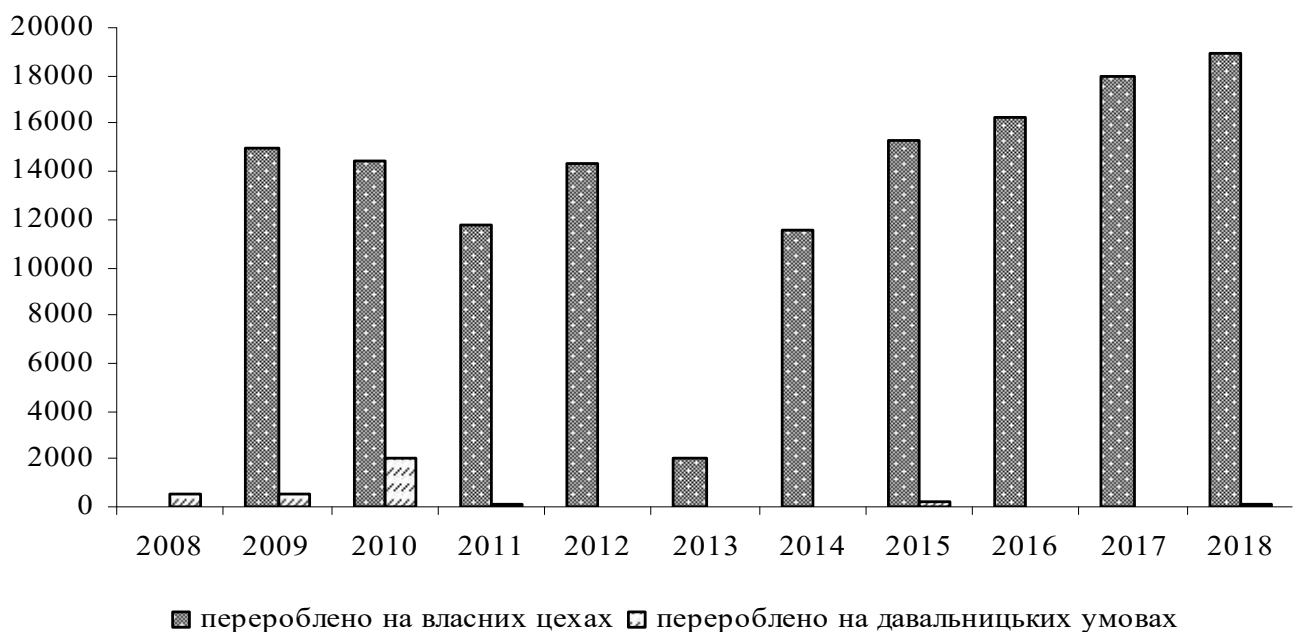

Рис. 3.16. Динаміка переробки молока на власних потужностях сільськогосподарськими підприємствами (т)*

*Джерело: За даними Державної служби статистики України.

На сьогодні власні переробні потужності мають висококонцентровані сільськогосподарські підприємствами, які реалізують готову молочну продукцію під своїми торговими марками.

Пошук оптимального варіанта реалізації виробленого молока в переробленому вигляді має бути зорієнтований на сукупність кількох параметрів: кількість то-

чок реалізації; відстань до місця збуту виробленої продукції, асортимент; витрати на виробництво та збут продукції. Тільки комплексний аналіз вищеперелічених параметрів, вирішення екологічних і інших проблем дасть можливість товаровиробникові обрати оптимальний варіант [192].

На нашу думку, створення цехів з переробки молока безпосередньо в господарствах на нинішньому етапі розглядається як вимушений, але необхідний і доцільний організаційно-економічний захід, що дає змогу протистояти монополізму молокопереробних підприємств, підвищувати ефективність і рентабельність виробництва молока.

У кризовій ситуації стабілізація й розвиток виробництва молока можливі лише за умови активізації інноваційної діяльності, ефективного використання досягнень науково-технічного прогресу, передового вітчизняного і зарубіжного досвіду, державної підтримки товаровиробників різних форм господарювання, підвищення рівня інвестиційності досліджуваної галузі.

Збільшення обсягів виробництва продукції тваринництва дасть можливість забезпечити населення якісними, екологічно чистими продуктами харчування 'тваринного походження в основному за рахунок вітчизняного виробництва, без залежності від імпорту продукції.

3.3. Оцінка економічної стійкості сільськогосподарських підприємств з виробництва молока

У нинішніх умовах стабільне функціонування підприємств молочного скотарства базується на стратегічних цілях забезпечення стійкого розвитку, оскільки мінливість зовнішніх умов несприятливо впливає на діяльність товаровиробників галузі внаслідок посилення конкуренції, зниження споживчого попиту спричиненого економічною кризою, наростанням процесів глобалізації. З огляду на це питання формування та реалізації цілей стійкого розвитку підприємств з виробництва молока є слабо прогнозованими, тому що завжди існує ризик виникнення дестабілізуючих чинників.

Аналіз стійкості сільськогосподарських підприємств з виробництва молока доцільно розпочати з оцінки рівня задоволення споживчого попиту на молоко та моло-

чну продукцію, тобто фактора зовнішнього середовища. Так, раціональна норма річного споживання молочних продуктів у перерахунку на молоко становить 438 кг на одну особу, у тому числі молока – 182 кг; масла – 5,5; кисломолочного сиру – 7,3; сметани – 6,5; сиру твердого – 6,5; молока знежиреного та продукції з нього – 15,9 кг. Рівень споживання молочної продукції в Україні недостатній, адже раціональна норма річного споживання молочних продуктів у перерахунку на молоко становить 438 кг на одну особу, у тому числі молока – 182 кг, в останні роки – близько 210 кг (55 % від норми). При цьому споживання молока і молочних продуктів населенням за останні роки відчутно зменшилося – майже на 40 % (рис. 3.17). Очевидно, що така ситуація пояснюється зниженням купівельної спроможності населення, однак за умови покращення добробуту населення виникне ситуація щодо необхідності його повного задоволення, а це вимагатиме збільшення обсягів виробництва молока та молочної продукції. Цю обставину слід враховувати у стратегічних інтенсивних сценаріях розвитку галузі та визначати умови їх досягнення.

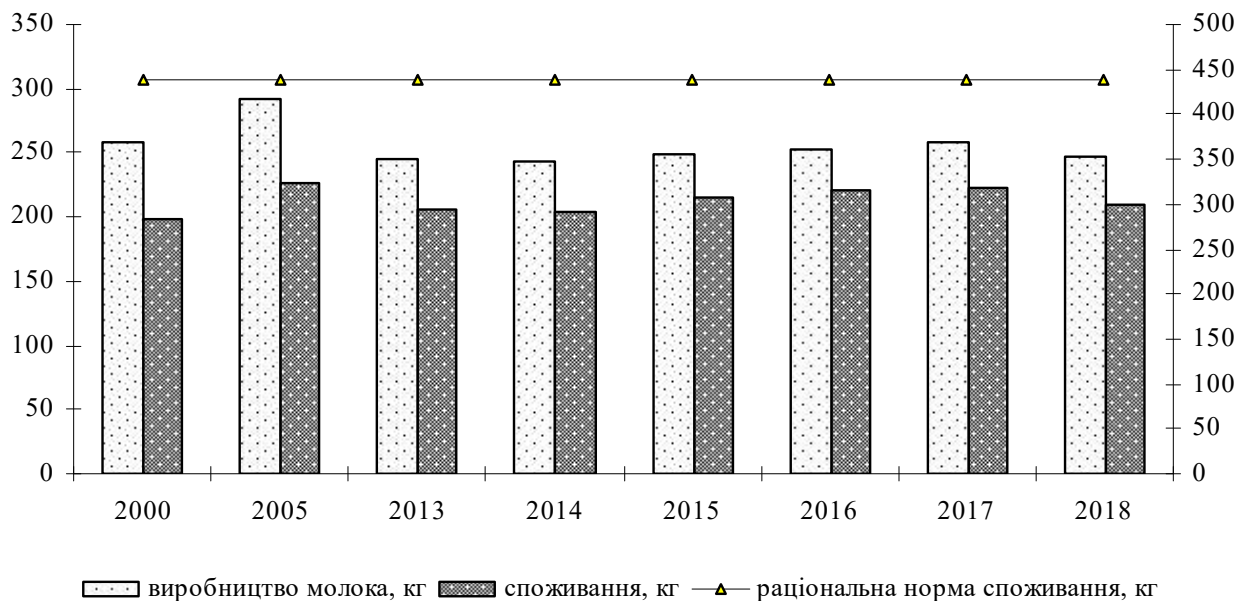

Рис. 3.17. Динаміка виробництва та споживання молока в розрахунку на 1 особу, кг*

*Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України.

Зазначимо, що перехід молочного скотарства до ринкових методів господарювання супроводжувався низкою негативних процесів, зокрема, різким послабленням державної підтримки, проявом диспаритету цін на молоко і засоби виробництва, низькою платоспроможністю сільськогосподарських товаровиробників,

зношеністю основних засобів та ін. Посилення прояву негативних чинників у галузі молочного скотарства зумовили ситуацію, за якою більшість сільськогосподарських підприємств – виробників молока за період здійснення аграрної реформи втратили свій технологічний, кадровий, матеріально-технічний і фінансовий потенціал, що визначає здатність сталого розвитку галузі та забезпечує конкурентоспроможність її продукції на внутрішньому і світових ринках. Отже, стабільне забезпечення населення молокопродуктами вітчизняного виробництва, досягнення продовольчої незалежності та економічної безпеки України нині розглядається як найважливіше стратегічне завдання, яке можливо виконати за умови стійкого й ефективного виробництва молока сільськогосподарськими підприємствами

З метою оцінки стійкості виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах і господарствах населення використовуємо розраховані значення критеріїв варіації, середньоквадратичного відхилення, коефіцієнтів варіації і стійкості. Аналіз рівня економічної стійкості сільськогосподарських підприємств молочного скотарства нами визначено в такій послідовності: побудова рівня ряду і ліній тренду; проведення вирівнювання ряду по лінії тренду; визначення відхилення від розрахованого значення; визначення квадрату відхилення і розрахунок середньоквадратичного відхилення; середнього значення і коефіцієнта коливання; коефіцієнта стійкості; порівняння одержаного результату з нормативним значенням.

Інтерпретацію коефіцієнтів стійкості відображено в табл. 3.6.

Таблиця 3.6

Інтерпретація коефіцієнта стійкості

Значення коефіцієнта стійкості	Характеристика змін
0,0–0,1	Абсолютно нестійкий стан, криза
0,1–0,25	Нестійкий, передкризовий стан
0,25–0,5	Розвиток з ознакою нестійкості
0,5–0,75	Розвиток наближений до стійкого
0,75–0,9	Стійке функціонування
0,9–1,0	Високий рівень стійкості функціонування

Джерело: розроблено автором.

Оцінювання стійкості сільськогосподарських підприємств молочного скотарства проведемо за показниками кількості поголів'я корів і валового надію молока. З метою деталізації поведінки сільськогосподарських товаровиробників здійснимо їх

класифікацію за темпами змін вищезазначених показників. Нами пропонується така класифікаційна ознака: інтенсивний темп спаду (від -4 і менше); середній темп спаду (від -4 до -(-2)); низький темп спаду (від -2 до 0); низький темп росту (від 0 до 2); середній темп росту (від 2 до 4); інтенсивний темп росту (від 4 і більше).

За результатами розрахунків вищезазначених показників спостерігаємо високий коефіцієнт стійкості за всіма показниками функціонування молочного скотарства в сільськогосподарських підприємствах і господарствах населення (табл. 3.7).

Таблиця 3.7

Розрахунок показників стійкості поголів'я корів і валового виробництва в сільськогосподарських підприємствах та господарствах населення

Показники	Середнє значення	Сума квадратів відхилень	Середнє квадратичне відхилення	V	Коефіцієнт стійкості	Середньорічний темп приросту (спаду)	Середньорічний темп приросту (спаду), %
Сільськогосподарські підприємства							
Середньорічне поголів'я, тис. гол.	583,0	178	13	0,023	0,977	0,964	-3,6
Валове виробництво молока, тис. т	2375,6	5584	75	0,031	0,969	1,026	2,6
Господарства населення							
Середньорічне поголів'я, тис. гол.	2015,5	2713	52	0,026	0,974	0,954	-4,6
Валове виробництво молока, тис. т	9020,1	30912	176	0,019	0,981	0,971	-2,9

Джерело: розраховано автором.

За обсягами валового виробництва молока виявлено середні темпи зростання виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах, водночас за кількістю поголів'я корів – середні темпи зниження. Це дає підстави для висновку про те, що у нинішніх умовах розвиток молочного скотарства відбувається за інтенсивним типом, оскільки забезпечується підвищення продуктивності корів. Очевидно, що підвищення ефективності виробництва молока у сільськогосподарських підприємствах сприятиме стійкості в умовах невизначеності й мінливості зовнішніх умов.

Характерною особливістю розвитку молочного скотарства у сільськогосподарських підприємствах є використання як засобу виробництва довгострокового біологіч-

ного активу й особливості інвестиційного процесу в молочному скотарстві з метою відтворення виробничого потенціалу, зокрема поголів'я корів. Так, протягом 2004–2018 рр. у структурі надходження тварин у стадо корів понад 70% займає приплід, що дає підстави для висновку про те, що більшість сільськогосподарських підприємств орієнтуються на відновлення поголів'я корів власними ресурсами (рис. 3.18).

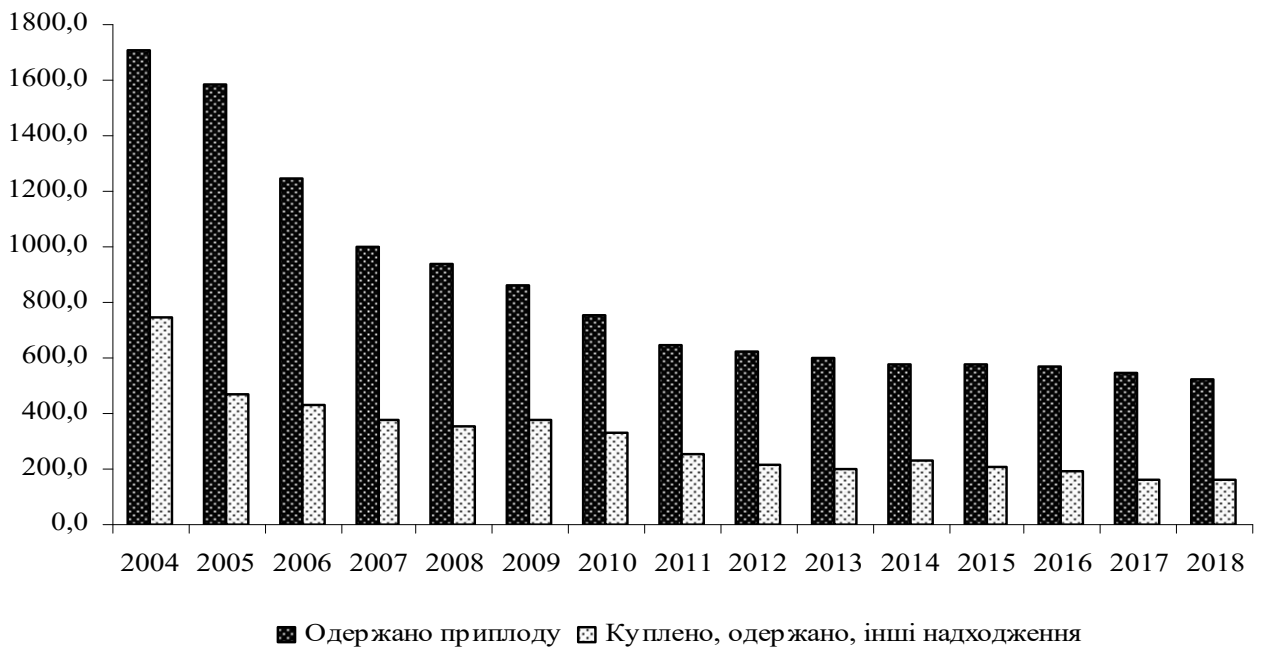

Рис. 3.18. Динаміка надходження сільськогосподарських тварин на оновлення молочного стада сільськогосподарських підприємств, гол*

*Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України.

Відносно невелика частка надходження корів з інших джерел свідчить про низькі можливості сільськогосподарських підприємств щодо формування інвестиційних ресурсів на відтворення поголів'я корів. Зазначимо, що придбають молодняк молочної продуктивності фінансово стійкі сільськогосподарські підприємства, які є складовими вертикально інтегрованих структур. Решта суб'єктів господарювання орієнтуються на власні ресурси, що унеможливорює призупинення зниження поголів'я корів в умовах зростаючого попиту на молоко.

На молочних фермах середній вік використання корів становить 3–5 років, а деяких високопродуктивних тварин – 8 років і більше. Це пояснюється тим, що ще не створено породних типів, добре пристосованих до жорсткої промислової технології. У зв'язку з цим для генетичного поліпшення молочного стада слід щорічно на 25–30 % оновляти його первістками, значну частину яких після перевірки вибраковуюють [193].

Важливим показником, який характеризує процес відтворення поголів'я корів, є структура стада сільськогосподарських підприємств – виробників молока. Структура стада – це співвідношення статевих і вікових груп у господарстві та комплексі у відсотках. Плануючи структуру стада в господарстві, необхідно враховувати такі чинники: рівень інтенсивності вирощування молодняку; строк виробничого використання маточного поголів'я; система відтворення стада (проста чи розширена) і темпи збільшення кількості худоби; вік уведення маточного поголів'я в експлуатацію. Зокрема, у підприємствах молочного напрямку із закінченим оборотом стада корови становлять 55–60 %, нетелі – 10–15 %, ремонтні телиці – 15–20, надремонтний молодняк – 10–15 % загального поголів'я [194].

За даними Державної служби статистики України в структурі поголів'я молочного стада сільськогосподарських підприємств протягом 1991–2018 рр. частка корів була на рівні 70–75 %, телиць від 1 року до 2 років та старше двох років – у межах 12–19 % (рис. 3.19).

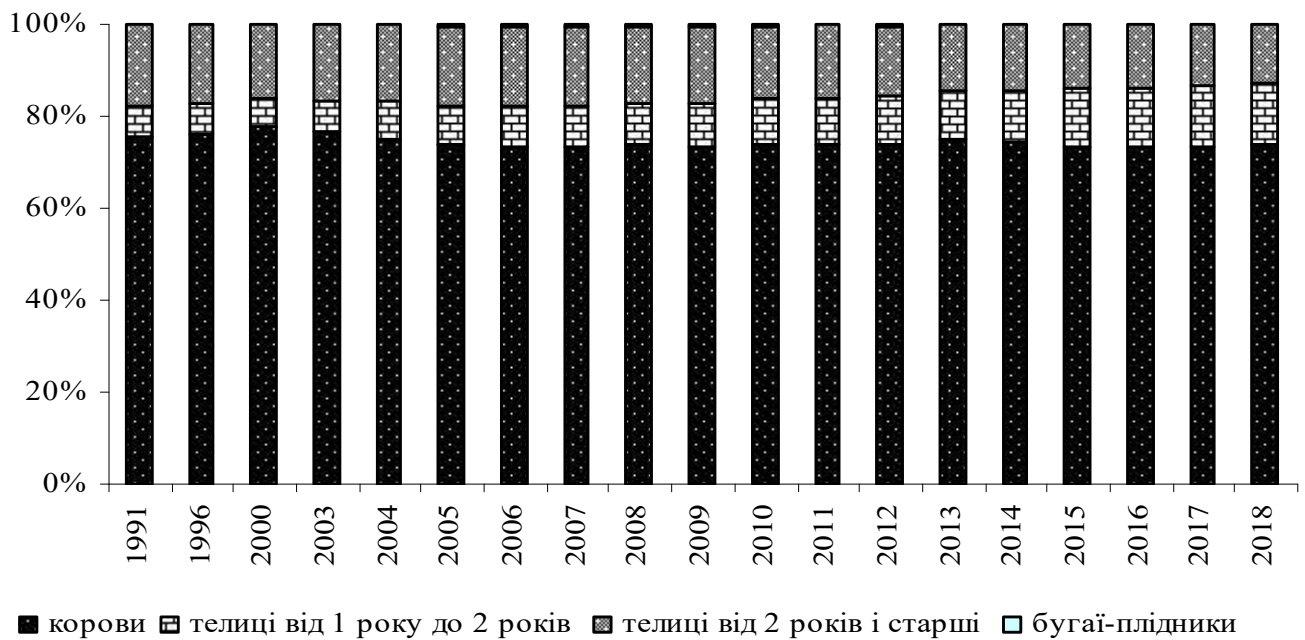

Рис. 3.19. Структура молочного стада сільськогосподарських підприємств, %*

*Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України.

Оцінюючи вихід телят на 100 корів у підприємствах корпоративного сектору аграрної економіки, встановлено, що за рахунок власних ресурсів сільськогосподарські підприємства не забезпечать навіть простого відтворення поголів'я дійного стада (рис. 3.20).

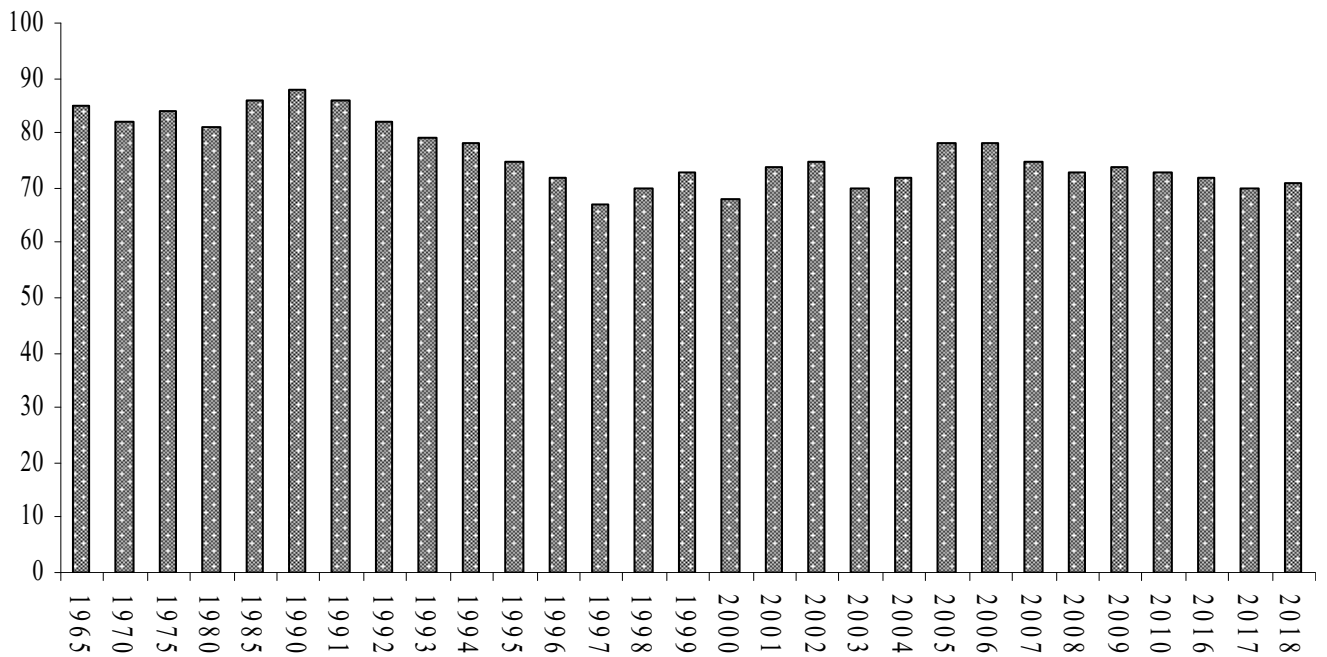

Рис. 3.20. Динаміка виходу телят на 100 корів в сільськогосподарських підприємствах, гол*

*Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України.

Упродовж 1965–2018 рр. показник виходу телят на 100 корів знижується, що є свідченням наявності певних проблем у відтворенні поголів'я корів у сільськогосподарських підприємствах. Дослідження вітчизняних науковців доводять, що для простого відтворення дійного стада цей показник має становити залежно від організаційно-технологічної структури виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах 85–90 телят, розширеного – понад 90 телят у розрахунку на 100 корів [195].

Встановлено, що у 2018 р. лише 6 %, або 152 господарства, мали показник виходу телят на 100 корів у межах 85–89 голів, понад 90 – 723 сільськогосподарських підприємства, або 28,5 % від загальної кількості виробників молока корпоративного сектору. Отже, є всі підстави вважати, що в оглядовій перспективі потенційно розвиватимуть галузь молочного скотарства лише 900 суб'єктів господарювання – виробників молока корпоративного сектору аграрної економіки.

За статистичними даними господарства населення залишаються провідними виробниками молока в Україні, однак і вони відчувають негативні тенденції зниження поголів'я корів та валового виробництва. Так, у господарствах населення спостерігаються прискорені темп спаду поголів'я корів, а для обсягів валового виробництва характерний середній темпи зниження валових надоїв.

Протягом 2006–2016 рр. поступово знижувалися обсяги споживання молока та молокопродуктів (у перерахунку на молоко), при скороченні частки ОСГ. Однак упродовж 2017–2018 рр. обсяги споживання молока сільськими домогосподарствами, що надходили від особистого селянського господарства, почали зростати (рис. 3.21).

Рис. 3.21. Обсяги споживання молока та молокопродуктів, що надходили від особистого селянського господарства та частка в загальному споживанні молокопродуктів (у перерахунку на молоко)*

*Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України.

Таку ситуацію можна пояснити, насамперед, проявом деструктивних явищ у суспільно-економічному житті країни. Так, у період масового безробіття на селі внаслідок кризових явищ особисте селянське господарство стало центром трудової активності працездатного населення, важливим джерелом постачання необхідних продуктів харчування і грошових надходжень. Як зазначає Т. Шанін: «До тих пір, доки основна маса нашого селянського населення перебуває в такому стані, коли мова йде не про заощадження, а про можливість добути хліб насущний.... У такому стані тільки общинне господарство може захистити селянина від убогості й бездомності, або в самій убогості – віддалити небезпеку голодної смерті» [196].

Нині більшість сільських домогосподарств – власників корів – орієнтуються на самозабезпечення та, по можливості, отримання доходів від реалізації лишків молока, що є однією із основних рис ведення особистого селянського господарства. Дані табл. 3.8 свідчать, що за аналізований період незначно збільшились обсяги реалізації молока – на 11,3%, при одночасному зниженні обсягів споживання

на 7,7% та використанні на корм – 6,3%, за загального зниження обсягів виробництва в сільських домогосподарствах. Ці закономірності свідчать про товарну орієнтованість більшості ОСГ, які виробляють молоко.

Власник особистого селянського господарства завжди орієнтується на самодостатність, економічну замкнутість. У даному випадку вагомим підґрунтям є традиція. Ризик для селянина допустимий лише в тих межах, які не ведуть до руйнації буття сім'ї через неврожаї й інші негаразди. Як наголошував О. Чаянов: «Селянське господарство існує при мінімальному звертанні до ринку, лише в міру утворення надлишкового продукту. Його головна мотивація – виробництво продуктів для родини...» [197].

Таблиця 3.8

**Виробництво та споживання молока в сільських домогосподарствах, кг
(у розрахунку на 100 домогосподарств)***

Рік	Обсяги виробництва протягом року		Напрями використання						Товарність, %
			Спожили, переробили, подарували		Згодували худобі, птиці		Продали, у т.ч. у переробленому вигляді		
	кг	%	кг	%	кг	%	кг	%	
2015	154293,09	100	59509,63	38,6	14138,37	9,2	80645,00	52,2	52,3
2016	155919,40	100	56556,67	36,3	13982,17	9,0	85380,37	54,7	54,8
2017	153010,78	100	56319,30	36,8	14111,98	9,2	82579,41	54	54,0
2018	159391,28	100	54942,52	34,5	13255,48	8,3	91193,28	57,2	57,2

*Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України.

Негативні тенденції щодо зниження поголів'я корів в особистих селянських господарствах матимуть прояв. Підтвердженням нашого припущення є незадовільна структура стада, де найбільшу частку займають корови (рис. 3.22). До того ж вона суттєво відрізняється в науково рекомендованій.

На думку вчених-аграрників, структура молочного стада в особистих селянських господарствах має бути такою: корів – 40–50 %, 10–12 % – нетелей, 10–12 % телиць понад 1 рік, 15–20 % – до року, 15–20 % – інші види. Щорічне вибракування корів повинно становити 20–25 %. Отже, перспективи розвитку молочного скотарства в особистих селянських господарствах простежуються такі самі, як і в сільськогосподарських підприємствах.

Оцінюючи стійкість господарств корпоративного сектору аграрної економіки та ОСГ – виробників молока, щодо прояву деструктивних явищ в економіці краї-

ни, можемо констатувати що останній є стійкішим, Наше переконання ґрунтується на тому, що особисті селянські господарства в структурі виробництва молока займали у 2018 р. 74,5 %.

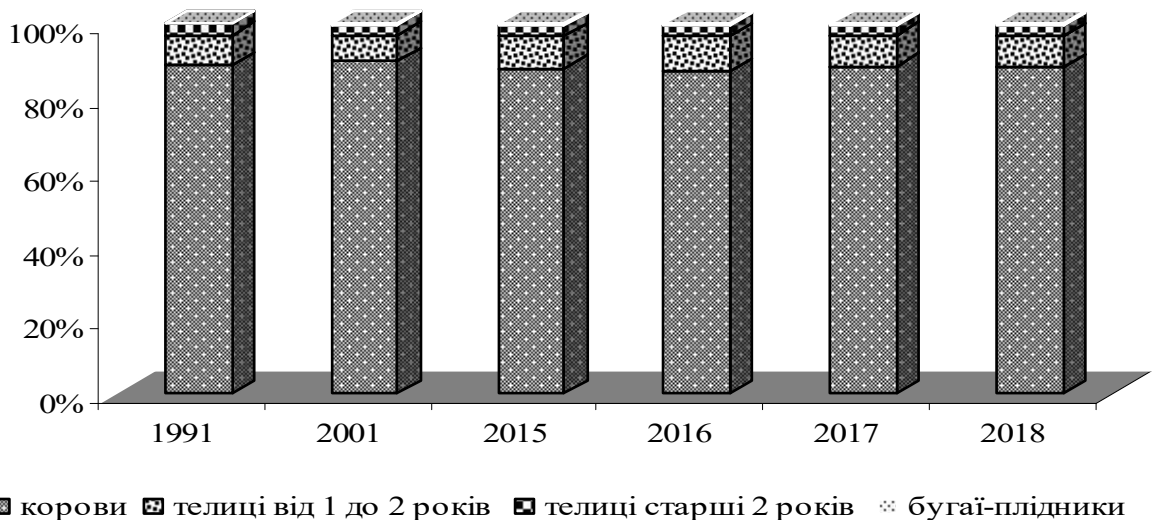

Рис. 3.22. Структура молочного стада в господарствах населення*

*Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України.

Подібну ситуацію трактував К. Маркс розглядаючи селян як товаровиробників: «виробництво яких не підлегле капіталістичному способу виробництва... Незалежний селянин або ремісник піддається роздвоюванню. Як власник засобів виробництва він є капіталістом, як працівник – своїм власним найманим робітником». Він, таким чином, як капіталіст сплачує самому собі заробітну плату й витягує прибуток зі свого капіталу, тобто експлуатує себе самого як найманого робітника й, у вигляді доданої вартості, платить собі самому ту плату, що праця змушена віддавати капіталу. Так само може трапитися, що він, як землевласник, сплачує собі ще деяку частину (ренду). Ця своєрідність селянського господарства дає дрібним власникам переваги в конкурентній боротьбі з великими організованими сільськогосподарськими підприємствами лише за умов кризового стану економіки країни. Ринкова ціна продукції капіталістичного господарства повинна містити в собі середню норму прибутку капіталіста, ренду землевласника й заробітну плату найманого робітника. Селянин може продавати свій товар дешевше, відмовляючись від прибутку й ренти, до мінімуму скорочуючи своє особисте споживання. Селянин господарює не заради максимізації прибутку, а «... головним чином заради безпосередніх засобів існування».... Абсолютною межею для нього як для дрібного капіталіста є лише заробітна плата,

що він сплачує сам собі. Поки ціна продукту покриває заробітну плату для нього, він буде обробляти свою землю – часто аж до тих пір, коли покривається лише фізичний мінімум заробітної плати» [198, С.3-4]. Цим Маркс пояснює відносну стабільність парцельних господарств і тим фактом, що «... у країнах з перевагою парцелярної власності ціна на хліб є нижчою, ніж у країнах з капіталістичним способом виробництва» [198, С.6].

По областях України спостерігається суттєва диференціація щодо стійкості виробництва молока та поголів'я корів у сільськогосподарських підприємствах та господарствах населення. Для більшості регіонів України характерний високий рівень значення коефіцієнта стійкості по валовому виробництву молока, за винятком господарств населення – Луганська область, сільськогосподарських підприємств – Закарпатська.

Здійснюючи типологізацію стійкості виробників молока за темпами зміни валових надоїв молока та поголів'я корів, можемо констатувати наступне: інтенсивні темпи зниження поголів'я корів характерні сільськогосподарським підприємствам – у 12 областях, господарствам населення – у 14, валового виробництва: господарства корпоративного сектору аграрної економіки – 5 регіонам, господарствам населення – 4.

У масштабах України досить чітко виявляються закономірності відомої моделі аграрної диференціації німецького економгеографа фон Тюнена, характерні світовому сільському господарству. Суть моделі – ринкове сільське господарство інтенсивно розвивається перш за все навколо великих міст і на родючих землях. З віддаленням від міст і родючих ґрунтів воно (господарство) майже прямо пропорційно зменшує свій потенціал, а в глибинних районах і зовсім сходить нанівець – там виживає лише економіка натуральних сімейних господарств [199].

Оцінюючи результати проведених розрахунків показників стійкості за поголів'ям і валовим виробництвом молока в сільськогосподарських підприємствах та господарствах населення, доходимо висновку, що першопричиною відмінності розрахованих значень є позитивна зміна продуктивності корів. Так, у сільськогосподарських підприємствах темпи зміни й величина середньодобових надоїв нівелювала негативне зниження поголів'я корів, чим забезпечила позитивне значення валового надою за останні 5 років. У господарствах населення із підвищенням продуктивності тварин дещо загальмувалися темпи зниження виробництва молока (рис. 3.23).

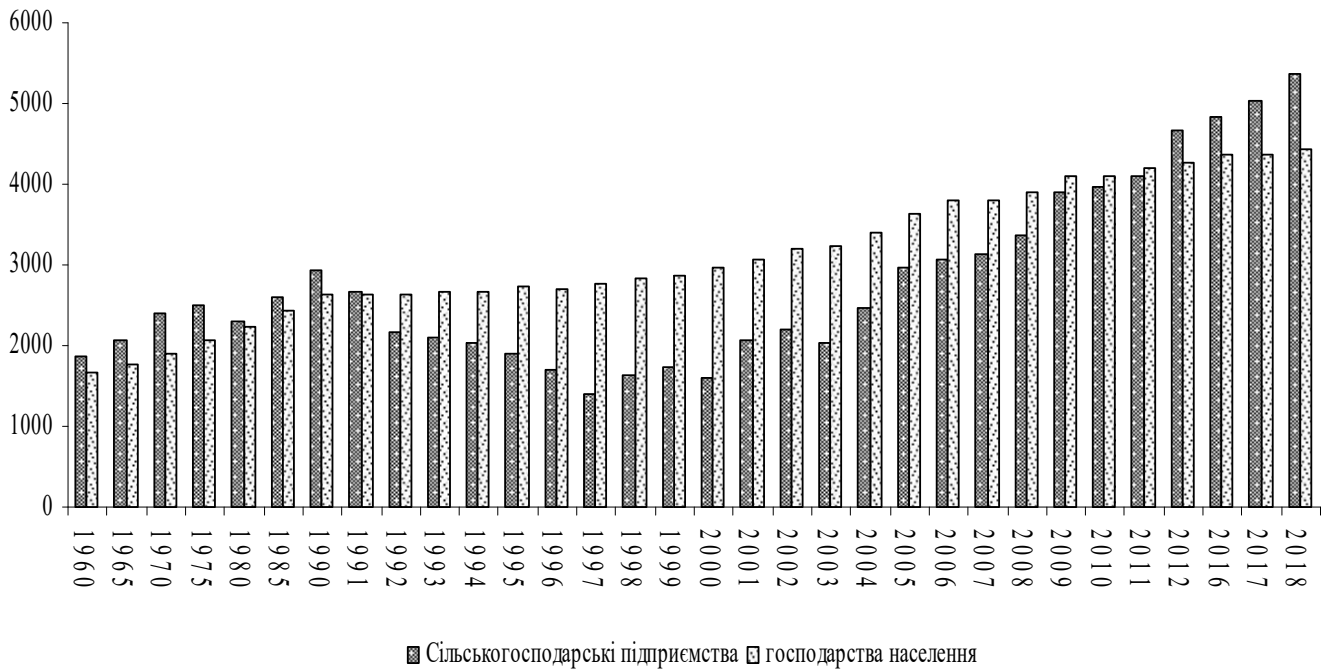

Рис.3.23. Динаміка продуктивності корів у сільськогосподарських підприємствах та господарствах населення*

*Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України.

Як свідчать результати дисертаційного дослідження, на протязі 1960–2015 рр. спостерігалось три періоди, які відображають певні закономірності коливання продуктивності корів у господарствах корпоративного сектору аграрної економіки: 1960–1990 рр. – збільшення середньодобових приростів за рахунок будівництва сучасних на той час молочних комплексів, обладнаних високотехнологічним устаткуванням, та високопродуктивної худоби. Крім того, в той час з метою морального і матеріального стимулювання працівників молочнотоварних ферм розгорнувся рух трьохтисячниць. Упродовж 1991–2003 рр. спостерігалася чітка тенденція до зниження продуктивності молока в сільськогосподарських підприємствах, що стало відображенням кризового стану молочного скотарства України. Від 2004 р. і по нинішній час триває процес відродження молочного скотарства в корпоративному секторі аграрної економіки за рахунок залучення інвестицій у створення високотехнологічних молочних комплексів, які використовують високопродуктивних корів та зорієнтовані на інтенсивний тип розвитку.

Як свідчать результати дисертаційного дослідження, протягом 2005–2018 рр. збільшується кількість сільськогосподарських підприємств, які забезпечують умови для отримання середньорічних надоїв понад 5000 кг. Так, їхня частка упро-

довж досліджуваного періоду зроста більш як удвічі і в структурі валового виробництва молока дані категорії господарств корпоративного сектору займали у 2018 р. більш ніж 70 % (додаток В. 3).

Дана обставина свідчить, що нині більшість суб'єктів господарювання впроваджують інтенсивні технології виробництва молока, що передбачає використання високопродуктивних корів молочного напрямку продуктивності, забезпечення збалансованої годівлі та високої якості молока.

Очевидно, що дефіцит молока на внутрішньому ринку, що стимулює до встановлення високих закупівельних цін, відіграє негативну роль у нарощуванні продуктивності корів у середніх і великих господарствах корпоративного сектору аграрної економіки (додаток В.4).

Дані додатку свідчать, що у 2007-му та 2018 рр. беззбиткове виробництво молока досягли підприємства із продуктивністю понад 2000 кг. За результатами дисертаційного дослідження, молочне скотарство такої категорії господарств характеризується низьким рівнем організації технологічного процесу та невисокою якістю одержаної продукції. Протягом 2007–2018 рр. чисельність другої групи середніх і великих сільськогосподарських товаровиробників знизилася майже в 4 рази.

Невизначеність подальшої перспективи виробництва молока в особистих селянських господарствах не стимулює до впровадження заходів інтенсифікації виробництва. Упродовж 2014–2018 рр. знижувалася частка сільських домогосподарств, які використовують племінних плідників, на 5,1 в.п., практикуючих штучне осіменіння – на 0,2 в.п. У цьому випадку необхідно також констатувати й нерозвиненість об'єктів інфраструктурного забезпечення тваринництва в особистих селянських господарствах (рис. 3.24).

Так, реформуванням Державної ветеринарної служби України також негативно позначилося відбилися на її прямих функціях – виконанні ветеринарного контролю. Так, за досліджуваний період зменшилася частка сільських домогосподарств, які використовують племінних бугаїв, залежно від площі землекористування. Так, у 2018 р. проти 2014 р. частка таких домогосподарств знизилася: у сільських домогосподарствах з площею землекористування до 0,5 га і менше – на 3 в.п., 0,51-1 га – 6,4 в.п., 1,01 га і більше – на 8,2 в.п. (рис. 3.25).

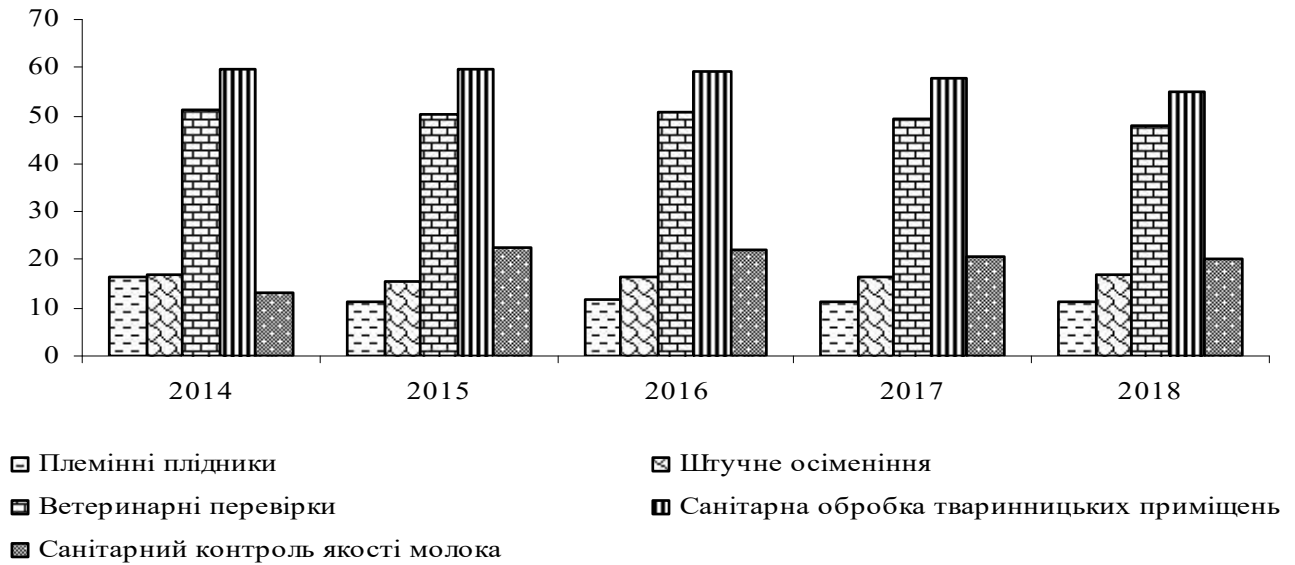

Рис. 3.24. Частка домогосподарств, у яких проводилися заходи з інтенсифікації виробництва молока, %*

*Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України.

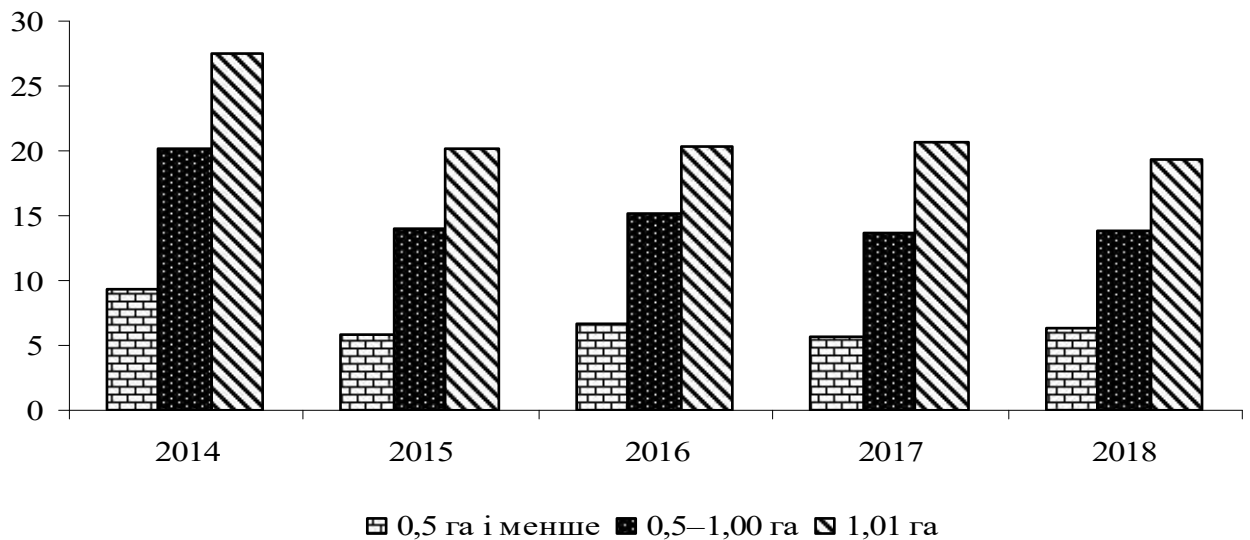

Рис. 3.25. Частка сільських домогосподарств, які використовують племінних бугаїв залежно від площі землекористування, %*

*Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України.

Подібна тенденція простежується в сільських домогосподарствах залежно від площі землекористування щодо застосування штучного осіменіння корів (рис. 3.26).

Так, частка сільських домогосподарств, де застосовують штучне осіменіння, у 2018 р. проти 2014 р. з площею землекористування до 0,5 га зросла на 0,3 в.п., 0,51–1,00 га – знизилася на 0,8 в.п., понад 1,01 га – на 0,5 в.п. Така ситуація свідчить, що молочне скотарство в ОСГ позбавлене відповідного ветеринарного су-

проводу, що не дає змоги повною мірою використати потенційні можливості до підвищення ефективності виробництва.

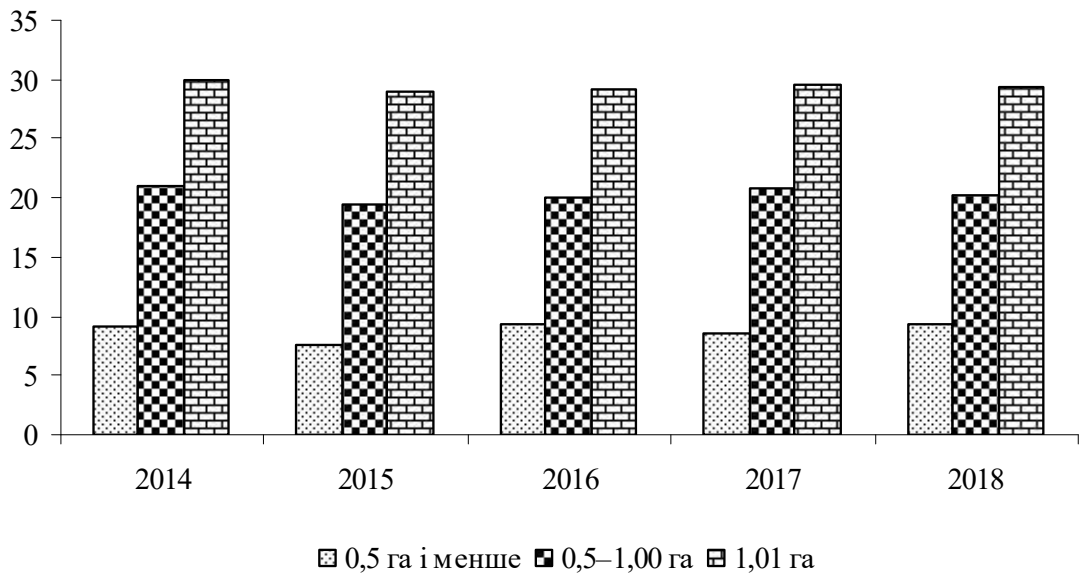

Рис. 3.26. Частка сільських домогосподарств, які застосовують штучне осіменіння, %*

*Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України.

Невизначеність перспектив особистих селянських господарств – виробників молока, а також реформування функцій ветеринарної служби зумовило скорочення охоплення сільських домогосподарств ветеринарними перевірками, упродовж 2014–2018 рр. частка домогосподарств, у яких проводяться ветеринарні перевірки, знизилася на 13,2 в.п. (рис. 3.27).

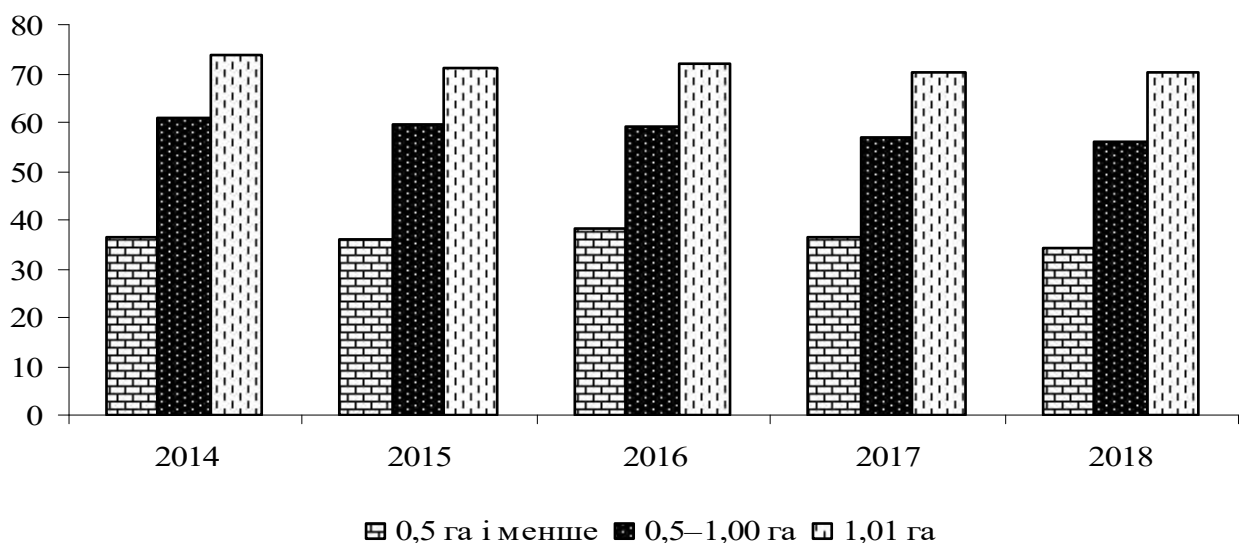

Рис. 3.27. Частка сільських домогосподарств, в яких здійснюються ветеринарні перевірки, %*

*Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України.

Зазначимо, що нині відсутнє надання для молочного скотарства в сільськогосподарських підприємствах послуг із осіменіння корів, що знаходяться у власності ОСГ, племінними плідниками. Також спостерігається негативна тенденція щодо проведення ветеринарних обробок приміщень, де утримують сільськогосподарських тварин (рис. 3.28)

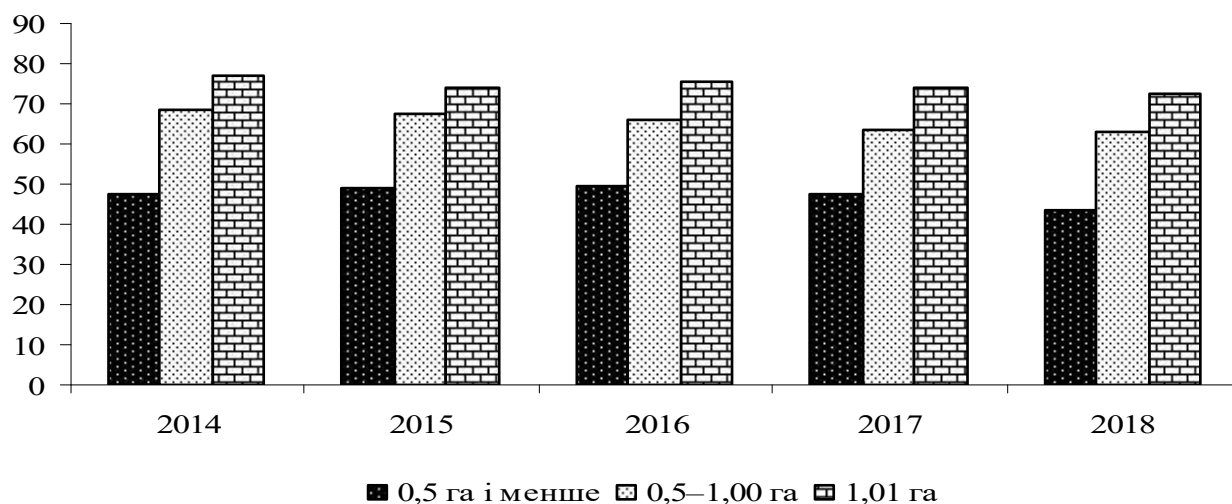

Рис. 3.28. Частка сільських домогосподарств, які здійснюють санітарну обробку тваринницьких приміщень, %*

*Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України.

Дані рис. 3.28 свідчать, що у 2018 р. порівняно з 2014 р. знизилася частка сільських домогосподарств, які проводять санітарну обробку приміщень: до 0,5 га – на 4 в.п.; 0,51–1,00 га – 5,3 в.п.; 1,01 і більше – на 4,1 в.п. Подібна ситуація простежується і щодо санітарного контролю якості молока (рис. 3.29).

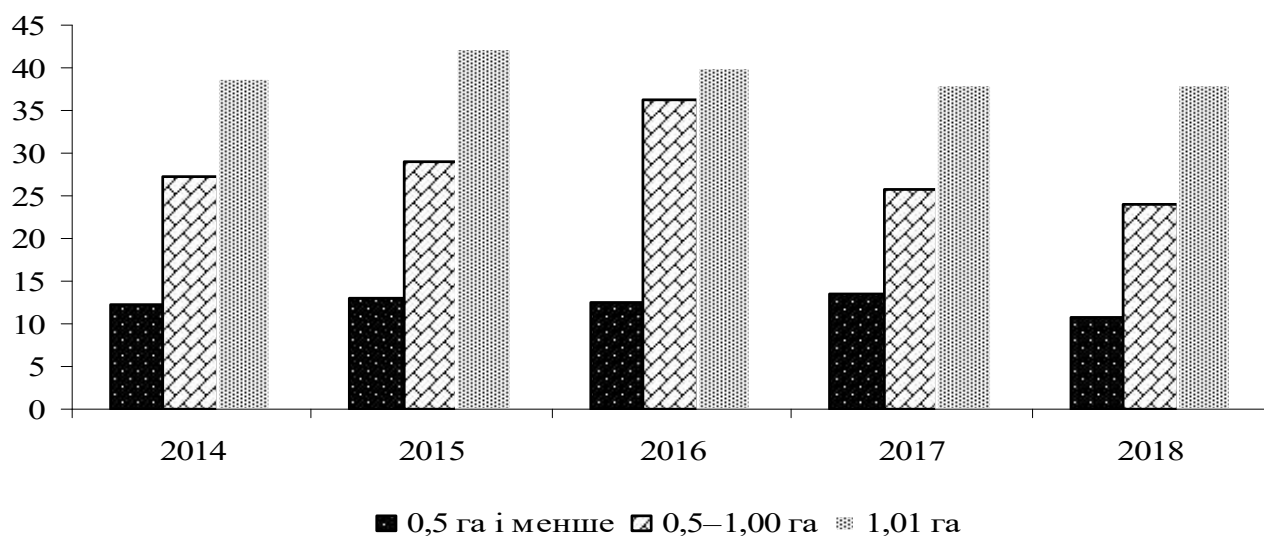

Рис. 3.29. Частка сільських домогосподарств, які здійснюють санітарний контроль якості молока, %*

*Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України.

Вважаємо, що однією із першопричин відмови від методів ветеринарно-санітарного забезпечення у господарствах населення є сільський консерватизм, характерних для дрібного товаровиробника. Фактично його сприйняття нововведень протягом століття суттєво не змінило, особливо в землеробстві. Сформована поколіннями система землеробства може бути недостатньо ефективною, але надійно гарантує постійний, хоча й мінімальний врожай. Будь-яка зміна у виробництві сільськогосподарської продукції збільшує ступінь підприємницького ризику.

На переконання Д.І. Менделєєва, «прогресивним» можна вважати те господарство, яке зберігає свою дієздатність у надзвичайних умовах». Якщо брати до уваги ситуацію, що склалася нині в сільському господарстві України, то це стосується особистих селянських господарств, з їх високою часткою ручної праці, застарілими технологіями та низьким рівнем технічного оснащення. Проте твердження, що прибутковість виробництва у дрібнотоварного виробника вища, ніж у великотоварного підприємства, не відповідає дійсності [200]. Про це свідчать проведені нами розрахунки, а також дослідження Каутського ще у ХІХ ст. Він зазначав: «Загалом ... дрібні фермери краще перенесли кризу, ніж великі, але це не є свідченням більшої дохідності дрібних ферм. Причина, на нашу думку, та, що дрібний господар одержує дарчу допомогу своєї сім'ї... Зазвичай ... уся сім'я дрібного фермера працює в його господарстві ... Діти одержують утримання і лише рідко певну поденну плату» [201].

Одним з основних показників, який характеризує стійкість виробництва молока в сільськогосподарських підприємств та враховує вплив факторів зовнішнього і внутрішнього середовища, є рівень рентабельності. Як свідчать результати досліджень протягом 1990–2015 рр. цей показник ефективності виробництва характеризується нестійкими тенденціями (рис. 3.30).

Вважаємо, що визначення даного показника є дещо суб'єктивним внаслідок особливостями формування собівартості виробництва та реалізації молока, особливо в умовах прояву інфляційних процесів в економіці країни. Одним із чинників, на думку вчених, що призводить до подібних коливань, є порушення паритету між вхідною і вихідною продукцією молочного скотарства господарств корпоративного сектору аграрної економіки (рис. 3.31) [202].

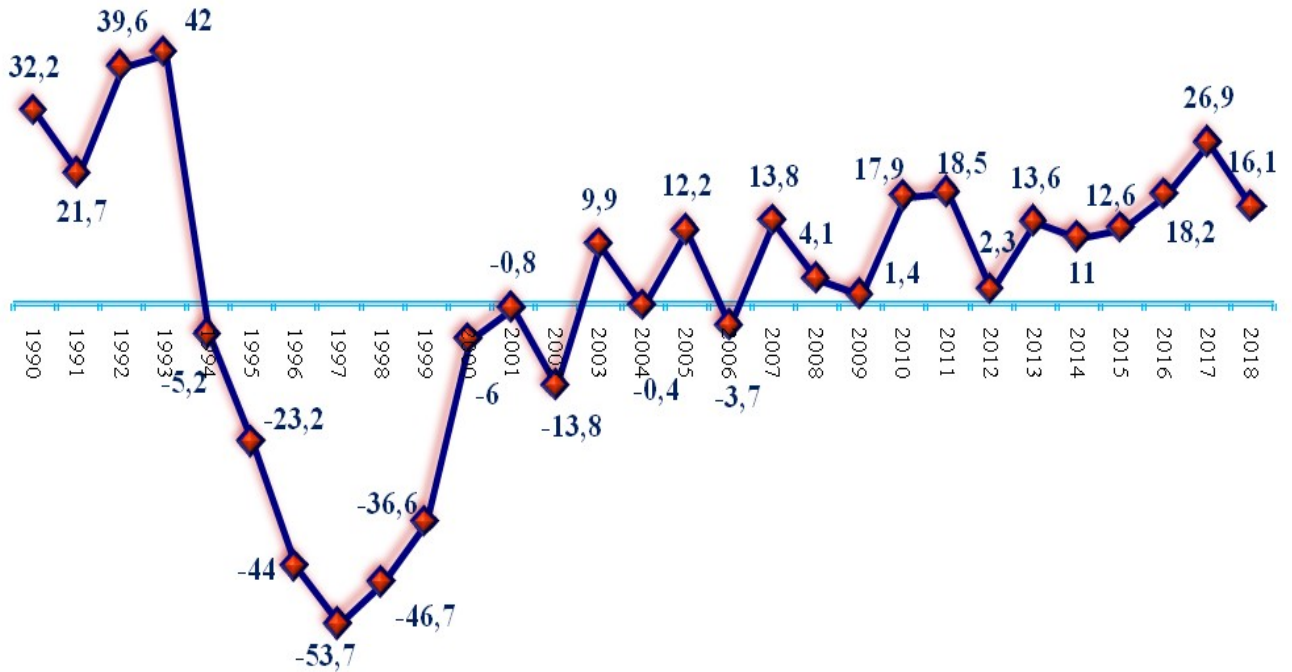

Рис. 3.30. Рівень рентабельності виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах, %*

*Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України.

Рис. 3.31. Динаміка індексу цін на вхідні ресурси та кінцеву продукцію молочного скотарства сільськогосподарських підприємств*

*Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України.

Останнім часом негативний вплив зростання цін комбикормів на витрати і прибутковність виробництва молока, отже, й на обсяги його виробництва, посилюється, що пов'язано з поглибленням розриву між рівнем інтенсифікації кормови-

робництва і динамікою виробництва молока. Нині галузь кормовиробництва в сільгосп підприємствах не дає змоги забезпечити в достатньому обсязі якісними грубими кормами високопродуктивних корів, що є однією з причин збільшення частки концентрованих кормів у структурі раціону, яка перевищила 50%.

Порівнюючи рівні індексів цін на вхідні матеріальні ресурси і молока з показником рентабельності, можемо стверджувати, що в умовах диспаритету неможливо досягти позитивних значень показника рентабельності. З метою диференційованого дослідження його показника при виробництві молока, вважаємо за доцільне проаналізувати рентабельність для малих, середніх і великих сільськогосподарських підприємств.

У середовищі науковців та практиків не склалися єдині позиції щодо переваг малого сільськогосподарського товаровиробника порівняно з великим і навпаки, як аргумента, що в більшості провідних країн світу основними виробниками молока є дрібні фермерські господарства. Так, у Нідерландах здебільшого в господарствах утримують понад 100 корів, а середній їх розмір становить близько 60 тварин [203].

За результатами порівняння рентабельності виробництва та реалізації молока встановлено, що у 2012 р. малі господарства з рівнем збитковості до 20 % реалізували понад 50 % всього молока, виробленого даною категорією сільськогосподарських підприємств, середні та великі – лише 11,8 %.

У 2018 р. найбільшу частку в структурі реалізації молока серед малих господарств займали суб'єкти підприємницької діяльності з рівнем рентабельності 0–10 %, середніх і великих – понад 30 % (табл. 3.9).

Дана обставина свідчить про більшу міру адаптування до ринкових умов середніх і великих сільськогосподарських підприємств за рахунок впровадження сучасних інноваційних технологій виробництва молока. Тобто, з економічного погляду альтернативи великотоварному виробникові сільськогосподарської продукції на даний час не існує. Як зазначав О. Чаянов, «...ми безумовно повинні визнати, що при інших умовах велике господарство завжди має перевагу перед господарством дрібним. Це – основний економічний закон і було б безглуздо його відкидати» [204]..

У великотоварному господарстві створено умови для використання високопродуктивної техніки, впровадження новітніх технологій і т. п. За А. Чупровим: «Основна перевага великого землеробського господарства, яка кидається в очі при порів-

нянні його з дрібним, полягає в можливості використання у виробництві різного виду машин, які економлять працю і поліпшують продукт» [205, С.23].

Таблиця 3.9

Групування за рівнем рентабельності виробництва молока у малих, середніх і великих сільськогосподарських підприємствах*

Показники	Групи за рентабельністю молока, %						
	до -20	від -20 до -10	від -10 до 0	0,1-10	10,1-20	20,1-30	більше 30
2012 р.							
Малі							
Частка в загальній кількості, %	9,8	5,2	19,8	29,0	13,7	7,3	15,2
Частка в структурі реалізації, %	50,2	7,5	6,7	16,8	6,5	5,8	6,5
Середні та великі							
Частка в загальній кількості, %	24,5	10,9	16,6	20,0	10,6	6,7	10,6
Частка в структурі реалізації, %	11,8	8,2	20,2	22,2	11,1	10,5	15,4
2018 р.							
Малі							
Частка в загальній кількості, %	4,4	3,2	27,1	28,6	13,8	6,4	16,7
Частка в структурі реалізації, %	1,5	1,2	16,9	33,2	11,9	12,6	22,8
Середні та великі							
Частка в загальній кількості, %	13,8	7,5	13,2	21,6	14,1	9,5	20,3
Частка в структурі реалізації, %	7,1	6,7	10,7	12,5	22,3	11,2	29,5

*Джерело: розраховано автором.

Однак надмірне укрупнення сільськогосподарських підприємств теж недоцільне, оскільки втрачаються їхні переваги порівняно з малими. В. Ленін відзначав, що «...перевага великого виробництва в землеробстві має місце лише до відомої межі... ці межі не однакові для різних галузей сільського господарства і при різних суспільно-економічних умовах» [206, С.18]. Викладене не втратило свого значення для нинішніх умов господарювання, оскільки розробити оптимальні розміри підприємств, ферм з урахуванням рівня інтенсифікації виробництва, наявності оснащеності відповідними засобами та матеріальними, трудовими, фінансовими ресурсами – означає знайти раціональну форму організації виробництва, підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції, підвищення ефективності і рентабельності виробництва. У висококонцентрованому суб'єкті господарюванні значно більше можливостей для широкого впровадження новітніх наукових досягнень, використання висококваліфікованих спеціалістів і керівників.

Для проведення детального аналізу стійкості сільськогосподарських підприємств – виробників молока з використанням принципів стійкості проведемо їх типологізацію за показником рентабельності протягом n -го періоду, який перевищує три роки. Такий підхід дозволить визначити вплив певної категорії господарств корпоративного сектору аграрного сектору на рівень стійкості молочного скотарства сільськогосподарських підприємств. Відповідно пропонується виділити такі категорії сільськогосподарських підприємств: прибутково стійкі – суб'єкти підприємницької діяльності, в яких протягом кожного року n -го періоду виробництво та реалізація молока були прибутковими; збитково стійкі – суб'єкти підприємницької діяльності, в яких протягом кожного року n -го періоду виробництво та реалізація молока були збитковими; змішано стійкі сільськогосподарські підприємств – суб'єкти підприємницької діяльності, в яких протягом n -го періоду, який перевищував три роки, виробництво та реалізація молока були як збитковими, так і прибутковими, тобто не характеризувався стійкістю кінцевих фінансових результатів.

Результати дисертаційного дослідження за період 2010–2018 рр. свідчать про зниження кількості збитково стійких сільськогосподарських підприємств – виробників молока майже втричі. Дана обставина пояснюється дією законів ринкової економіки (рис. 3.32).

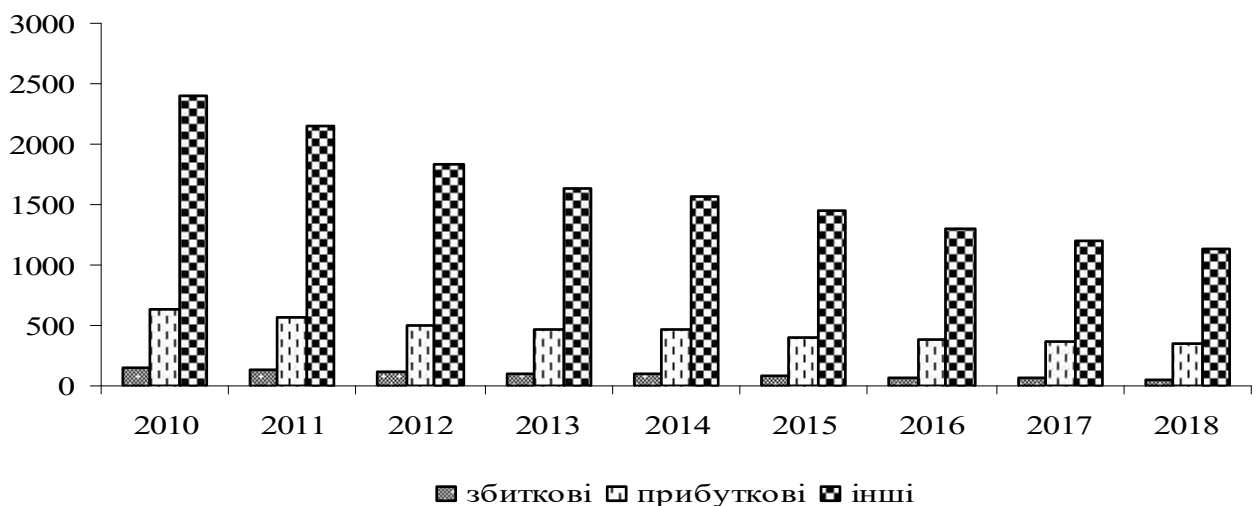

Рис. 3.32. Динаміка кількості прибуткових, збиткових і змішаних сільськогосподарських підприємств, од.*

*Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України.

Дані рис. 3.32 свідчать про зменшення кількості прибутково стійких господарств корпоративного сектору аграрної економіки майже вдвічі. Ця обставина

свідчить про процес реорганізації даної категорії сільськогосподарських підприємств і диверсифікацію їхньої виробничої діяльності. Крім того, відсутність чітких правил «гри» на внутрішньому ринку молока спричинює також прибутково стійких суб'єктів господарювання.

Зменшення кількості змішаних сільськогосподарських підприємств, на нашу думку, зумовлено відсутністю в деяких господарств перспектив подальшого виробництва молока через нестачу достатнього обсягу фінансових ресурсів для модернізації виробничих потужностей тощо. Однак велика кількість змішано стійких господарств дає підставу вважати про відсутність передумов для забезпечення стійкого розвитку молочного скотарства.

Необхідно зазначити, що в структурі сільськогосподарських підприємств за рівнем стійкості найбільшу частку займають змішані підприємства – майже 70% (рис. 3.33).

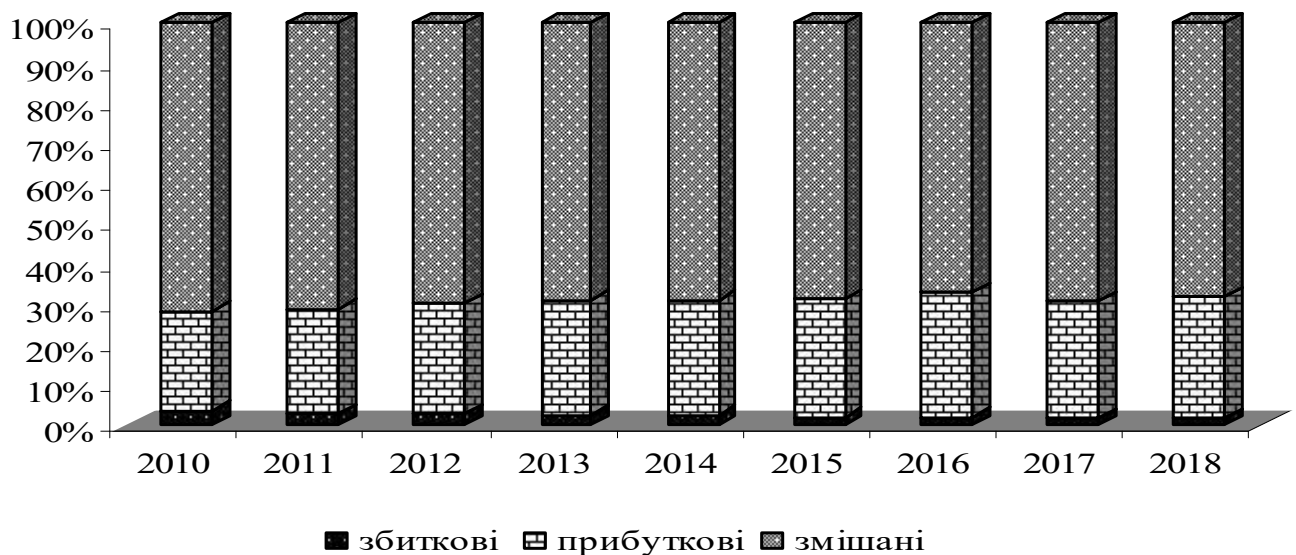

Рис. 3.33. Структура сільськогосподарських підприємств з виробництва молока за рівнем фінансових результатів*

*Джерело: побудовано автором.

Очевидно, що припинення діяльності даної категорії середніх і великих сільськогосподарських підприємств призведе до відчутного зменшення поголів'я корів і обсягів виробництва молока й не буде компенсовано прибутково стійкими господарствами через відсутність фінансових ресурсів для придбання корів і реконструкцію тваринницьких приміщень.

Протягом 2010–2018 рр. спостерігається суттєве зниження обсягів виробництва молока у збиткових суб'єктів господарювання – виробників молока. Ця обста-

вина пояснюється низькою конкурентоспроможністю молока за якісними та вартісними параметрами на внутрішньому ринку (табл. 3.10). Проте спостерігається майже дворазове нарощення виробництва молока в прибутково стійких господарств корпоративного сектору аграрної економіки, які практично компенсували зниження валового надою у збиткових сільськогосподарських підприємствах.

Таблиця 3.10

Динаміка виробництва молока у різних типах середніх і великих сільськогосподарських підприємствах*

Рік	Збиткові		Прибуткові		Змішані		Всього
	ц	у % до всього	ц	у % до всього	ц	у % до всього	
2010	473364	2,5	5514634	29,6	12632372	67,8	18620370
2011	392863	2,1	5678010	30,5	12531609	67,4	18602482
2012	382813	1,9	6320496	31,5	13376659	66,6	20079968
2013	320429	1,6	6620498	32,7	13295935	65,7	20236862
2014	319078	1,6	6619974	32,9	13188813	65,5	20127865
2015	325504	1,4	7851306	34,0	14923583	64,6	23100393
2016	315572	1,3	8318878	34,8	15253393	63,9	23887843
2017	313030	1,2	8980851	34,6	16633911	64,2	25927792
2018	261996	1,0	9035977	35,0	16523388	64,0	25821361

*Джерело: розраховано автором.

Високий рівень цін на молоко першого та вищого ґатунку забезпечив стрімке нарощення обсягів виробництва змішаних сільськогосподарських підприємствах протягом 2016–2018 рр. Проте певні коливання на світовому ринку молока, що негативно позначилися на рівні закупівельних цін в Україні, призвели до незначного зниження валового надою даною категорією сільськогосподарських підприємств у 2018 р. порівняно з 2017 р., що підтверджує мінливість цієї категорії господарств до перспектив розвитку молочного скотарства.

Проаналізуємо ефективність функціонування кожного типу сільськогосподарських підприємств – виробників молока. За період аналізу – 2010–2018 рр. виявлено поступове зниження кількості збитково стійких господарств, що відображає загальну закономірність.

Незважаючи на тривалу збитковість виробництва молока в даній категорії сільськогосподарських підприємств, спостерігається підвищення рівня продуктивності корів, що є свідчення впровадження ними методів інтенсифікації виробни-

цтва (табл. 3.11). Однак рівень середньодобових надоїв низький, що не дає змоги забезпечити прибуткове виробництво молока.

Таблиця 3.11

**Динаміка показників виробництва молока у збитково стійких
сільськогосподарських підприємствах***

Рік	Кількість господарств	Поголів'я корів, голів	Виробництво молока, ц	Надій від 1 корови, кг	Рентабельність молока, %	Припадає корів на 1 господарство, голів	Товарність молока
2010	158	20596	473364	2298	-39,2	130	77,4
2011	127	15373	392863	2556	-21,2	121	54,8
2012	112	14057	382813	2723	-23,3	126	65,6
2013	101	12747	320429	2514	-14,9	126	59,7
2014	93	12601	319078	2532	-14,9	135	60,0
2015	86	9487	325504	3431	-22,7	110	85,1
2016	71	9568	315572	3298	-12,4	135	83,8
2017	62	8735	313030	3584	-13,4	141	78,8
2018	51	7329	261996	3575	-12,3	144	86,8
2018 до 2010, %	32,3	35,6	55,3	155,5	26,9	110,8	9,4

*Джерело: розраховано автором.

Нами спостережено відносно невисокий рівень товарності молока та відсутність чітко вираженої динаміки значення досліджуваних показників у збиткових сільськогосподарських підприємствах, що свідчить про так звану другорядність галузі у цих господарствах. Окрім того, невисока концентрація поголів'я корів у розрахунку на 1 підприємство не сприяє орієнтації товаровиробників до впровадження сучасних інноваційних технологій виробництва молока. На нашу думку, не вбачається перспектив подальшого розвитку цієї категорії господарств. «Жебрацька забезпеченість знаряддями і нестерпна дорожнеча утримання їх – така доля дрібного виробництва. Для дрібного селянського господарства характерні тому високий рівень витрат виробництва і низька продуктивність праці» [207, С.375-376].

Незважаючи на суттєве зниження кількості прибутково стійких сільськогосподарських підприємств протягом 2007–2015 рр. спостерігається стійкість поголів'я корів, що є свідченням процесу поглинання та концентрації виробничих потужностей, що в подальшому призведе до монополізації ринку молока в Україні. Так, кількість корів у розрахунку на 1 підприємство зросла за період аналізу на 84,9 % – до 192 голів.

Процес концентрації поголів'я корів у прибутково стійких господарствах корпоративного сектору супроводжується технологічним переоснащенням, що позитивно позначилося на рівні продуктивності корів, який зріс протягом 2010–2018 рр. на 63,1 % (табл. 3.12).

Таблиця 3.12

Динаміка показників виробництва молока у прибутково стійких сільськогосподарських підприємствах*

Рік	Кількість господарств	Поголів'я корів, голів	Виробництво молока, ц	Надій від 1 корови, кг	Рентабельність молока, %	Припадає корів на 1 господарство, голів	Товарність молока
2010	636	143914	5514634	3832	31,0	226	86,5
2011	568	142287	5678010	3991	20,7	251	89,8
2012	501	140709	6320496	4492	13,2	281	90,3
2013	470	142385	6620498	4650	30,0	303	91,1
2014	463	142349	6619974	4651	30,0	307	91,1
2015	405	147172	7851306	5335	13,9	363	92,1
2016	383	151479	8318878	5492	27,0	396	92,5
2017	363	146149	8980851	6145	25,8	403	93,4
2018	346	144598	9035977	6249	21,9	418	93,5
2018 до 2010, %	54,4	100,5	163,9	163,1	-9,1	184,9	7,0

*Джерело: розраховано автором.

Як зазначав К. Маркс: «технічний прогрес сільського господарства сприяє витіснення дрібного господарства великим, яке в змозі застосувати складні сільськогосподарські машини і використовує переваги кооперації та поділу праці, а також переваги в області збуту і кредиту. В дрібному селянському господарстві неможливе застосування удосконалених знарядь і машин, і навіть примітивний інвентар повністю не використовується у вузьких рамках цього господарства»[208].

З посиленням концентрації молочного скотарства у сільськогосподарських підприємствах призводить зростає рівень товарності молока, що є свідченням поглиблення спеціалізації. Так, рівень товарності у період 2007–2015 рр. підвищився на 7 в.п.

Більш детально дослідимо особливості функціонування економно змішаних сільськогосподарських підприємств, оскільки від дієвості стратегічних і тактичних управлінських рішень їхнього менеджменту залежить достатність рівня забезпечення населення молоком та молоко продукцією (табл. 3.13).

**Динаміка показників виробництва молока у змішано стійких
сільськогосподарських підприємствах***

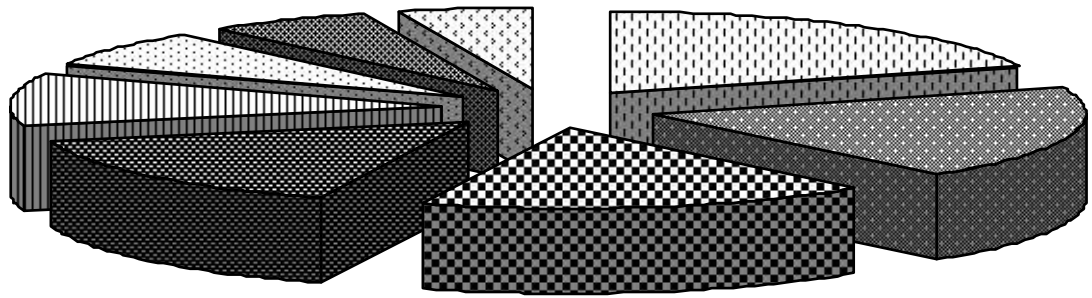
Рік	Кількість господарств	Поголів'я корів, голів	Виробництво молока, ц	Надій від 1 корови, кг	Рентабельність молока, %	Припадає корів на 1 господарство, голів	Товарність молока, %
2010	2440	422555	12632372	2990	10,6	173	82,9
2011	2172	392527	12531609	3193	-1,2	181	87,1
2012	1848	359274	13376659	3723	-2,6	194	88,2
2013	1598	347003	13295935	3832	13,5	217	89,4
2014	1550	335909	13188813	3926	13,4	217	90,8
2015	1462	343398	14923583	4346	-1,8	235	91,9
2016	1309	329239	15253393	4633	8,5	252	92,1
2017	1217	353271	16633911	4709	4,9	290	93,1
2018	1146	328961	16523388	5023	8,7	287	93,3
2018 до 2010, %	47,0	77,9	130,8	168,0	-1,9	165,9	+10,4

*Джерело: розраховано автором.

Дані табл. 3.13 свідчать, що за період 2010–2018 рр. спостерігалася позитивна тенденція до нарощення обсягів виробництва молока на 30,8 %, за рахунок підвищення продуктивності сільськогосподарських тварин – на 68 %, що дало змогу компенсувати зниження поголів'я корів на 22,1 %. Варто відзначити, що упродовж останніх трьох років спостерігається позитивний рівень рентабельності виробництва молока в даній категорії сільськогосподарських підприємств, що досягнуто впровадженням інтенсивних технологій виробництва молока.

За досліджуваний період спостережено процес концентрації виробничих ресурсів у молочному скотарстві та підвищення рівня товарності молока. Так, кількість корів у розрахунку на 1 господарство зросла на 114 голів, а рівень товарності – на 10,4 в.п., що свідчить про пріоритетність виробництва молока в даній категорії сільськогосподарських підприємств.

Нами встановлено, що у групі змішаних підприємств молочного скотарства найбільшу частку займають сільськогосподарські підприємства, які були упродовж одного та двох років збитковими – майже по 20 %, а найменшу частку – господарства, які були збитковими протягом 7 і 8 років (рис. 3.34). Вважаємо, що саме дві останні групи сільськогосподарських підприємств, які тривалий період часу були збитковими, є потенційними суб'єктами, які припинять виробництво молока.

▣ 1 рік ■ 2 роки ▣ 3 роки ▣ 4 роки ▣ 5 років ▣ 6 років ▣ 7 років ▣ 8 років

Рис. 3.34. Структура змішаних сільськогосподарських підприємств за тривалістю збитковості молока, %*

*Джерело: побудовано автором.

Для більш обґрунтованих висновків щодо перспектив розвитку молочного скотарства у збиткових сільськогосподарських підприємствах проведемо детальніший аналіз основних показників (додаток В.5).

Вважаємо, що у довгостроковій перспективі мають можливість зберегти свою діяльність господарства першої і частково другої групи, за умови підвищення рівня продуктивності корів до 6500–7000 кг.

За вище наведеним підходом до визначення стійкості сільськогосподарських підприємств з виробництва молока здійснимо типологізацію особистих селянських господарств. В основу її взято концентрацію поголів'я корів на 1 сільське домогосподарство та рівень товарності, які нами було визначено за анкетним обстеженням. Відповідно до обраних критеріїв виділено такі типи ОСГ: споживчі (1 корова), споживчо-товарні (2 корови), товарно-споживчі (3 корови), товарні (4 корови). Як свідчать результати проведених досліджень, у споживчих і споживчо-товарних ОСГ спостерігається високий рівень стійкості, водночас у товарно-споживчих і товарних можна визначити стійке функціонування (табл. 3.14).

Наведені розрахунки у табл. 3.14 свідчать, що залежно від темпів приросту чи спаду значень досліджуваних показників можна виявити певні залежності: для перших 3-х груп залежно від зміни поголів'я характерний інтенсивний темп спаду обсягів виробництва молока, четвертої групи – інтенсивний темп росту.

Залежно від зміни частки в загальній структурі домогосподарств, які утримують корів, перші дві групи характеризуються низьким темпом спаду обсягів

виробництва молока; третя – низьким темп росту; четверта – інтенсивним темпом росту. Дана обставина пояснюється тим, що в умовах дефіциту молока на внутрішньому ринку товарні особисті селянські господарства мають можливість частково його покрити, реалізуючи вироблену продукцію на роздрібних продовольчих ринках або об'єднавшись у кооператив – переробним підприємствам.

Таблиця 3.14

Розрахунок показників стійкості по типах особистих селянських господарств*

Показники поголів'я	Середнє значення	Сума квадратів відхилень	Середнє квадратичне відхилення	V	Коефіцієнт стійкості	Середньорічний темп приросту (спаду)	Середньорічний темп приросту (спаду), %
1 голова	1067,1	2126	46	0,043	0,957	0,927	-7,3
2 голови	567,7	489	22	0,039	0,961	0,935	-6,5
3 голови	153,5	372	19	0,126	0,874	0,955	-4,5
4 голови і більше	227,1	3528	59	0,261	0,739	1,205	20,5
Частка господарств, які утримують:							
1 голову	52,6	4,0	2,0	0,038	0,962	0,972	-2,8
2 голови	28,0	1,2	1,1	0,039	0,961	0,980	-2,0
3 голови	7,7	0,7	0,8	0,109	0,891	1,001	0,1
4 голови і більше	11,7	7,6	2,8	0,236	0,764	1,263	26,3

*Джерело: розраховано автором.

Вважаємо, що в умовах стабілізації економіки країни очевидною є тенденція до поступового зменшення кількості домогосподарств із поголів'ям від 1 до 3 голів. За умови наявності постійного місця роботи члени домогосподарства фізично не зможуть утримувати сільськогосподарських тварин. В даному випадку доречно навести цитату К. Маркса: «Дрібна земельна власність, за своєю сутністю, виключає: розвиток суспільних продуктивних сил праці, суспільні форми праці, суспільну концентрацію капіталу, скотарство у великих розмірах, все більше і більше використання науки...» [209, С.205].

Важливим напрямом дослідження стійкості сільськогосподарських підприємств з виробництва молока є їхня спеціалізація. Зазначимо, що нині науковці не дійшли до спільної думки щодо впливу спеціалізації на забезпечення високої стійкості суб'єктів господарювання. Як свідчать результати проведених досліджень, найбільшу частку в структурі реалізації молока серед малих товаровиробників займали ву-

зко- та моноспеціалізовані сільськогосподарські підприємства; серед середніх і великих – багатогалузеві суб'єкти підприємницької діяльності (табл. 3.15).

Таблиця 3.15

**Групування малих, середніх і великих сільськогосподарських підприємств
за рівнем спеціалізації виробництва молока (%)***

Підприємства	Групи за часткою молока у структурі товарної продукції, %						
	до 5	5,1-10	10,1-25	25,1-50	50,1-75	75,1-99,9	100%
2014 р.							
Малі							
Частка в загальній кількості, %	6,8	6,2	19,4	22,6	17,5	14,8	12,7
Частка в структурі реалізації, %	1,9	1,7	9,6	8,4	14,7	15,3	48,4
Рентабельність, %	-5,9	1,9	17,3	7,1	-2,1	-3,7	-29,3
Середні та великі							
Частка в загальній кількості, %	20,1	14,6	29,1	26,0	7,4	2,3	0,5
Частка в структурі реалізації, %	6,5	8,7	33,5	36,3	12,6	2,1	0,3
Рентабельність, %	-9,0	-8,4	-1,0	6,6	12,5	10,7	3,9
2018 р.							
Малі							
Частка в загальній кількості, %	11,6	4,2	14,5	18,4	21,2	15,0	15,1
Частка в структурі реалізації, %	5,1	3,7	18,1	25,6	15,0	23,0	9,5
Рентабельність, %	23,2	5,4	13,9	18,1	26,8	10,6	3,4
Середні							
Частка в загальній кількості, %	23,7	16,4	30,4	19,5	6,4	2,8	0,8
Частка в структурі реалізації, %	9,8	13,3	26	31,3	13,3	3,2	3,1
Рентабельність, %	1,4	1,7	11,3	18,4	16,9	-12,3	181,0

*Джерело: розраховано автором.

Проте, в 2018 р. щодо малих господарств корпоративного сектору ситуація суттєво змінилася – найбільшу частку в структурі реалізації займали багатогалузеві господарства. Необхідно зазначити високий рівень рентабельності у моноспеціалізованих середніх і великих сільськогосподарських підприємств у 2018 р. (господарства 7 групи). Отже, можна зробити висновок про те, що спеціалізація виробництва молока сприяє підвищенню економічної ефективності.

Оцінюючи рівень стійкості виробництва молока в господарствах населення та сільськогосподарських підприємствах, можна констатувати високе значення показників стійкості. Дана обставина свідчить про низький рівень реакції суб'єктів господарювання на зміну внутрішнього та зовнішнього середовища їх функціонування. Проте тенденції зниження поголів'я корів у всіх категоріях това-

ровиробників є похідною несприятливих умов функціонування молочного скотарства в середині 90-х років минулого століття.

Таким чином, за результатами проведеного аналізу можна зробити висновок, що перевагами і стійкістю володіють як великі, так і малі господарства (та проміжні між ними), а також особисті селянські господарства, тому важливо виявити, за рахунок яких факторів досягаються високі показники, які характеризують фінансово-господарську діяльність суб'єктів господарювання. Беззаперечною є роль усіх факторів виробництва: праці, землі та капіталу в забезпеченні економічної стійкості товаровиробників, однак у нинішні умовах виділяють також фактор підприємницької здатності менеджменту суб'єктів господарювання агробізнесу незалежно від їх соціального статусу і розмірів виробництва.

3.4. Вплив державної підтримки на забезпечення стійкості сільськогосподарських підприємств з виробництва молока

Молочне скотарство в Україні є провідною і найбільш складною підгалуззю тваринництва, має специфічний характер, що виявляється в наступному: молоко і молочні продукти споживаються всіма віковими групами населення незалежно від рівня його доходів; виробництво молока здійснюється практично у всіх регіонах країни незалежно від природних умов; сезонності виробництва продукції молочного скотарства; молоко належить до категорії швидкопсувних продуктів, вимагає практично негайної переробки; широкому ареалі виробництва, переробки, споживання молока продукції; підвищення вимог до її якості, розробки відповідних стандартів якості сировини і готової продукції в частині дотримання необхідних умов виробництва, транспортування, переробки, упаковки та реалізації; молочне скотарство належить до категорії капіталомістких підгалузей, виробництво в яких супроводжується різними видами ризиків [210].

На підставі узагальнення зарубіжного досвіду та вітчизняної практики встановлено, що державна підтримка може спрямовуватися як на нарощення обсягів виробництва молока, так і на їх обмеження (додаток В.6). Так, в умовах перевиробництва запроваджується система квотування, контроль за ринковими цінами, доплати за зниження обсягів виробництва. З метою стимулювання виробництва мо-

лока запроваджується система економічних і адміністративних стимулів у вигляді доплат, податкових пільг, тощо.

На наше переконання, враховуючи сучасний стан та тенденції розвитку молочного скотарстві України, заходи державної підтримки повинні бути спрямовані на нарощення обсягів виробництва, головним чином у господарствах корпоративного сектору аграрної економіки.

Як свідчать результати дисертаційного дослідження, інструменти цінового регулювання не набули належного поширення. Упродовж 1991–2015 рр. вони використовувалися лише нетривалий час. Орієнтація на ринки країн СНД, зокрема Росію, не вимагало від органів державної влади суттєвих витрат на просування вітчизняної молокопродукції на їхні внутрішні ринки. Проте, протягом 2014–2016 рр. через певні об'єктивні і суб'єктивні обставини експорт молокопродуктів у Росію припинився. Експорт у країни ЄС ускладнений, передусім через низьку якість молкосировини.

З метою реагування на зміну цін на молоко і молокопродукти протягом 1991–2015 рр. товарні інтервенції основних видів продукції молокопереробки, поширені в провідних країнах світу, не здійснювалися через обмеженість їх у державному резерві. Водночас сире молоко не може бути об'єктом державних інтервенцій взагалі, оскільки воно є продуктом із нетривалим життєвим циклом, тому його запаси не можуть бути сформовані фізично.

У період 1991–2015 рр. в Україні використовували й інші методи цінового регулювання виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах, зокрема встановлення мінімальних закупівельних цін. Це досвід Білорусі та в минулому країн ЄС.

Нині в сільськогосподарських підприємствах–виробниках молоко закуповують переробники за значно вищими цінами, ніж в інших країнах. В основному це зумовлено значною конкуренцією між молокопереробними підприємствами за сировину в умовах загального зниження обсягів виробництва молока в Україні.

Проте, у 2005–2006 рр. рівень закупівельних цін на молоко був низьким, що призводило до збитковості виробництва молока навіть у високотехнологічних сільськогосподарських підприємствах. У період 2007–2011 рр. уряд продовжував встановлювати мінімальні ціни, але тільки як «рекомендовані» для переробників. У 2012 р. державні органи повернулися до практики обов'язкових мінімальних цін на сире молоко [211].

Заслуговує на увагу досвід Білорусі щодо встановлення мінімальних закупівельних цін, які визначаються адміністративно та на рівні, що дає змогу сільськогосподарським підприємствам отримувати прибуток та здійснювати розширене відтворення. Однак це не стимулювало сільськогосподарські підприємства до технічного переозброєння, реконструкції, модернізації виробничого потенціалу молочного скотарства. Свідченням цього є відносно низький рівень інтенсифікації технологічних процесів у молочнотоварних комплексах, що позначилося на зниженні темпів росту валових надоїв молока [212].

Отже, державна підтримка ціни в нинішньому стані може й не забезпечити економічну стійкість виробників і створити умови до зростання у галузі. По-перше, мінімальні ціни ще більше підвищать закупівельні ціни, що призведе лише до погіршення конкурентоспроможності всього ланцюга поставок молочної продукції. По-друге, державний контроль над цінами – це не системний підхід, а політично вмотивований інструмент «ручного» управління. Більшість законодавчих актів було прийнято на передодні парламентських виборів, а її основною метою, очевидно, була політична мотивація великої кількості сільських домогосподарств, які виробляють близько 80% від обсягів молока в Україні. По-третє, встановлення фіксованих мінімальних цін, зокрема на молоко 2-го ґатунку, призвело до суттєвих викривлень, коли рівень закупівельних цін у деяких регіонах України перевищував вартість молока 1-го ґатунку. Ця обставина спричинила втрату мотивації щодо підвищення якості продукції. По-четверте, запровадження мінімальних цін на молоко забезпечить функціонування особистих селянських господарств і малих сільськогосподарських підприємств лише в короткостроковій перспективі. У середньостроковій перспективі сільськогосподарські підприємства відновлять свої позиції на ринку, тому що вони можуть забезпечити: а) вищу якість і б) нижчі транзакційні витрати. Підтвердженням цьому має бути те, що частка господарств корпоративного сектору аграрної економіки в структурі надходження молока на переробні підприємства в 2015 р. була на рівні 65 %. По-п'яте, встановлення мінімальних закупівельних цін негативно вплине на рентабельність переробних підприємств. Це призведе до монополізації внутрішнього ринку молокопродуктів унаслідок закриття малих молокопереробних підприємств, які не можуть тривалий час працювати в умовах низької маржина-

льності. Поступово така ситуація спричинить зростання цін на молочну продукцію, що негативно позначиться на конкурентоспроможності вітчизняного продукту на зовнішніх ринках. Крім того, від монополізації й подальшого подорожчання зазнають втрат споживачі.

Незважаючи на низький ефект від запровадження мінімальних цін на молоко в 2015 р., Верховна Рада України ухвалила в першому читанні проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державного регулювання закупівельної ціни на молоко та підтримки села» (№ 2089). Законопроектом пропонується доповнити Закон «Про молоко та молочні продукти» статтею 16-1 «Державне регулювання закупівельної ціни на молоко» [213].

Згідно з цією статтею держава встановлює мінімальну закупівельну ціну на незбиране сире товарне молоко в розрахунку за 1 кг (без урахування податку на додану вартість) для молока 2-го гатунку – 4 гривні, при цьому закупівельна ціна на цю категорію незбираного сирого товарного молока встановлюється для всіх виробників молочної сировини та молока – юридичних осіб незалежно від форми власності, фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності, особистих селянських господарств, фізичних осіб, які утримують корів, овець, кіз, буйволиць, кобил і виробляють молочну сировину та молоко.

Зазначимо, що у країнах ЄС молоко, еквівалентне за якістю українському молоку 1–2 гатунку, взагалі заборонено приймати на харчову переробку. Крім того, в країнах Балтії ціни на якісне молоко становлять 22–25 євроцентів за 1 кг, тобто на рівні із цінами на аналогічне молоко в Україні (клас екстра) [214]. Очевидно, що у нинішніх умовах парламент має приймати такі законодавчі акти, які б забезпечили умови для нарощення виробництва молока та відповідали європейським стандартам якості. Нині в науковому середовищі не досягнуто єдиної думки по вибору оптимального варіанта державного субсидування виробників молока. З-поміж пропонованих варіантів розглядаються кілька: на 1 га землі; на 1 голову худоби; на 1 кг молока; компенсація відсотків по кредитах.

Розглянемо ці варіанти державної підтримки з позиції забезпечення ефективності та конкурентоспроможності молочного скотарства України. Так, за рівнем державних субсидій на 1 га наша країна відчутно поступається європейським державам. Наприклад, в Україні на 1 га витрачається 25 євро, а в Греції – 709 єв-

ро. Враховуючи прозорість механізму нарахування та сплати зазначений вид державної підтримки є основним у країнах ЄС. Проте він не буде сприяти збільшенню виробництва молока в сільськогосподарських підприємства, оскільки даний вид дотації орієнтуватиме на виробництво продукції рослинництва [215].

Дотації на 1 корову сприяють збереженню поголів'я, але не створюють стимулів для підвищення продуктивності тварин. В Італії державна допомога фермеру відповідно становить 31–39 євро на корову, в Іспанії – 61–142, у Литві – 82, у Чехії – 126, у Словаччині – 201 євро, на Мальті – 244 євро, в Угорщині – 300 євро на корову [216]. Для порівняння, у 2014 р. обсяг прямої бюджетної підтримки молочного скотарства становив в Україні близько 6 євро на корову.

У 2010 р. було внесено зміни в Податковий кодекс України, які передбачали, що 70% від податку на додану вартість виплачуватиметься як дотація на 1 голову корови, а 30% – спрямовуватиметься на фінансування тваринницьких комплексів. Проте при її визначенні не враховували нормативний рівень середньодобових надой, а також не сформовано реєстр корів, що створювало підґрунтя для зловживань. Зокрема, за межами дії вищезазначеної державної підтримки залишилися господарства населення, які є основними виробниками молока в Україні.

Дотації на 1 кг молока, на відміну від дотацій на 1 га чи на 1 корову, стимулюють як підвищення продуктивності корів, так і нарощення молочного стада, а також підвищення товарності молока. У 2015 р. розмір субсидій на 1 т відвантаженого на переробку молока у Республіці Білорусь був на рівні 18 дол. США (в еквіваленті), в Республіці Казахстан – 50–130 дол. США (залежно від кількості та продуктивності дійного стада), у Росії – у середньому близько 35 дол. США по регіонах (з урахуванням виплат з федерального і регіональних бюджетів) [217]. В Україні даний вид державної підтримки становить в межах 10 дол. США (в еквіваленті).

Така державна підтримка була запроваджена від 1998 р. шляхом введення спеціального режиму ПДВ для виробників молока. Цей режим мав забезпечити вчасне надання субсидій виробникам продукції тваринництва. Відповідно переробники молока спрямовували суми ПДВ на спеціальні (небюджетні) рахунки, і ці суми було використано як субсидії постачальникам молока та м'яса. Лише безпосередні постачальники молока і м'яса могли отримувати відповідні субсидії, які

мали використовуватися для розвитку тваринництва. Водночас контроль за використанням цих субсидій не був достатньо суворим.

У 2010 і 2011 рр. переробники молока та м'яса сплачували ПДВ до спеціального фонду Державного бюджету України. Потім виробники молока мали право отримати допомогу з бюджету, а не безпосередньо від переробників, як раніше – у формі субсидій «на одну голову худоби» (з квітня 2011 р. – на 1 кг).

Починаючи з 2012 р. систему було частково змінено для переробників молока, оскільки вони спрямовували ПДВ частково до спеціального фонду державного бюджету, а частково – на спеціальні рахунки (частку ПДВ, яку підприємства сплачують до спеціального фонду Державного бюджету України, було визначено в розмірі 20% у 2012 р., 40% – у 2013 р. та 50% – у 2014 р.). Суми ПДВ, перераховані до спеціального фонду бюджету, призначені для фінансування заходів у межах державної програми підтримки тваринництва. Як і раніше, суми ПДВ, накопичені на спеціальних небюджетних рахунках переробників молока, можуть використовуватися виключно для виплати сільськогосподарським товаровиробникам компенсації за продані ними молоко. Прямий перерахунок компенсації переробниками виробникам молока було знову запроваджено через необхідність вчасної підтримки виробників у період високого фіскального тиску. Починаючи з 2015 р. переробники молока знову зобов'язані повністю перераховувати ПДВ до спеціального фонду Державного бюджету України [218].

Оцінюючи рівень державної підтримки сільськогосподарських підприємств – виробників молока, можемо констатувати її нестабільний характер, що не дає можливості сформувати умови для ефективного розвитку молочного скотарства (рис. 3.36).

Дані рис. 3.36 свідчать, що незначні державні асигнування було виділено в 2011 р.; обсяг яких дещо зріс у 2012 р. і становив 15% від рівня 2008 року. На нашу думку, однією із причин зменшення дотацій є недоотримання запланованих надходжень до державного бюджету, які повинні бути спрямовані на підтримку молочного скотарства. Також слід вказати на таку обставину як невідрегульованість механізму формування, розподілу і перерозподілу коштів у вигляді ПДВ за реалізоване молоко переробним підприємствам. Зокрема, частина його сплачувалася виробникам у вигляді надбавок за якість молокосировини. Зі вступом України до СОТ виникли побоювання, пов'язані з впливом даної субсидії на зо-

бов'язання країни за рівнем Агрегатних заходів підтримки (AMS). Механізм підтримки виробників молока за рахунок коштів ПДВ кількарізово змінювався протягом 2010–2012 рр., його функціонування характеризується невизначеністю та частими змінами правил «гри» [219]. Відповідно до погодженої процедури, яка набула чинності з 1 січня 2015 р., переробники молочної продукції перераховують свій ПДВ рівними, щорічно встановлюваними частками, до Державного бюджету України та на спеціальний рахунок. Суми, перераховані до державного бюджету, будуть спрямовуватися на фінансування дотацій в розрахунку на голову худоби для сільських домогосподарств, інша частина ПДВ, що перераховується на спеціальні рахунки переробників, як і раніше буде використовуватися для субсидій на 1 т продукції постачальникам сирого молока.

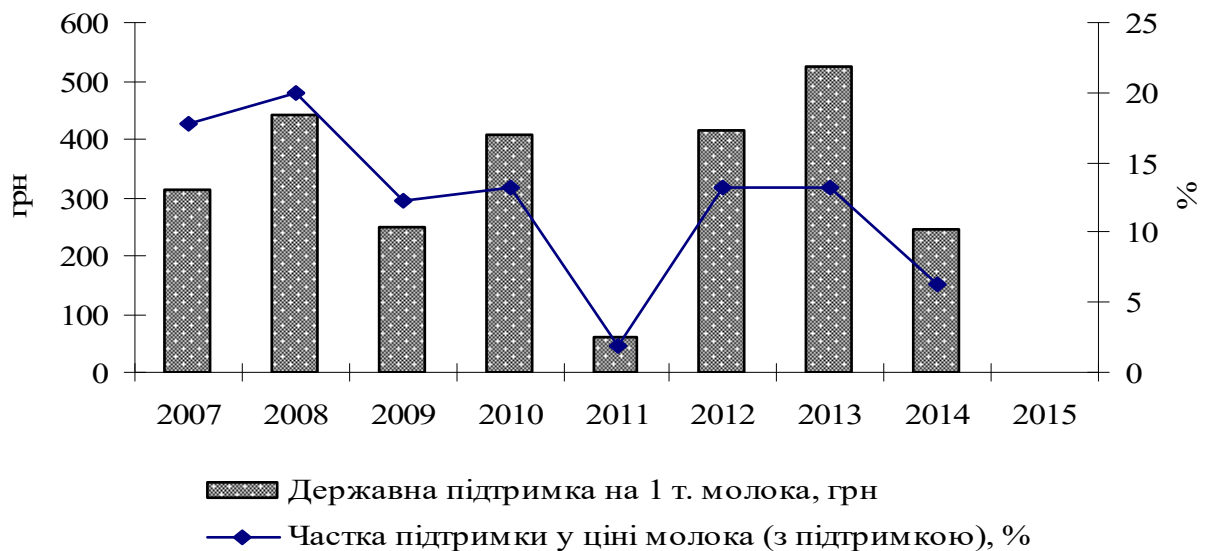

Рис. 3.36. Динаміка величини державної підтримки сільськогосподарських підприємств - виробників молока*

*Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України.

Упродовж 2007–2014 рр. основним джерелом державної підтримки сільськогосподарських підприємств виробників молока був податок на додану вартість, який у загальній структурі підтримки займає близько 80 % (рис. 3.37).

Іншу частку державної підтримки (20 %) становила бюджетна підтримка, яка надається відповідно до затверджених галузевих програм.

Встановлено, що упродовж 2001–2013 рр. бюджетне фінансування здійснювалося за 11 програмами, орієнтованими на вирішення поточних проблем молочного скотарства усіх категорій товаровиробників, а також переробників.

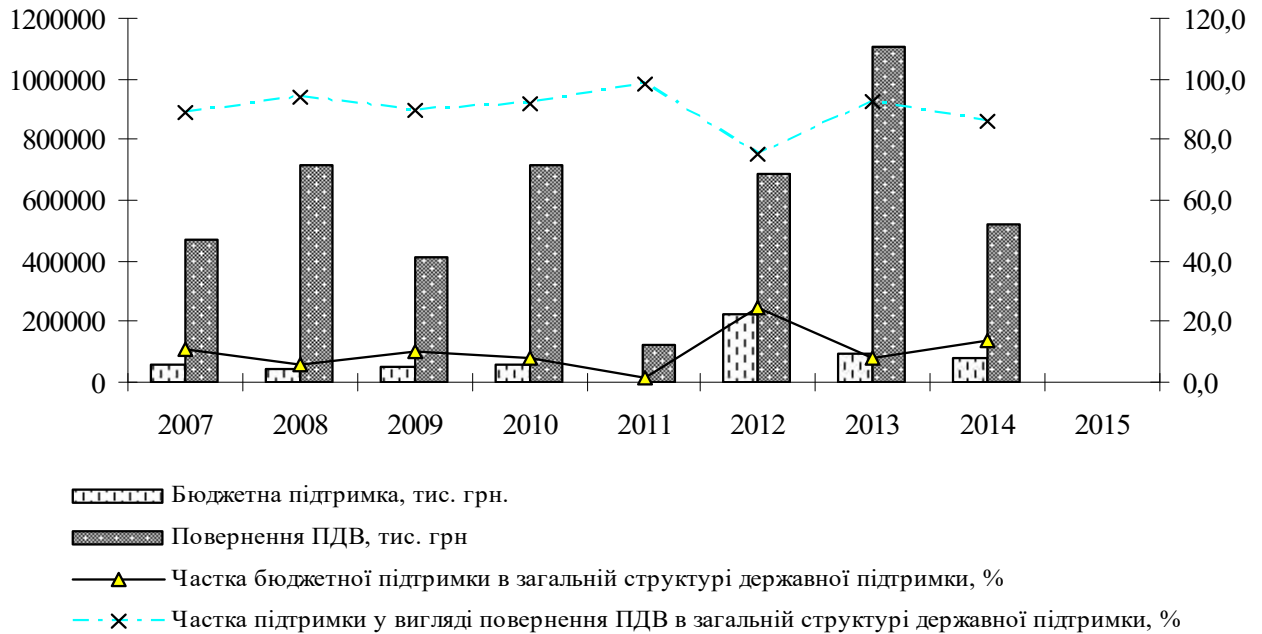

Рис. 3.37. Динаміка та структура державної підтримки виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах*

*Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України.

Дотація за екологічно чисте молоко надається сільськогосподарським підприємствам та фізичним особам, які здійснюють діяльність на території, якій надано статус спеціальної сировинної зони для виробництва сільськогосподарської продукції, що відповідає санітарно-гігієнічним вимогам щодо виготовлення продуктів дитячого і дієтичного харчування; мають відповідний сертифікат якості; здають молоко на молокопереробні підприємства, які виробляють продукти дитячого харчування на молочній основі (далі – молокопереробні підприємства). Перелік молокопереробних підприємств, які мають право на закупівлю екологічно чистого молока та виготовлення продуктів дитячого харчування на молочній основі, визначається Мінагрополітики. [220]

Вважаємо, що одержані кошти державної підтримки за цією дотацією для сільськогосподарських підприємств змогли б поліпшувати матеріально-технічну базу для виробництва молока гатунку «екстра». Враховуючи нинішній стан розвитку молочного скотарства у сільськогосподарських підприємствах доцільно продовжувати дію даної програми та збільшувати чисельність виробників високоякісного молока, з якого виготовляють продукти дитячого харчування.

Важливим економічним чинником, нарощення поголів'я корів молочного напрямку продуктивності в сільськогосподарських підприємствах була дотація за

приріст поголів'я корів. Як свідчить аналіз програми державної підтримки, вона передбачала запроваджений диференційований підхід до розподілу бюджетних асигнувань. Протягом аналізованого періоду за цією програмою було виплачено 363 019,8 тис. грн.

За результатами проведеного аналізу розвитку молочного скотарства можна зробити висновок про те, що в галузі не реалізовано всі резерви підвищення ефективності виробничої діяльності та забезпечення належної якості продукції при одночасному збільшенні поголів'я корів, що вимагає активізації інвестиційних процесів і дієвості державної підтримки.

Одним із напрямків підтримки товаровиробників є програма стимулювання процесів збільшення поголів'я корів у сільськогосподарських підприємствах на основі закупівель нетелей і корів в особистих селянських господарствах. Позитивним прикладом дієвості даної програми є нарощення поголів'я корів у СТОВ ім. Воловікова – лідера з виробництва молока в Україні. Спеціальна дотація за поголів'я телиць, закуплених в ОСГ з 1 січня поточного року до 30 листопада поточного року для поповнення основного стада, надається сільськогосподарським підприємствам, які придбали в ОСГ для введення в основне стадо телиць, отриманих від маточного поголів'я ідентифікованих неплемянних продуктивних тварин в ОСГ шляхом застосування штучного осіменіння спермою бугаїв-плідників або шляхом природного парування з бугаями, допущеними до використання згідно з Каталогом бугаїв молочних, молочно-м'ясних і м'ясних порід, та ідентифікованих і включених до Реєстру тварин, у розмірі 3,3 грн за один 1 кг живої маси.

На нашу думку, важливими є програми бюджетних асигнувань розвитку молочного скотарства у напрямі забезпечення його інноваційності на основі 50 % відшкодування вартості придбаних племянних телиць та вартості об'єктів тваринництва і компенсації відсоткових ставок по банківських кредитах. Проте через відсутність в достатньому обсязі фінансових ресурсів у бюджеті країни більшість з них не були профінансовані.

У 2015 р. на державну підтримку галузі тваринництва із загального фонду за бюджетною програмою передбачено 50 млн гривень. Ці кошти виділяються на часткове відшкодування вартості закуплених для подальшого відтворення телиць,

нетелей, корів вітчизняного походження і племінних телиць, нетелей, корів молочного, молочно-м'ясного та м'ясного напрямку продуктивності.

Часткове відшкодування вартості тварин здійснюватиметься на безповоротній основі в розмірі 50% вартості, але не більше 12 тис. гривень за 1 голову високопродуктивних і племінних телиць, нетелей і корів.

Крім того, Мінагрополітики звернулося до Міністерства фінансів з пропозицією при перегляді державного бюджету передбачити додатково видатки у розмірі: 250 млн гривень для часткового відшкодування вартості будівництва і реконструкції об'єктів; 177 млн гривень – для відшкодування витрат фізичних осіб на послуги з ідентифікації та реєстрації тварин; 146,2 млн гривень – для погашення кредиторської заборгованості, зареєстрованої органами Державного казначейства за минулі роки.

Зазначимо, що у 2017 р. запроваджуються нові правила дотації, які передбачають заміну спец режиму. Планується пряма фінансова підтримка галузей, які виробляють продукцію для внутрішнього ринку – це тваринництво, овочівництво, садівництво, деякі галузі рослинництва та ін. В основному це ті галузі, що відчувли спад виробництва і потребують державної підтримки. На них у середньому виділять понад 4 млрд грн. За нашими підрахунками, виробники повернуть в середньому від 75 до 100% ПДВ у вигляді цільової бюджетної дотації.

За бюджетною програмою на підтримку тваринництва, садівництва і виноградарства, овочівництва, птахівництва передбачено 4,7 млрд грн, але з них лише 1,4 млрд у загальному фонді, а 3,3 млрд – у спеціальному фонді за рахунок надходжень від єдиного податку 4-ї групи та коштів від реалізації конфіскованого майна. Розроблено й механізм розподілу. У податковій звітності сільгоспприємства показуватимуть вартість реалізованої продукції, на яку пропорційно сплаченим сумам ПДВ буде розподілятися фіксована сума дотацій, яку щомісяця виділятимуть з бюджету. Дати остаточну відповідь, чи закладена у бюджеті сума державної підтримки галузі тваринництва відповідатиме обсягу, який сільгоспвиробники отримували при спецрежимі ПДВ, і наскільки нововведена система буде зручною, буде можливим переконатися після кількох місяців її дії. Наразі можемо констатувати важливість запровадження автоматичного режиму виплати дотацій на підставі даних податкової звітності (законопроект № 5132). Це мінімізує участь чи-

новників у розподілі державної підтримки, сприятиме подоланню корупції та поверненню довіри сільгоспвиробників до політики держави.

У 2018 році для підтримки розвитку тваринництва передбачено 4000 млн. гривень за такими напрямками: 1) здешевлення залучення інвестицій; 2) дотація за вирощування молодняка ВРХ (фізичні особи) 3) дотація за утримання корів (юридичні особи) 4) часткове відшкодування вартості племінних тварин, сперми та ембріонів.

Дотація за молодняк надається за кожні чотири місяці його утримання наростаючим підсумком з урахуванням віку молодняка у розмірі: за період утримання молодняка віком від 1 до 5 місяців - 300 гривень за 1 голову; за період утримання молодняка віком від 5 до 9 місяців - 700 гривень за 1 голову; за період утримання молодняка віком від 9 до 13 місяців - 1500 гривень за 1 голову.

Загальний обсяг дотації за молодняк не може перевищувати 2500 гривень із розрахунку за одну голову молодняка.

Підприємствам Уряд надаватиме дотацію за утримання корів у розмірі 1500 гривень.

Подібний підхід дотування молочного скотарства зберігся і в 2019 р.

Як свідчать результати даних колишнього міністерства аграрної політики та продовольства України основним напрямом використання коштів за компенсацію витрат пов'язаних з будівництвом та модернізацією об'єктів в тваринництві (додаток В.6).

Необхідно відзначити, що в 2018 р. значна частка фінансових ресурсів за вищезазначеної програми було спрямовано на підтримку галузі птахівництва, що викликало неоднозначну оцінку в суспільстві.

Подібна ситуація спостерігається і в 2019 р., де основна частка коштів спрямовується на компенсацію витрат на будівництво не тільки об'єктів галузі тваринництва а й виробничих потужностей, які пов'язані з переробкою та зерна, що на нашу думку не надто сильно поєднується з розвитком галузі тваринництва.

Метою державної підтримки не може бути компенсація збитків протягом тривалого часу. Адже якщо даний вид продукції не є конкурентоздатним у рамках міжнародного розподілу праці, то слід виробляти щось інше. Дотація повинна бути інструментом оздоровлення та стимулювання економіки, а не самоціллю.

Стан виплат коштів загального фонду державного бюджету, передбачених на підтримку розвитку АПК у 2018 році тис.грн.

КПКВК	Програма/напрямок	План асигнувань на 2018 рік	Прийнято рішень щодо виплати підтримки		Залишок не використаних коштів
			Всього	Фактично спрямовано отримувачам	
2801540	Державна підтримка галузі тваринництва.	2401000,0	2393294,8	2389844,2	11155,8
	Часткова компенсація відсоткової ставки за банківськими кредитами	4000,0	3747,7	3747,7	252,3
	Компенсація вартості об'єктів, профінансованих за рахунок банківських кредитів	65000,0	62926,1	62926,1	2073,9
	Спеціальна бюджетна дотація за утримання корів	515000,0	514503,8	511836,6	3163,4
	Спеціальна бюджетна дотація за вирощування молодняка великої рогатої худоби	322000,0	320864,9	320081,4	1918,6
	Часткове відшкодування вартості закуплених для подальшого відтворення племінних тварин	215000,0	214572,5	214572,5	427,5
	Часткове відшкодування вартості об'єктів	1280000,0	1276679,9	1276679,9	3320,1

Перед тим, як визначити найбільш ефективний спосіб підтримки виробників молока, коротко розглянемо можливі варіанти. Основними видами державної підтримки можуть бути такі виплати:

- 1) на гектар землі;
- 2) на голову худоби;
- 3) на 1 кг молока;
- 4) компенсація відсотків по кредитах.

Стисло розглянемо кожен з перелічених варіантів.

Дотації на гектар землі вносять в економіку менше викривлень, ніж субсидії на окремі види продукції чи на голову худоби. Саме тому цей вид підтримки є основним в країнах ЄС. Але він консервує ситуацію такою, якою вона є. Іншими словами, отримавши дотацію на 1 га, виробник буде продовжувати виробляти те, що йому найбільш вигідно. В ЄС з його ефективним сільським господарством це є прийнятним. Але за наших умов це призведе до зупинки процесів реструктуриза-

ції в аграрному секторі, як це мало місце у деяких країнах - нових членах ЄС. У нашому випадку дотація на 1 га ніяк не вирішує проблем саме молочного сектору.

Дотації на корову сприяють збереженню поголів'я, але зовсім не створюють стимулів для підвищення продуктивності тварин. Крім того, постає питання контролю за достовірністю звітів щодо чисельності стада.

Дотації на 1 кг молока, на відміну від дотацій на 1 га чи на 1 корову, стимулюють як підвищення продуктивності корів, так і збільшення молочного стада, а також підвищення товарності молока. Але така дотація вважається неринковою. Вона дозволяє неефективним господарствам продовжувати своє існування.

Головною перешкодою для розвитку виробництва молока в Україні є те, що проекти із створення нових ферм мають тривалий термін окупності (до 10 років і більше) і пов'язані із серйозними ризиками. Тому мало хто готовий вкладати у них кошти. Щоб вирішити цю проблему, необхідно забезпечити для таких проектів особливий режим кредитування, вигідніший, ніж у рослинництві і в інших галузях тваринництва (де кошти повертаються незрівнянно швидше). Проекти реконструкції ферм, поліпшення кормової бази, закупівлі нетелів тощо окуповуються швидше, але переважно теж є тривалими і капіталомісткими. Тому саме можливість отримання довгострокового фінансування на умовах повернення, але під низький відсоток (а краще - безвідсоткового) була б у даний час найкращим стимулом для розвитку сільськогосподарських підприємств - виробників молока. І саме це набагато більше відповідає потребам сільського господарства, ніж субсидування ціни.

Усі інші види підтримки виробників молока (дотації за приріст поголів'я корів власного відтворення, закуплених племінних нетелей чи корів, або телиць у фізичних осіб, доплата за якість молока тощо) є просто непотрібними. Кожен сам вирішить, на що йому витратити кошти. Для одного - це купівля нетелів, а для іншого - кормозбирального комбайна, прес-підбирача чи кормозмішувача, або облаштування кормового столу.

Непотрібними у більшості випадків є також різноманітні цільові програм розвитку аграрного сектору, більшість з яких так чи інакше стосуються виробників молока. Порядок розподілу коштів на ці програми щороку визначає Кабінет Міністрів України спеціальними постановами, тобто, правила постійно змінюються.

Фактично щороку починається боротьба за перерозподіл коштів між цими програмами, а багато з них не фінансуються. Окремі програми фактично так і не почали виконувати через відсутність механізму їх реалізації (як, наприклад, прийняту ще 12 грудня 2007 року Програму розвитку молочного скотарства України до 2015 року, яка передбачала державну підтримку галузі у розмірі 5,8 млрд. грн.).

Слід чітко усвідомлювати: чим більше видів держпідтримки буде діяти одночасно, тим складнішим буде механізм її надання і ширшими можливості для зловживання. Механізм державної підтримки повинен бути простим і прозорим, а правила гри - стабільними. Запропонований вище механізм підтримки через часткову компенсацію відсотків по кредитах є найбільш універсальним інструментом. Він дозволить з часом замінити собою більшість інших, у тому числі, й цільові програми. Основні правила слід закріпити на законодавчому рівні. Це різко зменшить можливості для зловживань і зніме спокусу постійно їх змінювати.

Реформування державної підтримки виробників молока передбачає внесення серйозних змін у чинне законодавство. Зокрема, необхідно повністю перепрацювати Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України», перетворивши його на базовий документ, який би об'єднував усі механізми та положення державної політики стосовно аграрного сектору України.

Законодавці мають встановити верхню обмежувальну межу дотацій на птахівництво, передбачити програми державної підтримки для молочного скотарства та відновлення поголів'я великої рогатої худоби, розробити шляхи мінімізації ризиків для довкілля та здоров'я населення від продуктів виробничої діяльності ферм, які б водночас не обмежували потенціал розвитку тваринництва.

Для визначення впливу факторів на ефективність і стійкість виробництва продукції тваринництва (молока, вирощування великої рогатої худоби та свиней) нами побудовано кореляційно-регресійні рівняння залежності рентабельності з урахуванням державної підтримки зазначених видів продукції.

Для зіставлення показників у розрахунках застосовано відносні показники. Дані додатка свідчать, що прибутковість виробництва молока у сільськогосподарських підприємствах коливається із 15,7 до 38,5 % з урахуванням державної підтримки, а без неї – від 1,4 до 18,5 %. Отже, результативна ознака: Y – рентабельність виробництва молока з урахуванням державної підтримки.

Фактори: X_1 – коефіцієнт дохідності; X_2 – відношення індексу ціни продукцію до індексу цін на корми промислового походження (для ВРХ); X_2 – відношення індексу ціни продукцію до індексу цін на матеріально-технічні ресурси, що споживаються сільським господарством (для молока); X_3 – дотації у виручці, %; X_4 – ПДВ у виручці, %.

Матриці парних коефіцієнтів кореляції рентабельності досліджуваних видів продукції з усіма факторами наведено в табл. 3.22.

Таблиця 3.17

Матриця парних коефіцієнтів кореляції рентабельності молока*

Фактори	Y	X_1	X_2	X_3	X_4
Y	1				
X_1	0,5119	1			
X_2	0,6752	0,3723	1		
X_3	0,1268	-0,4088	0,1612	1	
X_4	0,13659	-0,54978	0,37858	0,92984	1

*Джерело: розраховано автором.

Парні коефіцієнти кореляції свідчать про те, що зв'язок між рентабельністю досліджуваних видів продукції та факторами впливу на неї досить різний: сильний зв'язок між рентабельністю з урахуванням підтримки та коефіцієнтом дохідності (фактичною рентабельністю) становить по молоку 0,51; значний зв'язок з відношенням цін на молоко та матеріально-технічні ресурси, що споживаються сільським господарством (0,68). Щодо впливу державної підтримки на прибутковість молочного скотарства, то виявлено значний вплив ПДВ (0,62) для молока та слабкий вплив дотацій (через їх малу частку до виручки від його реалізації).

Для подальшого дослідження впливу факторів на рентабельність окремих видів продукції нами побудовано багатфакторні кореляційні-регресійні моделі. Дані свідчать про дуже сильну залежність результативних ознак від відібраних факторів – на 99%. Коефіцієнти детермінації за окремими факторами впливу розраховано за формулою:

$$d_i = a_i \times r_{yx_i} \times Sx_i / Sy, \quad (3.1)$$

де i – номер фактора; a_i – коефіцієнти регресії i -го фактора; r_{yx_i} – коефіцієнт кореляції ознаки y з i -тим фактором; Sx_i – стандартне відхилення i -го фактора; Sy – стандартне відхилення ознаки

Коефіцієнти детермінації за окремими факторами*

X_1	X_2	X_3	X_4	Сумарний коефіцієнт детермінації
0,433	0,012	0,015	0,533	0,993

*Джерело: розраховано автором.

Розраховані коефіцієнти детермінації дають підстави для висновку, що рівень рентабельності з дотацією залежить від сумарного впливу всіх досліджуваних факторів, у тому числі: на молоко – на 43,3 % від фактичного рівня дохідності, на 1,2 % від відношення ціни на молоко до ціни на матеріально-технічні ресурси, що споживаються сільським господарством, на 1,5% від дотацій та 53,3% від ПДВ.

Кореляційно-регресійна модель залежності рентабельності з урахуванням державної підтримки від перелічених факторів набула вигляду:

$$Y = -110,4173 + 108,803 X_1 + 0,6477 X_2 + 0,8601 X_3 + 1,1045 X_4. \quad (3.2)$$

Значення коефіцієнтів рівняння регресії визначає коефіцієнт збільшення змінної Y при збільшенні X_i на одиницю відносно середнього.

Отже, як свідчать результати дослідження, зі збільшенням частки дотацій у виручці від реалізації на 1 % рентабельність підвищується (з урахуванням державної підтримки) на 0,5618% для великої рогатої худоби та на 0,6477% – для молока. Збільшення частки ПДВ у виручці від реалізації на 1 % підвищує рентабельність (з урахуванням державної підтримки) на 1,1045 %.

Для визначення дієвості державної підтримки виробників молока корпоративного сектору проведемо аналіз по трьох типах сільськогосподарських підприємств залежно від рівня рентабельності: прибутково стійких, збитково стійких, змішаних. Результати аналізу свідчать, що упродовж 2007–2014 рр. не можна встановити чіткої тенденції в обсягах надходження державної підтримки прибутковим сільськогосподарським підприємствам–виробників молока (табл. 3.23).

За даними таблиці 3.23 найнижчий обсяг державної підтримки за рахунок повернення ПДВ і прямих бюджетних дотацій спостерігався у 2011 р., що забезпечили збільшення рівня рентабельності на 1,6 в.п., а досягнуте значення рівня дохідності (35,2%) забезпечувало розширене відтворення виробничого потенціалу.

Очевидно, що за досліджуваний період одержані кошти через державну підтримку дозволили сільськогосподарським підприємствам цієї групи частково за-

безпечити інноваційне оновлення виробничого потенціалу, на основі чого досягнуто ефективного ведення галузі. На нашу думку, в подальшому саме ця група сільськогосподарських підприємств повинна бути об'єктом державної підтримки з метою розширення їх виробничої бази та забезпечення конкурентоспроможності молочного скотарства. За такого підходу буде забезпечено підвищення дієвості державної підтримки галузі, оскільки суцільне надання державної підтримки сільськогосподарським підприємствам не залежно від значення показників ефективності виробництва молока призведе до розпорошення державних коштів.

Таблиця 3.18

Динаміка обсягів державної підтримки, спрямованих до прибутково стійких сільськогосподарських підприємств – виробників молока*

Рік	Державна підтримка у виручці (з підтримкою), %	Державна підтримка усього, тис. грн	Державні дотації, тис. грн	ПДВ, тис. грн	Рентабельність, %	Рентабельність (із підтримкою), %	Зміна рівня рентабельності, в.п.
2007	17,9	162959	20662,2	142296,6	31,0	59,0	28,0
2008	19,9	236559	20087,3	216471,9	20,7	50,6	29,9
2009	11,7	139365	21176,9	118188,1	13,1	28,1	15,0
2010	12,3	235551	28425,6	207125	30,1	48,4	18,3
2011	1,2	25237	353,9	24882,9	33,6	35,2	1,6
2012	11,4	259714	134683,3	125030,9	13,9	28,6	14,7
2013	21,1	727060	19131	707928,7	27,0	61,0	34,0
2014	6,8	228146	18943,1	209202,9	25,7	34,9	9,2
2015	н/д	н/д	н/д	н/д	21,9	21,9	н/д

*Джерело: розраховано автором.

Нами проведено аналіз спрямування коштів державної підтримки за період 2007–2014 рр. збитково стійким господарствам (табл. 3.19).

Визнаючи важливість державної підтримки для усіх груп сільгоспідприємств, зазначимо, що вона не забезпечує суттєвого впливу на підвищення ефективності виробництва молока саме у групі збитково стійких. Певною мірою дана обставина зумовлена особливостями організації виробництва молока, де молочне скотарство є другорядним видом діяльності. Якщо ця група сільськогосподарських підприємств не сформує основу для інтенсивного ведення молочного скотарства, та в перспективі згорне її, тому не повинна бути об'єктом державної підтримки.

Таблиця 3.19

**Динаміка обсягів державної підтримки, спрямованих збитково стійким
сільськогосподарським підприємствам – виробникам молока***

Рік	Державна підтримка у виручці (з підтримкою), %	Державна підтримка усього, тис. грн	Державні дотації, тис. грн	ПДВ, тис. грн	Рентабельність, %	Рентабельність (із підтримкою), %	Зміна рівня рентабельності, в.п.
2007	12,0	4287	278,3	4008,2	-41,1	-33,0	8,1
2008	14,5	5267	397,1	4869,8	-20,7	-7,2	13,5
2009	9,4	3824	738,8	3085,3	-23,5	-15,5	8,0
2010	9,8	4244	11,4	4232,6	-15,1	-5,9	9,2
2011	1,5	946	0	946,4	-21,5	-19,7	1,8
2012	4,4	2885	291	2593,6	-24,9	-21,4	3,5
2013	3,1	2324	337,4	1986,2	-12,2	-9,2	3,0
2014	2,6	1902	259,1	1642,4	-13,1	-10,8	2,3
2015	н/д	н/д	н/д	н/д	-13,0	-12,8	0,2

*Джерело: розраховано автором.

Вважаємо, що окрім прибутково стійких господарств корпоративного сектору об'єктом державної підтримки повинні стани і змішані сільськогосподарські підприємства, як суб'єкти агробізнесу, що мають відповідний ресурсний потенціал для виробництва молока високої якості. З метою нарощення валового виробництва молока цією групою сільськогосподарських підприємств доцільно створити умови для модернізації виробничих потужностей як за рахунок залучення приватного капіталу, так і державних асигнувань (табл. 3.20).

Таблиця 3.20

**Динаміка обсягів державної підтримки, спрямованих змішано стійким
сільськогосподарським підприємствам – виробникам молока***

Рік	Державна підтримка у виручці (з підтримкою), %	Державна підтримка усього, тис. грн	Державні дотації, тис. грн	ПДВ, тис. грн	Рентабельність, %	Рентабельність (із підтримкою), %	Зміна рівня рентабельності, в.п.
2007	18,4	337496	34615	302882	10,6	24,9	14,3
2008	20,7	491799	24159	467641	-1,2	15,9	17,1
2009	13,0	304850	25277	279573	-2,6	22,4	25
2010	14,0	511329	27552	483778	13,5	31,8	18,3
2011	2,4	90960	1219	89742	13,4	14,7	1,3
2012	14,7	637313	89433	547880	-1,8	2,4	4,2
2013	8,5	446206	70052	376154	8,5	10,1	1,6
2014	6,1	364063	62945	301118	4,9	7,1	2,2
2015	н/д	н/д	н/д	н/д	8,7	н/д	н/д

*Джерело: розраховано автором.

Дані табл. 3.25 свідчать, що за рахунок бюджетних асигнувань рівень рентабельності виробництва молока з урахуванням державної підтримки у цій групі господарств мав позитивне значення, однак для них не створено умов для інтенсивного типу ведення галузі й підвищення ефективності виробництва молока.

Отже, перспективи інтенсивного виробництва молока та нарощення обсягів його пропозиції спеціалізованими сільськогосподарськими підприємствами залежать від підвищення інвестиційної привабливості галузі та надходження інвестицій. Необхідно зазначити, що для молочного скотарства характерними є тривалі періоди окупності інвестиційних проектів – 15 років і більше проти 5–7 років у птахівництві та свинарстві; високі процентні ставки за інвестиційними кредитами – навіть з урахуванням субсидування вони в 1,5–2 рази вище, ніж у розвинених країнах; більші інвестиційні витрати порівняно з розвиненими країнами: витрати на одне стійло-місце в Україні на 30% вище, ніж у США і на 20%, ніж у Європі, що пов'язано з високими інфраструктурними витратами і відсутністю розвинутого ринку високопродуктивної молочної худоби [221].

Відповідно до чинного законодавства на загальнодержавному рівні у 2013 р. практично діяло три види підтримки. Так, згідно з Постановою Уряду від 2 березня 2011 р. № 246 «Про затвердження Порядку використання сум податку на додану вартість, сплачених переробними підприємствами до спеціального фонду державного бюджету» запроваджено фінансову підтримку господарств населення, а саме: компенсація понесених витрат за закуплену нову установку індивідуального доїння вітчизняного виробництва. Компенсація витрат за доїльну установку становить до 5000 грн і сплачується господарствам, які мають не менше трьох голів корів; дотація за утримання та збереження молодняку худоби у розмірі: за молодняк віком 3–6 міс. – 250 грн за гол., 6–9 міс. – 500 грн, 9–12 міс. – 750 грн, віком від 12 до 15 міс. – 1000 грн за голову. Бюджетна дотація передбачає виплати фізичним особам за збереження молодняку великої рогатої худоби у розмірі 250 грн за кожні наступні три місяці його утримання до досягнення 15 міс.; дотація за продану на забій худобу надається за 1 кг прийнятої живої ваги в таких розмірах: 2,5 грн за молодняк великої рогатої худоби живою масою не менше, як 330 кг [222]. В окремих областях ці напрями доповнювалися низкою інших заходів, що фінансувалися в межах регіональних програм.

Щодо дії механізму державної підтримки у вигляді відшкодування ПДВ, то у вітчизняній практиці використовувалися два варіанти: нульова ставка ПДВ при реалізації молока господарствами населення переробним підприємствам та дотація у розрахунку на 1 корову. Вважаємо, що більш прозорим і ефективним було використання нульової ставки ПДВ, оскільки не вимагало додаткових затрат на її оформлення. Дотація на 1 корову не набула серед товаровиробників поширення через високий рівень бюрократизації процедури її отримання.

Перспективи для молочного скотарства від вступу України до СОТ будуть формуватися під впливом: виконання угод СОТ, що регулюють виробництво молока та молокопродуктів і торгівлю; умов членства України у СОТ та укладених угод; поточного стану молочного скотарства та внутрішнього ринку молока і молокопродуктів, насамперед рівня конкурентоспроможності національних товаровиробників.

Виробництво і торгівля сільськогосподарськими та продовольчими товарами регулюється в СОТ Угодою про сільське господарство й Угодою про санітарні та фітосанітарні заходи. Угода про сільське господарство визначає особливості регулювання торгівлі сільськогосподарськими товарами, механізми застосування заходів державної підтримки виробництва і торгівлі в цьому секторі. Угода про застосування санітарних і фітосанітарних норм визначає умови застосування заходів санітарного і фітосанітарного контролю [223]. Як відомо, Світова організація торгівлі реалізує принцип справедливої конкуренції на ринках сільськогосподарської продукції (як зовнішніх, так і внутрішніх). Відповідно до цього принципу заходи державної підтримки сільського господарства, що справляють найбільший протекціоністський і стимулюючий вплив на виробництво сільгосппродукції, а також заходи, спрямовані на захист внутрішнього агропродовольчого ринку, мають скорочуватися.

Отже, країни, що приєдналися до СОТ, беруть на себе певні зобов'язання з чотирьох напрямів: щодо державної підтримки сільського господарства; доступу на ринок сільськогосподарських і продовольчих товарів; санітарних і фітосанітарних заходів, експортної конкуренції в сільськогосподарській і продовольчій торгівлі. Як відомо, Україна в процесі переговорів відмовилася від застосування експортних субсидій для сільськогосподарської продукції, отже зміни у національному АПК відбуватимуться під впливом перших трьох чинників.

Згідно з додатком 2 до Угоди про сільське господарство всі заходи щодо державної підтримки галузі умовно поділено на три групи названо: “зеленою”, “блакитною” і “жовтою” скриньками.

До “зеленої скриньки” належать заходи, не спрямовані на підтримку обсягів виробництва та цін виробників, отже, не порушують принципів справедливої конкуренції. Визначено два основних критерії, яким мають відповідати ці заходи: підтримка повинна надаватися через урядові бюджетні програми, а не за кошти споживачів; наслідком підтримки не повинно бути надання цінової підтримки виробникам.

Державні витрати в межах “зеленої скриньки” можуть здійснюватись у таких напрямках: наукові дослідження, підготовка та підвищення кваліфікації кадрів, інформаційно-консультаційне обслуговування; ветеринарні та фітосанітарні заходи, контроль безпеки продуктів харчування; сприяння збуту сільгосппродукції, у тому числі збирання, обробка та поширення ринкової інформації; удосконалення інфраструктури (будівництво шляхів, електромереж, меліоративних споруд) за винятком операційних витрат на її утримання; утримання стратегічних продовольчих запасів, внутрішня продовольча допомога; забезпечення гарантованого доходу сільгоспвиробникам, удосконалення землекористування тощо; підтримка доходів виробників, не пов’язана з видом і обсягом виробництва; сприяння структурній перебудові сільськогосподарського виробництва; охорона навколишнього середовища; програми регіонального розвитку.

Держава, що є членом СОТ, має право фінансувати заходи “зеленої скриньки” в будь-якому обсязі залежно від можливостей свого бюджету.

Найбільш дискусійним питанням при вступі України до СОТ були заходи «жовтої скриньки». До них належать заходи внутрішньої підтримки, що здійснюють викривлюючий вплив на торгівлю і виробництво молока в Україні, зокрема: дотації на продукцію тваринництва; дотації на племінне тваринництво; дотації на комбікорми; компенсація частини витрат на енергоресурси; цінова підтримка: компенсація різниці між закупівельною і ринковою ціною на сире молоко; надання виробнику товарів і послуг за цінами, нижчими від ринкових; закупівля у виробника товарів (послуг) за цінами, що перевищують ринкові; пільгове кредитування сільгоспвиробників за рахунок бюджету, списання боргів; пільги на транспортування молока; витрати лізингового фонду та деякі інші.

Проте, без запровадження хоча б мінімальної кількості заходів державної підтримки, які повинні бути спрямовані на нарощення обсягів виробництва молока і підвищення ефективності саме в корпоративному секторі аграрної економіки, який має забезпечити конкурентоспроможність вітчизняної молокопродукції на світовому ринку, та європейському зокрема перспективи розвитку даної галузі мінімальні. Крім того, забезпечити фінансову підтримку трансформації товарних особистих селянських господарств у малі суб'єкти підприємницької діяльності в сфері агробізнесу, що суттєво підсилить ресурсний потенціал сільськогосподарських підприємств.

Найнеобхіднішим заходом державної підтримки для вирішення першочергових проблем функціонування молочного скотарства корпоративного сектору є компенсування інвестиційних затрат. Вважаємо, що реалізація основних заходів щодо відшкодування частини інвестиційних витрат на будівництво нових об'єктів молочного скотарства, модернізацію та переобладнання діючого виробництва спрямована на збільшення виробництва сирого молока за рахунок залучення в галузь нових інвестицій шляхом підвищення інвестиційної привабливості як найбільш значущих великомасштабних проектів виробництва молока-сировини, так і інших нових проектів, а також діючих виробників, включаючи підтримку елементів вертикальної інтеграції.

У межах здійснення основного заходу мають бути передбачені: розробка та затвердження правил відшкодування сільськогосподарським підприємствам незалежно від їхньої організаційно-правової форми, сільськогосподарським кооперативам частини інвестиційних витрат на будівництво після введення в експлуатацію нового виробничого комплексу або модернізацію вже існуючого господарства; відшкодування до 40 % інвестиційних витрат операторам нових інвестиційних проектів у галузі молочного скотарства; відшкодування до 40 % інвестиційних витрат сільськогосподарським товаровиробникам на модернізацію та переобладнання об'єктів молочного скотарства; відшкодування до 50% витрат на придбання сільськогосподарських тварин молочного напрямку продуктивності новими молочними фермами, введеними в експлуатацію, якщо ціна придбання таких тварин не була включена в кошторисну вартість інвестиційного проекту.

Основним ризиком при реалізації даного основного заходу є неповне і несвоєчасне фінансування проектів, що підвищує термін окупності проектів, негативно впливає на інвестиційну привабливість. З метою зниження такого ризику необхідно

забезпечити об'єктивну оцінку бюджетної ефективності кожного проекту, яка повинна довести, що доходи державного бюджету за умови повної і своєчасної реалізації проекту відповідно до календарного графіка перевищать витрати бюджетів.

Зазначимо, що набуття членства України у СОТ не зумовило збільшення фінансування заходів «зеленої скриньки» у структурі державної підтримки молочного скотарства. Зокрема, відсутні програми розвитку мережі молокоприймальних пунктів, ідентифікації сільськогосподарських тварин, інформаційної системи біобезпеки і відповідно їх фінансування. У зв'язку із цим підготовка кадрів для досліджуваної галузі фінансується державою, але ефективність від їх використання є невисокою.

Чинником, що протидіятиме можливим негативним соціальним наслідкам, стане збільшення фінансування з бюджету заходів «зеленої скриньки», спрямованих на розвиток сільської місцевості та підтримку сільського населення шляхом реалізації їх підприємницької ініціативи. Необхідно забезпечити часткову компенсацію витрат на створення сімейних ферм на всіх етапах, використовуючи фінансові ресурси державного бюджету та сільських громад, що повинно здійснюватися на основі розробленої програми розвитку пілотних сімейних молочних тваринницьких ферм на базі фермерських господарств [224].

Ще один аспект, зумовлений членством у СОТ, особливо важливий для сільського господарства, пов'язаний з угодою про санітарні та фітосанітарні заходи. Так, Угода по застосуванню санітарних і фітосанітарних заходів СОТ створює найбільшу кількість прецедентів для міжнародних суперечок. Йдеться про заходи, які не можуть вважатися неправомірними, однак у випадку їх упередженого застосування можуть виявитися нетарифними бар'єрами в зовнішній торгівлі. Незважаючи на те, що метою Угоди є недопущення застосування санітарних або фітосанітарних норм як засобу дискримінації між торговельними партнерами, ці заходи часто стають інструментом невиправданої дискримінації. Члени СОТ визнають санітарні та фітосанітарні норми інших членів як еквівалентні (навіть якщо вони відрізняються від власних) у тому разі, якщо експортер демонструє імпортеру, що його заходи досягають належного рівня санітарного або фітосанітарного захисту. На запит будь-якого члена СОТ повинні проводитися консультації з метою досягнення дво- і багатосторонніх угод щодо визнання еквівалентності конкретних санітарних і фітосанітарних норм.

Отже, українські експортери молокопродукції отримають інструмент протидії упередженому застосуванню санітарних і фітосанітарних норм.

Незважаючи на певні проблеми гармонізації вітчизняного законодавства щодо якості молока до європейських вимог постає проблема розробки технічного регламенту «Сире молоко». Вважаємо, що технічний регламент повинен визначати обов'язкові вимоги до сирого молока та технологічних процесів його виробництва. Його слід розробити відповідно до Закону України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до Законодавства Європейського Союзу» на основі Регламентів (ЄС) Європейського парламенту від 29 квітня 2004 р. № 853/2004 (додаток 3, розд. IX, гл. I) та № 854/2004 (ст. 8), а також ДСТУ 3662-97 зі змінами 2007 року.

Основне завдання регламенту – регулювати відносини, які виникають у виробника та споживача продукції при: виробництві, первинній обробці, зберіганні, транспортуванні, реалізації молока; оцінці відповідності технології утримання лактуючих тварин, якості та безпеки надоеного молока; оцінці відповідності молока як сировини, включаючи інформацію, що надається споживачеві; при обігу молока на внутрішньому та міжнародному ринках в частині захисту його виробників.

Регламент не повинен включати вимоги загального характеру і передбачені загальними технічними регламентами та вимогами до молока, яке використовується для дитячого харчування. Метою його прийняття є адаптація нормативно-правових актів України до вимог законодавства Європейського Союзу для забезпечення формування внутрішнього ринку нашої країни відповідно до Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та Європейським Союзом.

Вимоги запропонованого Регламенту є обов'язковими для усіх суб'єктів господарювання, які займаються виробництвом, заготівлею, зберіганням, транспортуванням, реалізацією та утилізацією молока не залежно від форм власності та підпорядкування.

Аналіз переваг і ризиків для молочного скотарства від участі у СОТ дозволяє визначити напрями національної політики, щоб знизити ризики, нейтралізувати можливі негативні наслідки і прискорити реалізацію переваг від лібералізації торговельних режимів: сприяння експорту з метою розширення зовнішніх ринків збуту для українських експортерів молокопродукції; стимулювання внутрішнього попиту на

молоко та молокопродукти; підвищення конкурентоспроможності вітчизняних виробників молока та молокопродуктів шляхом поліпшення якості та безпеки продукції за рахунок впровадження міжнародних стандартів якості на основі технічного регламенту «Сире молоко». сприяння зростанню конкурентоспроможності вітчизняних товаровиробників на внутрішніх і зовнішніх ринках шляхом проведення ефективних заходів державної підтримки для змішаних сільськогосподарських підприємств – виробників молока з метою залучення приватних інвестицій для їх розвитку; для уникнення негативних впливів на особисті селянські господарства необхідно підтримувати на державному рівні розвиток обслуговуючої та збутової кооперації, формування для них ринкової інфраструктури, забезпечити фінансову підтримку процесу трансформації товарних особистих селянських господарств в малі суб'єкти агробізнесу – виробників молока; сприяння розвитку сільської місцевості, активне використання переваг “зеленої скриньки” СОТ.

З огляду на проблеми, накопичені в аграрному секторі, більшість із цих заходів потребує нагального впровадження незалежно від набуття членства України у СОТ. Участь у СОТ повинна сприяти прискоренню й ефективнішій реалізації цих напрямів аграрної політики, щоб галузь молочного скотарства України почали реалізовувати євроінтеграційні наміри.

Отже, економічну стійкість сільськогосподарських підприємств з виробництва молока можливо забезпечити за умови посилення впливу держави на інвестиційні процеси, розвитку інтеграції та кооперації між учасниками молокопродуктового ланцюжка, виробництва високоякісної продукції, ефективного використання ресурсного потенціалу тощо, що буде обґрунтовано у наступному розділі дисертаційного дослідження.

Висновки до розділу 3

1. У світовому виробництві молока основна частка припадає на коров'яче, яке у загальному обсязі виробництва молока становить 84%. За оцінка експертів, при збереженні сформованих тенденцій світове виробництво молока в 2025 р. перевищить 1 млрд т., порівняно з 2014 р. зросте на 241 млн т – до 1059 млн т, або на

29 %, що буде забезпечено підвищенням продуктивності і нарощення поголів'я корів. Експерти оцінюють поголів'я у 2025 р. в 407 млн голів, або на 12 % більше, ніж у 2018 р. Середня світова середньорічна продуктивність дійного стада зростає на 300 кг, або до 2500 кг молока.

Суттєвим чинником, який матиме вплив на обсяги виробництва молока буде зростання рівня споживання внаслідок збільшення чисельності населення до 8,2 млрд осіб, а також споживання його на одну особу населення. Споживчий попит на молоко та молочні продукти зростає від 113 у 2018-му до 129 кг у 2025 р.

2. На 1 січня 2019 р. в Україні налічувалося 2614 сільськогосподарських підприємств, в яких утримувалося 505,1 тис. корів усіх рівнів продуктивності, з них 482,1 тис. голів корів молочного напрямку продуктивності, що на 19,8 тис. голів менше проти відповідного періоду 2018 р. Кількість підприємств, які утримували корів, зменшилась порівняно з 2017 р. на 188 од. (6,7 %). Водночас, упродовж 2011–2018 рр. кількість малих сільськогосподарських підприємств зменшилася на 27,1 %, або на 398 од., середніх і великих господарств корпоративного сектору аграрної економіки – на 26,9 %, або 579 од. Це викликано передусім зниженням інвестиційної привабливості молочного скотарства внаслідок впливу таких чинників: тривалий період окупності інвестицій; низькою дієвістю державної підтримки; відчутна мінливість ринку молока та молокопродукції.

3. Результати аналізу структури сільськогосподарських підприємств – виробників молока залежно від кількості утримуваних ними корів дозволив встановити: господарства, які утримують до 50 корів становить 37,7 %, характеризуються низьким технологічним рівнем виробництва молока; господарства, які утримують від 50 до 499 – 52,7 %, використовують типову технологію; господарства із високим рівнем концентрації корів (понад 1000 голів), використовують інноваційні технології. Встановлено, що за період 2004–2018 рр. кількість підприємств останньої групи збільшилася майже в 2,6 рази і становить 64 господарства.

4. Оцінювання стійкості виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах і господарствах населення проведено на основі значення критеріїв мінливості (варіації), середньоквадратичного відхилення, коефіцієнтів варіації і стійкості у такій послідовності: побудова рівня ряду і ліній тренду; проведення вирівнювання ряду по лінії тренду; визначення відхилення від розрахованого значення;

визначення квадрату відхилення і розрахунок середньоквадратичного відхилення; середнього значення і коефіцієнта коливання; коефіцієнта стійкості; порівняння одержаного результату з нормативним значенням. Одержані результати свідчать, що за обсягами валового виробництва молока виявлено середні темпи зростання виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах, водночас за кількістю поголів'я корів – середні темпи зниження, що дозволяє зробити висновок про інтенсивний тип розвитку молочного скотарства.

5. Характерною особливістю розвитку молочного скотарства у суб'єктів підприємницької діяльності корпоративного сектору аграрної економіки є використання в якості засобу виробництва довгострокового біологічного активу, що зумовлює специфіку відтворення виробничого потенціалу, зокрема поголів'я корів молочного напрямку продуктивності. Упродовж 2001–2018 рр. у структурі надходження тварин у стадо корів понад 70% займає приплід, що дає підстави для висновку про те, що більшість сільськогосподарських підприємств орієнтуються на відтворення поголів'я корів за рахунок власних джерел.

6. Одним з основних показників, який характеризує стійкість виробництва молока в сільськогосподарських підприємств та враховує вплив факторів зовнішнього і внутрішнього середовища, є рівень рентабельності. Вважаємо, що визначення даного показника є дещо суб'єктивним внаслідок особливостей формування собівартості виробництва та реалізації молока, особливо в умовах прояву інфляційних процесів.

Проаналізовано стійкість сільськогосподарських підприємств – виробників молока за показником рентабельності на основі чого виділено такі їх групи: стійкі; не стійкі; змішані. Встановлено, що за період 2007–2018 рр. відбулося зниження кількості не стійких сільськогосподарських підприємств – виробників молока майже втричі, що зумовлено дією інституту банкрутства. Подібна тенденція спостерігається із кількістю стійких, які скоротилися за період аналізу майже вдвічі, що дозволяє припустити думку про реорганізацію цієї групи сільськогосподарських підприємств і диверсифікацію їхньої виробничої діяльності. Виявлено, що в структурі суб'єктів господарювання в сфері агробізнесу за рівнем стійкості найбільшу частку займають змішані підприємства – майже 70%, що свідчить про відсутність передумов та умов для конкурентоспроможного розвитку у них для молочного скотарства. Зазначимо,

що стійкі господарства за період дослідження забезпечили майже дворазове нарощення виробництва молока й тим самим компенсували зниження валового надою у збиткових сільськогосподарських підприємствах.

7. Проведено типологізацію особистих селянських господарств за показником концентрації поголів'я корів на 1 сільське домогосподарство та рівнем товарності, виділено на основі цього такі типи ОСГ: споживчі (1 корова), споживчо-товарні (2 корови), товарно-споживчі (3 корови), товарні (4 корови). Доведено, що в умовах дефіциту молока на внутрішньому ринку товарні особисті селянські господарства мають можливість частково його покрити, реалізуюючи вироблену продукцію на роздрібних продовольчих ринках або вступивши до кооперативу – переробним підприємствам. Очевидно, що за умови стабілізації економіки буде мати тенденція до поступового зменшення кількості домогосподарств із поголів'ям від 1 до 3 голів.

Отже, ознаки стійкості мають як великі, так і малі сільськогосподарські підприємства, а також особисті селянські господарства – виробники молока, які посилюють переважно за рахунок внутрішніх чинників, зокрема, інноваційних виробничо-технологічних чинників. Одним із них є дієвість менеджменту сільгосппідприємства у розробці та прийнятті стратегічних, поточних та оперативних управлінських рішень.

8. З метою поліпшення породних та продуктивних якостей великої рогатої худоби, що утримується в ОСГ, державним органам управління та місцевого самоврядування доцільно налагодити співпрацю сільськогосподарських підприємств щодо ведення племінної справи у тваринництві з господарствами населення. Нині існує необхідність реалізації програм розвитку мережі молокоприймальних пунктів, ідентифікації сільськогосподарських тварин, інформаційної системи біобезпеки і відповідно їх фінансування, сільського розвитку та формування підприємницьких здібностей. Окрім цього доцільно забезпечити часткову компенсацію витрат на створення сімейних ферм, використовуючи фінансові ресурси державного бюджету та сільських громад. Окрім цього існує необхідність розробки технічного регламенту «Сире молоко», у якому визначаються обов'язкові вимоги до сирого молока та технологічних процесів його виробництва.

РОЗДІЛ 4

СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ РОЗВИТКУ МОЛОЧНОГО СКОТАРСТВА У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВАХ

4.1. Стратегічні пріоритети розвитку молочного скотарства в сільсько-господарських підприємствах і господарствах населення

Розвиток молочного скотарства як відкритої соціально-економічної системи відбувається під впливом численних факторів зовнішнього та внутрішнього середовища, а також багаторівневих зв'язків між галузями аграрної економіки. Забезпечення стійкого розвитку, належної взаємодії всіх підсистем і складових виробництва молока зумовлює необхідність оптимізації елементів і зв'язків між ними, які структурно утворюють величину параметрів досліджуваної галузі на основі стратегічного планування.

Стратегічне планування – це процес обґрунтування й вибору стратегічних пріоритетів та напрямів стійкого й ефективного розвитку галузі молочного скотарства, що передбачає єдність соціальних, економічних, науково-технічних, екологічних та інституціональних факторів та умов, прийняття на цій основі результативних рішень і розроблення дієвих механізмів, реалізація яких забезпечить підвищення конкурентоспроможності досліджуваної соціально-економічної системи та її адаптацію до мінливих умов зовнішнього середовища.

Система стратегічного планування розвитку молочного скотарства спирається на такі принципи: єдності й цілісності; внутрішньої збалансованості; неперервності, результативності та ефективності функціонування; самостійного вибору напрямів вирішення поставлених завдань; відповідальності учасників процесу стратегічного планування; прозорості (відкритості); достовірності та результативності; фінансової забезпеченості.

У даному випадку принцип єдності й цілісності означає сукупну однорідну спрямованість цілей і завдань, їх не суперечливість та системну однорідність, що передбачає узгодженість цих складових.

Принцип результативності й ефективності функціонування системи галузевого стратегічного планування передбачає, що вибір способів і методів досягнен-

ня цілей розвитку молочного скотарства повинен ґрунтуватися на необхідності досягнення заданих результатів із найменшими затратами.

Принцип неперервності передбачає розробку галузевих прогнозів і планів різного часового горизонту та забезпечення їхнього взаємозв'язку: середньострокові плани при цьому розробляють на основі виявлених перспективних напрямів, що відображаються у довгострокових планах, короткострокові – на основі показників середньострокових планів. Окрім цього, зважаючи на нестабільність ринкового середовища функціонування галузі довгострокові плани коригуються з урахуванням впливу мінливих економічних, технологічних та кліматичних факторів.

Принцип самостійного вибору шляхів виконання завдань означає, що учасники процесу галузевого стратегічного планування в межах своєї компетенції самостійні у виборі шляхів і методів досягнення накреслених цілей.

Принцип відповідальності учасників передбачає їхню відповідальність за ефективність виконання завдань та заходів щодо досягнення заданих цілей.

Принцип прозорості (відкритості) стратегічного планування означає, що документи, за винятком положень, які містять інформацію, що вважається державною таємницею, підлягають опублікуванню, а проекти документів є предметом суспільного обговорення.

Принцип достовірності й реалістичності передбачає обґрунтованість можливостей досягнення передбачених цілей і показників, що використовуються у процесі галузевого стратегічного планування. Тому процес стратегічного планування повинен спиратися на міцну науково-методологічну базу при обґрунтуванні гіпотез і сценаріїв перспективного розвитку галузі.

Принцип фінансової забезпеченості означає, що при розробленні та затвердженні документів стратегічного планування, які передбачають здійснення витрат, мають бути визначені джерела їх фінансування з урахуванням основних показників бюджетної системи країни. Однак даного принципу не завжди вдається дотримуватися через профіцит бюджету.

До специфічних принципів стратегічного планування розвитку молочного скотарства слід віднести: урахування біологічних особливостей великої рогатої худоби, рентабельності галузі, принцип мінімізації ризику, оптимальності розміщення переробних підприємств, підвищення конкурентоспроможності й адаптивності.

Принцип оптимальності розміщення переробних підприємств повинен враховувати зв'язок розвитку даної галузі з одночасним розвитком та плануванням розвитку молочної промисловості.

Принцип урахування біологічних особливостей великої рогатої худоби при стратегічному плануванні галузі означає, що при розробленні стратегій враховується продуктивне довголіття молочних корів, їхня відтворювальна спроможність, генетичний потенціал порід тварин.

Принцип рентабельності ґрунтується на тому, що стратегічне планування молочного скотарства має бути спрямовано на підтримку відтворювальної рентабельності галузі, щоб товаровиробники й інвестори не втратили до неї економічного інтересу.

Принцип забезпечення конкурентоспроможності виробництва молока, пов'язаний із підвищенням якості продукції, створенням пунктів первинного приймання молока.

Принцип мінімізації ризику полягає у тому, що стратегічне планування галузі повинно передбачити шляхи зниження загроз несприятливого зовнішнього середовища.

Вважаємо, що стратегічне планування розвитку сучасного молочного скотарства повинно враховувати принципи інноваційності, доступності, системності, утримання позитивного іміджу галузі. З метою досягнення стійкого розвитку молочного скотарства в організаційно-правових формах господарювання, основою має бути дієвий механізм запровадження інновацій, а також пошук креативних методів і шляхів вирішення проблем, економічний інтерес в освоєнні інноваційних технологій.

Принцип доступності – це можливість реалізації розроблених на даний час найбільш результативних стратегічних напрямів розвитку молочного скотарства. Таку можливість мають лише великі товаровиробники.

За результатами аналізу стійкості розвитку підприємств молочного скотарства нами обґрунтовано стратегічні пріоритети для кожної із виділених груп. Так, підприємствам нестійкої групи необхідно сконцентрувати зусилля на забезпеченні економічної стійкості, організаційним структурам змішаної групи на основі посилення економічної стійкості доцільно приділити увагу соціальним питанням, а сільгоспідприємствах, які досягли економічної стійкості доцільно концентрувати увагу на зміцненні соціального та екологічного потенціалу й подальшому удосконаленні своєї діяльності.

Для досягнення стратегічної цілі необхідно досягнути необхідних цілей, які сприяють досягненню головної цілі. Очевидно, що умовою економічної дієздатності та стійкого розвитку є досягнення однієї з основних підцілей. Однак для сільськогосподарських підприємств кожної із виділених груп вибір підцілей буде індивідуальним, як і різна кількість їх. Такий підхід дасть змогу перевести розроблену стратегію, що реалізується у площину конкретних показників із можливістю передбачити прямі та зворотні зв'язки між підцілями відповідно до вибраної стратегічної цілі. При використанні такого підходу можна простежити рух об'єкта до стратегічної цілі та коригувати за потреби його діяльність за допомогою цільових індикаторів. Причому ці зміни повинні бути не тільки відповіддю на виклики зовнішнього середовища, але й результатом внутрішнього розвитку об'єкта, який передбачає вплив зовнішніх кризових явищ.

Отже, основними напрямками стійкого розвитку галузі молочного скотарства у сільськогосподарських підприємствах є збільшення виробництва молока через підвищення продуктивності корів, стабілізація поголів'я, проведення реконструкції працюючих ферм, їх модернізації та забезпечення належного технічного оснащення, введення в експлуатацію нових потужностей, поліпшення кормовиробництва, вдосконалення селекційно-племінної роботи, покращення відтворювальних якостей тварин та ін [225].

Аналіз функціонування галузі молочного скотарства дає підстави для висновку про те, що в Україні склалися сприятливі умови для виробництва молока та молочних продуктів. Разом із тим проблему насиченості ними ринку не вдалося повною мірою вирішити навіть у найкращі для розвитку молочного господарства роки.

Результатом стратегічного управління молочним скотарством у довгостроковій перспективі може стати: виробництво доступних за обсягом і ціною екологічно безпечної продукції; збереження природних ресурсів на основі ресурсозберігаючих технологій; у соціальній сфері – підвищення якості життя сільського населення, розвиток соціальної інфраструктури села.

На основі використання економіко-математичних методів проведено розрахунок параметрів перспективного розвитку молочного скотарства в сільськогосподарських підприємствах (додаток Д.1).

Можна передбачати, що у стратегічній перспективі буде зменшуватиметься кількість збиткових підприємств корпоративного сектору аграрної економіки, оскільки збиткове виробництво в ринкових умовах не може мати тривалий часовий проміжок. Тому в нестійких сільськогосподарських підприємствах, у яких виробництво молока було збитковим понад 7 років, зменшуватиметься поголів'я корів, переважно шляхом реалізації худоби на забій.

За нашими прогностичними розрахунками, у стійких сільськогосподарських підприємствах з виробництва молока поголів'я корів дещо збільшиться. При цьому продуктивність сільськогосподарських тварин підвищуватиметься в усіх типах сільськогосподарських підприємств, що підтверджує орієнтацію сільгосптоваровиробників у напрямі інтенсивного ведення виробництва.

Зазначимо, що стратегічне планування розвитку молочного скотарства вимагає конкретизації й адаптації понятійного апарату з урахуванням специфіки об'єкта дослідження. (додаток Д.2)

Отже, стратегічне планування розвитку молочного скотарства в сільськогосподарських підприємствах має на меті виконання послідовних дій із опрацювання та реалізації стратегії, якими мають бути: постановка цілей, оцінювання найбільш значимих ризиків, розробка стратегії, визначення необхідних ресурсів і підтримання відносин із зовнішнім середовищем за допомогою адаптаційних стратегій, щоб досягати поставлених цілей і забезпечувати стійкий розвиток у довгостроковій перспективі.

Поділяємо думку науковців про те, що при розробленні стратегії необхідно враховувати тип стійкості сільськогосподарських підприємств-виробників продукції молочного скотарства, а також стан ресурсного потенціалу та вплив зовнішнього середовища на ефективність функціонування суб'єкта господарювання [226]. З урахуванням вищезазначених параметрів розвитку сільськогосподарських підприємств з виробництва молока нами обґрунтованого стратегічні підходи для кожного типу стійкості господарств корпоративного сектору аграрної економіки (додаток Д.3).

Вважаємо, що у перспективі для цих суб'єктів господарювання окрім стратегії концентрації доцільно застосовувати стратегію інтеграції, що передбачає формування вертикально інтегрованих структур, які об'єднують виробників і переро-

бників молока, а також забезпечить нарощення активів за рахунок поглинання інших сільськогосподарських підприємств.

Альтернативним варіантом розвитку сільськогосподарських підприємств нестійкої груп є інтеграція з виробничими суб'єктами стійкої групи з метою об'єднання ресурсів і підвищення ефективності виробництва молока. Отже, для виділених сільськогосподарських підприємств за типами стійкості доцільно використовувати якісно різні види стратегій розвитку, що передбачають удосконалення економічної діяльності та сприятимуть підвищенню їхньої стійкості.

Так, компанії «Ukrland Farming» і «Кернел» показують приклади діяльності, яка забезпечує консолідацію молочних активів за рахунок поглинання інших висококонцентрованих товаровиробників. Проте більшість великих компаній – лідерів галузі, забезпечували нарощування власних виробничих потужностей, а також здійснювали придбання нових сільськогосподарських підприємств. При цьому більшість компаній акцентували увагу на оптимізації виробничих ресурсів [227].

Стратегією перспективного розвитку змішано-стійких господарств – які здебільшого самостійних товаровиробників молока, є орієнтація на взаємовигідні економічні відносини з переробними підприємствами та з іншими товаровиробниками молока для забезпечення прибуткового виробництва молока. На горизонтальному рівні інтеграція між господарствами корпоративного сектору буде здійснюватися у сфері кормовиробництва, придбання вхідних довгострокових біологічних активів та вхідних матеріальних ресурсів. Окрім того, деякі з них будуть орієнтуватися на переробку на власних міні-заводах з метою підвищення ефективності молочного скотарства.

Очевидно, що нестійкі агроформування, підприємницька діяльність яких збиткова понад 7 років, будуть орієнтуватися до припинення ведення молочного скотарства. Доказом цього може стати та обставина, що, враховуючи заборону на реалізацію молока другого ґатунку, вони будуть змушені ліквідувати активи в молочному скотарстві та переорієнтовувати свою діяльність на виробництво інших видів сільськогосподарської продукції.

За прогностичними розрахунками, що в перспективі у цій групі господарств зменшуватиметься поголів'я корів за одночасного підвищення продуктивності сільськогосподарських тварин, що позитивно позначиться на валовому виробництві молока в сільськогосподарських підприємствах.

Важлива роль у забезпеченні стійкого розвитку молочного скотарства в сільськогосподарських підприємствах відводиться науково обґрунтованій системі відтворення молочного стада. Практика довела, що основною причиною порушення процесу відтворення стада є обмеженість власних ресурсів у сільгосптоваровиробників, а також відсутність державного фінансування, що унеможливорює придбання племінної великої рогатої худоби за кордоном [228].

Нами встановлено, що упродовж 2002–2018 рр. спостерігається строкатість імпорту племінних тварин, що доводить недостатню інвестиційну привабливість молочного скотарства (рис. 4.1).

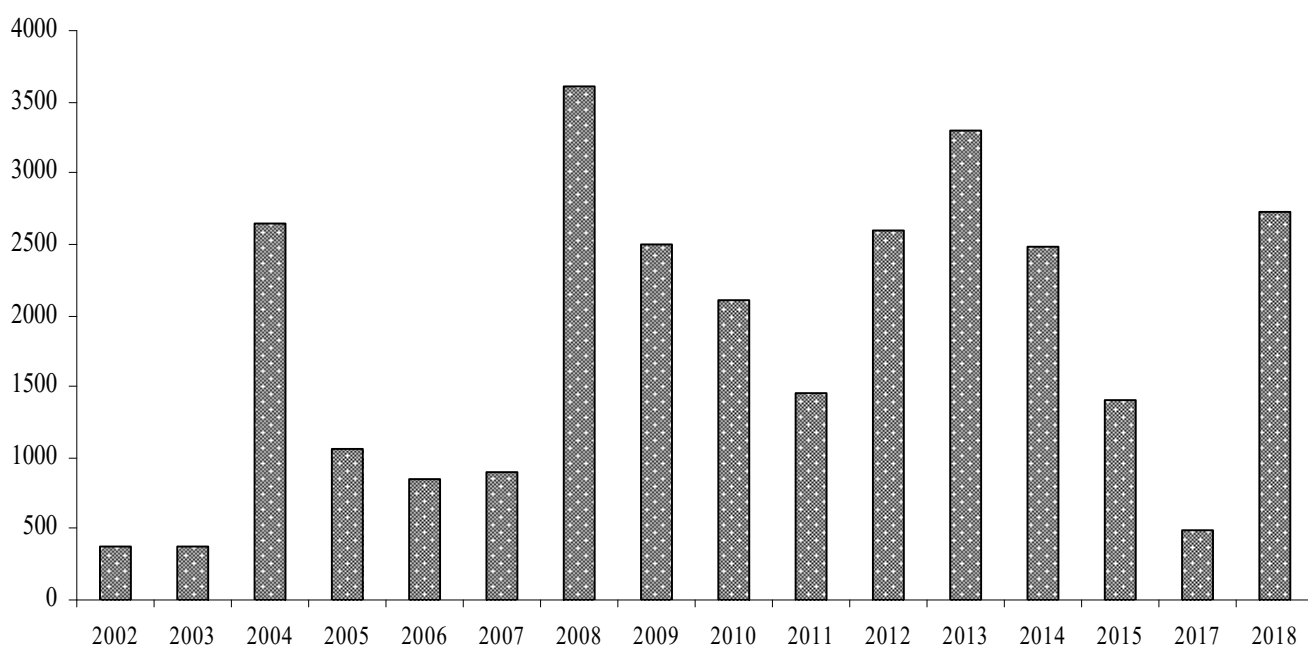

Рис. 4.1. Динаміка імпорту чистопородних нетелей до першого отелення, од.*

*Джерело: складено та розраховано за даними Мінагрополітики України.

Так, у 2017–2018 рр. суттєво знизився показник імпорту чистопородних нетелей до першого отелення, що зумовлено погіршенням інвестиційного клімату в аграрному секторі України. Водночас через низькі закупівельні ціни збитковість виробництва молока, також виявилася стримувальним чинником зниження імпорту сільськогосподарських тварин в 2002–2003 рр., 2005–2007 рр. та 2011 р.

Основними імпортерами були високотоварні сільськогосподарські підприємства. Вважаємо, що позитивно вплинув на процеси активізації імпорту племінної худоби такий інструмент державної підтримки як компенсація до 50 % вартості імпортованих телиць.

Важливо зазначити, що стійким джерелом надходження племінної худоби в сільськогосподарські підприємства є придбання високопродуктивних тварин у племінних господарствах [229]. Виявлено два взаємопротилежні періоди: нарощення обсягів реалізації їх племінними господарствами (2011–2013 рр.) і зниження – з 2016 р. й дотепер (рис. 4.2).

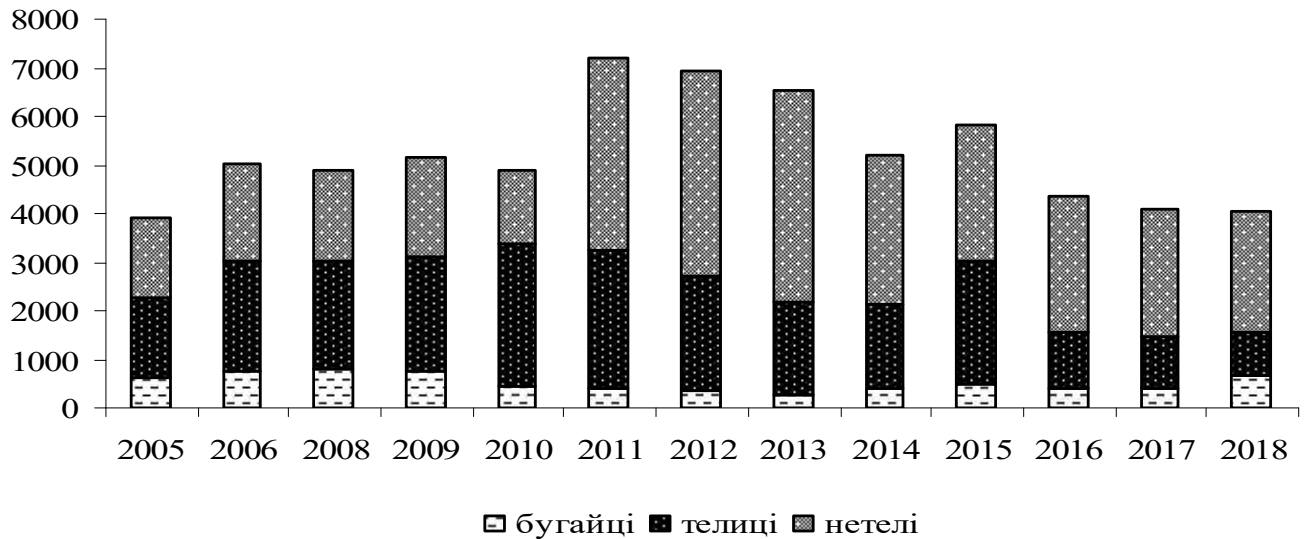

Рис. 4.2. Динаміка реалізації продуктивних тварин основних статевих-вікових груп, од.*

*Джерело: складено та розраховано за даними Мінагрополітики України.

Дані рис. 4.4 свідчать, що попит на продукцію племінного молочного скотарства зростає упродовж 2011–2013 рр., що пояснюється нижчими цінами і задовільними продуктивними характеристиками порівняно з тваринами іноземної селекції.

Так, від 2008 р. спостерігається поступове руйнування системи племінного молочного скотарства в Україні. Нині відсутній орган контролю за сертифікацією племінних господарств, а Департамент тваринництва Міністерства аграрної політики та продовольства України виконує лише функції статистичного органу. На нашу думку, нині постає потреба формування спеціального органу при профільному міністерстві на громадських засадах, який здійснюватиме процес контролю сертифікації діяльності сільськогосподарських підприємств-виробників племінної продукції молочного скотарства з представників профільних об'єднань виробників молока, Департаменту тваринництва Міністерства аграрної політики та продовольства України, Інституту тваринництва НААН України.

Обґрунтовуючи перспективи розвитку молочного скотарства сільськогосподарських підприємств у напрямі забезпечення стійкості галузі, доцільно запропо-

нувати заходи щодо підвищення рівня культури виробництва, яка включає в себе кілька важливих складових. Насамперед, це міцна кормова база та збалансована годівля, оскільки частка кормів у собівартості виробництва молока досягає 60% і більше. Отже, залежно від їхньої якості та ціни формується кінцевий економічний результат молочного скотарства у сільгосп підприємствах [230]

Незважаючи на позитивну тенденцію до зниження витрат кормів на виробництво 1 ц молока, що спостерігається нині, цей показник нижчий від відповідного значення в молочному скотарстві республіки Білорусь (рис. 4.3).

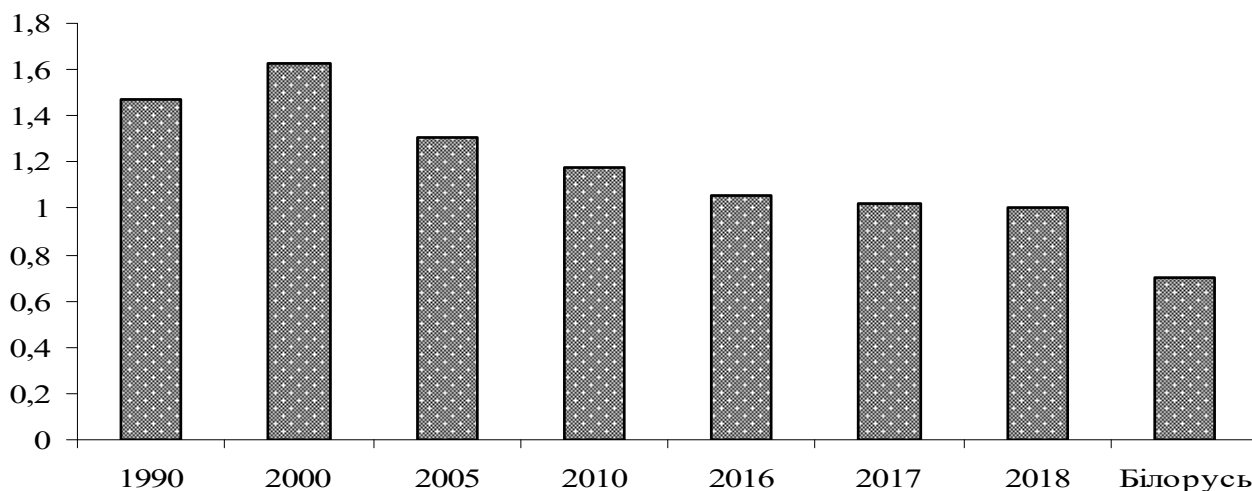

Рис. 4.3. Рівень витрат кормів на виробництва 1 ц молока в Україні та у Республіці Білорусь*

*Джерело: За даними Держстату України.

Використовуючи загальноєвропейську методику визначення рівня конверсії корму, проведемо порівняльний аналіз українських та австрійських товаровиробників молока (табл. 4.3).

Деталізований аналіз компонентної складової раціонів годівлі корів свідчить, що у вітчизняних сільськогосподарських підприємствах значно вищий рівень вмісту концентрованих кормів порівняно з австрійськими.

Дані табл. 4.3 свідчать, що рівень конверсії грубих кормів у вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників значно нижчий порівняно з австрійськими. Зазначимо, що в деяких українських сільськогосподарських підприємствах цей показник коливається в межах від 0,68 до 0,86.

Як свідчить дослідження, товаровиробники провідних країн світу, які згодують тваринам високоякісні грубі корми, можуть виробляти майже 60% валового

надою молока. Однак зі зниженням якості фуражу виробництво може скоротитися до 25% і більше [231]. При цьому вони одержують суттєвий економічний ефект. Із підвищенням рівня продуктивності за рахунок грубих кормів на 5% можна зекономити 1 кг концентратів у розрахунку на корову в день.

Таблиця 4.1

Порівняльний аналіз конверсії корму в молочному скотарстві Австрії та України*

Показники	Австрія		Україна	
	концентровані корми	грубі корми	концентровані корми	грубі корми
Надій молока, кг	7600		7400	
Жир, %	4,3		3,8	
Білок, %	3,8		3,0	
Надій (ЕСМ), кг	8068		7048	
Кормів на корову за рік, кг	1900	12000	2300	11000
Кормів на корову за рік, кг СР	1862	4238	2254	3846
Коефіцієнт конверсії концкорму	1,6		1,6	
Надій (ЕСМ) з корму, кг	3068	5000	3680	3368
Коефіцієнт конверсії грубого корму		1,18		0,86

*Джерело: за даними Держспоживслужби.

На нашу думку, зростання частки грубих кормів у структурі раціону годівлі, зокрема, використання системи випасу корів, особливо в малих і середніх сільськогосподарських підприємствах, слід розглядати суттєвим резервом зниження рівня собівартості молока та підвищення рівня конкурентоспроможності.

Якісні основні корми є джерелом дешевих поживних речовин і забезпечують структурність, яка вкрай необхідна для підтримки функціонування системи травлення і підтримки здоров'я тварини. Від якості грубих кормів залежатиме, скільки потрібно витратити коштів на покупні концентровані корми, скільки сухої речовини зможе спожити корова і якою буде її молочна продуктивність [232].

Як свідчать результати досліджень, для отримання високоякісного молока, що відповідає вимогам безпеки, треба ретельно слідкувати за раціоном, щоб до нього не потрапляли рослини, що містять алкалоїди, глікозиди, ефірні масла, смолисті речовини, а також обмежити використання рослинних кормів, що становлять небезпеку для корів [233].

Враховуючи суттєвий вплив кормової бази на стан розвитку молочного скотарства, в запропонований Технічний регламент «Виробництво сирого молока і

управління якістю та безпекою» доцільно передбачити наступні вимоги щодо годівлі корів. Зокрема, корми, які використовуються для годівлі корів, повинні забезпечувати потребу тварин на підтримуючий та продуктивний обмін в енергії, в поживних і біологічно-активних речовинах. Раціони для лактуючих корів мають повинні бути збалансовані, з урахуванням живої маси, стадії лактації та запланованої продуктивності, з метою забезпечення поживності, фізико-технологічних властивостей та безпечності сирого молока.

Виробники молока повинні контролювати споживання кормів та кількість і якість одержаного молока, а при їх незадовільному рівні проводити своєчасне коригування раціонів.

Фінансово-економічна криза спонукає товаровиробників до пошуку найменш витратних рішень, хоча це не завжди раціонально з позиції економічної ефективності, що посилює актуальність оптимізації вибору за критеріями «короткострокова вигода» (економія на капітальних витратах) і «довгострокові результати» (економія на поточних витратах, покращення здоров'я тварин і продуктивного довголіття корів, надійність обладнання, стабільність якості виробленої продукції і т.д.).

Характерною особливістю сучасних підходів до технологій виробництва молока є їх оцінки ефективності технології слід віднести: валовий обсяг та якість молока, яке одержують від корів на фермі, а також з розрахунку на одну корову, собівартість і затрати праці з розрахунку на 1 ц молока, окупність капіталовкладень [234]. Визначальними і вузловими елементами технології у конкретній фермі є прийняті варіанти утримання корів (додаток Д.4).

За прив'язного утримання корів годують на прив'язі біля кормових столів (годівниць) у стійлах. Доять корів також у стійлах на прив'язі, але можливе використання доїльної зали, гній із стійл прибирають вручну в гнойові канали, де змонтований транспортер видаляє його з корівника. Застосовуване стійлове обладнання ОСП-Ф-26 забезпечує індивідуальне самоприв'язування корів і групове їх відв'язування. Автоматичні прив'язі в 5–6 разів зменшують затрати ручної праці на прив'язування–відв'язування корів. До комплекту цього обладнання входять автонапувачі педального типу.

За прив'язного утримання застосовують машинне доїння корів у переносні доїльні відра або молокопровід. Для доїння корів у стійлах використовують уста-

новки «Молокопровід-200», АД-100А, ДАС-2Б, ДАС-2В, АДМ- 1 8, УДМ-100, УДМ-200, УДЯ-16, УДБ-100, УДЛ-12, УІД- 10, УІД-20, «Берізка-1», «Берізка-2», «Бурьонка-1», «Бурьонка-2» та ін.

На молочних фермах застосовується технологія, за якої взимку корів утримують у стійлах з автоматичними прив'язями, а доять у доїльній залі на установках типу І «Тандем», «Ялинка», «Карусель», «Паралель», «Бік обіч», «Альфа Лаваль Агрі», «MilkLain 2/12», «Westfalia-24», «Westfalia-32», «Євроклас-850», «Євроклас-1200». Влітку тварин утримують безприв'язно на вигульно-кормових майданчиках. Завдяки використанню доїльної зали затрати праці на обслуговування корів зменшуються у 1,5–2 рази.

Використовують мобільні кормороздавачі КТУ-10, РСР-10, РПК-4,5, КРТ-10, РКМ-5, РКК-100, СРК-12В або кормороздавачі-змішувачі «Euromix-I», «Vmix plus – 10», «Feeders», «Solomix – 212VL», Triollet Mullos BV.

Роботи можуть виконувати дояр, дояр і тваринник, тваринник з роздавання кормів, тракторист-машиніст. Тобто норма обслуговування тварин залежить від організації роботи з роздавання кормів [235].

Технологія, що передбачає безприв'язне утриманням корів, здебільшого потребує меншої кількості машин та механізмів, які використовуються з більшою ефективністю. При безприв'язному утриманні, на відміну від традиційного прив'язного, зменшується щоденна кількість операцій по догляду за худобою. [236]

Так, немає потреби в прив'язуванні, підв'язуванні тварин, спрощуються операції з видалення гною і роздавання кормів, зменшуються затрати праці на операції доїння корів. На кожну корову для разового доїння затрачають від 1,12 до 2,28 люд.-хв. За прив'язного утримання, коли корів доять у стійлах переносними апаратами у відра або в молокопровід, затрати праці в 1,7–3 рази вищі. За безприв'язного утримання корів чисельність обслуговуючого персоналу на фермі скорочується у 2–2,5 рази, що сприяє зниженню собівартості молока.

Використовують мобільні кормороздавачі КТУ-10, КТУ-152, РСР-10, РПК-4,5, КРТ-10, РКМ-5, РКК-100 або кормороздавачами-змішувачами: «Euromix-I», Vmix plus – 10», «Feeders», «Solomix – 212VL», Triollet Mullos BV. Роботи можуть виконувати дояр, дояр і тваринник, тваринник з роздавання кормів, тракторист-машиніст. Тобто норма обслуговування залежить від організації роботи з роздавання кормів.

Для видалення гною застосовують транспортери або самопливні системи ТСН-2Б, ТСН-3Б, ТСН-160, УС-12, УСГ-3, УСГ-4, КСГ-1, КСГ-2, КСГ-3, ТСГ-2Б, ТСГ-3Б, ТСГ-160.

Для напування корів використовують корита з подаванням води з крана або шлангом, автонапувачі.

Розглядаючи продуктивність як критерій вибору технології, слід враховувати сукупну продуктивність усіх працівників тваринництва, а не тільки пряму продуктивність операторів у процесі доїння корів, порівнюючи співвідношення капітальних витрат і рівня оплати праці [237]. Поява на ринку технологій високопродуктивного доїльного обладнання, призначеного для організації частково автоматизованого доїння, коли частину операцій (рутин) виконує робот, а частину – оператор, підвищує важливість розрахунків даного співвідношення при прийнятті інвестиційних рішень. Перевага даної технології полягає в тому, що за оператором залишається досить складна для робота операція з одягання доїльних стаканів, що істотно розширює можливості доїння корів незалежно від форми їх вимені й розташування дійок, тобто збільшує частку корів у стаді, придатних для частково роботизованого доїння, зменшуючи вибракування. Водночас використання автоматизації при виконанні ряду важливих рутин, що вимагають скрупульозного і неухильного виконання технологічних операцій певним чином і в певній послідовності, мінімізує вплив людського фактора.

Безприв'язне утримання та доїння корів у залах знижує витрати праці до 1,5–2,0 люд.-год на 1 ц молока, що у 6–8 разів менше, ніж при доїнні у стійлах. Зменшується також до 2–3% кількість захворювань корів на мастит, що дає можливість отримувати високоякісне молоко. Безприв'язний і боксовий способи утримання передбачають використання більш продуктивних групових доїльних установок, технологічного устаткування для роздавання кормів та прибирання гною. Обслуговуючий персонал має менше обов'язків, спрощуються трудові операції, що сприяє економії робочого часу зміни. Витрати часу на доїння корів у доїльних залах менші у 3–4 рази порівняно з доїнням у відра при прив'язному утриманні.

За наявності доїльної установки доїння корів може виконуватися у відра чи молокопровід. При доїнні у відра дояр витрачає час на перенесення і зливання молока у бідон від кожної корови. При цьому витрати часу на 3% вищі, ніж при доїнні у мо-

локопровід. Норма обслуговування для дояра при доїнні корів у молокопровід на 8,5% вища, ніж при доїнні у відра. Це пояснюється тим, що витрати часу на підготовчо-заклучні роботи, відпочинок дояра при доїнні корів у відра на 17,79 хв. (25,7%) вищі, ніж при доїнні у молокопровід. Трудомісткість обслуговування на 3–6% нижча при доїнні у молокопровід залежно від продуктивності тварин.

Отже, перехід на доїння корів у молокопровід розглядається як суттєвий резерв зниження трудомісткості продукції, полегшення праці дояра, спрощення та прискорення процесу доїння, покращення якості молока. На молочнотоварних фермах оператори машинного доїння працюють з різною кількістю доїльних апаратів або обслуговують різну кількість станків на доїльному майданчику. Так, на доїльному майданчику «Паралель-36» оператор може працювати з 24 апаратами, «Паралель-32», УДЯ-16А, «Боуматік», «Вестфалія-32» – із 16-ма, «Паралель-24», «Вестафалія-24», «Євроклас 1200» – із 12-ма, «Тандем» УДА-8, «Ялинка» УДЯ-8 – із 4 або 8-ма, «Тандем» УДТ-6, «Мілклайн параллель» – із 6 апаратами. При доїнні корів у стійлах доїльними установками УДМ-200, УДМ-100, АДМ-8 оператор може працювати із 3–8 апаратами.

Кваліфікований персонал та його мотивація і вимоги виконання ним виробничих функцій. Скотарство, як і кожна галузь тваринництва, має свої особливості. Устаткування, способи виконання робіт, раціони годівлі тварин відрізняються зі зміною кожного біологічного періоду (телята профілакторію, відгодівельне поголів'я, корови тощо). За кожний віковий період тварин відповідають різні категорії працівників. Нормативи часу також розраховують окремо для кожної статево-вікової групи. Обслуговування тварин передбачає щоденне виконання робіт, таких як напування, годівля, чищення приміщень, видалення гною тощо. Однак обсяг робіт змінюється у різні періоди вирощування тварин через збільшення обсягу згодовуваних кормів. Крім щоденних робіт, у скотарстві виконуються періодичні разові роботи: приймання і передавання тварин, їх зважування, приймання отелень, допомога при штучному осіменінні та ін [238].

Оператор тваринницьких комплексів і механізованих ферм протягом дня виконує різні роботи: ручні, стаціонарні, транспортні. Так, чищення приміщення виконують переважно вручну (ручні роботи), роздавання кормів – стаціонарними кормороздавачами (стаціонарні), підвезення кормів (транспортні). На кожний вид

роботи передбачено певні нормоутворюючі чинники, тому нормативи часу розраховують по кожному виду робіт. При розрахунку норм обслуговування використовують середньодобові витрати часу на одну голову тварин [239].

Слід зазначити, що використання новітніх технологій виробництва молока забезпечує підвищення ефективності використання трудових ресурсів. Так, при переході на безприв'язне утримання широко використовують доїння корів у доїльних залах, що передбачає й відповідний поділ трудових процесів. У такому випадку дояр виконує лише операцію доїння корів, а решта трудових операцій покладається на тваринника, що обслуговує дійне стадо [240].

Тривалість виконання кожної операції залежить від значної кількості нормоутворюючих чинників, зокрема, склад робіт та методи організації праці, які слід урахувати при розробці науково обґрунтованих нормативів часу, що дає можливість використовувати їх у конкретних умовах ферми, крім того вони розраховані для виконання працівником певної кваліфікації.

Найбільш трудомісткими операціями на фермах є доїння корів, роздавання кормів, чищення приміщення. Дослідження показали, що процес доїння корів займає 25–38% оперативного часу, роздавання кормів – 18–25% оперативного часу; роботи з чищення приміщення проводяться вручну і займають 25–36% оперативного часу. Операція «доїння корів» залежить від таких чинників: продуктивність тварин, спосіб доїння, тип доїння (у відра, молокопровід, доїльна зала), кратність доїння, тип апаратів, кількість апаратів, з якими працює дояр, спосіб утримання тварин, спосіб роздавання концентрованих кормів.

Кожен із наведених чинників певною мірою впливає на склад виконуваної операції та її тривалість. Зазначимо, що в Україні застосовують переважно триразове доїння корів. На великих фермах і комплексах корів доять 2 або 2,3 раза на день на доїльних майданчиках. При кратності доїння 2,3 раза поголів'я корів доять вранці і ввечері, а в обідній час – лише 30% корів, які дають найбільші надої молока. Переваги дворазового доїння з погляду економії затрат праці підтверджують дані фотохронометражних спостережень, за матеріалами яких встановлено, що дворазове доїння порівняно з триразовим забезпечує зменшення затрат праці на доїння корів на 17,2–27,1% залежно від продуктивності корів.

Ефективність скотарства значною мірою залежить від раціонального унормованого використання живої й уречевленої праці, тому важливу роль у вирішенні нагальних проблем тваринництва відіграє нормування трудових і матеріальних ресурсів (табл. 4.2).

Таблиця 4.2

Групування сільськогосподарських підприємств за рівнем витрат на оплату праці в розрахунку на 1 ц молока, 2018 р.*

Групи за витратами на оплату праці на 1 ц молока, грн	Кількість господарств у групі	Частка групи у реалізації, %	Поголів'я на господарство, га	Надій від 1 корови, кг	Собівартість 1 ц реалізованої продукції, грн	Ціна реалізації, грн за 1 ц	Рентабельність, %
до 25	207	17,5	365	6037	377,19	456,91	21,1
25,1-50	430	31,1	347	5433	365,76	444,74	21,6
50,1-75	481	35,0	336	5653	409,82	444,37	8,4
75,1-100	279	12,5	259	4584	424,21	435,74	2,7
100,1-125	119	2,5	154	3680	471,02	431,69	-8,4
125,1-150	57	1,1	145	3520	467,42	399,63	-14,5
150,1-175	24	0,2	87	2142	536,80	394,20	-26,6
175,1-200	11	0,1	75	2015	586,96	386,83	-34,1
200,1 і більше	21	0,1	47	1656	663,49	392,37	-40,9
Усього	1629	100,0	300	5348	394,76	444,67	12,6

*Джерело: розрахунки автора.

Дані табл. 4.2 свідчать, що у господарствах із високим рівнем затрат на 1 ц молока (200 грн і більше) оплату працю є збитковими і характеризуються низькою продуктивністю корів, що свідчить про відсутність мотивації працівників у підвищенні ефективності праці. Так, рівень збитковості становить 40,9 %, продуктивність корів – лише 1656 кг.

Водночас найвищий рівень рентабельності виробництва молока 21,6 % одержано групою підприємств, де величина витрат на оплату праці на 1 ц становить 25,1–50 грн, а надій від корови – 5433 кг. Отже, у високоінтенсивних господарствах I та II групи низькі витрати на оплату праці забезпечили високі показники ефективності виробництва молока. Отже, організація виконання технологічних операцій працівниками при виробництві молока вимагає наукового обґрунтування та використання дієвої системи мотивації працівників щодо додержання існуючих вимог.

Ураховуючи ту обставину, що працівники задіяні у виробництві молока – продукту харчування, необхідно виділити в окремий параграф пропонованого те-

хнічного регламенту «Виробництво сирого молока і управління якістю та безпекою» вимоги до працівників. Зокрема, пропонується, що персонал, який виконує технологічні операції з виробництва сирого молока, повинен мати відповідну кваліфікацію і дотримувати правил охорони праці у тваринництві.

Оскільки лєвова частка молока виробляється господарствами населення, то у даному дисертаційному дослідженні доцільно розглянути специфіку виробництва молока саме цією групою виробників. Із використанням економіко-математичних методів нами спрогнозовано кількість поголів'я корів в основних типах сільських домогосподарствах, які здійснюють виробництво молока та їхню частку в загальній структурі (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

Прогнозні розрахунки показників поголів'я та частки сільських домогосподарств залежно від їх виду*

Домогосподарства	Роки								
	2020	2021	2022	2023	2024	2025	2026	2027	2028
Поголів'я									
Споживчі	749	700	654	611	571	534	499	467	436
Споживчо-товарні	418	395	372	351	331	312	294	278	262
Товарно-споживчі	168	176	186	198	211	226	243	261	281
Товарні	334	352	369	386	402	418	433	448	462
Всього	1669	1623	1582	1546	1516	1491	1470	1453	1441
Частка									
Споживчі	58,2	56,8	55,4	54,0	52,6	51,2	49,8	48,4	47,0
Споживчо-товарні	30,0	29,5	29,0	28,5	28,0	27,6	27,1	26,6	26,1
Товарно-споживчі	6,6	6,9	7,2	7,5	7,8	8,1	8,4	8,7	9,0
Товарні	5,3	6,9	8,4	10,0	11,6	13,1	14,7	16,3	17,9
Всього	100	100	100	100	100	100	100	100	100

*Джерело: розрахунки автора.

Розрахунки в табл. 4.3 свідчать, що у перспективі поголів'я корів знижуватиметься, що зумовлено складними соціально-демографічними процесами в сільській місцевості. При цьому слід очікувати збільшення поголів'я корів у товарно-споживчих і товарних особистих селянських господарствах, однак воно не компенсуватиме суттєвого зменшення поголів'я у споживчих і споживчо-товарних особистих селянських господарствах.

Протягом досліджуваного періоду зростає частка товарно-споживчих і товарних особистих селянських господарств-виробників молока. Проте найбільшу ча-

стку будуть займати споживчі домогосподарства, що є свідченням орієнтації останніх на самозабезпечення сільського населення.

За розрахунками можна зробити висновок проте, що в цілому буде спостерігатися подальше зниження поголів'я корів в особистих селянських господарств до 2028 р. Однак і в прогнозованому періоді вони будуть залишатися основними товаровиробниками молока в Україні.

Через поглиблення інтеграції національного господарства у світову економіку постають нові виклики саме для цього виду товаровиробників молока. Зокрема, однією із вимог СОТ є впорядкування торгівлі м'ясною та молочною продукцією на внутрішньому ринку України відповідно до міжнародних стандартів якості.

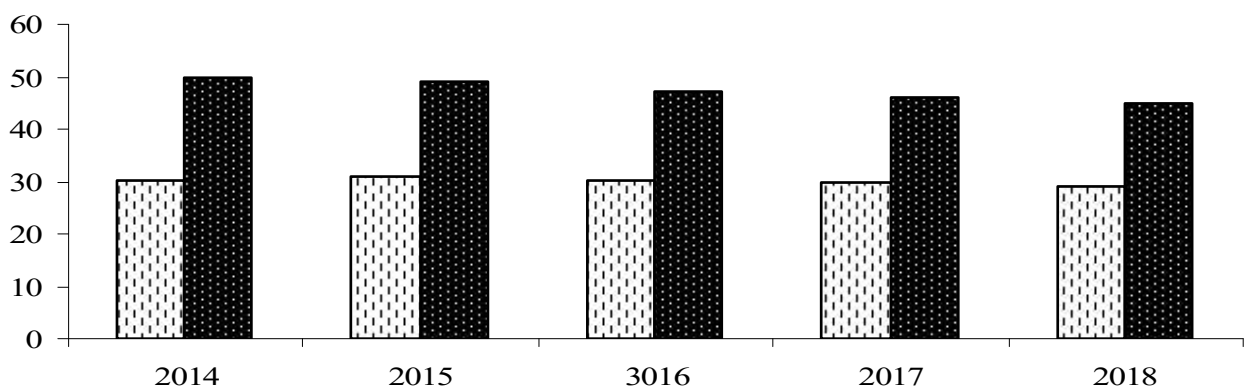
Для гармонізації національного законодавства з вимогами СОТ і налагодження контролю безпеки реалізованих домашніх м'ясних і молочних продуктів у 2005 р. було внесено зміни до Закону України «Про безпечність та якість харчових продуктів» (№ 771 від 23.12.1997 р.), що передбачають заборону реалізації домашнього молока, сиру та м'яса тварин подвірного забою. Зокрема, ст. 35.1 Закону заборонено реалізацію необробленого молока та сиру домашнього виробництва.

З метою наближення українського законодавства до європейського, зокрема в частині харчових продуктів і щодо торгівлі домашніми продуктами, у 2014 р. було прийнято Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо харчових продуктів», який набуває чинності 20 вересня 2015 р. Законом передбачено поступовий перехід до нових правил. Так, з 20 вересня 2020 р. продукти тваринного та рослинного походження домашнього виробництва зможуть продаватися на агропродовольчих ринках за умови підтвердження їхньої придатності за результатами досліджень акредитованої лабораторії.

Як свідчать результати науковців, експрес-дослідження молока в лабораторіях при ринках не можуть виявити деяких мікробіологічних показників, для яких потрібно тривалий час. Проблема криється не тільки в пунктах збору, а в умовах, у яких селяни доять корів. Нині мінімальні європейські вимоги до якості молока – 400 тис. соматичних клітин і не більше 100 тис. бактеріальних [241]. Молоко, надане вручну, ніколи не матиме таких показників, оскільки умови утримання тварин мають бути майже стерильні, із використанням спеціальних доїльних апаратів із функцією миттєвого охолодження та унеможливленням прямого контакту з по-

вітрям. Комплект такого обладнання дорогий, тому ця група товаровиробників не має змоги його придбати через нестачу коштів.

Окрім того, слід дотримувати європейських стандартів щодо умов вирощування тварин. Так, приміщення, де сільгоспвиробники утримують тварин, не відповідають європейським нормам, це розглядається як порушення прав тварин і знущання над ними. Зазначимо, що у 2014–2018 рр. в третини сільських домогосподарств були приміщення для зберігання кормів та у менше ніж половини – для утримання худоби і птиці (рис. 4.4). Простежується негативна тенденція у забезпеченні сільських домогосподарств приміщеннями для зберігання кормів і утримання худоби і птиці. Так, упродовж досліджуваного періоду частка домогосподарств, у яких були приміщення для зберігання кормів, знизилася на 1,3 в.п., частка домогосподарств, що мали приміщення для утримання худоби та птиці, – на 4,8 відсоткових пункта. Зазвичай основну масу грубих кормів тримають у стіжках, що призводить до певних втрат, а також до зниження їхньої поживності.

▨ Частка домогосподарств, що мають приміщення для зберігання кормів, %

■ Частка домогосподарств, що мають приміщення для утримання худоби та птиці, %

Рис. 4.4. Забезпеченість домогосподарств виробничими приміщеннями, %*

*Джерело: За даними Державної служби статистики України.

Основною причиною недостатнього рівня наявності приміщень для худоби і птиці є нестача в ОСГ фінансових ресурсів для будівництва нових і реконструкції діючих. Ця першопричина також перешкоджає розвитку ОСГ товарного спрямування. Так, лише половина сільських домогосподарств мають приміщення для утримання худоби і птиці незалежно від площі землекористування.

На нашу думку, щоб мінімізувати ризики від введення таких заборон, потрібно створити необхідну кількість пунктів прийому молока, на яких формувалися б

товарні партії відповідної якості, що, у свою чергу, дало б змогу заявляти більш високі закупівельні ціни на молоко від господарств населення.

Слід наголосити, що державної системи з прийому молока від населення досі не створено. Більше того, та заготівельна система, яка існує нині, потребує значних змін та інвестицій. За результатами обстеження 2262 од., або 33,1 % встановлено, що заготівельних пунктів обладнано в окремих приміщеннях цих структур. Водночас, 10 регіонів мають гірший показник, ніж у середньому по Україні. Найнижчий – у Донецькій (2,9 % пунктів в окремих приміщеннях), Волинській (5,8 %), Київській (13,2 %), Тернопільській (15,2%), Сумській (16,0%), Хмельницькій (17,0%) областях.

Відповідно до результатів обстеження молокоприймальних пунктів не мають лабораторного устаткування для вимірювання: температури – 41,8 % пунктів (по регіонах найбільше таких пунктів у Київській області – 76 од., або 83,5 %, Житомирській – 405 од., або 72,5 %, Тернопільській – 514 од., або 72,2 %, Хмельницькій – 758 од., або 71,6 %); кислотності – 49,4 % пунктів (найбільше – у Київській області – 90 од., або 98,9 %, Хмельницькій – 829 од., або 78,4 %, Тернопільській – 547 од., або 76,8 %, Житомирській – 428 од., або 76,6 %); жирності – 32,5 % пунктів (найбільше – у Київській області – 74 од., або 81,3 %, Івано-Франківській – 119 од., або 68,0 %); білка – 51,6 % пунктів (найбільше – у Чернівецькій області – 51 од., або 98,1 %, Київській – 77 од., або 84,6 %, Чернігівській – 169 од., або 81,6 %).

Викладене свідчить про те, що найнижчий рівень забезпечення лабораторним устаткуванням в обстежених закупівельних пунктах Київської та Хмельницької областей.

Окрім того, 14,1 % всіх обстежених пунктів не мають молочного устаткування, 75,8 % – вагового, 17,2 % – молокомірного.

Щодо наявності холодильного устаткування: в Україні його не мають 43,8 % обстежених пунктів. Найнижчий відсоток забезпечення холодильним устаткуванням виявлено у Київській області – 14,3 %, далі йдуть Івано-Франківська – 25,1, Полтавська – 28,2, Хмельницька – 29,9, Чернівецька – 32,7, Сумська – 34,0 %. Загалом показник забезпеченості цим видом устаткування нижчий від середнього у 10 регіонах, стовідсотковий – у 4 регіонах, максимально наближений до 100,0 % – у 5 регіонах.

Враховуючи особливості виробництва молока різноманітними типами господарств населення нами обґрунтовано стратегії забезпечення стійкого розвитку на перспективу (додаток Д.5).

Отже, стратегічні перспективи розвитку споживчих особистих селянських господарств залежать в першу чергу від рівня доходів сільських домогосподарств та міських із якими вони перебувають в родинних стосунках, а також від соціально-демографічної ситуації в сільській місцевості. Враховуючи подальшу негативну тенденцію соціально-економічного розвитку жителів сільських населених пунктів, більшість сільських домогосподарств будуть орієнтуватися виключно на власне забезпечення членів міських домогосподарств, із якими вони перебувають в родинних зв'язках. Окрім того, низький рівень технічного забезпечення виробництва молока у цій групі домогосподарств не сприятиме нарощенню обсягів виробництва молока.

Товарно-споживчі та товарні домогосподарства в перспективі повинні стати основою для розвитку малих суб'єктів підприємницької діяльності в сфері агробізнесу шляхом добровільного об'єднання в кооперативи та подальшої концентрації виробничих ресурсів у даній категорії сільськогосподарських товаровиробників. Аналіз на основі анкетного обстеження вікової структури приватних господарств, які реалізують молоко та молокопродукти на міських продовольчих ринках, свідчить, що це сільські безробітні, переважно жінки віком 25–45 років. Так, у більшості господарств населення Гусятинського району Тернопільської області, де утримується 5–6 корів, саме ці жінки займаються реалізацією молока та молокопродуктів у містах Тернополі та Києві. Організація даного каналу реалізації молокопродуктів вже напрацьована. По-перше, існує чіткий розподіл функцій між кожним учасником даного кооперативу, побудованого за родинною ознакою. Одна особа займається реалізацією молокопродуктів на продовольчих ринках м. Києва і постійно проживає в цьому місті. Дві–три особи організують транспортування залежно від обсягів очікуваного попиту як залізничним, так і власним транспортом з періодичністю 2–3 рази на тиждень. На молокопродукцію, яку реалізують у м. Києві з інших регіонів України, є відповідні документи ветеринарних служб регіонів, що засвідчують її якість, також вона проходить належний санітарний контроль безпосередньо на місці реалізації. На думку учасників даного кооперативу, чистий дохід значно вищий, ніж при реалізації молокопродукції в м. Тернополі. [242]

Вони вважають, що в нинішніх умовах товаровиробникові недоцільно самостійно займатися транспортуванням і реалізацією власної виробленої молокопродукції у великих містах України.

Необхідно відзначити, що рівень технічного забезпечення сільських домогосподарств, незалежно від рівня концентрації корів, знаходиться майже на однаковому рівні та й більшість із них використовують заходи з інтенсифікації виробництва молока (додаток Д.6). Проте висококонцентровані сільські домогосподарства мають вищий ступінь адаптації до товарного ведення виробництва порівняно зі споживчими та споживчо-товарними.

Оцінюючи перспективи розвитку молочного скотарства України, необхідно зазначити, що стратегічним напрямом його розвитку є нарощення обсягів виробництва при одночасному підвищенні якості. У середовищі сільськогосподарських підприємств – це збільшення кількості високотехнологічних господарств корпоративного сектору аграрної економіки, а господарств населення – кооперація. За рахунок об'єднання господарства населення отримали б відчутні переваги в різних напрямках забезпечення виробничої діяльності, недоступні або обмежені при одноосібній зайнятості.

За нашими прогнозами, подальшої відмітною рисою розвитку сектора залишиться налагодження виробництва молока, ініційоване великими переробниками, й інвестування в розвиток великотоварного виробництва, незважаючи на такий стримуючий фактор як необхідність залучення значних фінансових ресурсів при тривалих термінах окупності.

Отже, стратегічні програми розвитку молочного скотарства як у сільськогосподарських підприємствах, так і в ОСГ зорієнтовані на підвищення ефективності його виробництва, конкурентоспроможності молока та молочної продукції. Водночас посилюється значення підтримки міжгалузевої пропорційності – кормової бази скотарства, обсягів сировини для переробки та переробних потужностей, обсягів продукції та ємностей для її зберігання. Забезпечувати стійкий розвиток молочного скотарства мають можливість товаровиробники, які спрямовуватимуть інвестиції у розвиток виробництва молока та переведення його на інноваційну основу; основними суб'єктами будуть сільськогосподарські підприємства та особисті селянські господарства, діяльність останніх доцільно частково орієнтувати в напрямі споживчої кооперації та надання супроводу через спеціалізовані консультаційно-навчальні центри.

4.2. Розробка системи внутрішньогосподарського планування у молочному скотарстві

Досягнення стратегічних цілей розвитку молочного скотарства забезпечується суб'єктами господарювання на основі формування системи тактичного та оперативного планування. Сутність внутріфірмового (внутрішньогосподарського) планування полягає у науковому обґрунтуванні в підприємствах економічних цілей їхнього розвитку та форм господарської діяльності, вибору найкращих способів їх здійснення на основі найбільш повного виявлення необхідних ринку видів, обсягів і термінів виготовлення товарів, виконання робіт і надання послуг. З цією метою визначають показники їх виробництва, розподілу і споживання, за яких при повному використанні обмежених ресурсів можливо досягти запланованих на майбутнє якісних і кількісних результатів. За допомогою системи внутрішньогосподарського планування менеджмент підприємств корпоративного сектору аграрної економіки забезпечує об'єднання зусиль усіх працівників та ефективне використання складових ресурсного забезпечення, задіяні у процесі господарської діяльності, з метою досягнення стратегічних цілей [243].

Оперативні плани, як основа внутрішньогосподарського планування передбачають розробку заходів, що реалізуються всередині технологічного циклу. Вивчення практики планування в сільськогосподарських підприємствах молочного скотарства дало змогу встановити наступне: планування продуктивності сільськогосподарських тварин; план отелень та обороту стада (у головах тварин, живій вазі та вартісній оцінці); план виробництва продукції молочного скотарства; баланс продукції молочного скотарства; розрахунок потреби в працівниках, визначення фонду оплати праці; розрахунок потреби в необоротних активах та довгострокових біологічних активах і витрат на їх утримання; розрахунок потреби в кормах; розрахунок потреби в ветеринарних препаратах і засобів захисту тварин; розрахунок витрат на штучне запліднення; калькуляція планової собівартості основної, супутньої та побічної продукції.

Результати дисертаційного дослідження свідчать, що в 125 обстежених підприємствах корпоративного сектору аграрної економіки Київської, Вінницької та Хмельницької областей система внутрішньогосподарського планування не відпо-

відає науково обґрунтованим вимогам, зокрема, не розробляються перспективні плани; річні виробничо-фінансові плани складаються без обґрунтування системи ведення молочного скотарства. Виробничі плани структурних підрозділів, які беруть участь у виробництві молока складають тільки у 25% обстежених сільськогосподарських підприємствах. Зазначимо, що система планування в досліджуваних агроформуваннях здійснюється «зверху-донизу», тобто всі показники планують на рівні вищої ланки управління підприємства і доводять до виробничих підрозділів. Оперативні плани в молочному скотарстві не розробляють у 70% із кількості обстежених сільськогосподарських підприємств.

Нині система планування підприємств галузі має індикативний характер, тобто вартісна складова на матеріально-технічні ресурси при розробці та реалізації внутрішньогосподарських планів не індексується з урахуванням рівня інфляції, а, отже, і не виявляються причини перевищення фактичних витрат порівняно з плановими.

Організація внутрішньогосподарського планування на рівні підприємства за напрямками структурної, цінової, збутової, товарної, інформаційної політики покладається на підрозділ маркетингу. При цьому основу економічних відносин мають становити горизонтальні договірні відносини між адміністрацією та структурними підрозділами, а також між внутрішньогосподарськими підрозділами та між працівниками підрозділів. Окрім того, у системі планів слід чітко визначати санкції, претензії, договірні чи «плаваючі» ціни через часті коливання витрат на сировину і матеріали [244].

Зважаючи на багатоаспектність і широку направленість системи внутріфірмового планування сільськогосподарських підприємств необхідно дотримувати науково обґрунтованих вимог щодо організації підготовчої роботи, яку організують в кілька етапів (додаток Д.7).

Для забезпечення якості системи планування необхідно залучити високопрофесійних фахівців, які достатньою мірою обізнані з інструментами стратегічного, тактичного й оперативного планування. Однак, за даними Міністерства аграрної політики та продовольства України, забезпеченість сільськогосподарських підприємств головними фахівцями економічної, зоотехнічної і ветеринарної служб коливається від 55 до 70%. Водночас у малих сільськогосподарських підприємств

вах та в переважній більшості середніх у штатному розписі немає посади економіст. Функції планування економічних показників покладено на бухгалтера, який через нестачу часу не спроможний виконувати їх у повному обсязі.

Як свідчать результати обстеження дисертантом в 2018 р. свідчать, що більшість працівників ветеринарної та зоотехнічної служби у змішаних та економічно нестійких сільськогосподарських підприємствах не ведуть на неналежному рівні управлінський облік і здебільшого формують перспективний план ветеринарних і зоотехнічних заходів. У провідних господарствах корпоративного сектору аграрної економіки – виробників молока систему ведення управлінського обліку та планування діяльності сформовано на високому професійному рівні, що й забезпечує ефективне прийняття управлінських рішень. Виявлено, що низький рівень забезпеченості спеціалістами із достатніми знаннями та практичними навичками зумовлений небажанням працювати в сільськогосподарських підприємствах через низький рівень соціальних умов: відсутність житла, низька оплата праці та ін. Для закріплення фахівців на селі, на нашу думку, мають бути створені необхідні умови й контрактна система найму, де передбачається забезпечення житлом, заробітною платою, що забезпечуватиме належний життєвий рівень. Крім того, підготовка спеціалістів для аграрного сектору аграрної економіки має відповідати вимогам ринку праці, що повинно стимулювати розвиток тісної інтеграції між вищими навчальними закладами і підприємствами корпоративного сектору.

Нами встановлено, що в більшості сільськогосподарських підприємств молочного скотарства розробляють кілька видів планів (додаток Д.8).

Використання традиційних методик та інструментів планування в цілому дозволяє забезпечити необхідний рівень достовірності планів, але не дає можливості поглиблено деталізувати розрахунки, що призводить деякою мірою до неточностей у розрахунках потреби в ресурсах протягом встановленого горизонту планування і появи можливих помилок при оцінюванні ефективності розвитку галузі молочного скотарства.

Деталізацію планів необхідно проводити як по статеві-вікових групах тварин, так і по часових інтервалах. При високому рівні комп'ютеризації управління технологічними процесами по основному стаду в разі потреби планування може здійснюватися по кожній тварині. Компанія «ДеЛаваль» пропонує своїм

замовникам систему DeLaval DelPro, за допомогою якої можна керувати всіма аспектами технологічного циклу виробництва молока [247]. Завдяки модульності ця система дає змогу виконувати всі заплановані процеси на фермі як сукупно, так і поетапно – відтворення стада або годівлі, продуктивне довголіття корів чи доїння, автоматизація годування або організація комфортного утримання корів і управління мікрокліматом у корівнику.

За допомогою системи обліку надоїв з інтегрованими в програму управління DeLaval DelPro лічильниками молока можливо вчасно відслідковувати зміни в продуктивності корів і оперативно реагувати на них. Визначення показників надоїв та активності тварин істотно підвищують імовірність розпізнавання корів в охоті. За наявності даних що свідчить, наприклад, про низьку активність тварин та зменшення споживання корму дозволить виявити корів із проблемами здоров'я.

У більшості обстежених сільськогосподарських підприємств планування основного стада здійснюється по дійних і сухостійних коровах. З метою повного охоплення системою планування в підприємствах поголів'я тварин необхідно розробляти плани також по статеві-вікових групах: нетелі; телички до 20 днів; телички від 20 днів до 6 міс.; телиці від 6 міс. до 1 року; телиці від 1 року до 18 міс.; телиці від 19 до 24 міс.; бички до 20 днів; бички від 20 днів до 6 міс.; бички від 6 міс. до 1 року; бички від 1 року до 16 міс.; тварини на відгодівлі. У підприємствах корпоративного сектору аграрної економіки, що займаються виробництвом молока і запровадили в управління інформаційні технології планування основних показників, розробляють помісячні плани.

Відсутність дієвої системи планування виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах призводить до прояву сезонності та наявності втрат від цього явища. За даними Державної служби статистики України, спостерігаються помітні сезонні коливання продуктивності корів у сільськогосподарських підприємствах (рис. 4.5).

Дані рис. 4.3 свідчать, що зниження продуктивності корів спостерігається у січні-лютому, коли рівень закупівельних цін найвищий, а найбільше зростання – в літні місяці, що характеризується зниженням вартості молока. Дана обставина призводить до неотримання значних коштів від реалізації молока, що негативно позначається на ефективності його виробництва та реалізації, а в кінцевому підсумку знижує стій-

кість. Саме це вимагає на рівні підприємства розробляти науково обґрунтовані плани відтворення стада, отелень корів та відповідно плани потреби у кормах.

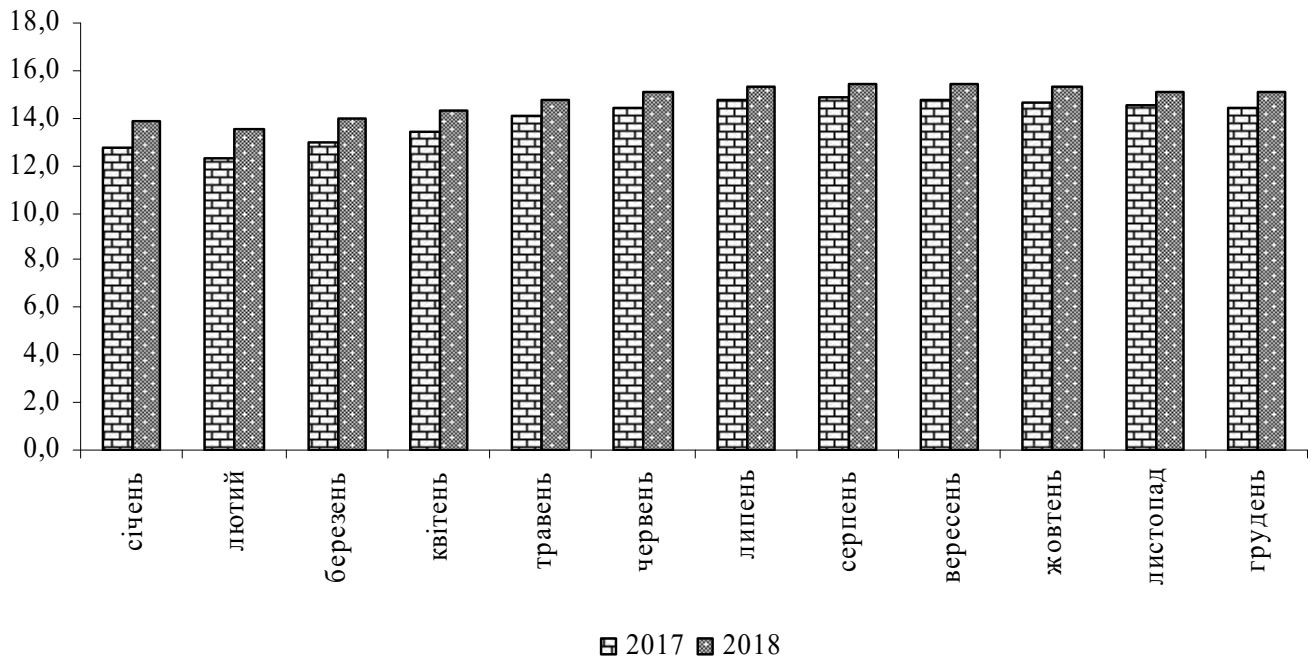

Рис. 4.5. Динаміка середньодобових надоїв корів у сільськогосподарських підприємствах, кг*

*Джерело: складено та розраховано за даними Держстатистики України.

Доказом відсутності дієвої системи планування в молочному скотарстві сільськогосподарських підприємств є прояв сезонності в отеленні корів, що характеризується показником виходу телят на 100 корів (рис. 4.4).

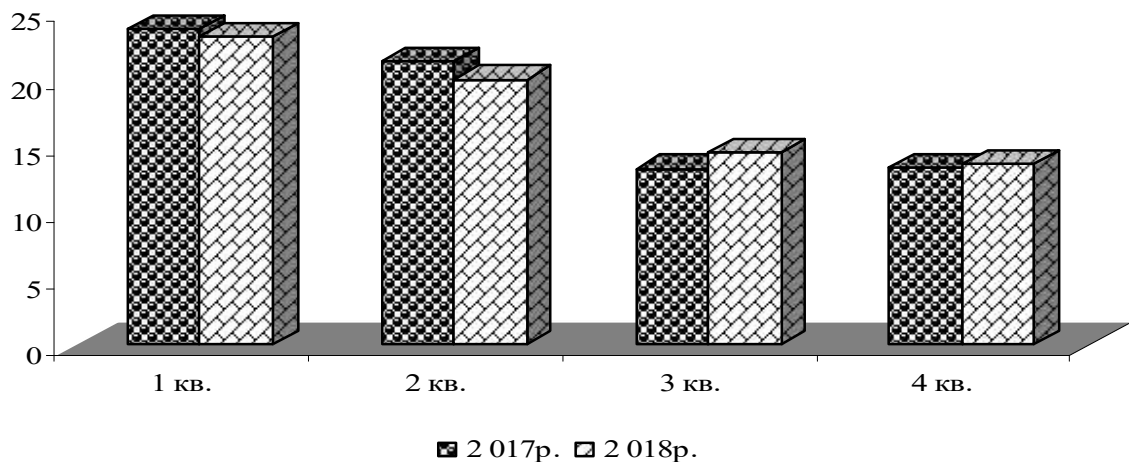

Рис. 4.6. Вихід телят на 100 корів в сільськогосподарських підприємствах України, гол.*

*Джерело: складено та розраховано за даними Держстатистики України.

Наведені дані рис. 4.6 свідчать про суттєве скорочення виходу телят на 100 корів у III–IV кв, що відповідно в подальшому позначиться на рівні продуктивно-

сті корів та обсягах реалізації молока підприємствами корпоративного сектору аграрної економіки. Вважаємо, що низька ефективність системи планування розвитку молочного скотарства в сільгосп підприємствах не дає можливості виявляти резерви нарощення обсягів виробництва молока, зокрема, тих що пов'язанні з відтворенням дійного стада. Науковцями встановлено, що щорічно господарства корпоративного сектору недоотримують близько 25 телят від кожних 100 корів і до 22% молока від кожної безплідної корови, передчасно вибраковують понад 40% корів і 20% нетелей. Вони отримують значні збитки серед зменшення виходу телят, поширення патології пологів і післяпологового періоду, збільшення безпліддя і яловості тварин, збільшення тривалості сервіс-періоду і міжотільного періоду, зниження рівня молочної продуктивності у проблемних корів. Тому включають не тільки вартість недоотриманих телят і молока, а й витрати на годування, утримання, догляд і лікування проблемних корів, а також втрати внаслідок передчасного вибракування високопродуктивних тварин, чого можна запобігти при економічно обґрунтованій організації роботи по відтворенню поголів'я дійного стада.

Одним із факторів втрат молока є збільшення тривалості сервіс-періоду, на підставі чого роблять розрахунки, адже подовження сервіс-періоду на кожні 10 днів після 60 днів знижує удій на 0,5 кг від однієї корови [248].

Відтворення продуктивної молочної худоби – це циклічний процес відновлення життя, безперервного росту й розвитку тварин у тісній взаємодії із зовнішнім (природним і технологічним) середовищем для відновлення основних фондів біогенного походження при організації виробництва молока та одержання приплоду. Організаційно відтворення є масово-потоким виробничим процесом. Формування потоку одержання продукції у молочному скотарстві зумовлено біологічними особливостями виду, тривалістю процесу отримання, вирощування і підготовки тварин до умов господарського використання (експлуатації). Найважливішим фактором, що визначає організацію й економічну ефективність відтворення стада, є інтенсивність використання корів, що залежить від тривалості відтворювального циклу і терміну експлуатації тварин. У свою чергу, вони визначені їхнім генотипом і умовами життя.

При плануванні відтворення стада доцільно формувати помісячний оборот стада по основних статевих-вікових групах молочного скотарства як у натуральних, так і вартісних вимірниках, що дасть змогу в подальшому відстежувати від-

хилення від планових значень за основними групами показників, що характеризують рух поголів'я тварин. План відтворення стада доцільно розробляти на 2–3 роки, зважаючи на тривалість відтворювальних процесів.

Як доводить практика, у більшості сільгосп підприємств процес відтворення стада заснований на фізіологічному настанні овуляції. При такому підході збільшується роль людського чинника, зростають затрати праці ветеринарних фахівців. У зв'язку з тимчасовими відмінностями вступу тварин у статеву охоту і, як наслідок, нерівномірним їх осіменінням обсяги надоєного молока протягом року коливаються. Крім того, даний підхід знижує точність планових показників надходження приплоду й отримання молока.

З метою підвищення ефективності відтворювальних процесів розроблено і запропоновано методику планування відтворення стада на основі синхронізації статевої охоти великої рогатої худоби. Рекомендована методика вимагає іншого підходу до планування відтворення стада і показників молочної продуктивності. Методика планування на основі синхронізації статевої охоти передбачає два етапи: підготовчий і безпосередньо планування етапів синхронізації. Підготовчі планові роботи виконуються в такій послідовності.

Перший етап – аналіз наявних ресурсів. за даними обороту стада минулого року, що надаються зоотехнічною службою, визначають структуру стада, на підставі якої складають план осіменіння тварин. У свою чергу, план осіменіння тварин є основою для складання помісячного та річного обороту стада, визначення валового виробництва продукції молочного скотарства, потреби в робочій силі.

Другий етап – розробка рівномірного плану осіменіння корів. Формування плану передбачає мінімізацію недоліків сезонного осіменіння та забезпечення ритмічного надходження молока протягом року. Алгоритм розробки цього етапу плану в молочному скотарстві має бути таким: 1) на основі даних зоотехнічного обліку визначають кількість плідних осіменінь корів і телиць помісячно, починаючи з квітня по грудень минулого року. На основі цих даних розробляють план отелення корів із січня по вересень поточного року; 2) за даними зоотехнічного обліку розраховують кількість корів, які отелилися наприкінці минулого року (листопад-грудень), але не були запліднені на 1 січня поточного року; 3) складають план осіменіння продуктивних корів на весь запланований рік; 4) розраховують

кількість телиць понад 2 років для осіменіння у запланованому році з метою простого або розширеного відтворення дійного стада; 5) визначають вихід телят у запланованому році в цілому, в тому числі на 100 корів і телиць; 6) визначають планове помісячне вибракування тварин з основного стада.

Третій етап – визначення термінів отелень корів і телиць понад 1 року у запланованому році відповідно до термінів осіменіння у минулому році. При плануванні враховують, що період тільності у корів триває в середньому 285 днів.

Такий підхід до планування термінів запліднення корів та телиць понад 1 року забезпечить рівномірне надходження приплоду і відповідно валового виробництва молока. Вплив сухостійного періоду тривалістю понад 2 місяці буде нівельовано.

У плані необхідно враховувати, що осіменіння телиць має плануватися не раніше досягнення нею господарської зрілості, тобто вік повинен становити 14–15 міс. Вага телиці до цього періоду повинна досягти 70–75% від живої ваги корови, але не нижче 340–350 кг. Якщо цих умови не дотримувати, то запліднення тварин здійснюється в пізніші терміни [249].

Для формування достовірної інформації про систему відтворення в сільгосп-підприємствах рекомендуємо враховувати вагу всіх вікових групах тварин і не тільки по місяцях, а й днях.

На наступному етапі оцінюють ефективність запліднення тварин. Як переко-нує практика, за існуючого підходу до осіменіння у більшості господарств після першого осіменіння запліднюються тільки 40–50% корів, а інші проходять на по-вторне осіменіння. Усе це потребує додаткових витрат і призводить до зміни за-планованих показників виходу приплоду. Досить низький відсоток запліднення пояснюється біологічними особливостями тварин.

Сервіс-період у телиць і корів повторюється періодично в середньому через 20-21 днів, з коливаннями 20 днів. Статева охота триває в середньому 12–18 год, із ко-ливаннями від 3 до 36 год. У телиць вона зазвичай коротша, ніж у корів. Запліднення корів здійснюють в середині чи в кінці статевої охоти, що дає вищий відсоток заплі-днення. Виявлення ознак статевої охоти є основним і досить складним завданням для працівників ветеринарної служби і вимагає високого професіоналізму [250].

З метою підвищення ефективності планування термінів запліднення і надхо-дження приплоду тварин молочного стада доцільно використовувати метод синх-

ронізації статевої охоти худоби. Як відомо, синхронізація статевої охоти – це корекція гормонального статусу корів і телиць з метою одночасного прояви еструсу (стадія статевої сприйнятливості) у групи тварин. Синхронізація статевої охоти дозволяє контролювати час приходу корів і телиць з нормальними циклами в статеву охоту і овуляцію. При використанні даної методики можна значно скоротити кількість днів, необхідних для штучного осіменіння. Крім того, можна зменшити час, що витрачається на виявлення ознак статевої охоти. Технологія синхронізації статевої охоти полягає в індукції (стимуляції) овуляції за допомогою гормональних ін'єкцій і проведення штучного запліднення в чітко зазначений час, незалежно від клінічного прояву у тварин еструсу.

Виділяють кілька етапів планування підготовки корів до синхронізації: 1) розробка й оформлення технічного регламенту підготовки, синхронізації та оцінки результатів заходу; 2) відбір тварин; 3) клінічне обстеження; 4) підготовка необхідних витратних матеріалів та обладнання; 5) оцінювання ефективності програми синхронізації.

Розробка і документування технічного регламенту необхідні для виключення неузгодженостей в діяльності персоналу, нерозуміння цілей, завдань і відповідальності виконання їх на окремих ділянках роботи. У регламенті повинно бути зазначено, щоб за кожний етап роботи відповідала тільки одна особа, з оформленням акта виконаних робіт або обліковим записом у журналі.

Корів і телиць відбирають окремо, записуючи номери (клички) і формуючи групи. Цей момент є відправною точкою документування всього процесу обліку синхронізації.

Клінічне обстеження тварин включає в себе оцінку фізіологічного стану, власне клінічні дослідження, включаючи ректальну діагностику з подальшим допуском корів і телиць до синхронізації.

Підготовка необхідних витратних матеріалів та обладнання полягає у формуванні комплексу лікарських засобів і спермодози (із 20%-м запасом від розрахункової потреби); приладів, обладнання та матеріалів для оцінки якості, зберігання, відтавання і введення спермодози; верстатів і матеріалів для фіксації тварин. На цьому етапі планують витрати на проведення синхронізації, величина яких залежить від обраної схеми. У ветеринарії виділяють три основні схеми синхронізації, а всі інші є

їх модифікаціями. Вибір тієї чи іншої схеми визначається зоотехніками залежно від фізіологічного стану тварин. Оцінювання ефективності програми синхронізації охоти корів і нетелей проводять за кількістю тільних тварин у відсотковому співвідношенні до всіх синхронізованих [251]. Отже, при плануванні запліднення і надходження приплоду велике значення має обґрунтування термінів їх проведення, від яких залежатиме рівномірність надходження продукції протягом року.

Запропонований регламент планування на основі синхронізації статевої охоти дозволить забезпечити ритмічніше надходження продукції молочного скотарства. Окрім того, застосування даної методики збільшить точність планових показників, зменшить потребу в приміщеннях для утримання телят у результаті їх раціональнішого використання, забезпечить рівномірніше надходження грошових потоків, стабілізує поголів'я великої рогатої худоби, а також оптимізує структуру дійного стада з урахуванням зоотехнічних і економічних критеріїв, необхідних для забезпечення процесів відтворення.

При розробці плану виробництва продукції особливу увагу слід приділяти плануванню молочної продуктивності корів, з огляду на її зміни по роках лактацій. Молочна продуктивність корів найтісніше пов'язана з репродуктивною функцією, тому у переліку заходів з планування молочної продуктивності основним є план отелень та осіменіння корів і телиць. Для того щоб він був точним і відображав можливості саме певного стада, найкращим способом є планування на основі даних про продуктивність тварин за останні 3–5 років. На основі цих даних визначають вже досягнутий рівень продуктивності тварин. Тобто визначають досягнуту продуктивність і організацію процесів на фермі. Потім серед факторів, які впливають на продуктивність, вибирають ті, які можна покращити саме на цій фермі. Можливо це буде поліпшення умов годівлі, породного і вікового складу стада, умов утримання і догляду, організації праці і кваліфікації персоналу ферми, проведення необхідних ветеринарних заходів. Важливим вважається аналіз сезонності надходження молока при обраному варіанті графіка осіменіння й отелень, оскільки інформаційна система автоматизації планових розрахунків дозволяє здійснити порівняльну оцінку ефективності різних варіантів сезонності отелень корів і нетелей з урахуванням сезонності зміни цін на молоко та собівартості вхідних матеріальних ресурсів.

При плануванні надою корів першої лактації необхідно враховувати, що їх молочна продуктивність становить 70–80% від надою тварин 2–3 лактацій, а найвищий рівень продуктивності у корів за 3–4 лактації [252].

Вартісна складова у системі планування передбачає потребу у фінансових ресурсах (витрат) по основних статтях, які розраховують на основі норм і нормативів у натуральному виразі, та їх вартості, яка склалася на момент формування планових показників. На нашу думку, встановлення норм і нормативів є основою внутрішньогосподарського планування молочного скотарства сільськогосподарських підприємств.

Для дослідження впливу науково обґрунтованих норм і нормативів на скорочення трудомісткості виробництва продукції молочного скотарства, зниження її собівартості та визначення рівня застосування і виконання чинних норм проведено оцінку стану впроваджених нормативних систем у 24 сільськогосподарських підприємствах Київської, Хмельницької та Вінницької областей.

Підраховано, що усього в молочному скотарстві досліджуваних підприємств працює 980 осіб, у тому числі на відрядній оплаті праці – 811; частка таких осіб становить 82,8 %; чисельність працівників – відрядників, що працюють за наукова організація нормування (НОН) 545 осіб, що становить 67,2 %, або це 55,7 % від загальної чисельності працюючих.

У процесі дослідження діяльності обстежених підприємств корпоративного сектору аграрної економіки чисельність працівників з погодинною формою оплати праці становить 169 осіб, або 17,3% від загальної чисельності працюючих у тваринництві. Із загальної кількості працівників на погодинній оплаті праці для 66 осіб передбачено нормовані завдання. Встановлено, що середній відсоток виконання норм виробітку працівників із відрядною оплатою праці становив 88,5 % у 2015 р., а порівняно з попереднім роком він зріс на 8,4 %. Причини невиконання норм мають об'єктивний характер, а саме відсутність повних виробничих груп, наявність змішаних груп, неповна завантаженість працівників поголів'ям. Окрім того, простежується негативний вплив недотримання трудової дисципліни, відсутність належного контролю за виконанням робіт, несвоєчасний аналіз рівня виконання норм; наявні втрати робочого часу: всього втрат по досліджуваних підприємствах – 6840 люд.-год, у тому числі з організаційних причин – 4440 (65 %), технічних причин – 670 (10 %), з вини виконавців – 1490 (22 %), через інші причини – 240 люд.-год (3%).

Для усунення впливу вказаних негативних чинників необхідно покращити організацію роботи та виробничу дисципліну; для повного технологічного комплектування і закріплення груп тварин згідно з НОН потрібно нарощувати поголів'я тварин і виробничі потужності, для чого потрібні інвестиції.

Рівень перевиконання норм на підприємствах не суттєвий, із 785 працівників перевиконують їх лише 85 осіб (рівень виконання 101–120 %), що становить 10,9 % від загальної чисельності працюючих. Для усунення причин значного перевиконання норм працівниками із відрядною оплатою праці необхідно проаналізувати й переглянути норми обслуговування в додатках до колективних договорів.

Характеристика застосовуваних норм у розглянутих підприємствах: всього норм, що відповідають НОН – 227 із 499 проаналізованих; змінено 271 норму, у тому числі в бік завищення (які є науково обґрунтованими) – 42 норми; змінено в бік заниження – 229; економія при завищенні норм становить 24,9 тис. люд.-год, перевитрати при заниженні, відповідно – 172,15 тис. люд.-год; кількість переглянутих норм на підприємствах – 396; приведення всіх норм до рівня науково обґрунтованих дасть можливість у загальному досягти зниження трудомісткості в обсязі 163,85 тис. люд.-год; оптимальне співвідношення продуктивності та оплати праці в останні роки не дотримується. Рівень заробітної плати працівників підприємств сільського господарства протягом останніх років залишається низьким. Середня заробітна плата одного працівника на підприємствах, де проведено дослідження, у 2016 р. становила 2870 грн, частка витрат на оплату праці у структурі загальних витрат – 18–23 %. Незважаючи на те, що фонд оплати праці щороку збільшується, питома вага його у валових витратах не підвищується за рахунок інших витрат.

На всіх досліджуваних підприємствах соціально-економічні та трудові відносини регулюються Колективним договором, розробленим на базі Галузевої угоди на 2014–2016 рр., а оплата праці здійснюється на основі «Положення про оплату праці», додаток до якого передбачає діючу систему норм і нормативів. У колективних договорах відсутні зобов'язання адміністрації та колективу працівників щодо підвищення продуктивності праці, зниження трудомісткості продукції, розширення сфери нормування праці, впровадження науково обґрунтованих норм.

Під час укладання контрактів чи колективних договорів передбачається відповідальність керівників за дотримання умов праці, нормування й оплати пра-

ці. Колективні договори реєструються в органах соціального забезпечення населення.

Стан нормування праці в молочному скотарстві сільськогосподарських підприємств має певні недоліки: не ведеться робота з перегляду діючих норм продуктивності при зміні техніко-економічних умов виробництва галузі, знизився рівень кваліфікації фахівців, які виконують роботу з нормування праці на підприємствах; недостатній контроль з боку керівників сільськогосподарських підприємств щодо питань нормування праці.

З метою підвищення ролі нормування праці у підприємствах молочного скотарства необхідно: передбачити у Колективному договорі заходи щодо вдосконалення трудових виробничих процесів, поліпшення умов праці на робочих місцях, взаємної відповідальності сторін за стан нормування праці; робітникам-погодинникам встановлювати нормовані завдання; забезпечити максимальне охоплення нормами праці різних видів робіт з обслуговування виробництва та управління ними; сформувати єдину систему нормування праці, в основі якої мають бути норми й нормативи, що охоплюють комплекс технологічних процесів; при зміні умов виробництва переглядати норми праці, впроваджувати прогресивніші норми, розробляти календарні плани зміни норм продуктивності.

Вважаємо, що при плануванні витрат у молочному скотарстві сільськогосподарських підприємств необхідно виділяти амортизацію довгострокових біологічних активів. Так, відповідно до П(С)БО 30 «Біологічні активи» [253], а також Методичних рекомендацій з обліку біологічних активів [254] об'єктом нарахування амортизації є довгострокові біологічні активи, які оцінюються за первісною вартістю. По біологічних активах, які оцінюються за справедливою вартістю, амортизація не нараховується.

Щодо даного питання в економічній літературі визначилися дві суперечливі позиції. За однією із них, заперечується необхідність нарахування амортизації по продуктивної худобі [255]. Ця гіпотеза обґрунтовується тим, що при вибракуванні тварин основного стада нібито сільгоспідприємство отримує від продажу (забою) ту ж вартість, яка відшкодовує витрати за переведення молодняка в основне стадо.

Інші вважають об'єктивною необхідністю нарахування амортизації на продуктивну худобу [256]. Пояснюється така необхідність тим, що настане віковий пе-

ріод, коли у тварин знижується продуктивність. Крім того, з економічного погляду корів розглядають як біологічні активи з обмеженим строком використання. Подовження термінів використання корів для виробництва молока дуже важливо, але обмежено, бо продуктивність молочних корів збільшується в основному до 6-го отелення, і максимальні середньорічні надої отримують лише на 5–6-й лактації.

На нашу думку, амортизацію довгострокових біологічних активів у молочному скотарстві необхідно нараховувати, що викликано відповідністю критеріям їх визнання як необоротних активів. Не підтримуємо думку науковців щодо ненарахування амортизації з довгострокових біологічних активів у молочному скотарстві, оцінених за справедливою вартістю. Вважаємо, що вартість продуктивної худоби повинна підлягати амортизації не залежно від методів їх оцінки. Величина амортизації довгострокових біологічних активів призведе до збільшення собівартості продукції молочного скотарства і відповідно до погіршення фінансових результатів. Проте підприємства корпоративного сектору аграрної економіки отримують важливе джерело фінансування відтворення поголів'я продуктивної худоби в молочному скотарстві. Основними методами нарахування амортизації мають бути прямолінійний і прискорений. Викладені пропозиції мають знайти відображення у П(С)БО 30, а також в наказі про облікову політику сільськогосподарських підприємств.

Результатом формування системи внутрішньофірмованого планування сільгоспідприємств повинен бути розрахунок собівартості продукції молочного скотарства за такими видами: основна продукція – молоко, супутня – приплід і приріст живої худоби, побічна – гній.

Калькулювання у молочному скотарстві ведеться за загальними правилами, передбачає П(С)БО 16, П(С)БО 30 та Методичними рекомендаціями із планування, обліку і калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг) сільськогосподарських підприємств, затвердженими наказом Мінагрополітики України від 18.05.01 р. № 132.

Планова собівартість включає максимально допустимі витрати підприємства на виготовлення основної продукції, передбачені планом на майбутнє. Основою визначення планової собівартості є технологічні карти. На підставі переліку визначених у картах технологічних процесів, нормативів затрат праці, матеріальних та інших ресурсів тощо можна визначити планову суму витрат виробництва, а також запланований вихід продукції (п. 4.3 Методичних рекомендацій № 132).

Плановий показник технологічних карт обчислюється на підставі нормативів затрат праці, матеріальних та інших ресурсів на одиницю продукції, визначених спеціальною комісією у складі кваліфікованих спеціалістів, створеною за наказом керівника.

На основі переліку передбачених у картах технологічних процесів, нормативів затрат праці, матеріальних та інших ресурсів тощо можна розрахувати планову суму витрат виробництва і запланований вихід продукції. Однак обчислений розмір варто періодично переглядати для забезпечення максимального наближення планових (нормативних) витрат до фактичних.

Об'єктами обліку витрат є основне стадо, молодняк різного віку і дорослі тварини на відгодівлі. За основним стадом визначають собівартість 1 ц молока та однієї голови приплоду.

Кожне сільськогосподарське підприємство має право самостійно обирати метод оцінки, зафіксувавши це у наказі про облікову політику.

Практика діяльності сільськогосподарських підприємств молочного скотарства свідчить, що у момент надходження приплоду неможливо відразу визначити його виробничу собівартість, оскільки крім основних виробничих витрат вона включає й інші (вартість кормів власного виробництва, вартість робіт і послуг допоміжних виробництв, загальновиробничі витрати тощо), загальну суму яких можна розрахувати лише після завершення звітного періоду. Тому впродовж звітного періоду (кварталу, року) одержаний приплід оприбутковують за плановою собівартістю, а після його завершення визначають фактичну (виробничу) собівартість. Потім за результатами звітних калькуляцій собівартість приплоду можна привести із планового рівня до фактичного.

При визначенні виробничої собівартості приплоду сільгоспідприємства крім П(С)БО 16 «Витрати», що регламентує загальні засади формування собівартості, можна користуватися Методичними рекомендаціями з планування, обліку і калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг) сільськогосподарських підприємств, затвердженими наказом Мінагрополітики України від 18.05.2001 р. № 132 (Методичні рекомендації № 132) [257]. Відповідно до п. 12 П(С)БО 30 при первісному визнанні (зазвичай наприкінці кожного місяця після проведення зважування тварин) сільгоспідприємства мають два альтернативних методи оцінки приросту живої маси худоби молочного напрямку: або за справедливою вартістю,

зменшеною на очікувані на місці продажу витрати, або за виробничою собівартістю згідно із П(С)БО 16. Обраний метод оцінки слід обов'язково зафіксувати у наказі про облікову політику підприємства.

Визначення справедливої вартості приросту живої маси великої рогатої худоби має ґрунтуватися на цінах діючого(активного) ринку. Однак цю вартість слід зменшити на очікувані на місці продажу витрати, тобто на суму витрат, пов'язаних із продажем сільгосппродукції на активному ринку. До них, зокрема, належать: комісійні винагороди продавцям і брокерам, непрямі податки, що сплачуються при реалізації продукції (наприклад, ПДВ) (п. 4 П(С)БО 30).

Якщо активного ринку немає, справедливу вартість можна визначити одним із способів, передбачених п. 14 П(С)БО 30: за останньою ринковою ціною операції з такими активами (за відсутності суттєвих негативних змін у технологічному, ринковому, економічному або правовому середовищі, у якому діє підприємство); ринковими цінами на подібні активи, скоригованими з урахуванням їхніх індивідуальних характеристик; додатковими показниками, які характеризують рівень цін на продукцію.

Оцінку приросту живої маси тварин не можна покласти лише на бухгалтерську службу. До цієї справи слід залучити спеціалістів, які знають відповідний ринок та мають доступ до інформації про ціни або можуть експертним шляхом визначити стан біологічного активу для його правильної оцінки. Тому доцільно наказом керівника підприємства створити постійно діючу комісію у складі не менше трьох осіб: головного бухгалтера (або його заступника), галузевих спеціалістів (зоотехніка, завідувача ферми) тощо.[258]

Комісія зобов'язана систематично збирати інформацію для формування бази й обґрунтувань визначеної справедливої вартості. Із цією метою можна використовувати: дані про ціни із попередніх контрактів купівлі-продажу великої рогатої худоби, укладених у звітному періоді; прайси, рекламні проспекти інших сільгоспвиробників; інформаційні бюлетені, веб-сайти, періодичні видання тощо.

На практиці більшість сільськогосподарських підприємств застосовують саме цей метод оцінки. За ним протягом звітного періоду (як правило, рік) приріст живої маси худоби молочного напрямку оприбутковують за плановою собівартістю, а при складанні звітних калькуляцій доводять її рівень до фактичної (виробничої) собівартості.

У процесі дослідження, на підставі виділених об'єктів калькуляції продукції молочного скотарства, нами розроблена методика обчислення собівартості продукції молочного скотарства з урахуванням її якісних характеристик.

Перший аспект удосконалення калькулювання продукції полягає в заміні існуючої бази розподілу витрат на виробництво продукції та виділення нового об'єкта калькулювання – жива маса корови. У процесі дисертаційного дослідження встановлено, що значна кількість матеріальних витрат, зокрема корму, спрямовується на підтримання життєдіяльності корови як засобу праці. Науковцями встановлено, що близько 15–25 % сукупної енергії тварини, отриманої від спожитого корму, витрачається на підтримання життєдіяльності організму залежно від умов утримання та енерговміст 1 кг живої маси корів $9,8 \cdot 10^{-3}$ ГДж [259].

Об'єктивно розподілити витрати між основною, супутньою і побічною продукцією можна на базі єдиної, незмінної і незалежної основи, властивої сільськогосподарському виробництву або окремих його галузям. Такою основою, на нашу думку, може бути енергоємність продукції молочного скотарства. Так, дослідним шляхом встановлено, що енерговміст 1 кг живої маси теляти дорівнює $6 \cdot 10^{-3}$ ГДж, молока – $3,07 \cdot 10^{-3}$ ГДж, коефіцієнт переведення екскрементів в суху речовину – 0,12, енерговміст 1 т сухої речовини екскрементів – 16,6 ГДж [260]. При цьому необхідно врахувати натуральні показники використання тварини: річний надій молока, вага приплоду, приросту та гною.

Другий аспект удосконалення калькуляції готової продукції молочного скотарства полягає в розрахунку фактичної собівартості одиниці натуральної продукції по відношенню до її споживчих властивостей та якості. Собівартість 1 ц молока без урахування якості, зокрема вмісту в ньому жиру, позбавляє його порівнянності, не стимулює заінтересованості персоналу ферм у поліпшенні його якості. Собівартість молока, обчислена з урахуванням базисної жирності, дає достовірніші результати діяльності сільгосп підприємств і є надійною основою для встановлення ціни продажу, а також об'єктивнішим показником ефективності виробництва.

При обчисленні собівартості молока з урахуванням якості об'єктом калькуляції є молоко в перерахунку на базисну жирність (3,4%) і базисний вміст білка (3,0%). Діленням загальної суми витрат на обсяг продукції базисних кондицій визначають собівартість одиниці продукції з урахуванням її властивостей та якості.

Важливим етапом внутрішньогосподарського планування є запровадження системи бюджетування у центрах відповідальності. Вважаємо, що ними повинні стати структурні підрозділи, які займаються виробництвом продукції молочного скотарства, а також відповідні служби сільськогосподарського підприємства, які забезпечують обслуговування виробничого процесу (зоотехнічна, ветеринарна служби, загін по виробництву кормів тощо).

Для успішного впровадження бюджетування на підприємстві необхідно дотримуватися розрахованих показників. Ретельно підготовлений бюджет розглядається як стандарт, із яким порівнюють фактично досягнуті результати. Відхилення фактичних показників від бюджету є основою для контролю протягом року.

Бюджетування забезпечує кращу координацію господарської діяльності, підвищує керованість і адаптивність підприємства до змін у внутрішньому і зовнішньому середовищі, знижує можливість зловживань і помилок в управлінні, забезпечує взаємозв'язок різних аспектів фінансово-господарської діяльності, формує єдине бачення планів підприємства і виникають в процесі їх здійснення проблем усіма відповідальними робітниками, забезпечує відповідальніший підхід фахівців до прийняття рішень, кращу мотивацію їхньої діяльності та її оцінку [261].

Система бюджетного планування при виробництві продукції молочного скотарства функціонує за умови виконання її основних етапів.

1. Розробка системи планування (розробка бюджетів). Планування витрат на виробництво молока здійснюється головними фахівцями спільно з економічною службою. Їх доводять до виконання керівникам центрів відповідальності (ЦВ) (рис. 4.7).

Бюджети затверджує керівник сільськогосподарського підприємства. Кожний ЦВ (молочно-товарна ферма тощо) планує свою діяльність з метою досягнення поставлених перед ним завдань – обсягів виробництва молока і якісних показників у натурально-вартісному вираженні за статтями бюджету, консолідація яких дозволяє сформувати відповідні функціональні та підсумкові бюджети по підприємству в цілому.

Бюджет по кожному центру відповідальності повинен складатися із трьох підбюджетів: бюджет виробництва та розподілу продукції, бюджет відтворення стада, бюджет доходів і витрат. Для полегшення планування всі бюджети об'єднані в єдиний бюджет по ЦВ. До бюджетів включають тільки контрольовані витрати. Бюджет розробляють на рік із зазначенням помісячних показників. Головні фахівці у термін

до 30 листопада звітного року повинні довести їх до керівників центрів відповідальності, а розроблені й затверджені бюджети є обов'язковими для виконання.

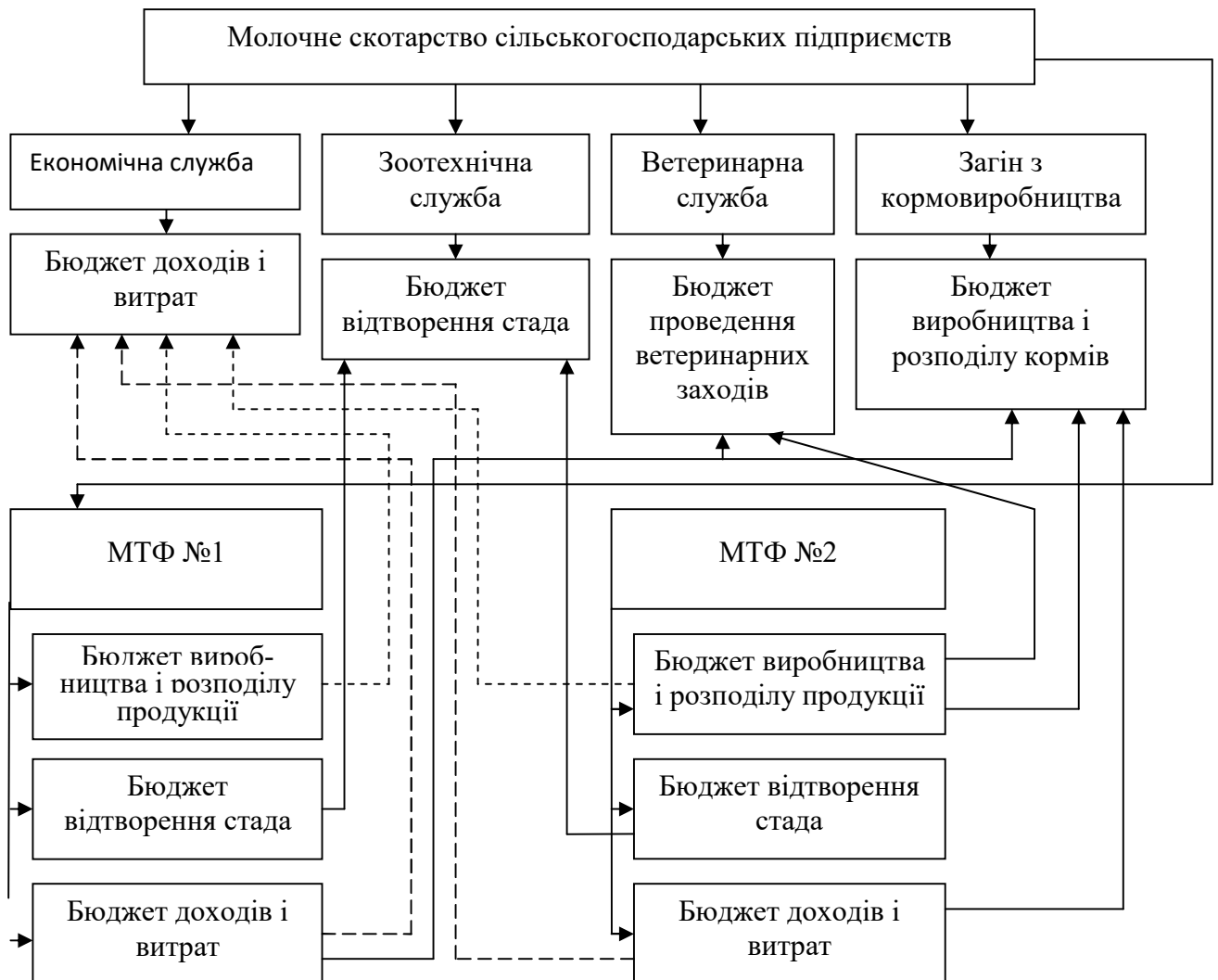

Рис. 4.7. Система бюджетування в молочному скотарстві сільськогосподарських підприємств*

*Джерело: розроблено автором.

2. Розробка системи фінансово-економічного аналізу. Фінансово-економічним аналізом займаються економічна і бухгалтерська служби на підставі звітів. У звітах дані показують за місяць або декаду наростаючим підсумком з початку року.

Аналіз виконання бюджетів доцільно здійснювати на основі розрахунку відхилення фактичного значення за всіма показниками, відображеними в бюджеті, від планового за період. За натуральними показниками аналіз можна проводити із використанням графічного методу.

За результатами аналізу виявляють відхилення фактичних показників від планових, з'ясовують причини відхилень. Результати аналізу обговорюють на

нарадах фахівців на всіх рівнях відповідальності (ферми, бригади, цеху, головні фахівці).

3. Розробка системи контролю. Доцільно, щоб контроль за показниками, запланованими в бюджетах і звітах, здійснювали керівники центрів відповідальності, фахівці бухгалтерської та економічної служб на підставі розроблених бюджетів, звітів і первинних документів. Поточний контроль здійснюється за такими показниками: обсягом надоєного молока (журнал обліку надою молока), витратами на корми (відомість витрати кормів), відпрацьованого часу (табелі обліку робочого часу), витратами на матеріали (звіт комірника). Поточний контроль провадиться щодакдно. Оперативний контроль здійснюється за підсумками місяця, за всіма показниками, представленими в бюджетах і звітах.

Інформація управлінського обліку, представлена у внутрішній звітності, становить комерційну таємницю. Вона не публікується і має конфіденційний характер. Внутрішня управлінська звітність індивідуальна й унікальна для кожного господарюючого суб'єкта.

Необхідно зазначити, що як і планова собівартість молочного скотарства, так і формування бюджетів базується на використанні норм і нормативів.

Аналізуючи викладене, можна запропонувати формувати собівартість продукції молочного скотарстві по центрах відповідальності, які виділені в бізнес-процеси відповідно до фізіологічних груп тварин, які виконують різні функції по відношенню до повного циклу виробництва продукції. Так, допоміжні й обслуговуючі бізнес-процеси, витрати яких є непрямыми до виробничих бізнес-процесів виробництва молока, в подальшому підлягають розподілу. Витрати виробничих бізнес-процесів підлягають розподілу при калькулюванні продукції на основну продукцію, пов'язану й побічну. Розподіл за основними видами продукції відбувається в таких цехах: цех відділу корів, цех роздоювання, цех виробництва молока, цех сухостійних корів.

Характеризуючи ЦВ, слід зазначити, що фізіологічні процеси в організмі тварин спрямовані на отримання приплоду, а молоко, одержуване в цей період, непридатне для переробки й використовується на випоювання телят. Отже, витрати даного ЦВ доцільно безпосередньо відносити на вартість приплоду. Далі, в період роздоювання корови віддають 65–70% молока від усього періоду лактації,

отже, витрати на утримання цього цеху слід повністю відносити на вартість молока. У цеху виробництва молока відбуваються фізіологічні процеси, спрямовані на формування плоду і на виробництво молока.

У цеху сухостійних корів, коли інтенсивно розвивається плід, корови не виробляють молоко. Виходячи з цього, витрати по даному ЦВ слід відносити на вартість приплоду. Для визначення й оцінки собівартості продукції, робіт і послуг усіх підрозділів молочного комплексу доцільно пов'язати облік витрат по центру відповідальності з урахуванням витрат на їхню носіям – видам продукції.

Узагальнено процес калькулювання планової виробничої собівартості продукції за цехової системи в молочному тваринництві схематично представлено в додатку Д.9.

Постійні витрати, залишаючись відносно незмінними за абсолютною величиною, при збільшенні обсягів виробництва стають важливим фактором зниження собівартості продукції, адже величина їх при цьому зменшується в розрахунку на одиницю продукції. Економія по цих витрат може бути досягнута за рахунок здійснення організаційно-технічних заходів, що забезпечують зниження їх у розрахунку на одиницю виробленої продукції. Розподіляють витрати за методом «директ-костінг» на реалізовану продукцію [262]. Отже, запропонована методика формування планових витрат молочного скотарства за центрами відповідальності, виділених відповідно до бізнес-процесів, та їх розподілу за основними видами продукції дасть змогу більш точно визначити собівартість виробленої продукції.

При формуванні собівартості продукції, управлінні витратами та організації відповідного контролю запропонована система управлінського обліку дасть можливість врахувати всі чинники впливу на величину собівартості. Залежно від стратегічних і тактичних цілей вона дозволить досягти необхідного рівня собівартості продукції молочного тваринництва. При цьому варто зазначити, що питання про вибір тих чи інших методів калькуляції собівартості продукції має вирішуватися в кожному конкретному сільгосп підприємстві самостійно залежно від прийнятої моделі управлінського обліку та облікової політики.

Ефективна система планування залежить від наявної інформаційної бази, яка формується в сільськогосподарському підприємстві. Для створення надійної інформаційної бази управління в молочному скотарстві необхідна добре організо-

вана співпраця між фахівцями всіх ланок виробництва, які приймають рішення щодо виконання програм. Відповідно цього можна досягти за рахунок об'єднання роботи всіх служб управління організації в єдине інформаційне поле для детального пізнання об'єктів управління й ефективного впливу на управлінську систему в цілому, на що і спрямовано управлінський облік. У нинішніх умовах, коли основною метою сільгоспідприємства є отримання максимального результату при мінімумі витрат, за абсолютної господарської самостійності та визначенні видів діяльності, постає необхідність створення в скотарстві системи управлінського обліку за моделлю «витрати-випуск-результат» [263]

Для моделі «витрати-випуск-результат», створення системи управлінського обліку потрібна платформа, а також визначення методичних аспектів практичної реалізації й організаційно-технічних аспектів даної системи. Велике значення для великих і середніх сільськогосподарських підприємств має врахування техніко-економічних, технологічних, біологічних і екологічних особливостей.

Через кліматичні, зоотехнічні, ґрунтові особливості виробництва продукції скотарства потрібні особливі витрати (біологічні стимулятори, засоби захисту тварин і т. п.), частка яких наприкінці кожного звітного періоду досить значна і являє собою незавершене виробництво, що в свою чергу відображається в системі управлінського обліку.

У процесі дослідження встановлено, що в обстежених підприємствах господарствах корпоративного сектору аграрної економіки стан нормування знаходиться на незадовільному рівні, що призводить до суб'єктивної оцінки виробничої діяльності. У зв'язку з цим планується здійснювати систематичний їх нормативний перегляд, що забезпечить об'єктивну систему планування виробничої діяльності сільськогосподарських підприємств.

Вважаємо, що запропонована система внутрішньофірмового планування молочного скотарства на рівні підприємства забезпечить використання внутрішніх резервів підвищення ефективності виробництва молока. Однак висока мінливість зовнішнього середовища розвитку молочного скотарства вимагає проведення ідентифікації виробничих ризиків та обґрунтування дієвої системи ризик-менеджменту на підприємствах з метою мінімізації негативного їх впливу та нейтралізації.

4.3. Організація матеріально-технічного забезпечення на принципах внутрішньогосподарської логістики

Стратегія розвитку молочного скотарства у сільськогосподарських підприємствах передбачає реалізацію головної мети – забезпечити населення країни молоком і молочними продуктами відповідно до науково обґрунтованих норм споживання. З огляду на це для товаровиробників пріоритетними стратегічними завданнями розвитку розглядаються: підвищення конкурентоспроможності та якості молока-сировини, ефективності виробництва, поліпшення породного складу корів. Серед тактичних завдань слід виділити такі: підвищення продуктивності корів; зниження витрат на одиницю виробленої продукції; удосконалення структури стада; створення умов для переходу на інноваційний техніко-технологічний рівень виробництва молока. Досягнення вищеперелічених цілей розвитку молочного скотарства у сільськогосподарських підприємствах передбачає вибір мети, напрямів, методів та інструментів для забезпечення необхідних змін у виробництві, обґрунтування заходів щодо підтримки оптимальних пропорцій при використанні усіх виробничих ресурсів, чого можливо досягти за умови додержання принципів логістики.

Матеріально-технічне забезпечення процесу виробництва молока у сільськогосподарських підприємствах є важливим резервом підвищення економічної стійкості на основі створення високотехнологічної й енергоефективної системи ведення виробництва, яка вимагає використання інноваційної системи машин та обладнання для здійснення технологічних процесів і заготівлі кормів; запровадження сучасних технологій утримання і годівлі тварин; створення ферм для утримання їх із теплоутилізацією відходів, механізованою годівлею, доїнням, видаленням продуктів життєдіяльності (роботизовані ферми); використанням комп'ютерної техніки для урахування молочної продуктивності та прогнозу генетичної цінності тварин; розробка та використання приладів і обладнання для контролю якості молока за допомогою електронних засобів для тестування вмісту жиру та білка у молоці; використання систем охолодження і зберігання надоеного молока.

Зазначимо, що удосконалення процесу організації матеріально-технічного забезпечення процесу виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах на принципах логістики сприятиме: оптимізації витрат виробництва за рахунок сучас-

них енергоощадних технологій, економії матеріальних ресурсів за рахунок оптимізації затрат на виробництво продукції; невиробничих витрат і витрат; скороченню транспортних витрат за рахунок оптимізації та використання логістичних методів; використання ресурсоощадних та енергоощадних технологій виробництва молока.

Запровадження принципів логістики в організацію матеріально-технічного забезпечення процесу виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах має здійснюватися з урахуванням особливостей вітчизняної практики розвитку молочного скотарства, з-поміж яких нами виділено: недостатній рівень автоматизації виробничої діяльності та автономізації обладнання; залежність товарної пропозиції від сезону й обмеженості купівельної спроможності споживачів; ріст цін на електроенергію, водо- та газопостачання; відносно низький рівень продуктивності праці працівників у досліджуваній галузі порівняно із провідними країнами світу; недостатній рівень екологізації виробничої діяльності; залежність сільськогосподарських товаровиробників від державної підтримки; недостатню інноваційність наукових розробок через неефективне використання державних коштів у сфері науки; висока технологічна залежність від поставок обладнання конкурентоспроможних іноземних товаровиробників.

Основні виробничі фактори у галузі молочного скотарства можна об'єднати у такі групи: біологічні, технологічні та організаційно-економічні, оптимальність використання яких забезпечується серед іншого й на принципах логістики. Дія цих факторів сприяє стійкості виробництва молока у сільськогосподарських підприємствах, оскільки інтенсивний тип розвитку молочного скотарства неможливо забезпечити без використання інноваційних технологій, продуктивного обладнання, використання праці кваліфікованих працівників та ін.

За результатами дослідження, висвітлених у попередніх підрозділах, нами виділено три групи сільськогосподарських товаровиробників за стійкістю виробництва молока – стійкі, змішані, нестійкі, у яких продуктивність корів коливається від 3700 до 6256 кг на корову. Очевидно, що високий рівень продуктивності корів можливий в умовах удосконалених технічних і технологічних факторів. У свою чергу це вимагає удосконалення біологічного (приспосованості тварин до технології виробництва) та організаційно-економічного фактора (управління інвестиціями з метою розширеного відтворення). На основі вибіркового вивчення умов виробництва у нестійких

сільськогосподарських підприємствах з виробництва молока встановлено, що продуктивність корів у 2015 р. в середньому становила 3700 кг(?) не використовують інноваційні технології заготівлі кормів, а раціони годівлі забезпечують підтримку життєдіяльності тварини. Разом із тим не підтримуються параметри мікроклімату приміщень, де утримують тварин, що стримує підвищення продуктивності, а саме спостережено підвищену вологість, високу концентрацію аміаку, сірководню та оксиду вуглецю, відсутня вентиляція. При розведенні тварин не використовують селекційних прийомів. Як правило, утримання худоби прив'язне із доїнням у стійлах у переносні відра. Вважаємо, що за умови використання мінімальної технічної ліній виробництва молока можливо підвищити продуктивність тварин, за рахунок механізації таких процесів: напування (поїлки індивідуальні ПА – одна на дві голови); прибирання гною (транспортери ТСН-3Б), на майданчиках збирання гною застосовувати бульдозер-шкребок; доїння (доїльне обладнання зі збиранням молока у переносні відра марки АД-100А, АД-100Б, ДАС-2Б, ДАС-2В, УДБ-100), а також із транспортуванням молока загальним молокопроводом у молочне відділення (АДМ-8А та серія установок «Брацлавчанка» – УДМ-50, УДМ-100 і УДМ-200); годівля (навантаження кормів ПЕ-0,8Б, транспортування 2ПТС-4 із трактором МТЗ-80, кормороздавач КТУ-10 на дві сторони).

При заготівлі кормів додержуються загальні вимоги, де важливим моментом є збирання кормів в оптимальні терміни тобто сіно багаторічних бобових – у фазу бутонізації, однорічних бобових трав – у фазу масового цвітіння, злакові – у фазу колосіння. При заготівлі сінажу із бобових їх косять на початку цвітіння, злакові до колосіння, кукурудзи на силос у фазі воскової стиглості. Втрати поживних речовин зводяться до мінімального рівня при пресуванні сіна у тюки та рулони, із подальшою активною вентиляцією. При заготівлі силосу доцільно використовувати хімічні консерванти, використання яких сприятиме мінімізації втрат поживних речовин і біологічних цінних компонентів, що підвищує вихід корму порівняно зі звичайним силосуванням. Заслугує також на увагу вітчизняної практики досвід провідних країн світу щодо використання технології приготування та зберігання сінажу в герметичних пластикових мішках та м'якій упаковці, що забезпечує ізоляцію маси та подальший захист від проникнення кисню [264].

Слід дотримувати науково обґрунтованих раціонів годівлі для підвищення продуктивності корів. Залежно від способу утримання, потужності ферми, фізіологічного стану тварин використовують різні доїльні установки. При доїнні корів у стійлах можна використовувати доїльне обладнання зі збиранням молока у переносні відра та зі збиранням молока у стаціонарний молокопровід.

Для доїння в доїльних залах доцільно використовувати установки «Тандем» УДТ-6 та УДТ-8 і тандем УДА-8 автоматизована, «Ялинка» УДЕ-8 та УДА-16А автоматизована, для доїння корів на пасовищі – універсальні доїльні установки – УДС-3Б. Висока ефективність використання доїльних установок «Ялинка» та «Карусель» досягається у стадах, де тварини на основі селекційних прийомів добре пристосовані до технічних засобів.

Очевидно, що додержання вимог технологічного процесу забезпечення виробництва молока сформує й посилить стійкість молочного скотарства. Слід дбати про запровадження роздільного утримання корів різних строків отелення і періоду тільності, при годівлі груп корів передбачити використання кормових сумішей та сучасних форм організації праці. У зв'язку із цим товаровиробники постають перед необхідністю розширення та реконструкції приміщень із повною механізацією трудомістких процесів. Оптимальну кількість машин і комплектів технологічного обладнання можна визначити на основі технологічних карт. Потреба у машинах для механізації утримання корів та одержання продукції зумовлена виконанням таких технологічних процесів: напування (поїлки індивідуальні ПА – одна на дві голови); прибирання гною (транспортери ТСН-3Б, ТСН-160, ВУС-15 і ВУС-10), мобільний агрегат для збирання гною із приміщень і на вигульних майданчиках (БН-1 і бульдозер-шкребок навісний БСН-1,5); доїння у спеціалізованих залах із використання обладнання вітчизняного та іноземного виробництва; навантажувач кормів МТЗ-80 із ПСК-5, транспортування із МТЗ-80 із КТУ-10; первинна обробка молока – резервуари-охолоджувачі типу «ТОМ-2А».

Зазначимо, що у групах сільгосп підприємств з різною стійкістю виробництва молока використовуються вітчизняне, та іноземне обладнання. У господарствах із стійким рівнем розвитку молочного скотарства пріоритет надається інноваційним зразкам переважно іноземного виробництва, як більш продуктивним та економічним. Основою забезпечення максимальної продуктивності у групі стійких госпо-

дарств є використання кормосумішей, позитивний вплив яких виявляється через високу конверсію корму.

При приготуванні кормосумішей враховують усі поживні та біологічно активні речовини на основі використання комп'ютерних програм [265]. У сільгосп підприємства з високим рівнем виробничої культури ведення молочного скотарства використовують також селекційні комп'ютерні програми. Кожна тварина має спеціальні прилади від яких інформація передається на комп'ютер, а саме, про її фізіологічний стан, рівень продуктивності, стан здоров'я, після аналізу одержаних результатів коригують раціони годівлі при потребі переводять тварин в інші виробничі групи відповідно до фізіологічного стану. Отже, біологічний фактор необхідно удосконалювати у таких інноваційних напрямках, як селекція тварини з метою одержання запланованої продуктивності, що сприятливо впливає й на управління відтворенням стада, але за умови досягнення продуктивності 8000 кг необхідно контролювати раціональне використання генетичного потенціалу тварини.

Комплекс заходів щодо інноваційності технічного фактора виробництва зумовлений поступовим переходом на повну автоматизацію виробництва шляхом присвоєння кожній тварині спеціального чипу для визначення фізіологічного стану, раціону годівлі та ін. Цю технологію використовують при безприв'язному способі утримання. За наявності виробничих груп тварин залежно від їх фізіологічного стану необхідна трансформація організаційно-економічного фактора виробництва, а саме тісна співпраця провідних спеціалістів підприємства, які забезпечують додержання вимог технології, здійснюють прогностичні розрахунки, формують інформаційно-аналітичну систему, виявляють невикористані резерви і т.д.

Отже, технічний та технологічні фактори виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах є основними у забезпеченні їхньої стійкості.

Нинішній незадовільний стан ведення галузі молочного скотарства зумовлений тим, що виробництво продукції тваринництва в Україні переважно ґрунтується на застарілих технологіях, які не забезпечують належних умов утримання та годівлі тварин, до того ж вони характеризуються високою енерго- і ресурсомісткістю. Комплекс машин, який застосовують у скотарстві, в основному сформований із морально застарілої техніки, призначеної для використання в умовах затратних систем утримання худоби й на сьогодні вже вичерпала робочий ресурс.

Протягом 2000–2018 рр. відчутно знизилася кількість доїльних установок та агрегатів для доїння корів, що зумовлено як і процесом модернізації технічної бази молочного скотарства сільськогосподарських підприємств, так і закриттям молочнотоварних комплексів (рис.4.8).

Водночас, аналіз технічного оснащення сільгосп підприємств, які виробляють молоко, свідчить, що коефіцієнт вибуття перевищує показник надходження засобів механізації (додаток Д.10).

За даними табл. 4.1, що лише в 2017–2018 рр. значення коефіцієнта оновлення перевищило показник вибуття очищувачів-охолоджувачів молока. Ця обставина пояснюється вимогою переробників, які приймають молоко охолоджене до температури $+6^{\circ}\text{C}$. Цю норму також передбачено в запропонованому до запровадження в практичну діяльність проекту Технічного регламенту «Виробництво сирого молока і управління безпекою та якістю».

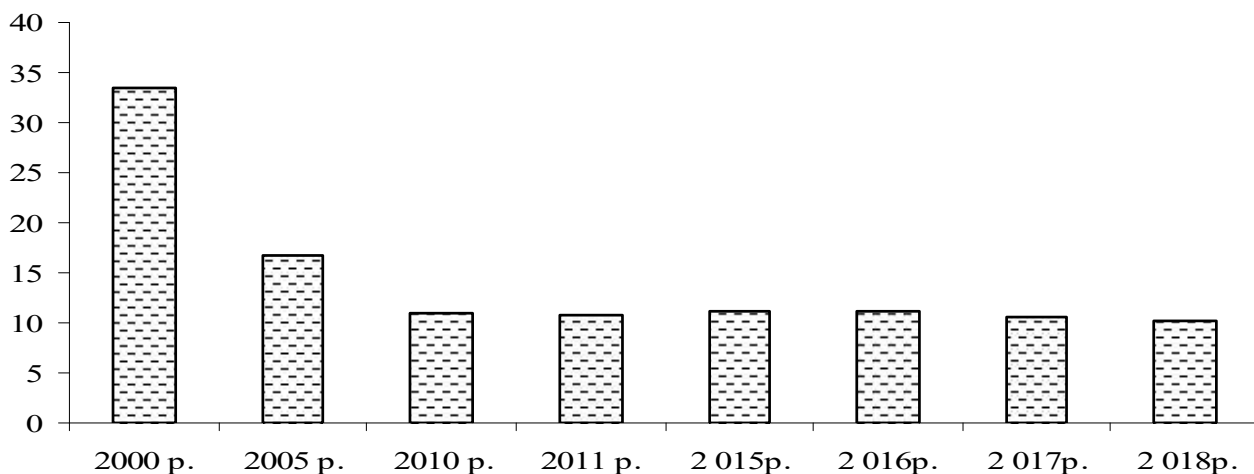

Рис. 4.8. Динаміка зміни кількості установок та агрегатів для доїння корів, шт.*

*Джерело: складено та розраховано за даними Держстату України.

Зменшення кількості молочних сепараторів за досліджуваний період у сільськогосподарських підприємствах зумовлено згоранням переробки молока безпосередньо сільськогосподарськими товаровиробниками через податкові обтяження, що унеможлиблює отримання статусу платника 4-ї групи.

Для молочного скотарства у ситуації, коли галузь знаходиться на межі рентабельності, середнім і малим виробникам складно модернізувати виробничі потужності, тому більшості з них доводиться працювати на застарілому й спрацьованому обладнанні. Зазначимо, що нині понад 60 % доїльної техніки у господарстві

вах корпоративного сектору аграрної економіки використовується з перевищенням терміну амортизації, а великі сільськогосподарські товаровиробники спроможні оновлювати техніку лише в обмеженому обсязі (рис. 4.9).

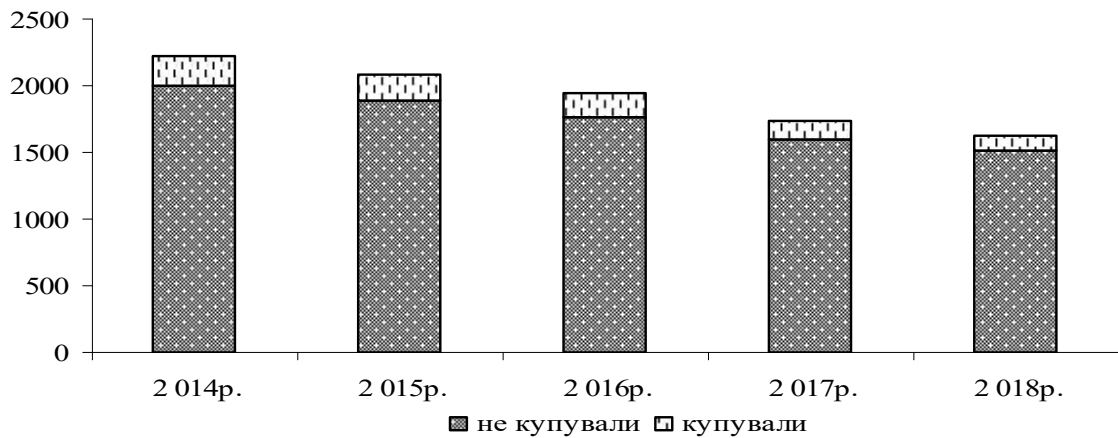

Рис. 4.9. Динаміка сільськогосподарських підприємств, щодо купівлі техніки для механізації виробничих процесів у молочному скотарстві, од.*

*Джерело: складено та розраховано за даними Держстату України.

За даними рис. 4.2, що упродовж 2014–2018 рр. менше ніж 10 % сільськогосподарських підприємств придбали технічні засоби для механізації виробничих процесів у молочного скотарстві. Ця обставина пояснюється обмеженістю фінансових ресурсів, а також відсутністю дієвого економічного механізму щодо ефективного розвитку молочного скотарства.

Нині, у зазначені роки більшість сільськогосподарських підприємств купували різноманітну доїльну техніку, переважно іноземного виробництва. Проте у виробників молока також користуються попитом і продукція вітчизняного сільськогосподарського машинобудування, зокрема ПАТ «Брацлав», яке випускає доїльні установки типу „Ялинка” УДЕ-16 (рис. 4.10).

Вважаємо, що першопричиною підвищеного попиту на доїльні установки – є ефективність їх використання. Як свідчать результати дослідження О.В. Борща, найбільш раціональними щодо затрат праці на виробництво одиниці продукції та на обслуговування однієї середньорічної корови є застосування доїльних установок типу «Паралель», що пов’язано з найбільшим навантаженням корів на одного оператора машинного доїння [266].

Для виявлення особливостей технічного забезпечення досліджуваної галузі нами проведено групування сільськогосподарських підприємств з виробництва молока за рівнем спеціалізації (додаток Д.11).

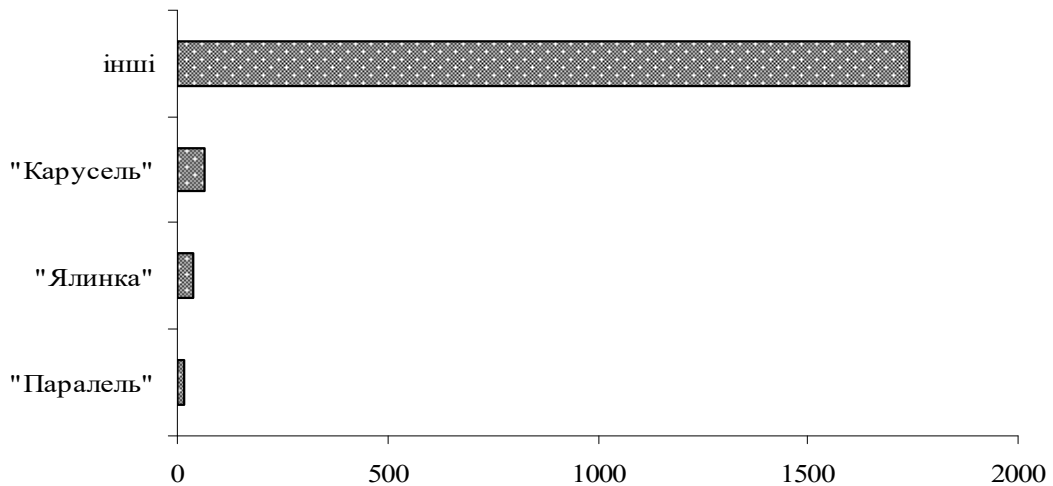

Рис. 4.10. Динаміка придбання нових доїльних установок сільськогосподарськими підприємствами у 2014–2018 рр., од.*

*Джерело: складено та розраховано за даними Держстату України.

Дані табл. 4.2 свідчать, що високоспеціалізовані підприємства у 2014 і 2018 рр. в основному сформували технічну виробничу базу. Більш активними покупцями різних видів техніки й обладнання були сільськогосподарські підприємства 4 і 5 груп, які у 2014 р. придбали 171 та 22, у 2018 р. – 44 та 20 доїльних установок відповідно, перевагу віддавали обладнанню іноземного виробництва. Наступна позиція за обсягами придбання – це транспортери для прибирання гною, яких у 2014 р. було закуплено цими групами відповідно 160 та 32 од., а у 2018 р. – 88 та 24 одиниць.

Роздавачів кормів для великої рогатої худоби вони закупили у 2018 р. 22 та 6 од., або менше на 56,0 та 45,5 в.п. відповідно. Це – третя позиція за обсягом придбання.

Результати групування переконують, що найбільш активними покупцями обладнання та техніки за досліджуваний період були господарства 1–3 груп, рівень спеціалізації яких становить відповідно до 5, 5,1–10 і 10,1–25%. Першу позицію за кількістю придбання у цих групах зайняли транспортери для прибирання гною – 75; 57 і 186 од., у 2014 р., у 2018 р. – відповідно 44; 45 і 91 од. Ці групи сільгосппідприємств закупили доїльних установок у 2014 р. 32; 35 і 96 од., у 2018 р. ці величини практично не змінилася (відповідно 27; 23 і 64 од.). Зазначимо, що 1–3 груп сільгосппідприємств характерно переважання попиту на обладнання та доїльні установки іноземного виробництва, хоча вони найбільше придбали установок «Карусель» (34 од. у 2014 р., 3 – у 2018 р., «Ялинка» 4 од. у 2018 р.). Слід зазначити, що саме сільськогосподарські підприємства досліджуваних груп найбільше купують очищувачів та охоло-

дзувачів молока, молочних сепараторів, роздавачів кормів для великої рогатої худоби. Така ситуація свідчить про те, що багатогалузеві сільськогосподарські підприємства активно формують технічні та технологічні фактори виробництва, що в перспективі сприятиме підвищенню ефективності виробництва молока та цієї організаційно-правової форми господарювання стійкості.

На нашу думку також важливо проаналізувати придбання технічних ресурсів господарствами, що виробляють молоко, з урахуванням поголів'я стада у них, щоб бачити відмінності в технічному забезпеченні спеціалізованих й неспеціалізованих сільськогосподарських підприємств (додаток Д.12). Так, спеціалізовані господарства із поголів'ям понад 1000 гол., у 2015 р. таких було 7, продовжували модернізацію процесу виробництва молока за рахунок придбання технічних ресурсів та обладнання у незначних обсягах. Водночас, у 2014 р. придбано технічних ресурсів більше порівняно із 2018 роком.

За результатами проведеного дослідження чітко простежується зменшення обсягів придбання різних видів технічних ресурсів та обладнання, що можна пояснити ускладненням ведення підприємницької діяльності унаслідок посилення кризових явищ. Результати групувань переконують, що практично всі групи сільгоспідприємств купують технічні засоби, хоча й у не великих кількостях. Це дає підстави для висновку про те, що питання модернізації технічної бази потребують виваженого обґрунтування з огляду на стрімкий інноваційний розвиток галузі та недостатнє технічне забезпечення процесу виробництва молока у більшості сільськогосподарських підприємств.

Очевидно, що сільськогосподарські товаровиробники, які займаються виробництвом молока, для переведення галузі на інтенсивний шлях розвитку потребують обґрунтування раціональних підходів до вибору постачальників обладнання, організації закупівельної діяльності та освоєння інформаційних технологій. Нами обґрунтовано доцільні підходи до запровадження інформаційних технологій у закупівельну діяльність сільгоспідприємств молочного скотарства.

Так, перший підхід повного освоєння інформаційних технологій у закупівельній діяльності господарств рекомендовано для використання у великих молочних фермах, де утримують понад 1000 гол. корів. Для її реалізації потрібно використати наступні інструменти. Перший передбачає максимально можливе впровадження ін-

формаційних технологій у діяльність молочних ферм та базується на створенні веб-сайтів господарства із відкритою базою для постачальників з метою надання їм можливості доступу до інформації щодо потреб господарства та здійснення самостійної пропозиції товарів, що сприяло б зниженню витрат на пошук постачальників і збирання маркетингової інформації. До наступних інструментів слід віднести розміщення замовлень та документації на закупівлю різноманітних ресурсів на власному сайті, вибір постачальників, організацію поставки та ведення реєстру оцінки придбаного товару, що дозволить для інших товаровиробників формувати інформацію щодо переваг та недоліків у роботі постачальників та безпосередньо придбання.

Щодо другого підходу поверхневого освоєння доцільною є для молочних ферм, у яких поголів'я налічує 500–1000 корів. Вважаємо, що такий підхід стане доцільним і для дрібних ферм, які планують збільшити поголів'я корів та орієнтуються на інноваційний тип розвитку. Реалізувати даний підхід можна на основі об'єднання замовлень кількох ферм і формування великого за обсягом замовлення, яке передається постачальникові одним із товаровиробників або до консультаційно-закупівельного центру, який можна створення на рівні регіонального департаменту агропромислового розвитку. Такий підхід передбачає об'єднання замовлень дрібних ферм району або кількох районів та забезпечуватиме такі переваги: мінімізація транспортних витрат за умови доставки більшої за обсягом партії, знижки до ціни за більші обсяги закупівлі, організації монтування обладнання та підготовки його до експлуатації тощо.

Третій підхід – локальне освоєння – передбачає використання інформаційних технологій у закупівельній діяльності епізодично, що характерно для малих сільськогосподарських підприємств, включаючи особисті селянські господарства, для закупівель необхідних технічних засобів, одержання спеціалізованих послуг і будівельних робіт. Підхід локального освоєння оптимальний для розміщення інформації на сайті регіонального консультаційно-закупівельного центру. Відповідно дрібні товаровиробники можуть об'єднуватися або ж подавати замовлення в індивідуальному порядку до спеціального центру. Однак, у разі об'єднання замовлень можна витратити менше часу та одержати велику знижку. Спеціаліст консультаційно-закупівельного центру збирає замовлення, об'єднує ідентичні та по мірі їх накопичення розміщує на сайті центру.

Критеріями відбору постачальника виробничого обладнання та технічних ресурсів товаровиробниками молока може бути широкий набір показників, наприклад, якість, своєчасність поставок (здача об'єкта), період відстрочки платежу, ціна, гарантійний термін, обслуговування, вартість експлуатації та ін.

На основі узагальнення інформації із спеціальних друкованих джерел дало змогу обґрунтувати алгоритм поетапного пошуку й розробки раціонального рішення щодо вибору постачальника [268-270].

Перший етап – підготовчий, здійснюється на рівні кожного сільськогосподарського підприємства та передбачає такі дії: підготовка замовлень щодо потреби підприємства як поточних, так і планових із зазначенням терміну та обсягу закупівель обладнання, технічних засобів, кормів, преміксів, матеріалів, нетелей та ін.; визначення вимог до якісних параметрів товарів (при намірі здійснити закупівлі у визначеного постачальника вказати постачальника); формування критеріїв для вибору постачальника (ціна, якість, спосіб поставки, механізм розрахунків та ін.).

Слід зазначити, що при проведенні конкурсних закупівель державними підприємствами цей механізм регулюється на законодавчому рівні [271], тому основним критерієм вибору постачальника є ціна. При проведенні закупівель приватними компаніями таких обмежень немає, тому керівники сільськогосподарських підприємств молочного скотарства можуть самостійно сформулювати критерії відбору постачальника. Так, у зв'язку з нестачею вільних грошових коштів сільгоспвиробники приймуть рішення заплатити дещо вищу ціну, якщо постачальник надасть їх тимчасову відстрочку оплати обладнання, техніки, кормів на місяць, півроку чи інший термін. Також основною критеріальною вимогою, за якою буде обрано постачальник, може стати якість продукції, тоді ціна буде вторинним критерієм.

Другий етап – планування закупівель – включає в себе такі стадії: узагальнення замовлень; складання графіка закупівель; підготовка організаційної та технічної документації; збирання й аналіз інформації про існуючих постачальників на ринку; підготовка конкурсної документації (у разі проведення тендеру).

Третій етап – проведення закупівель – передбачає такі дії: можлива як на власному сайті, якщо закупівлі проводяться консультативно-закупівельним центром; розсилка документації та умовного акцепту із можливістю самостійно зазначити ціну;

надання конкурсної документації потенційним учасникам; проведення разі потреби тендерних співбесід, презентацій за умови появи постачальника із товаром-аналогом або заміником, ще не відомим на ринку; збирання ofert; оцінка пропозицій за двома варіантами – самостійно підприємством, що проводить закупівлі, або колегіально – із залученням представників кінцевих споживачів; другий варіант розглядається як доцільний, якщо з'являються нові постачальники, про діяльність яких зібрано недостатньо інформації; вибір постачальника; укладання контракту.

Четвертий етап – одержання товару – передбачає доставку товару й оцінювання діяльності постачальника (термін виконання, якість поставленої продукції, монтування та налагоджування обладнання, проведення інструктажу щодо його експлуатації та ін.).

П'ятий етап – включає в себе: оцінювання ефективності закупівель; пошук шляхів зниження витрат закупівельної діяльності та підвищення її ефективності; формування реєстрів найбільш економічно доцільних постачальників.

Шостий етап – розробка стратегії підприємства в області закупівельної діяльності. Особливості молочного скотарства полягають у тому, що ефект від закупівель може виявлятися через нетривалий проміжок часу або ж бути віддаленим, а також мати акумулятивний ефект (у разі придбання генетичного та селекційного матеріалу). У молочному скотарстві можлива специфічна ситуація щодо зміни ціни, при якій первинний замовник закупівель готовий заплатити вищу ціну виходячи із ціни, що пропонує йому постачальник, який орієнтується на обсяг його закупівель.

Вважаємо, що на підприємстві необхідно проводити аналіз ефективності закупівельної діяльності у молочному скотарстві із використанням показників зниження собівартості молока та підвищення рівня рентабельності галузі. Щодо методики розрахунку показників ефективності закупівель на рівні кожного підприємства, то її слід розробляти самостійно з урахуванням специфіки розвитку й ресурсозабезпечення, а також частоти та структури закупівель. Нами обґрунтовано універсальний підхід до розрахунку показників ефективності закупівель, який можна адаптувати до умов ведення молочного скотарства на кожному підприємстві з урахуванням специфіки його закупівельної діяльності, планування будівництва та реконструкції приміщень для утримання великої рогатої худоби.

Так, ефективність кожної закупівлі можливо оцінити на основі розрахунку економії грошових коштів, який доцільно використовувати при придбанні однорідних, стандартних товарів, які не прямо впливають на продуктивність тварин. Окрім цього, ефективність кожної закупівлі можна оцінити на основі комплексного підходу, незважаючи на значні затрати часу, проте він дозволяє одержати достовірну оцінку про ефективність закупівельної діяльності.

Оцінювати економію фінансових ресурсів варто порівнянням кінцевої ціни (ціни контракту) і ціни, за якою сільгосптоваровиробник зміг би провести закупівлю з урахуванням ринкових цін та обсягу придбання, що склалися:

$$E\Phi = \frac{C_{II} - C_K - B_D}{C_{II}}, \quad (4.1)$$

де C_{II} – початкова ціна, за якою можна придбати товар; C_K – ціна, за якою здійснюється закупівля (укладається контракт); B_D – витрати на проведення закупівлі для сільгоспвиробника.

Для комплексного оцінювання закупівельної діяльності пропонуємо використовувати бальну оцінку ефективності. При цьому необхідно враховувати, що для кінцевого споживача важливо одержати ефект укладення договору, а якість його виконання, або забезпечення підвищення продуктивності тварин, зниження собівартості одиниці продукції, а також додаткові ефекти можуть виникнути у процесі ведення торгів. Наприклад, закупівлі матеріально-технічних ресурсів можуть не становити інтересу для іноземних компаній у зв'язку із невеликими обсягами закупівель, а також із значними транспортними витратами, однак з об'єднанням покупців і збільшенням обсягу закупівель підприємств співпраця з такими покупцями буде привабливою. Ферми, які здійснюють таким чином закупівлі, можуть дізнатися про існування нових ветеринарних препаратів, кормових добавок, технології через прояв інтересу до них з боку нових або вже відомих інноваційних товаровиробників молока.

З метою оцінки ефективності закупівель важливо оцінити кінцеву мету розміщення замовлення – задоволення тих потреб та одержання очікуваних результатів, на які розраховував споживач. Важливо оцінити, наскільки якісно і своєчасно виконувався контракт із постачальниками, а також з якими параметрами здійснюється поставка продукції. Розрахунок підсумкової оцінки ефективності при комплексному підході – бали додаються, на основі чого розробляються напрями її підвищення.

Важливе місце в організації матеріально-технічного забезпечення виробництва молока відводиться питанням економічної доцільності технічної модернізації на основі впровадження нового обладнання та техніки, які є складними та трудомісткими. Узагальнення практики діяльності сільськогосподарських підприємств з виробництва молока дало змогу виявити пріоритети, якими вони керуються при оцінці та прийнятті рішення щодо вибору технічних ресурсів: функціональність і ціна технічних ресурсів та обладнання; витрати, можливість і своєчасність сервісного обслуговування, доступність запасних частин; потенціал модернізації обладнання та техніки.

З метою забезпечення доступності запасних частин у конструкції доїльного обладнання широко використовуються окремі добре апробовані на практиці елементи та витратні матеріали до серійних установок АДМ-8, УДА-16, УДС-3, АД-100. Такий підхід дозволив у 2–3 рази знизити витрати на сервісне обслуговування порівняно з імпортними установками, а з урахуванням знецінення національної валюти вони знизилися до 5–6 разів [272]. Ураховуючи різний рівень професійної підготовки обслуговуючого персоналу, доїльне обладнання, яке поставляється споживачеві, може бути запропоноване в кількох варіантах, що дозволяє споживачеві реалізувати відповідно до можливостей принцип раціональної достатності та в перспективі мати можливість поетапно підвищувати та розширювати споживчі властивості придбаного ним обладнання. Так, установка типу «Ялинка» УДЕ-М поставляється у трьох варіантах – від простого типу «01», що передбачає лише автоматичне відмикання та зняття доїльних стаканів після видоювання корови, до типу «03» з електронною системою управління процесом доїння та комп'ютеризованою системою управління стадом і АСУТП фермою.

Одним з основних показників конкурентоспроможності будь-якого виробництва є продуктивність праці, яка у вітчизняній практиці оцінюється за таким показником як затрати праці на 1 ц виробленої продукції, а в зарубіжних країнах при оцінюванні продуктивності праці з урахуванням різних технологій віддають перевагу такому показникові як затрати праці на обслуговування однієї голови, або кількість голів, що обслуговуються на фермі одним працівником [273].

Вивчення економічної доцільності технічної модернізації сільськогосподарських підприємств з виробництва молока на основі запровадження нової техніки й обладнання є досить складним і поетапним трудомістким процесом (додаток

Д.13). Початковим етапом є прийняття рішення про технічну модернізацію, після чого необхідно визначити основні стримуючі чинники системи виробництва, так звані «вузькі місця». З цією метою доцільно вибрати об'єкти, які підлягають вивченню, та провести їх діагностику.

На другому етапі доцільно реалізувати такі заходи: визначення переліку видів нового обладнання та техніки, які є перспективними для впровадження на підприємстві. Особливість цього етапу полягає в тому, що на зовнішньому та вітчизняному ринку нових зразків техніки й обладнання простежується досить високий рівень конкуренції. При цьому джерелами інформації при формуванні переліку нових видів обладнання, потенційно перспективних для запровадження на підприємстві, повинні стати: вітчизняні та зарубіжні сайти товаровиробників та їхніх офіційних представників; аналітичні огляди ринків технологічного обладнання; інформація, одержана під час прямих ділових контактів із товаровиробниками обладнання, у тому числі на спеціалізованих виставках.

Визначення капітальних затрат для впровадження нової техніки та обладнання здійснюється на основі урахування таких видів затрат: ціна інноваційного технологічного обладнання; затрати на транспортування; затрати на установку та монтаж; вартість інноваційних програмних продуктів для відповідної модернізації системи підготовки виробництва; додаткові вкладення в оборотні засоби. До поточних затрат, які необхідно враховувати при розрахунку ефективності запровадження інноваційних видів обладнання, слід віднести: затрати на навчання персоналу; затрати на амортизацію інноваційного обладнання; податок на майно [274, 275]

Прогнозування економічних ефектів, пов'язаних із впровадженням нової техніки та обладнання, вимагає порівняння його із простішими зразками за найбільш важливими показниками. Із цією метою необхідно розробити систему показників, щоб оцінити ефективність запровадження інноваційних розробок, а саме: технологічні показники, які розраховують на основі технологічних його характеристик; експертні показники, які визначають експертним методом. Група технологічних показників характеризується тим, що вони представлені в технічному паспорті, або можуть розраховуватися на основі показників, наведених у ньому (наприклад, трудомісткість виконання технологічної операції). Експертні показники не розраховують на основі характеристик, наведених у технологічному паспорті [276].

Прогнозування економічної ефективності впровадження нового технологічного обладнання доцільно здійснювати за всіма можливими варіантами проведення технологічної модернізації, використовуючи комплексну систему оцінки, на основі чого необхідно сформулювати інвестиційну програму.

Ідентифікація ризиків пов'язана із технічним переозброєнням та розробкою заходів щодо їх мінімізації і нейтралізації їх негативного впливу. При цьому необхідно враховувати, що основна частина ризиків, пов'язаних із впровадженням нової техніки та обладнання, як правило, будуть однаковими, але для окремих ризиків можливі специфічні їх види.

Після цього необхідно вибрати оптимальний варіант здійснення технічної модернізації та техніко-економічного обґрунтування проекту (можлива розробка бізнес-плану кожного варіанта модернізації). У даному випадку постає потреба комплексного врахування економічної ефективності, ризиків, репутації товаровиробників і перспективності з погляду стратегії освоєння інноваційних розробок. Оптимальному виду техніки та технологічного обладнання для впровадження у виробничий процес, за даним підходом, буде відповідати максимальне значення показника ефективності його використання.

Після того, як визначено перелік обладнання та розроблено інвестиційну програму, необхідно забезпечити проектування, закупівлю, установку та монтаж обладнання, тобто безпосередньо перейти до практичних заходів технічної модернізації. У разі потреби слід провести навчання персоналу роботи на інноваційній техніці та технологічному обладнанні. Заключним етапом є моніторинг ефективності інноваційної техніки та обладнання, за результатами якого підприємство може визначитися щодо необхідності проведення нової модернізації. Саме тому механізм технічної модернізації є повторювальним циклом. Вважаємо, що сільськогосподарське підприємство, яке реалізує запропоновану методику проведення технічного переозброєння, підвищить ефективність своєї діяльності, що може забезпечити стійке виробництво молока.

На наш погляд, купувати доїльні установки іноземного виробництва варто виключно на основі розрахунку ефективності їх використання з орієнтацією на повне завантаження виробничих потужностей та з урахуванням можливого переходу на загальну систему оподаткування, коли величина амортизації буде одним із впливових чинників визначення величини прибутку до оподаткування.

Вважаємо, що важливим складником матеріально-технічного забезпечення молочного скотарства у сільгосп підприємствах є корми та їх якість. Забезпечення високої якості виробництва та використання кормів розглядається як важливий напрям, що впливає на підвищення економічної ефективності молочного тваринництва. На наше переконання, розглядаючи економічну ефективність використання кормової бази для молочної підгалузі скотарства, слід також приділити увагу вартісній складовій при заготівлі кормів. Знижуючи витрати, сільськогосподарські підприємства матимуть у подальшому збільшення прибутку від цього виду виробничої діяльності.

Скорочення поставок високопродуктивної техніки, матеріально-технічних ресурсів, недостатнє забезпечення висококваліфікованими кадрами, низька заробітна плата і, як наслідок, зниження можливостей використання інноваційних розробок, сучасних технологій негативно позначилися на обсягах виробництва та якості кормів. Щорічний дефіцит грубих і соковитих кормів становить 15–20% і більше.

Аналіз роботи сільськогосподарських підприємств показав, що малоінтенсивне використання кормових угідь, слабка технічна оснащеність, низький рівень продуктивності кормових угідь, невисока якість кормової продукції призвели до серйозних порушень у структурі кормового балансу й організації годівлі тварин. Так, у структурі спожитого корму поголів'ям молочного стада концентрати становлять корми –30–35%, грубі 18–23%, й соковиті – 36–40% (рис. 4.11).

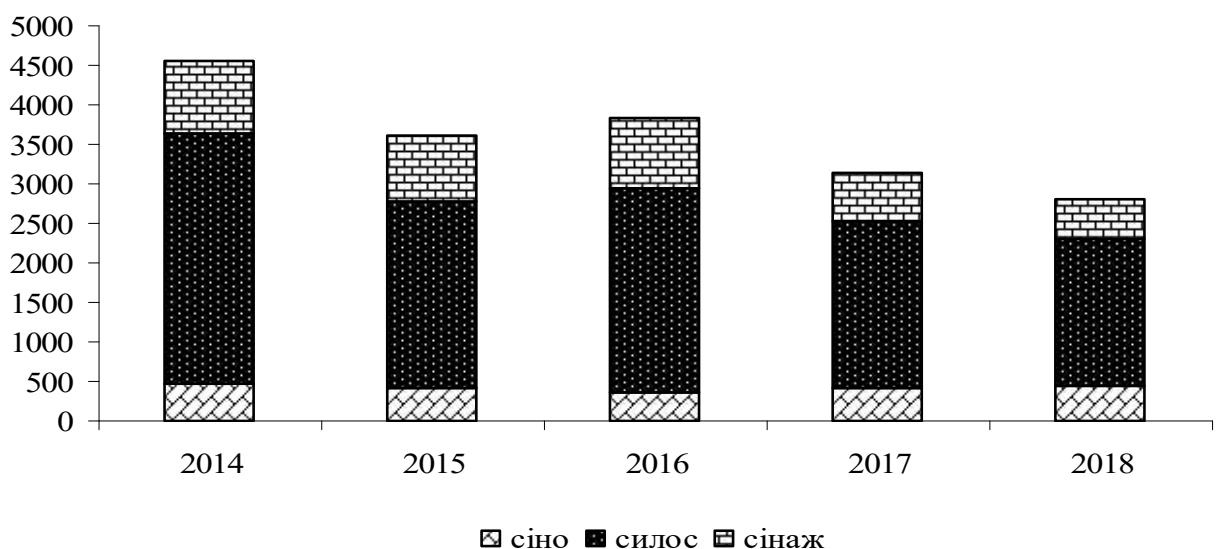

Рис.4.11. Динаміка та структура спожитого корму поголів'ям молочного стада сільськогосподарських підприємств, тис. ц корм. од.*

*Джерело: складено та розраховано за даними Держстату України.

Зазначимо, що у вітчизняних сільгосп підприємствах 85–90% у годівлі корів припадає на корми з ріллі, які в 1,5–2 рази дорожче порівняно з випасом на культурних пасовищах. Крім того, кормові угіддя в багатьох господарствах розташовані на значній відстані від місць розміщення тваринницьких комплексів. Транспортні витрати на доставку зеленої маси для заготівлі кормів при цьому зростають в 3–4 рази. У результаті фактичні витрати на корми в загальній собівартості виробництва молока досягають 55–60%. Розміщення прифермських кормових сівозмін і наявність культурних пасовищ поблизу великих молочних комплексів та молочнотоварних ферм дасть змогу знизити частку витрат на корми у собівартості молока на 10–15%.

За результатами наукових досліджень, близько 25% усіх втрат поживних речовин є причиною порушення технологічного процесу заготівлі кормів, 33% – через невиконання технології їх зберігання і відсутності консервантів, 40% – внаслідок недотримання строків збирання кормових культур. Тому одним із найважливіших завдань, що постають перед галуззю кормовиробництва, вважаємо вирішення проблеми якості кормів, з яких більше половини щорічно є некондиційними.

Узагальнюючи вищезазначене, можна зробити висновок про наявність на сучасному етапі диспропорції між темпами розвитку молочного скотарства та кормовиробництва, що вимагає проведення науково економічного обґрунтування узгодження систем виробництва і формування кормової бази при будівництві високопродуктивних молочних комплексів.

Іншою невирішеною проблемою розвитку кормової бази молочного скотарства є забезпеченість сховищами, що нині становить 50–60%. Водночас нами виявлено, що при будівництві нових молочних комплексів і молочнотоварних ферм загальний обсяг введених в експлуатацію сховищ для грубих і соковитих кормів не перевищує 8% від потреби в них. Ця обставина спонукає до закупівлі сіна, сінажу та силосу саме висококонцентрованими сільськогосподарськими підприємствами (додаток Д.14).

Наведені розрахунки свідчать, що за досліджуваний період 2011–2018 рр. близько 20 % господарств корпоративного сектора купували корми для годівлі тварин молочного стада. Окрім того, майже 10 % підприємств корпоративного сектору аграрної економіки, незалежно від концентрації поголів'я корів, купують грубі та соковиті корми.

Зазначимо, що у сільськогосподарських підприємствах, незалежно від кількості поголів'я корів, частка власних кормів коливається від 79,4 до 86,9 %, що переконує в орієнтації товаровиробників до формування власних кормових ресурсів. Водночас частка купованих соковитих і грубих кормів у загальному обсязі спожитого корму тваринами молочного стада становить близько 10 %.

Дані рис. 4.12 свідчать, що упродовж 2014–2018 рр. спостерігається тенденція до зниження обсягів купівлі грубих і соковитих кормів. Ця обставина зумовлена певною мірою зниженням попиту та розвитком власної кормової бази сільськогосподарських підприємств-виробників молока.

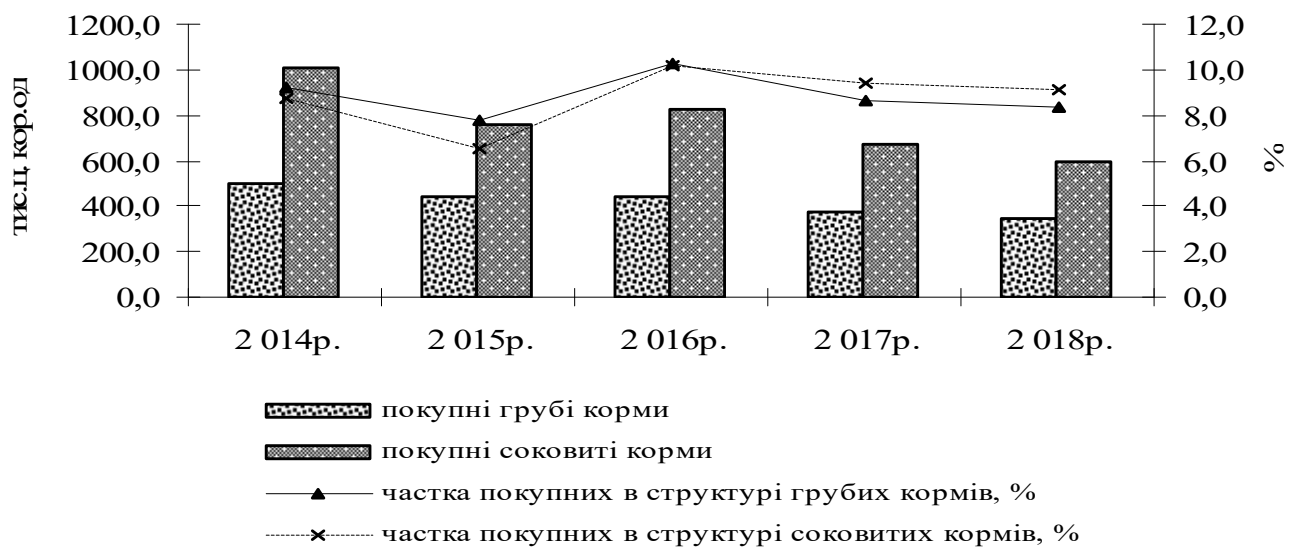

Рис. 4.12. Динаміка придбання грубих і соковитих кормів сільськогосподарськими підприємствами, тис. ц корм. од.*

*Джерело: складено та розраховано за даними Держстату України.

Створення стійкої кормової бази при використанні вітчизняних порід худоби можливо при впровадженні стійлово-пасовищної системи утримання тварин на основі використання культурних пасовищ. При раціональному поєднанні з розвитком польового кормовиробництва це дозволить підвищити вихід телят на 100 корів від 75 до 95 голів, збільшити середньорічний удій молока від однієї корови від 4700 до 6500–7000 кг. Вважаємо за доцільне знизити витрати кормів на 1 кг молока від 1,3–1,4 до 0,9–1,0 корм. од., скоротити витрати на корми в собівартості молока від 55–60 до 40–50%, збільшити продуктивне довголіття корів від двох-трьох до чотирьох з половиною – п'ять років, вирішити проблему із забезпеченням господарств ремонтним молодняком і відгодівлею худоби.

Вивчаючи забезпеченість матеріальними та сировинними ресурсами підгалузі молочного скотарства, необхідно зазначити, що останнім часом спостерігається обмежена кількість пропозицій представлених контрагентами (постачальниками-товаровиробниками, посередницькими торговими організаціями та ін.) матеріальних і сировинних ресурсів у раціональному співвідношенні вартості та якості.

Оцінюючи основні складові матеріальних витрат виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах, необхідно наголосити на необхідності зниження частки і вартості статті витрат «Корми» в структурі виробничої собівартості молока за рахунок зниження частки концентрованих і зростання частки дешевших грубих і соковитих кормів. Зважаючи на дану обставину, слід розвивати виробництво кормів на природних сінокосах, а також формувати систему якісного їх зберігання шляхом будівництва сучасних приміщень для зберігання. При цьому необхідно врахувати, що більшість сільгоспідприємств корпоративного сектору орієнтуються на власне самозабезпечення. Нині доцільно розширювати площу природних пасовищ не тільки за рахунок заплав річок, а й за рахунок земель сільськогосподарського призначення, які не використовуються в господарському обороті.

Розвиток кормової бази молочного скотарства на принципах логістики вимагає економічної оцінки основних кормових культур і кормів в управлінні технологічними процесами їх виробництва і базується на конкурентоспроможності культур (видів кормів) при визначенні їх якісних та вартісних показників. Економічна доцільність виробництва їх визначається масштабами (площа, урожайність культур) та доповнюється екологічною збалансованістю у сівозмінах. Підвищення ефективності виробництва кормів є одним з основних аспектів у досягненні кінцевої мети – збільшення валового виробництва молока, зниження собівартості виробництва, а відповідно, й молока.

Визначимо основні групи кормів, які споживаються у молочному скотарстві: рослинні корми (силос, сінаж, трав'яне борошно, зелений корм та ін.); комбікорми; білково-вітамінні добавки; премікси. Вид та якість корму впливають на продуктивність корів, а на основі використання якісних кормів вони одержують необхідні для утворення продукції поживні речовини. Оскільки якісний вміст кормів нині помітно відрізняється від кормів попередніх поколінь, їх використання більшою мірою дозволяє забезпечити тварин засобами їх захисту, Наприклад,

премікси – біологічно активні добавки, різні за своїм якісним складом, це – висівки, змішані і вітамінами, мінералами, антибіотиками й іншими активними речовинами. Очевидно, що чим вища якість кормів, тим більше у них енергії, протеїну, амінокислот і вітамінів, вищий рівень перетравлення та засвоєння поживних речовин, а значить, менше затрат на одиницю продукції.

Зазначимо, що в структурі собівартості продукції молочного скотарства понад 50–65% витрат припадає на корми. Зниження їх собівартості розглядається як важливе завдання в підвищенні стійкості товаровиробників. Аналізуючи український ринок кормів, можна зазначити, що нині знижується частка кормів іноземного виробництва й збільшується частка кормів вітчизняного виробництва в загальному обсязі кормів, призначених для годівлі корів. За результатами проведеного дослідження обґрунтованим буде висновок про те, що в економічних суб'єктах, які ведуть сільськогосподарське виробництво, а також у спеціалізованому молочному господарстві виробляються готові корми, що знижує ресурсну залежність у частині забезпечення кормами від постачальників (іноземних та вітчизняних), а також посередників.

Важливим елементом в оцінці ефективного використання кормів слід вважати залучення коефіцієнта ефективності їх використання поряд з іншими економічними факторами, що впливають на продуктивність корів. Важливим етапом виробничого процесу є прибутковий результат діяльності при найменших витратах, тому можна стверджувати те, що існуюча економічна ситуація, пов'язана із використанням кормів, як елементом матеріальних ресурсів при виробництві молока, нині є найбільш пріоритетною при виборі стратегії розвитку виробничої діяльності сільськогосподарських підприємств. Через відсутність дієвого економічного механізму підтримки галузі молочного скотарства стосовно адресної політики щодо формування та використання матеріальних ресурсів, у т.ч. кормів, важливо, щоб держава дбала про забезпечення стабільності при формуванні матеріально-сировинних ресурсів економічних суб'єктів на основі створення регіональних ресурсних баз на принципах державно-приватного партнерства.

Як свідчать дослідження, нині виробництво молока є енергомістким, тому потребує уваги наступний елемент матеріальних складових – енергозабезпечення. Через різке збільшення цін частка енергоносіїв у вартості виробництва молока

зросла до 12–15%. З іншого боку, зниження продуктивності тварин, застосування застарілих технологій та техніки призвело до збільшення енергоємності продукції, значення якої перевищує аналогічний показник у зарубіжних країнах у 2,5–4 рази, наслідком чого є підвищення витрат на виробництва молока, а отже – його собівартості та зниження конкурентоспроможності [277-279].

Витрати енергоресурсів у молочному скотарстві залежать від великої кількості чинників, зокрема способів утримання сільськогосподарських тварин та їх продуктивності, рівня механізації й автоматизації технологічних процесів на фермі та ін. Часто при визначенні енергетичних витрат враховували витрати енергії лише на окремі, найчастіше кінцеві, технологічні операції, внаслідок чого оцінка ефективності виробництва молока була неповною, що не давало змоги об'єктивно порівнювати різні технологічні рішення.

Аналіз одержаних результатів показав, що впровадження технологій з прив'язним утриманням тварин вимагає менших витрат енергії порівняно з безприв'язним. Так, енергоємність виробництва молока за технологією з прив'язним утриманням тварин (51,9 ГДж/т) на 1,1% нижче, ніж при безприв'язному утриманні (52,5 ГДж/т), відповідно і коефіцієнт біоенергетичної ефективності по загальній продукції при прив'язному утриманні на 2,9% вище, ніж при безприв'язному. Слід зазначити, що технологія з безприв'язним утриманням тварин дає змогу економити енергію живої праці (на 26%) у порівнянні з прив'язним [280].

Специфічна особливість виробництва молока зумовлює доцільність застосування електроенергії як основного енергоресурсу в галузі. З урахуванням цього та інших обставин розглянуто напрямки зниження енергоємності виробництва молока шляхом ефективнішого використання електроенергії. При цьому основну увагу приділяли найбільш енергозатратним (щодо електроенергії) технологічним процесом і операціям: забезпечення належного мікроклімату (частка витрат по електроенергії становить 34,5–36,8%), первинна обробка молока (4,2–4,3%), освітлення тваринницьких приміщень (4,6–4,7%) [281].

Аналіз структури витрат енергії на виробництво молока показав, що найбільшу частку в сукупних енерговитратах займають: енергія, що переноситься на кінцевий продукт кормами (46,9–49,9%), енергія на відтворення стада (24,6–24,9%) і електроенергія (14,5–14,7%).

Використання енергії на молочних комплексах на принципах логістики передбачає розробку та реалізацію програми енергозбереження на рівні окремого сільськогосподарського підприємства, яка залежить від двох факторів: державного регулювання у сфері енергозбереження (економічним суб'єктам необхідна законодавча база в країні для розробки та реалізації програми енергозбереження); розуміння менеджментом підприємства (необхідності зниження енергоспоживання). Поділяємо думку науковців, що систему управління енергозбереженням варто розглядати на трьох рівнях: державне регулювання; галузеве регулювання; внутрішньоорганізаційне регулювання. Беручи це як підґрунтя, концептуальну модель управління енергоефективністю діяльності сільськогосподарського підприємства з виробництва молока доцільно розглядати саме за цими рівнями, однак ураховуючи об'єкт даного дисертаційного дослідження, більш детально розглянемо її на третьому рівні.

Державний рівень у даній моделі є визначальним, оскільки саме державне регулювання забезпечує виконання обов'язкових умов обліку, аудиту та підвищення енергетичної ефективності діяльності підприємства.

До діяльності підприємства на галузевому рівні висувається низка вимог з боку галузевих органів, особливо до підприємств, що здійснюють регульовані види діяльності. Існує три мінімальні вимоги, яких необхідно дотримуватися для енергоефективної діяльності підприємства: зменшення втрат, забезпечення приладами обліку, підвищення ефективності використання енергетичних ресурсів.

Розглядаючи внутрішньоорганізаційний рівень моделі управління енергоефективністю у молочному скотарстві, можна стверджувати, що потреба в енергозбереженні зумовлена одним фактором – надмірним енергоспоживанням, яке можна поділити на три складові: енергоспоживання основного та допоміжного обладнання (надмірне споживання енергії може виникнути внаслідок: зношення активної частини основних виробничих фондів, неправильного режимного налаштування обладнання, неефективного використання його); енергоспоживання будівель і споруд молочних ферм (перевищення фактичного енергоспоживання над нормативним з таких причин: втрат теплопровідності будівель і споруд, неефективної експлуатації); енергоспоживання на власні потреби (основною причиною надмірного використання енергії є або недбалість персоналу, або непроведення заходів роз'яснювального характеру щодо більш ощадливого використання енергії).

Світовий досвід переконує, що дотримання стратегічно важливих цільових установок в області послідовного зниження енергоспоживання на внутрішньоорганізаційному рівні можливо забезпечити запровадженням сучасних систем управління. Нині високу ефективність у даному напрямі показують підприємства, які запровадили систему енергетичного менеджменту, що відповідає вимогам національних і міжнародних стандартів. Основними причинами значних енергетичних втрат у виробництві молока в сільськогосподарських підприємствах слід вважати: низьку дисципліну ощадливого споживання ресурсів; недостатній рівень знань про енергозбереження; спрацювання обладнання та ін.

Вважаємо, що система енергозбереження охоплює кілька основних напрямів підвищення енергоефективності підприємств молочного скотарства (рис. 4.13).

Рис. 4.13. Складові системи підвищення енергоефективності сільськогосподарських підприємств молочного скотарства*

*Джерело: розроблено автором.

Щодо визначення відповідальності менеджменту сільськогосподарських підприємств з підвищення енергетичної ефективності, то на основі узагальнення міжнародного досвіду будь-який процес на підприємстві повинен підлягати не лише контролю, а й мати чітке передбачення відповідальності за персоналом. З цією метою, щоб розвивати процес енергозбереження та підвищувати енергоефективність, необхідно задокументувати відповідальність менеджменту підприємства у досягненні передбаченого рівня енергозбереження та підвищення енергоефективності. Вважаємо, що доцільно визначати відповідність керівника підприємства на щорічних підсумкових зборах власників бізнесу за підсумками виконання планових показників роботи за попередній період та затверджувати на плановий період показники у цій сфері. Більш того, мотиваційну складову керівника підприємства доцільно обумовити у трудовому договорі, тим самим задокументувати процес. Керівник у свою чергу повинен визначити перелік осіб, які найбільше залучені у процеси енергозбереження та підвищення енергоефективності, й внести це до посадових обов'язків таку відповідальність. Наприклад, стимулювання може бути передбачене у вигляді щорічної премії за виконання запланованих показників, або є навпаки, у вигляді де преміювання за невиконання плану. Необхідно також відображувати у галузі договору або контракті керівника вимоги в області енергозбереження, яких необхідно досягти за визначений період часу.

Вважаємо, за умови, що в сільгосппідприємстві за енергоефективність відповідатиме керівник, результативність цього напрямку буде досягнута. Більше того, відповідальність керівника повинна бути чітко регламентованою та контрольованою з боку власників бізнесу щодо виконання всіх вимог енергозбереження, результатом яких повинно стати зниження споживання енергоресурсів. Водночас розробка і реалізація програм і заходів, спрямованих на енергозбереження великою мірою залежить від кваліфікації персоналу, що можливо забезпечити на основі навчання персоналу за програми енергозбереження. Однак, на нашу думку, для підтримки цієї діяльності на відповідному рівні необхідно: визначити технічну сутність напрямів удосконалення та принципи одержання економії; розрахувати потенційну річну економію в натуральному та вартісному виразі; визначити склад обладнання, необхідного для реалізації рекомендацій, його прогнозу вартість, вартість доставки, установки та введення в експлуатацію; визначити загаль-

ний економічний ефект передбачених рекомендацій. Очевидно, що детальне обґрунтування запропонованих заходів дає змогу оперативно приймати рішення у даній сфері підприємством і лише висококваліфікованим персоналом. Ця умова ускладнюється тим, що в процесі енергозбереження мають бути залучені всі працівники, які прямо або опосередковано впливають на результативність цього напрямку робіт. Саме тому навчання персоналу сучасним методам досягнення цих результатів повинно здійснюватися на постійній основі бути інтенсивним і різнонаправленим. Вважаємо, що при розробці плану заходів з підвищення кваліфікації персоналу сільгосп підприємства спочатку доцільно розмежувати професійні сфери діяльності персоналу, після чого визначити ті проблемні моменти енергозбереження, які лежать у сфері його відповідальності, і лише після цього формувати програми навчання. Окрім того, необхідно обґрунтувати адекватний метод навчання персоналу серед двох підходів.

Так, перший – найбільш придатний до діяльності сільгосп підприємств, які мають невелику чисельність персоналу, або достатньо великих підприємств, які не працюють у межах холдингових або інших організаційних групових структур. Для них доцільним є інтенсивне командне навчання працівників різних підрозділів, які вирішують суміжні енергетичні завдання. Навчання таких команд повинно здійснюватися професійними консалтинговими фірмами у середовищі підприємства без відриву від виробництва. Це найбільш затратний метод, але саме його використання дозволяє не лише одержати високопрофесійні знання, але також набутти необхідного виробничого досвіду з вирішення специфічних енергетичних завдань. У подальшому одержані знання будуть вимагати періодичного оновлення, що буде менш затратним. Додаткове навчання із відривом від виробництва можуть проходити нові працівники, а також ті, що працюють, по мірі виникнення нестандартних проблем і нових виробничих ситуацій.

Другий підхід доцільно використовувати підприємствам, які функціонують у системі філійної або іншої організаційної мережі із іншими підприємствами. Для них найбільш доцільним методом навчання є обмін досвідом між працівниками різних підприємств молочного скотарства.

Необхідність постійного й ефективного навчання персоналу в області енергозбереження та енергоефективності зумовлена також тим, що після оцінювання

ефективності всі рекомендовані до впровадження заходів можна класифікувати за такими критеріями: беззатратні та низькозатратні, що здійснюються у поточній діяльності підприємства молочного скотарства; середньозатратні, які здійснюються, як правило, за рахунок власних коштів підприємства; високозатратні, які вимагають додаткових інвестицій. Ранжування пріоритетності заходів з енергозбереження доцільно здійснювати у такій послідовності: спочатку реалізація заходів, за рахунок власних коштів, а після тих, що вимагають додаткових інвестицій. Високозатратні заходи вимагають більше часу на розрахунок ефективності проекту, оскільки необхідно спрогнозувати можливі ризики та відхилення.

Ще одним важливим напрямом підвищення енергоефективності сільгосп підприємств є розуміння персоналом можливих результатів економії енергоресурсів внаслідок поліпшення культури споживання. Серед переліку заходів щодо економії енергетичних ресурсів слід проводити цілеспрямоване роз'яснення необхідності ефективного споживання енергоресурсів, цільовою аудиторією якого будуть працівники, задіяні в технологічних процесах виробництва молока.

Наступним напрямом підвищення енергоефективності діяльності підприємств молочного скотарства є введення в їхні організаційні структури посади енергоменеджера. Пошук і реалізація енергоменеджерами дієвих заходів енергозбереження, організація системи управління енергозбереженням, розробка і впровадження системи енергоменеджменту є важливими його функціональними обов'язками. Енергоменеджер – це найманий, професійно підготовлений керівник, який має у своєму підпорядкуванні групу працівників, працює на постійній посаді, функціонально здійснює пошук та розробку управлінських рішень у сфері використання енергії й підвищення енергоефективності. Головне завдання енергоменеджера – впровадження системи заходів енергозаощадження, яка дасть змогу раціонально використовувати виробничі ресурси молочного скотарства. Узагальнення наукової літератури та практичного досвіду підприємств молочного скотарства дозволяють зробити висновок про те, що енергоменеджер повинен мати організаторські здібності; володіти здатністю переконання; мати досвід управління виробництвом молока та керівництвом групами; аналітичний склад розуму, здатність мислити глобально.

Вважаємо, що посадовими обов'язками енергоменеджера сільгосп підприємства повинні бути: розробка стратегії енергетичного менеджменту на підприємстві,

складання паливно-енергетичного балансу, визначення ефективності роботи окремих виробничих підрозділів молочного скотарства щодо споживання енергії, контроль за інвестиціями в заходи з енергоефективності, проведення внутрішнього енергетичного аудиту, створення системи обліку енергоспоживання та ін. Це не повний перелік обов'язків енергоменеджера, оскільки головним його завданням є те, щоб виробничі підрозділи з виробництва молока могли б раціонально використовувати енергетичні ресурси, але за умови можливості ефективно та безпечно реалізовувати виробничі цілі. Результатом роботи енергоменеджера повинно стати: зведення до мінімуму втрат енергоресурсів; оптимальний режим роботи виробничих потужностей; підвищення рівня енергетичної ефективності виробництва; зниження затрат на енергоресурси.

Зокрема, на рівні підприємства пропонується зниження енерговитрат на забезпечення мікроклімату шляхом утилізації тепла, що міститься в повітрі та видаляється з тваринницького приміщення. Як свідчать результати проведених досліджень науковців, це дозволяє знизити енергоємність виробництва молока на 2,3%, загальні витрати електроенергії – на 15,5–15,8, а витрати енергії на забезпечення мікроклімату – на 48,2% [282].

Крім того, їхні дослідження свідчать, що всі рекомендовані джерела світла ефективніші порівняно з лампами розжарювання і забезпечують зниження енергоємності виробництва молока на 0,2–0,5%. Якщо розглядати витрати електроенергії, то частка зниження енерговитрат істотніша – в межах 1,4–3,5%, а за витратами на висвітлення ця величина вже досягає 30,9–74,3% (залежно від типу джерела світла). Найбільше зниження витрат електроенергії на освітлення спостерігається при використанні натрієвих ламп високого тиску (60,0–74,3%) і люмінесцентних (60,3–64,3%), що дозволяє рекомендувати їх для широкого застосування на тваринницьких фермах [283].

Підвищення економічної ефективності виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах значною мірою залежить від стану кормовиробництва, науково-технічний рівень якого не тільки визначає стан тваринництва, а й істотно впливає на економію енергоресурсів. Нині його розвиток не сприяє ощадливому енергозбереженню в молочного скотарстві. За даними досліджень науковців, на отримання молока в структурі повних енерговитрат на корми припадає 58–62% [284].

Дійній корові вагою 550–600 кг на добу необхідно 7500–8000 ккал енергії на підтримку життя і 712 ккал – на вироблення 1 кг молока. Через нестачу енергії у кормах раціону в окремі періоди року в корів може відчутно знижуватися продуктивність. У зв'язку з цим господарства не повинні недооцінювати важливість енергії в кормах.

Оцінка поживності кормів у вівсяній кормовій одиниці вже застаріла, тому що не враховує особливостей трансформації корму залежно від її поживності кормів у молоко і м'ясо. Ігнорування цих біологічних закономірностей не дає можливості об'єктивно оцінити поживність кормів, планувати продуктивність тварин і раціонально використовувати запас кормів. Вівсяна кормова одиниця заснована на метафізичній теорії про сталість обміну речовин і енергії у тварин і сталість використання ними поживних речовин без урахування особливостей тварин та їх стану. Оцінка за вівсяною кормовою одиницею заснована переважно на процесі відкладення жиру, що більш прийнятно для відгодівлі худоби. Тому в більшості країн із розвиненим тваринництвом при нормуванні харчування високопродуктивних сільськогосподарських тварин перейшли на використання двох систем оцінки енергетичної поживності кормів. Для молочних корів вона проводиться в системі чистої енергії лактації (ЧЕЛ), а для інших груп великої рогатої худоби – на основі обмінної енергії. Розподіл витрат енергії корму коровою молочного напрямку продуктивності наведено на рис.4.14.

На рис.4.8 показано перетворення енергії корму на прикладі процесів, що відбуваються в організмі молочної корови. Чим нижче якість корму, тим менше у нього перетравності енергії, а значить менше обмінної, чистої енергії та відповідно енергії на виробництво продукції.

Тільки близько 20% всієї споживаної коровою енергії корму використовується для вироблення молока. Решта – 80% використовується для підтримки життєдіяльності й виділяються через теплообмін, перетравлення, з калом і сечею.

При складанні раціонів для жуйних тварин слід враховувати фізіологічні особливості їхнього травного тракту.

З метою підвищення ефективності енергозатрат кормів необхідно здійснювати поступове запровадження методики оцінки рівня витрат кормів корів у період лактації в одиницях виміру чистої енергії лактації, в сухостійний період – на ос-

нові обмінної енергії. Науковими методами встановлено, що виробництво 1 кг молока жирністю 4% і вмістом білка 3,2% дорівнює 5,33 МДж ОЕ [285].

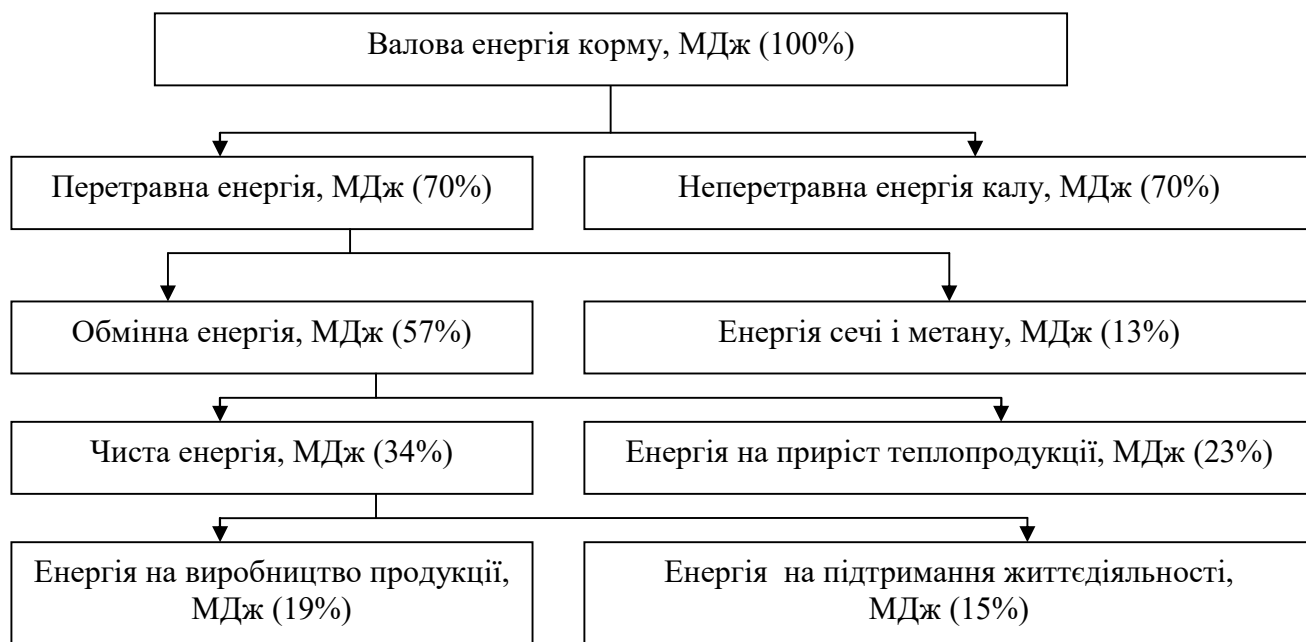

Рис. 4.14. Витрата енергії корови молочного напрямку продуктивності

*Джерело: [285]

Узагальнюючи вищезазначене, можна зробити висновок про те, що зниження затрат енергії при виробництві молока можливе не лише на основі технічного переозброєння обладнання, реконструкції та заміни на нове, але й завдяки формуванню раціональної споживчої поведінки та розробленню обґрунтованої політики управління використанням енергетичних ресурсів на всіх етапах виробництва продукції молочного скотарства.

4.4. Забезпечення стійкого розвитку молочного скотарства на основі системи ризик-менеджменту

Посилення кризових явищ у вітчизняному молочному скотарстві пояснюється несприятливим впливом низки чинників зовнішнього і внутрішнього середовища, які зумовлюють порушення оптимального використання ресурсного потенціалу підприємства у процесі виробництва необхідного обсягу молока для населення та переробної промисловості, що не забезпечує достатній рівень рентабельності та прибутку для ведення розширеного відтворення й підвищення конкурентоспроможності продукції. За таких умов посилюються ризики в розвитку підпри-

ємств молочного скотарства, що вимагає запровадження суб'єктами господарювання в досліджуваній галузі дієвої системи управління ризиками.

Вважаємо, що основною метою створення системи управління ними у сільгосп підприємствах з виробництва молока є підвищення стійкості діяльності за рахунок своєчасного виявлення основних чинників ризиків і загроз, внаслідок прояву яких погіршуються результати функціонування підприємства, на основі розробки та реалізації попереджувальних заходів з нейтралізації та мінімізації негативного впливу виявлених ризиків. Основними вимогами до системи управління ризиками в підприємствах молочного скотарства виділяємо такі: ефективність – рівень затрат на розробку та функціонування системи не повинні перевищувати величину одержаних результатів; адаптивність – при побудові системи необхідно забезпечити легке її пристосування до змін внутрішнього і зовнішнього середовища; масштабність – можливість зміни кількості функцій управління ризиком як у межах підприємства, так і окремих його підрозділів.

Очевидно, що в забезпеченні стійкого функціонування сільгоспвиробників молока великого значення набувають питання адаптації до ризиків сільськогосподарського виробництва, які пов'язані з особливостями природних і соціально-економічних умов господарювання. Сільське господарство, зокрема молочне скотарство є, однією із найбільш ризикових галузей, для якої характерний тривалий термін окупності інвестицій.

Ризики в молочному скотарстві розглядаються як складні та багатопланові явища. Джерела їх появи мають різну природу, а наслідки характеризуються широким розмаїттям проявів. Необхідно зазначити, що особливістю підприємницької діяльності у сфері виробництва молока є, перш за все, висока схильність корів молочного напрямку продуктивності до впливу об'єктивних факторів ризику, а саме: захворювання, погодні умови, що впливають на стан кормової бази, обмежені терміни зберігання молокосировини порівняно з іншими видами сільськогосподарської продукції тощо.

У процесі виконання дисертаційної роботи на основі узагальнення досліджень науковців і діяльності сільськогосподарських підприємств та господарств населення-виробників молока нами було здійснено класифікацію їхніх ризиків (табл. 4.4).

Характеристика ризиків та форми їх прояву в молочного скотарстві*

Види ризиків	Форми прояву
Природні	Зміна природно-кліматичних умов, що призводить до виникнення збитків унаслідок зниження продуктивності тварин, а в окремих випадках до їх загибелі та до додаткових витрат, через зміну технологій утримання корів
Екологічні	Додаткові витрати на утилізацію гною й інших видів побічної та супутньої продукції молочного скотарства. Обмеження щодо рівня концентрації сільськогосподарських тварин у певних регіонах України
Технологічні	Витрати, пов'язані з вибракуванням та загибеллю корів унаслідок невиконання умов технології утримання тварин. Високий рівень вибракування сільськогосподарських тварин з метою використання інтенсивних технологій
Ринкові	Збитки внаслідок коливання цін на вхідні матеріальні ресурси та молоко, а також попиту та пропозиції
Регуляторні	Збитки внаслідок прийняття на законодавчому рівні регуляторних актів

*Джерело: узагальнено автором.

Розглянемо детальніше прояв кожного виду ризику. Так, найбільш суттєвим ризиком у молочному скотарстві є природний, пов'язаний із впливом навколишнього середовища, в першу чергу із зміною температурного режиму середовища утримання корів. За даними Міністерства сільського господарства США, в молочному скотарстві втрати від перегрівання тварин оцінюють від 800 млн до 1,5 млрд дол. у рік [286].

У численних дослідженнях, проведених з метою вивчення впливу клімату на надої та склад молока, основну увагу було приділено температурним режимам, оскільки корови надзвичайно чутливі до надмірного тепла. У дійних корів зовнішня температура понад +20 °C викликає дискомфорт, який супроводжується стресом і спричиняє знижене споживання корму, сповільнення процесів ферментації в рубці й істотне зменшення надоїв [257].

Як переконують результати досліджень, тепловий стрес завдає відчутних фінансових втрат. За розрахунками, у середньому 80% їх припадає на зниження молочної продуктивності, а 20% пов'язані зі здоров'ям тварин, в основному з відтворенням та імунітетом. У молочних корів найпершим наслідком перегрівання є зниження надоїв на 10–35%. Збільшується ризик виникнення ацидозу [288].

Крім того, тепловий стрес у корів супроводжується підвищенням ректальної температури, пришвидшенням дихання, втратою апетиту. У молоці знижується

вміст нежирних сухих речовин, білка, лактози й жиру. Слід зазначити, що температурні коливання менше впливають на вміст лактози та мінеральних речовин, ніж білка і жиру.

У регіонах із широким діапазоном коливань температур, до яких належить і Україна, вміст жиру в молоці може бути на 0,4%, а білка – на 0,2% менший у літній період порівняно із зимовим. Цей висновок підтверджують й дані Державної служби статистики України (рис. 4.15).

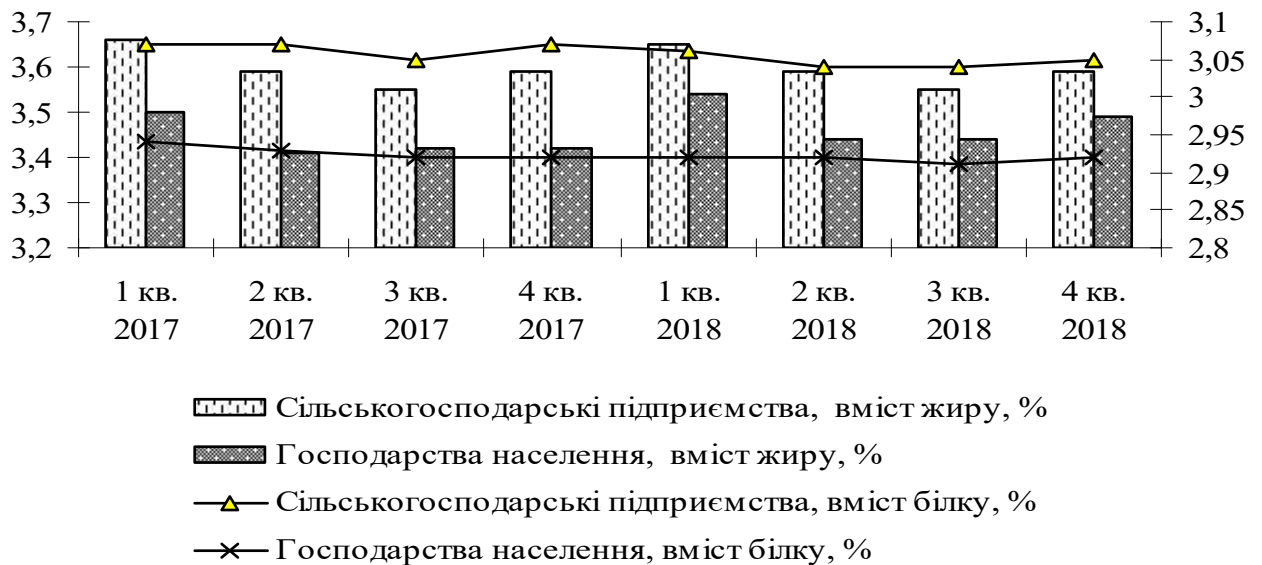

Рис. 4.15. Динаміка коливання вмісту жиру і білка в молоці, що реалізується господарствами корпоративного сектору переробним підприємствам, %*

*Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України.

Дані рис. 4.1 свідчать, що упродовж 2014–2015 рр. найнижчим рівень вмісту жиру був у молоці, одержаному в сільськогосподарських підприємствах – III кв., господарствах населення – II–III кв., білка – відповідно в господарствах корпоративного сектору аграрної економіки та особистих селянських господарствах – III квартал.

Очевидно, що з метою уникнення економічних втрат унаслідок прояву температурних коливань важливим чинником є розробка заходів щодо створення комфортних умов для утримання тварин. Окрім зовнішнього охолодження, для зниження негативного впливу теплового стресу на тварин важливо згодувати їм правильно підібраний і збалансований корм у спекотний період. Раціон має бути енергетично насиченішим, ніж зазвичай з метою запобігання негативного енергетичного балансу.

Через зменшення споживання корму в період високих середньодобових температур у кормі має бути більше сирого протеїну, однак його кількість не повинна

перевищувати норму. Процес перетравлення надлишкового протеїну акумулює тепло й потребує додаткової енергії, яка могла б бути використана для виробництва молока [289]. За рекомендаціями науковців у раціоні годівлі корів, має бути не більше 17 % сирого протеїну та 62 % перетравного в рубці протеїну, тому що для виділення надлишкового азоту використовується енергія, а 18 % протеїну необхідно лише високопродуктивним коровам [290].

Зосередимо увагу на кількох управлінських прийомах для комфорту тварин у спеку: раціон годівлі має бути збалансований, а корм – доступний для тварин, отже, слід забезпечити достатньо місця для тварин біля кормового столу; регулярно прибирати кормовий стіл; регулярно аналізувати раціон, щоб точно його дотримувати; заготовляти та закуповувати лише високоякісні корми; мінімізувати різкі зміни раціону, щоб запобігти втраті апетиту; згодовувати загальнозмішаний раціон, щоб тварина стабільно споживала збалансований корм із мінімальним його сортуванням. Для мінімізації утворення тепла більшу частину корму слід згодовувати в прохолодніші години доби (наприклад між четвертою та шостою ранку та між дев'ятою й одинадцятою вечора).

Кліматичні зміни, які нині характерні для умов України, зокрема зменшення опадів, призводять до скорочення тривалості пасовищного періоду в зоні Лісостепу від 6-ти до 3 місяців. Дана обставина призводить до підвищення собівартості одержаного молока в господарствах населення.

Як свідчать результати досліджень, при пасовищному утриманні худоби витрати праці й пально-мастильних матеріалів на виробництво кормів знижуються на 50–70% порівняно зі стійловим за рахунок виключення робіт зі скошування, підвезення й роздачі об'ємної зеленої маси. Це забезпечує здешевлення продукції та підвищення рентабельності молочного скотарства. При забезпеченні корів високоякісним пасовищним кормом без застосування концентратів можна отримувати на добу в середньому від корови 15 кг молока, а в літніх раціонах більш високопродуктивних корів знизити витрату концентратів (від 300–350 до 200 г і більше на 1 кг молока). Молоко, отримане в літній період при випасанні корів, вдвічі дешевше порівняно із середньорічними показниками [291].

Розвиток молочного скотарства на промисловій основі вимагає формування потужної кормової бази, раціональної концентрації поголів'я сільськогосподарсь-

ких тварин на обмеженій території, зміни традиційних форм їх утримання, що зумовлює необхідність використання великої кількості води природних і штучних водойм, а це негативно впливає на їх екологічний стан і на довкілля. Вважається, що інтенсивний тип розвитку молочного скотарства є одним із найбільших водоспоживачів серед галузей сільського господарства.

Слід зазначити, що висока концентрація поголів'я худоби на обмежених площах, використання гідравлічних систем збирання й видалення екскрементів тварин призводять до утворення дуже великих обсягів рідкого гною, а також пов'язаних із експлуатацією виробничих приміщень шкідливих летючих хімічних речовин у великих кількостях, до неприємних запахів, інтенсивного шуму та ін.

При вирішенні питань розміщення тваринницьких комплексів, вибору систем обробки та використання відходів молочного скотарства фахівці вважають, що важливі компоненти навколишнього середовища – атмосферне повітря, ґрунт, водойми – практично невичерпні з екологічного погляду. Однак досвід експлуатації виробничих приміщень свідчить про інтенсивне забруднення об'єктів навколишнього середовища і несприятливий вплив на умови проживання сільського населення. У зв'язку з цим охорона навколишнього природного середовища від забруднення, профілактика інфекційних, інвазійних та інших захворювань людей і тварин пов'язані з реалізацією заходів щодо створення ефективних систем збору, видалення, зберігання, знезараження й використання гною і гнойових стоків, удосконаленням та ефективною роботою очисних систем повітря, науково обґрунтованим розміщенням тваринницьких комплексів і споруд з накопичення гною по відношенню до населених пунктів, джерел господарсько-питного водопостачання та інші об'єктів, тобто з комплексом заходів гігієнічного, технологічного, сільськогосподарського та архітектурно-будівельного характеру.

Так, одна дійна корова за виробництвом відходів прирівнюється до 16 людино-еквівалентів, молодняк великої рогатої худоби – до 12. У процесі виробництва 1 кг молока отримують 25 кг відходів і 13 кг стічних вод. Утилізація такої великої кількості відходів вимагає значних витрат. Вартість очисних споруд по зберіганню та переробці відходів сягає однієї третини всієї вартості тваринницького комплексу [292].

Наступний виробничий ризик у розвитку молочного скотарства в сільськогосподарських підприємствах зумовлюється викидами в навколишнє середовище

ентеральної (кишкової) ферментації. Як свідчать дані Державної служби статистики України, протягом досліджуваного періоду зросли викиди ентеральної (кишкової) ферментації коровами, які утримуються в сільськогосподарських підприємствах, на 9,4 % у цілому і в 13,6 % у розрахунку на одне господарство корпоративного сектору аграрної економіки (табл. 4.5).

Таблиця 4.5

Динаміка викидів у навколишнє середовище ентеральної (кишкової) ферментації коровами, які утримуються сільськогосподарськими підприємствами*

Рік	Кількість підприємств	Обсяги викидів		Викинуто в середньому одним підприємством, т
		т	у % до підсумку	
2014	331	9466,3	0,2	28,6
2015	332	10010,3	0,2	30,2
2016	332	9864,1	0,2	29,7
2017	329	9841,6	0,3	29,9
2018	318	10351,6	0,4	32,5
2018 р. до 2014 р., у %	96,1	109,4	0,2 в.п.	113,6

*Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України.

Одним із основних заходів зниження техногенного навантаження на навколишнє природне середовище є монтування в підприємствах повітроочисних установок. Проте, як свідчать результати досліджень, 87 сільськогосподарських підприємств Київської, Вінницької та Тернопільської областей із 93 обстежених не виділяють кошти на придбання повітроочисного обладнання, або 94 % від загальної кількості.

Підвищення ризиків у молочному скотарстві спостерігається також при утилізації гною. Про це свідчать статистичні дані щодо збільшення обсягів викидів на 13,8 % при прибиранні, збереженні та використанні гною у молочному скотарстві в розрахунку на одне сільськогосподарське підприємство (табл. 4.6). Таку тенденцію можна пояснити зростанням рівня концентрації корів у господарствах корпоративного сектору аграрної економіки.

За результатами проведених досліджень встановлено, що у більшості обстежених сільськогосподарських підприємств-виробників продукції молочного скотарства (обстежено 56 господарств), для накопичення гною використовуються гноєсховища типу «лагуна» та відкритого типу, що посилює процес викидів у навколишнє середовище отруйних продуктів анаеробної ферментації. Отже, це свід-

чить про те, що менеджмент обстежених сільськогосподарських підприємств з виробництва молока не приділяє належної уваги природоохоронній діяльності.

Таблиця 4.6

Динаміка прибирання, збереження та використання гною, а також органічних сполук корів, які утримуються в сільськогосподарських підприємствах*

Рік	Кількість підприємств	Обсяги викидів		Викинуто в середньому одним підприємством, т
		т	у % до підсумку	
2014	352	5623,5	0,1	16,0
2015	339	5534,7	0,1	16,3
2016	329	5622,3	0,1	17,1
2017	310	5527,4	0,2	17,8
2018	305	5536,1	0,2	18,2
2018 р. до 2014 р., у %	86,6	98,4	0,2 в.п.	113,8

*Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України.

Нині в утилізацію побічної продукції (гній) молочного скотарства для більшості сільськогосподарських підприємств не вкладають додаткових інвестицій, обстежених сільськогосподарських підприємств не здійснюють інвестиції в природоохоронні заходи. Така ситуація зумовлює підвищені ризики негативного впливу галузі молочного скотарства на стійкість розвитку підприємств. З метою підтвердження цих припущень нами проведено групування витрат на іншу продукції (гній) у структурі загальних витрат на молочне скотарство (табл. 4.7).

Таблиця 4.7

Групування сільськогосподарських підприємств за часткою витрат на іншу продукцію в структурі загальних витрат молочного скотарства*

Групи за часткою іншої продукції тваринництва (скориговано на молоко) у загальних витратах на молоко, %	2007 р.		2014 р.		2018 р.	
	Кількість господарств у групі	Частка господарств у групі, %	Кількість господарств у групі	Частка господарств у групі, %	Кількість господарств у групі	Частка господарств у групі, %
0	1820	50,0	1096	52,5	929	57,0
0,01-0,5	470	12,9	319	15,3	239	14,7
0,51-1	343	9,4	212	10,2	148	9,1
1,01-1,5	216	5,9	98	4,7	85	5,2
1,51-3	356	9,8	194	9,3	122	7,5
3,01-5	212	5,8	91	4,4	52	3,2
більше 5	226	6,2	76	3,6	54	3,3
Всього	3643	100,0	2086	100,0	1629	100,0

*Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України.

Як свідчать результати проведеного групування, протягом досліджуваного періоду зростає частка господарств корпоративного сектору аграрної економіки – виробників молока, які не виділяють кошти на утилізацію побічної продукції. Ця обставина пояснюється частково тим, що менеджмент сільськогосподарських підприємств безпечно ставиться до можливих наслідків прояву такого екологічного ризику, а також відсутністю чітких норм законодавства за невиконання природоохоронних заходів безпосередньо у тваринництві та недієвістю відповідних правоохоронних органів у сфері дотримання екологічної безпеки.

Варто відзначити, що лише в 54 суб'єктів підприємницької діяльності у сфері агробізнесу – виробників молока, або 3,3 % від загальної кількості в структурі сукупних витрат, це витрати на утилізацію побічної продукції молочного скотарства. З метою концентрування уваги власників і менеджменту сільськогосподарських підприємств з виробництва молока на цих важливих питаннях та здійснення ними інвестицій у практичні заходи мінімізації негативного впливу виробництва на навколишнє природне середовище вважаємо за необхідне виділити в запропонованому регламенті «Виробництво сирого молока і управління якістю та безпекою» розділ «Вимоги до охорони довкілля», в якому повинно бути зазначено, що під час виробництва молока виробник повинен дотримувати чинних нормативних актів з охорони довкілля.

Виробник зобов'язаний виконувати заходи щодо дотримання безпечних умов одержання продукції, виконання ветеринарно санітарно-гігієнічних та інших правових актів України стосовно виробничих процесів, технологічного обладнання, охорони територій населених міст та ґрунту побутовими і виробничими відходами, стічними водами й контролювати викиди шкідливих речовин в атмосферу.

Важливим ризиком є технологічний, що характеризується порушенням умов утримання корів у сільськогосподарських підприємствах і господарствах населення-виробників продукції молочного скотарства. Основними показниками, які характеризують прояв даного ризику, є падіж і вибраковування корів з основного стада.

На основі деталізованого аналізу діяльності господарств корпоративного сектору аграрної економіки рівень падежу телят становить 3–6 % від загальної кількості народжених. Основна причина загибелі – захворювання органів травлення і дихання, на частку яких припадає 77 % від усіх патологій. Ці захворювання ви-

кликані, перш за все, порушенням технології годівлі новонароджених телят (відсутність першої порції молозива в першу годину життя, кратність денного випоювання і кількість незбираного молока (менше 500 л), годування замінювачем незбираного молока (ЗНМ) в ранні строки життя (15–20 днів) і низька якість ЗНМ, недотриманням ветеринарно-санітарних норм; порушенням умов утримання молодняка великої рогатої худоби – мікроклімат у тваринницьких приміщеннях не відповідає зоогієнічним нормам (вогкість, протяги, низька температура), незбалансування раціонів для корів за основними компонентами, що призводить до порушення обміну речовин в організмі матері та народжених телят, внаслідок чого вони більш схильні до різних захворювань; годуванням тільки корів на останніх місяцях сухостійного періоду недоброякісними силосом або сінажем, що негативно позначається на здоров'ї потомства. За результатами досліджень сироватки крові в діагностичних відділах районних ветеринарних станцій та обласній ветеринарній лабораторії, у понад половини проб сироватки, доставлених з обстежених господарств корпоративного сектору аграрної економіки, виявлено низький вміст кальцію, фосфору, низьку резервну лужність, відсутній каротин (або тільки його сліди) і практично відсутній вітамін А. Зниження вмісту каротину і вітаміну А спостерігається при їх дефіциті в кормах (підтверджується лабораторними дослідженнями), при хворобах шлунково-кишкового тракту, нестачі в раціонах легкозасвоюваних вуглеводах, вітаміну В₁₂.

Практично у всіх господарствах немає цеху сухостою. У багатьох господарствах пологові відділення, профілакторії, літні табори не відповідають зоогієнічним вимогам. У період масового отелення пологові відділення перевантажені, не дотримується принцип «все зайнято – все вільно». Очевидно, що порушення технологічних вимог підвищує виробничі ризики для товаровиробників та вимагає обґрунтування заходів щодо їх уникнення й мінімізації негативного впливу.

Встановлено, що упродовж досліджуваного періоду рівень падежу великої рогатої худоби в сільськогосподарських підприємствах і господарствах населення – виробниках молока коливався в останні роки у межах до 1 % (рис. 4.16).

При оцінюванні достовірності статистичної інформації виникає сумнів щодо їх достовірності з позицій трактування дискусійного поняття «падіж». Так, єдине законодавче визначення поняття «падіж сільськогосподарських тварин» нам вда-

лося знайти в розділі III. Методиці проведення розрахунків основних показників обсягів виробництва продукції тваринництва в господарствах всіх категорій, затвердженої наказом Держкомстату від 05.08.2008 р. № 270. Зокрема, падіж тварин – це втрата тварин, уключаючи всі випадки їх загибелі від хвороби, у зв'язку зі старістю, унаслідок стихійного лиха, пожежі, нападу хижаків, нещасних випадків, а також вимушеного забою тварин, м'ясо яких не було використане в їжу, а використане тільки на годівлю худоби (але не звірям). [293]

Рис. 4.16. Динаміка та відсоток падежу великої рогатої худоби в сільськогосподарських підприємствах та господарствах населення*

*Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України.

У п. 4.9.1 Інструкції щодо заповнення форм державних статистичних спостережень № 24 та 24-сг, затвердженої наказом Держкомстату від 27.08.2008 р. № 296, конкретизовано, що вимушено забитих тварин відносять до падежу, якщо значну частину (понад 50 %) забитої туші неможливо використати для харчових потреб або реалізації. Водночас, у зоотехнології застосовують поняття технологічного відходу, яке крім реального падежу включає ще й вимушене вибракування молодняку через фізіологічні вади та захворювання.

В Україні немає затверджених на державному рівні показників допустимого падежу сільськогосподарських тварин і птиці. Деякі сільськогосподарські підприємства вирішують проблему нормативних технологічних втрат шляхом викорис-

тання галузевих стандартів ще радянського часу. Утім, сільськогосподарські підприємства може самостійно розробити такі норми. В абзаці 2 п. 138.7 Податкового кодексу України (ПКУ) зазначено, що в разі відсутності затверджених компетентним органом центральної виконавчої влади норм технічно неминучого браку підприємство має право самостійно їх установити в наказі по підприємству за умови необхідного обґрунтування [294].

Слід зазначити, що для цілей оподаткування слід розрізняти: падіж у межах норм технологічного браку, який є невід'ємною частиною технологічного процесу вирощування сільськогосподарських тварин; понаднормовий падіж, який є, зокрема, наслідком надзвичайних подій (епідемія, стихійне лихо, військові дії тощо) або неправомірних дій третіх осіб (порушення технологічних умов утримання, умисне вчинення шкоди тощо).

Згідно з п. 138.7 ПКУ фактична вартість остаточно забракованої продукції не включається до складу витрат платника податку. Винятком є втрати продукції з технологічних причин. При цьому платник податку має право самостійно визначати (у наказі по підприємству) допустимі норми технічно неминучого браку за умови обґрунтування його розміру. Такі самостійно визначені норми діють до встановлення норм центральними органами виконавчої влади у відповідній сфері.

Основною умовою включення до витрат технологічного браку є наявність установлених норм. Нині в Україні немає затверджених на державному рівні норм допустимого (технологічного) падежу сільськогосподарських тварин і птиці. Тому такі норми сільгоспідприємствам варто визначити самостійно і затвердити наказом по підприємству.

На нашу думку, тільки наказу директора для затвердження відповідних норм буде недостатньо: нормативи повинні бути аргументованими та ґрунтуватися на довідникових матеріалах і регуляторних актах. Лише відомчі норми технологічного проектування, затверджені наказом Мінагрополітики України від 15.09.2005 р. № 473, у яких частково визначено технологічні втрати молодняка тварин, зокрема: ВНТП-АПК-01.05 «Скотарські підприємства (комплекси, ферми, малі ферми) (додаток Б, п. 3 «Показники вибракування корів, ділового виходу телят на підприємствах по виробництву молока») [295].

Так, на фермах із вирощування і відгодівлі молодняку великої рогатої худоби встановлено такі норми вибракування за віковими групами тварин (від загального поголів'я): від 15–20 днів до 6 міс. – 3 %; 6–12 міс. – 1 %; 12–15 міс. – 0,5 %; 15–18 міс. – 0,5 %. Ураховуючи дані показники, в середньому рівень падежу не повинен перевищувати 2–3 %.

Важливого значення набуває оцінка збитків від падежу тварин у сільськогосподарських підприємствах – виробниках продукції молочного скотарства. Так, витрати від падежу сільськогосподарських тварин у господарствах корпоративного сектору аграрної економіки обліковуються у статті витрат «Інші витрати, включаючи плату за оренду».

Встановлено, що у вартісному вираженні спостерігається зростання вартості збитків від падежу корів молочного напрямку продуктивності (рис. 4.17)

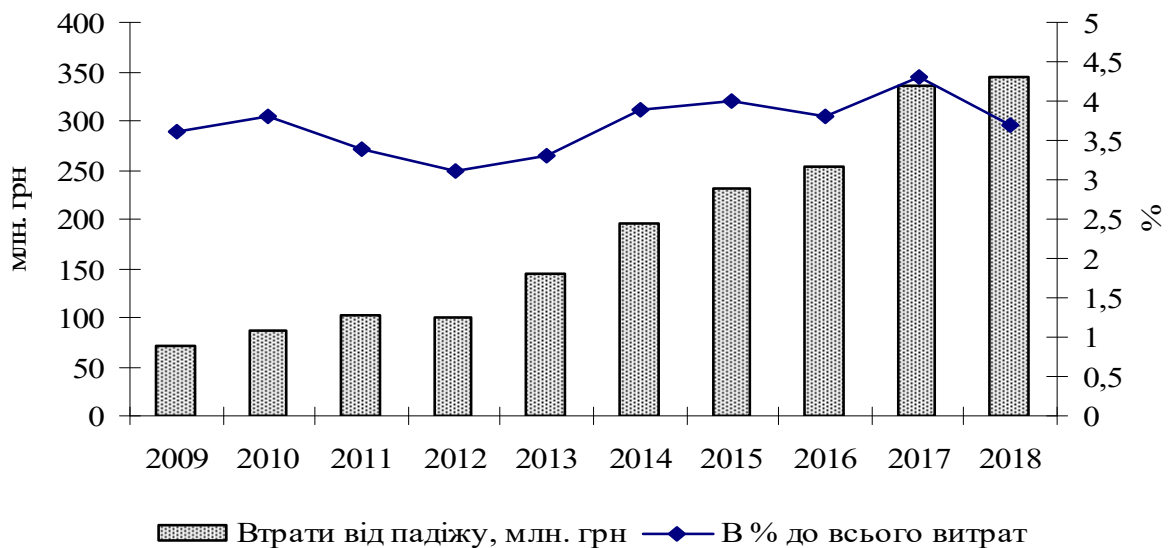

Рис. 4.17. Динаміка втрат від падежу тварин у сільськогосподарських підприємствах молочного скотарства*

*Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України.

Дані рис. 4.17 свідчать, що упродовж досліджуваного періоду спостерігається вартісне зростання втрат від падежу. Ця обставина зумовлена зростанням вартості поточних і довгострокових біологічних активів у молочному скотарстві сільськогосподарських підприємств, що викликано в першу чергу інфляційними процесами в економіці країни. Необхідно відзначити, що розмір втрат від падежу тварин становить 2–4 % від сукупних витрат на виробництво молока в господарствах корпоративного сектору аграрної економіки.

Слід наголосити, що втрати від падежу відображаються як решта інших прямих і загальновиробничих витрат. На основі даних про діяльність середніх і великих сільськогосподарських підприємств проведено групування за часткою втрат від падежу (табл. 4.8).

Таблиця 4.8

Групування сільськогосподарських підприємств за часткою інших витрат тваринництва (скориговано на молоко) у загальних витратах на молоко, %*

Групи за часткою інших витрат тваринництва (скориговано на молоко) у загальних витратах на молоко, %	2007 р.		2014 р.		2018 р.	
	Кількість господарств у групі	Частка господарств у групі, %	Кількість господарств у групі	Частка господарств у групі, %	Кількість господарств у групі	Частка господарств у групі, %
0	1075	29,51	604	28,95	467	28,67
0,01-1	615	16,88	481	23,06	384	23,57
1,01-3	632	17,35	340	16,30	236	14,49
3,01-5	317	8,70	187	8,96	149	9,15
5,01-10	428	11,75	249	11,94	209	12,83
10,01-15	215	5,90	97	4,65	79	4,85
більше 15	361	9,91	128	6,14	105	6,45
Всього	3643	100,00	2086	100,00	1629	100,00

*Джерело: розраховано автором.

Результати групування за часткою інших витрат тваринництва (скориговано на молоко) у загальних витратах на молоко свідчать, що протягом досліджуваного періоду майже в 30 % сільськогосподарських підприємств витрати відсутні (перша група). Дана обставина свідчить про суб'єктивний підхід економічної служби досліджуваних підприємств при складанні статистичної звітності.

У більшості сільськогосподарських підприємствах рівень падежу корів коливається до 3 % (друга-третья групи). Дана обставина свідчить про високий рівень ветеринарного і зоотехнічного обслуговування, а низький рівень витрат від втрат падежу та вибракування свідчить про низький технологічний рівень даних суб'єктів господарювання у сфері агробізнесу.

На нашу думку, саме для високотехнологічних підприємств корпоративного сектору характерний високий рівень втрат від падежу та вибракування сільськогосподарських тварин. Як свідчить результати обстежених провідних сільськогосподарських підприємств-виробників молока, відсоток вибракування ко-

рів становить 25–30 % щорічно, тривалість продуктивного використання 2–3 лактації.

Вважаємо, що з метою покращення збереження корів у господарствах корпоративного сектору аграрної економіки, які допустили значний падіж, необхідно: вирішити питання кадрового забезпечення професійними основними робітниками, а також працівниками ветеринарної медицини; дотримувати технології заготівлі грубих і соковитих кормів, що передбачає щоквартальне дослідження їхньої якості; забезпечити вітамінно-мінеральну профілактику (з урахуванням даних дослідження сироватки крові); створити оптимальні умови утримання й годівлі молодняка великої рогатої худоби та сухостійних корів; чітко дотримувати схеми вакцинації тварин (у разі підтвердження діагнозу лабораторними дослідженнями); проводити комплексно і своєчасно лікувально-профілактичні заходи (антибактеріальні препарати застосовувати після визначення чутливості до них виділеного патогена); своєчасно робити профілактичну дезінфекцію приміщень і обладнання.

Встановлено, що у нинішніх умовах для сільськогосподарських підприємств підвищеним ризиком є поширення хвороб, тобто епізоотична ситуація в країні. Так, станом на 01.04.2018 р. в Україні не залишилось жодного неблагополучного пункту по туберкульозу. У 2017 р. проведено 3,4 млн алергічних досліджень на туберкульоз.

Станом на 01.03.2018 р. в Україні залишилось 9 неблагополучних пунктів щодо лейкозу – 8 у Харківській та 1 у Рівненській області, в яких перетримується 1414 хворих тварин. За попередній рік проведено понад 2,9 млн серологічних досліджень великої рогатої худоби на лейкоз.

Ураховуючи епідеміологічну ситуацію поза межами України, відсутність вакцинації, на сьогодні існує ризик епідемії нодулярного дерматиту худоби на території нашої держави. Специфічного лікування цієї хвороби не існує й вона вражає тварин будь-якого віку. Продуктивність корів знижується в рази, бугаї можуть ставати тимчасово або перманентно стерильними, інфіковані тільні корови абортують або народжують телят, уражених нодулярним дерматитом.

Міжнародне епізоотичне бюро (МЕБ) попереджає, що епідемією нодулярного дерматиту великої рогатої худоби вже охоплені країни Росії, Болгарії, Угорщини, Австрії, Вірменії, Ірану, Казахстану. Вірус спалахнув за 200 км від кордону із Луганською областю, або за 340 км від Харкова. Якщо брати до уваги той факт,

що швидкість поширення даної хвороби 100 км за добу, то, ймовірно, що вірус може потрапити в Україну. За оцінками експертів, за умови поширення вірусу на території України, орієнтовна втрата промислового стада у господарствах становитиме: падіж – 40–70 %, пожиттєве зниження продуктивності – 30–40 %, падіж телят – до 90 %, повна утилізація молока на період карантину – 28 днів.[296] З метою запобігання поширенню цієї недуги має бути розроблена програма не тільки вакцинації, а й обов’язкової ідентифікації та реєстрації тварин. Витрати лише на моніторинг ситуації можуть становити 350 млн дол.

Погіршення епізоотичної ситуації в Україні, а також збільшення схильності до захворювань високопродуктивних корів молочного напрямку продуктивності спричиняє зростання витрат на проведення зооветеринарних заходів. Витрати, пов’язані з придбанням біопрепаратів і дезінфікуючих засобів, які застосовуються у молочному скотарстві, відображаються по статті «решта матеріальних витрат».

Нині рівень витрат на захист тварин у сільськогосподарських підприємствах – виробників продукції молочного скотарства поступово зростає. Дана обставина викликана підвищенням їх вартості біопрепаратів і дезінфікуючих засобів та зростанням потреби внаслідок посилення заходів із біобезпеки тваринницьких комплексів.

Важливо проаналізувати обсяги витрат сільськогосподарських підприємств на здійснення захисту тварин (рис. 4.18).

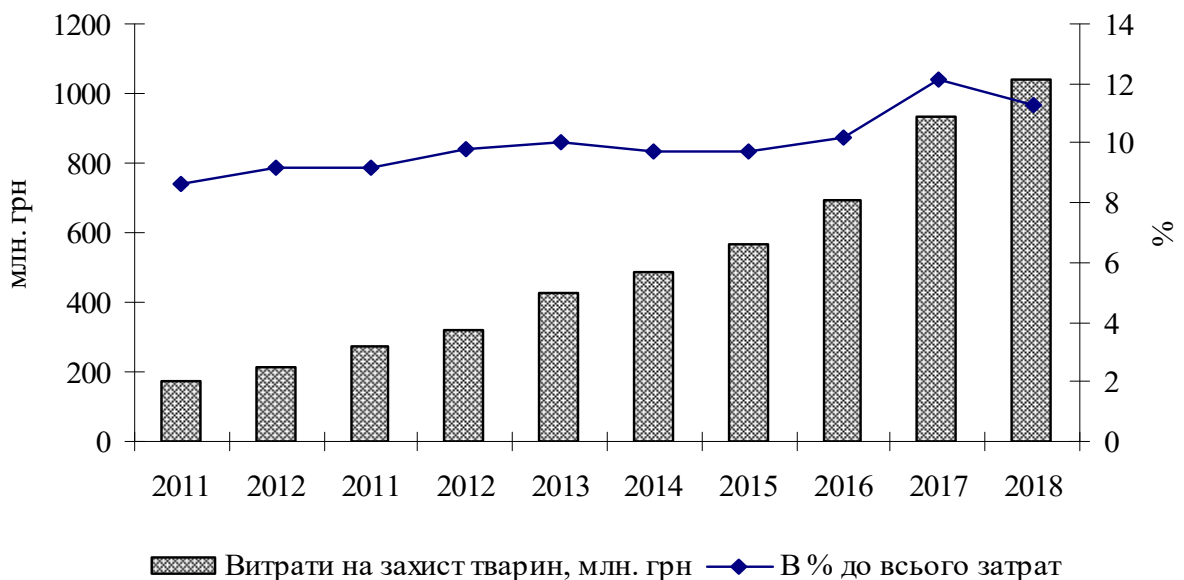

Рис. 4.18. Динаміка витрат на засоби захисту тварин у сільськогосподарських підприємствах молочного скотарства*

*Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України.

Дані рис. 4.18 свідчать, що за період аналізу в сільськогосподарських підприємствах спостерігається стрімкий ріст обсягів витрат та їхньої частки у загальних витратах, яка у 2017–2018 рр. перевищила 10%. Така тенденція може бути свідченням орієнтування сільськогосподарських товаровиробників на інтенсивне виробництво молока, а використання засобів захисту тварин і дезінфікуючих речовин забезпечують одержання молока високого гатунку.

З метою дослідження ефективності витрат пов'язаних із захистом тварин, проведено групування сільськогосподарських підприємств за часткою решти матеріальних витрат у загальних витратах на молоко (табл. 4.9).

Таблиця 4.9

Групування сільськогосподарських підприємств за часткою решти матеріальних витрат у загальних витратах на молоко*

Групи за часткою решти матеріальних витрат у загальних витратах на молоко, %	2007 р.			2014 р.			2018 р.		
	Кількість господарств у групі, од.	Частка групи, %	Рентабельність, %	Кількість господарств у групі, од.	Частка групи, %	Рентабельність, %	Кількість господарств у групі, од.	Частка групи, %	Рентабельність, %
до 1	462	12,68	14,4	194	9,30	-1,9	133	8,16	11,2
1,01-4	699	19,19	13,4	362	17,35	0,6	259	15,90	10,9
4,01-8	1007	27,64	12,2	571	27,37	0,9	410	25,17	11,0
8,01-12	635	17,43	16,6	422	20,23	4,4	357	21,92	12,7
12,01-16	395	10,84	18,2	246	11,79	2,4	218	13,38	12,3
16,01-20	189	5,19	5,7	143	6,86	6,0	113	6,94	11,6
більше 20	256	7,03	13,7	148	7,09	2,3	139	8,53	19,6
Всього	3643	100,00	13,9	2086	100,00	2,3	1629	100,00	12,6

*Джерело: розраховано автором.

Як свідчать результати групувань, зростання частки витрат на захист тварин у молочному скотарстві спостерігалось лише в 2018 р., коли в сільськогосподарських підприємствах 7-ї групи зафіксовано найвищий рівень рентабельності. Отже, сільськогосподарські підприємства, які здійснюють науково обґрунтовані заходи ветеринарного та протиепізотичного характеру, забезпечують підвищення економічної стійкості виробництва молока.

Одним із заходів нейтралізації та мінімізації прояву технологічних ризиків є підвищення біобезпеки тваринницьких комплексів. Основні положення викладен-

ні в запропонованому Технічному регламенті «Виробництво сирого молока і управління якістю та безпекою». Найбільш важливими є:

1. Проектування тваринницької ферми. Будівлі належить розміщувати далеко від джерел забруднення і зараження, таких як бійні, цех з переробки м'ясних і молочних продуктів, звалища і великі дороги. Приміщення для утримання тварин різних фізіологічних груп (телочок, бичків, дійних корів і тварин у сухостійний період) мають бути ізольовані одне від одного, що стосується й приміщень для доїння корів і зберігання молока. Будівлі належить будувати з легкомиючих і дезінфікуючих матеріалів. Будинки для проживання людей слід розміщувати в деякому віддаленні від приміщень, де утримують тварин.

2. Ізоляція поголів'я тваринницьких комплексів і контроль за рухом тварин. Сторонні тварини, включаючи бродячих і диких, не повинні контактувати з поголів'ям ферми. Для цього необхідно обгородити територію ферми парканами.

Тварини, які надходять на ферму, повинні бути обстежені фахівцем ветеринарної медицини та поставлені на карантин. Поза огороженою територією необхідно обладнати спеціальне місце для тимчасового зберігання загиблих тварин.

3. Обмеження входу на ферми, пересувань по її території і контроль процедур збирання, дезінфекції та дезінсекції. Ці заходи дозволять запобігти занесенню й поширенню інфекції.

На входах на територію ферми розміщують попередження про неприпустимість перетину цих кордонів без дозволу керівництва господарства, а на в'їздах на територію встановлюють шлагбауми. Всі транспортні засоби, включаючи й особисті, повинні бути вимиті й продезінфіковані перед в'їздом.

У цих положеннях необхідно також передбачити правила системи біобезпеки по боротьбі з комахами і гризунами, які можуть поширювати небезпечні хвороби.

4. Заходи санітарного моніторингу тварин, контролю захворюваності, лікування та використання коштів санітарного захисту. У всіх тварин ферми з певною періодичністю слід брати аналізи на наявність таких захворювань, як туберкульоз, бруцельоз, лейкоз, паратуберкульоз й інші інфекції, що зафіксовані в даній місцевості й можуть передаватися іншим тваринам і людині.

5. Контроль води і повітря. Вода – життєво важливий елемент для життя тварин; зокрема великої рогатої худоби. Корова може випивати в спекотні дні щодня до 100 л води. Вода необхідна тварині для виробництва молока.

Під час спеки на багатьох фермах для зволоження й освіження повітря воду підмішують в потік повітря, спрямований всередину корівника або на тварин у загонах. Використовувана вода повинна бути чистою і прісною.

6. Правильне використання ліків. Тварини, за якими правильно доглядають і вирощують з дотриманням необхідних норм і правил, більш здорові й виробляють високоякісне молоко. У цьому разі немає потреби у використанні ліків, що ще більше підвищує якість кінцевого продукту.

Одним із важливих заходів нівелювання впливу природних і технологічних ризиків є розвиток страхування сільськогосподарських тварин. Страхування тварин як різновид майнового страхування і передбачає забезпечення власникам страхового захисту на випадок падежу, загибелі або вимушеного забою тварин. Незважаючи на таку класифікацію, цей вид страхування має на увазі при укладенні договору виконання деяких специфічних вимог – від дотримання умов утримання худоби (дотримання санітарних норм, проведення вакцинації, обов'язкова ветеринарна підтримка для прийняття об'єктивного рішення про доцільність подальшого утримання худоби, а в разі загибелі тварини – забезпечення експертизи залишків).

Саме наявність розвиненої системи страхування тваринництва дозволяє прискорити отримання інформації про захворювання або загибелі тварин, швидше виявити осередок інфекції, а відповідно – знизити прямі втрати і для конкретного виробника у регіоні та в країні у цілому. Страхування тваринництва – це шлях до забезпечення безпеки громадян України і до зменшення витрат держави, при неминучих при виникненні великих епізоотій.

Однак процес становлення цього сегменту страхування в нашій країні відбувається з недооцінкою його важливості для забезпечення безпеки людського життя, і на нинішній час обов'язковим страхуванням не охоплено навіть сільськогосподарських виробників, тваринницька продукція якого надходить на продаж населенню.

Нині в Україні, за оцінкою Ліги страхових організацій України, обсяг щорічних премій зі страхування тварин не перевищує 100–150 тис. грн, причому відшкодування здійснюється у розмірі 70 % від страхової суми. Проблема полягає в тому, що у нашій країні ефективно не діє система персоніфікації тварин. Крім того необхідно звернути на низьку якість надання послуг страховими компаніями [297].

На нашу думку, прискоренню цього процесу може сприяти впровадження різних форм страхування, які б припускали як повне, так і часткове покриття збитків, що дозволило б страхувальнику самостійно регулювати рівень витрат на придбання страхового полісу. Для того, щоб обмежити збитки страхових компаній у цьому сегменті ринку, необхідно жорстко регламентувати технологію виробництва тваринницької продукції (наявність ветеринарного висновку для сільськогосподарських товаровиробників, які виробляють продукцію для подальшої реалізації).

Утім, як свідчить світовий досвід, проблеми страхування тварин характерні не тільки для України. Так, за статистичними даними, специфічні страхові продукти для тваринництва найбільш затребувані в Іспанії і Швеції, де охоплення фермерів страховими програмами становить до 80%, в той час як у Німеччині цей показник не перевищує 30% [298].

У більшості розвинених країн уряд відповідальний за контроль епідеміологічного стану в країні й забезпечує компенсації фермерам при падежу або вимушеній утилізації худоби, але не по втратах, пов'язаних із виробничими простоями. У деяких країнах (США, Канада, Австралія) страхуванням тварин займаються приватні страхові компанії. Однак великого поширення набуло страхування тварин на базі асоціацій фермерів взаємного страхування. При цьому страхуються втрати, зумовлені простоями, внаслідок прояву хвороб як ящур, чума, а також у зв'язку з забрудненням молока через збої в системі вентиляції та охолодження. Нині вивчається також можливість введення параметричного страхування тварин у деяких країнах.

Враховуючи загострення епізоотичної ситуації в більшості країн світу, пропонується для визначення страхових ставок використовувати регіональний індекс падежу. Максимальна його величина не повинна перевищувати епізоотичний поріг (для України вона становить для великої рогатої худоби понад 5 %).

Вважаємо за доцільне крім ризиків хвороб (інфекційні, інвазійні, незаразні) та інших стандартних ризиків (пожежа, стихійні лиха і т.д.) приймати на страхове покриття такі види ризиків: перерва у виробництві (викликана смертю або втраченою застрахованих тварин), при настанні якої автоматично або при наданні підтверджувальних документів, відшкодовуються поточні витрати на продовження господарської діяльності або упущений прибуток; транспортування тварин, включаючи морські, авіаційні, залізничні перевезення; витрати з видалення залишків

тварин після настання страхової події, що спричинило її смерть; компенсація витрат на ліквідацію наслідків, викликаних інфекційними хворобами, в результаті яких неможливо відновити виробництво без попереднього застосування дезінфікуючих засобів.

Страхова сума може встановлюватися: на кожну тварину, за умови, що вона прийнято на страхування індивідуально; на групи тварин, із зазначенням страхової суми на середньостатистичну тварину кожної групи. Індивідуальне страхування тварин економічно доцільніше для сільськогосподарського підприємства, оскільки падіж 1–2 голів за умови використання групового страхування не перевищує рівня франшизи, тобто відшкодування збитків здійснюється за рахунок власника. З цієї причини більшість страхових компаній не укладають договори індивідуального страхування тварин. При визначенні збитку і компенсаційних виплат (на відміну від страхування врожаю) величина безумовної франшизи може не встановлюватися. При використанні франшизи застосовується понижуючий коефіцієнт для розрахунку страхової премії від 0,5 до 10,0 залежно від регіонального індексу падежу.

Збиток при страхуванні сільськогосподарських тварин, птиці, кролів, хутрових звірів, бджолосімей, риби та інших водних живих ресурсів і тваринницької продукції визначається виходячи з їх страхової вартості. При цьому збиток зменшується на вартість придатної до використання або реалізації продукції (м'ясо, шкура, шерсть, субпродукти тощо).

Так, Законом України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» визначено, що з дня підписання страхового акта страховик протягом 14 днів повинен здійснити виплату страхувальникові страхового відшкодування [299].

Основними причинами зростання собівартості молока протягом останніх кількох років є збільшення вартості матеріальних витрат і витрат на збут, внаслідок подорожчання кормів, енергоресурсів та інших видів ресурсів, що є проявом ринкового ризику. Важливим фактором також залишається ще й низький рівень продуктивності корів, а також якість молока, що також впливає на собівартість молочної сировини і подальше ціноутворення молока і молочних продуктів.

Для визначення впливу факторів продуктивності корів і паритетності на рентабельність молока побудовані кореляційно-регресійні рівняння залежностей. З

метою співставлення показників у розрахунках застосовуються відносні показники наведені у додатку Д.15.

Наведені результати розрахунків у табл. 4.7 свідчать, що на негативну тенденцію до зниження поголів'я корів зазначені показники не впливають. Більшою мірою це є наслідок диспаритету цін, який склався в 1991–2000 рр. Протягом досліджуваного періоду спостерігається процес нівелювання диспаритету цін високим рівнем продуктивності корів, що в кінцевому результаті забезпечить додатне значення рівня рентабельності.

За даними цієї таблиці відмітимо зростання продуктивності, коливання рентабельності молока від -13,8 до 18,5 % та паритетності цін до витрат.

Визначено залежності окремо від паритетності до сукупних витрат, матеріально-технічних ресурсів і витрат на корми.

За критерієм Фішера рівняння є статистично значимими: розрахункові значення (11,97; 11,61 та 7,89) більші за табличне 3,63. Граничне значення коефіцієнта Ст'юдента з ймовірністю $P = 0,95$ $T_{gr} = 2,12$. Значення t-характеристик обох факторів усіх трьох залежностей перевищують критичне значення t-критерію Ст'юдента. Зазначимо, що для залежності рентабельності від продуктивності та паритетності до сукупних витрат коефіцієнти Ст'юдента дорівнюють 4,17 та 3,40 відповідно. Це означає, що статистично значимими є коефіцієнти при змінних X_1 , X_2 , а також з імовірністю 0,95 підтверджує істотність впливу цих факторів на результат. Отже, можна приступати до економічної інтерпретації результатів дослідження.

Дані свідчать про сильну залежність рентабельності молока від продуктивності корів та індексів паритетності – коефіцієнти множинної кореляції становлять 0,8 (паритетність від сукупних витрат і витрат на матеріально-технічні ресурси) та 0,74 (паритетність від витрат на корми).

Коефіцієнти детермінації за окремими факторами впливу розраховують за формулою:

$$d_i = a_i \times r_{yx_i} \times Sx_i / Sy, \quad (4.1)$$

де i – номер фактора; a_i – коефіцієнти регресії i -го фактора; r_{yx_i} – коефіцієнт кореляції ознаки y з i -тим фактором; Sx_i – стандартне відхилення i -го фактора; Sy – стандартне відхилення ознаки Y .

Розраховані коефіцієнти детермінації наведені в табл. 4.10, рівень рентабельності молока залежить від сумарного впливу досліджуваних факторів.

Таблиця 4.10

Коефіцієнти детермінації за індексами паритетності до сукупних витрат, матеріально-технічних ресурсів, вартості кормів*

Індекси	X ₁	X ₂	Сумарний коефіцієнт детермінації
X2 - Індекс паритетності до сукупних витрат	0,407	0,241	0,648
X2 - Індекс паритетності до матеріально-технічних ресурсів	0,420	0,221	0,641
X2 - Індекс паритетності до вартості кормів	0,417	0,131	0,548

*Джерело: розраховано автором.

Серед досліджуваних факторів слід виділити:

1) залежність рентабельності молока від продуктивності та паритетності до сукупних витрат: на 40,7 % від першого фактору та 24,1 % – від другого. Сумарний вплив обох факторів дорівнює 64,8 %;

2) залежність рентабельності молока від продуктивності та паритетності до матеріально-технічних ресурсів: на 42 % від першого фактору та 22,1 % – від другого. Сумарний вплив обох факторів дорівнює 64,1 %;

3) залежність рентабельності молока від продуктивності та паритетності до вартості кормів: на 41,7 % від першого фактору та 13,1 % – від другого. Сумарний вплив обох факторів дорівнює 54, 8 %.

Кореляційно-регресійні моделі залежності рентабельності молока від перелічених факторів набувають вигляду:

$$1) Y = -41,9926 + 0,0054 X_1 + 0,2953 X_2$$

$$2) Y = -42,8717 + 0,0055 X_1 + 0,2919 X_2$$

$$2) Y = -33,9995 + 0,0055 X_1 + 0,2058 X_2$$

За розрахованими значеннями коефіцієнтів рівняння регресії визначає коефіцієнт збільшення змінної Y при збільшенні X_i на одиницю відносно середнього. Отже, можна зробити такі висновки: збільшення продуктивності корів на 1 кг збільшує рентабельність молока на 0,005 % відносно середніх значень; збільшення індексів паритетності до сукупних витрат, до матеріально-технічних витрат та вартості кормів на 1 % збільшує рентабельність молока відповідно на 0,3; 0,29 і 0,21 %.

На сучасному етапі формування ринку молока ціни на молочну продукцію в Україні формуються під впливом попиту та пропозиції з урахуванням сезонності та платоспроможності населення. На ринку спостерігається класична для закону попиту і пропозиції ситуація, а саме – при зниженні обсягів виробництва і реалізації ціна зростає (рис. 4.19). При цьому середні ціни реалізації молока в сільськогосподарських підприємствах також мають сезонний характер: максимальні – взимку, мінімальні – влітку [300].

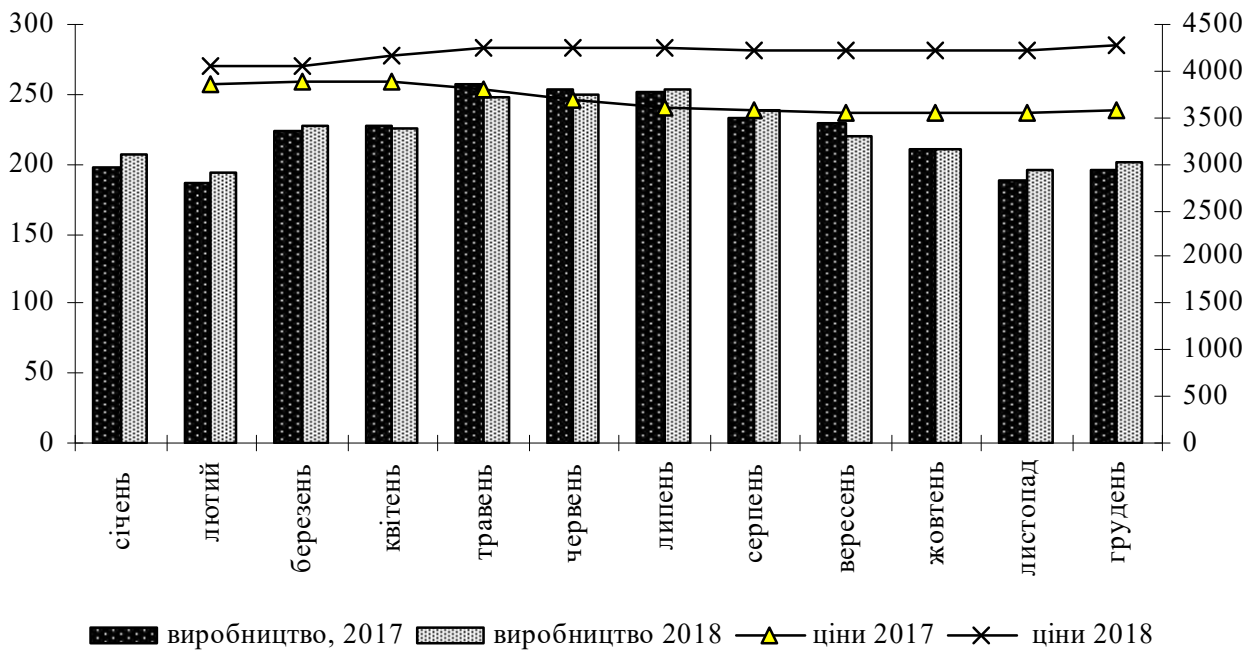

Рис. 4.19. Динаміка виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах та рівня закупівельних цін помісячно*

*Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України.

Тенденція залежності ціни молока від фактора сезонності свідчить про слабку залежність закупівельних цін від якісних параметрів молока (вмісту жиру і білка) з переважаючою залежністю від обсягів його пропозиції.

Очевидно, що значні коливання цін протягом року негативно позначаються на доходах сільгоспвиробників. У 2009–2010 рр. амплітуда коливання середніх цін на молоко (різниця між цінами в пікові періоди) досягала 60–70 %, а в 2008 р. – 25 %. Протягом 2017–2018 рр. цей показник дещо зріс – до 30–31 % в гривневому еквіваленті, а в перерахунку на євро 19,5 %. У господарствах населення коефіцієнт сезонності ще більший за досліджуваний період у гривневому еквіваленті – 33–34 %, в євро – 21,6 %. Зазначимо, що в економічно розвинених країнах ця розбіжність не пере-

вищує 15 %. Як переконує досвід країн світу, в разі перевищення цієї межі держава здійснює інтервенційні закупівлі молочної продукції (сирів, сухого молока, вершкового масла). В Україні не розроблено нормативно-правової бази для закупівлі молока Аграрним фондом. Численні звернення профільних асоціацій не взяті до уваги очільниками Міністерства аграрної політики та продовольства України. Крім того, систему державного регулювання закупівельних цін на молоко шляхом внесення відповідних змін до закону України «Про молоко і молокопродукти», через певні об'єктивні і суб'єктивні обставини не запроваджено.

Нині вирішення проблеми сезонних коливань лежить виключно в площині дії менеджменту сільськогосподарських підприємств і голів сільських домогосподарств шляхом внесення коректив у технологічний процес.

Особливу увагу при оцінюванні ринкових ризиків слід приділити взаємовідносинам виробників і переробників молока. Оцінюючи характер відносин між переробниками і виробниками молока – сільськогосподарськими підприємствами, можемо констатувати про наявність стійких економічних зв'язків. Нами було обстежено близько 200 господарств корпоративного сектору аграрної економіки протягом 2017–2018 рр. у Київській, Хмельницькій, Тернопільській та Черкаській областях. Виявлено, що в 61 % сільськогосподарських підприємствах відносини з переробниками тривають понад 10 років, 26 % – 5–9 років, 11 % – 2–4 роки, 2 % суб'єктів господарювання – до 2 років. Як свідчать результати опитування, в 89 % господарствах рівень закупівельних цін коригується кожні 10 днів, 11 % – щомісяця. Зміни оформляють відповідними проколами узгодження цін. Необхідно відзначити, що лише для 37 % сільськогосподарських підприємств рівень цін є задовільним, а для 63 % – ні. Отже, молокопереробні підприємства, зважаючи на біологічні особливості молока, диктують рівень закупівельних цін. Для визначення якісної складової молока користуються результатами лабораторних досліджень молокопереробних підприємств 86 % опитаних господарств корпоративного сектору і лише 11 % – власними і переробника. Як свідчать результати досліджень актів розходжень, показники лабораторних досліджень суттєво не різняться, а похибка здебільшого виявляється через зміну біохімічних властивостей молока під час його транспортування.

Більшість молокопереробних підприємств проводять розрахунки відповідно до затвердженого графіка, який є додатком до договору на постачання молока.

Стосовно до господарств населення ситуація дещо гірша. Як свідчать результати опитування голів сільських домогосподарств – виробників молока Київської, Вінницької, Хмельницької областей (опитано близько 565 домогосподарств), тривалість відносин з одним молокопереробним підприємством понад 3 роки – у 37 %, 2 роки – у 46 %, в 13 % особистих селянських господарств (ОСГ) – до року. Нетривалість економічних відносин з переробними підприємствами призводить до випадків, коли вони затримують розрахунок за реалізоване молоко. У більшості ОСГ менеджмент молокопереробних підприємств не укладає договір на постачання молока, що унеможлиблює проведення судових процесів щодо повернення кредиторської заборгованості за реалізоване молоко. Поряд із цим при закупівлі молока оцінка якісних параметрів здійснюється не частіше ніж раз в місяць, що не дає змоги вести повноцінний контроль якості.

На нашу думку, стосовно до сільськогосподарських підприємств і господарств населення молокопереробне підприємство займає монопольне положення у встановленні рівня закупівельних цін та якісних параметрів молока. У зв'язку з цим у Технічному регламенті «Виробництво сирого молока і управління якістю та безпекою» запропоновано вимоги до відстеження процесу отримання молока, якості молока-сировини та її транспортування. Зокрема, виробник зобов'язаний провадити оцінку кількості та якості одержаного молока й надавати цю інформацію в супровідних документах таким чином, щоб чітко простежити одержання молока-сировини за кількісними та якісними показниками; пакування, маркування і транспортування молока здійснюється згідно зі статтею 5 Закону України «Про молоко та молочні продукти». Ведення форм первинного обліку здійснюється згідно з вимогами чинного законодавства.

З метою усунення непорозумінь між виробниками і переробниками молока щодо його якісних параметрів необхідно передбачити в запропонованому Технічному регламенті процедуру ідентифікації й оцінки відповідності якості. Вона передбачає, що: ідентифікацію молока проводять з метою забезпечення прав споживача на обґрунтований вибір продукції з урахуванням достовірної інформації, захисту споживача від недобросовісного виробника, підтвердження відповідності молока вимогам даного Регламенту, підтвердження відповідності продукції даним, що декларуються, забезпечення безпеки молока для життя і здоров'я споживача та навколишнього се-

редовища; ідентифікацію проводить також у випадках, коли в інформації дано неповний її опис або необхідне підтвердження достовірності такого опису, а також при підтвердженні відповідності вимогам цього Регламенту; ідентифікацію проводять органи по сертифікації за обов'язкової чи добровільної сертифікації, органи виконавчої влади – при контрольно-наглядових функціях та інші органи і організації, в тому числі уповноважені лабораторії, при необхідності підтвердження відповідності продукції, поданій інформації чи при виникненні сумніву в її достовірності; для ідентифікації молока використовують нормативні документи, міжнародні стандарти, супровідні документи, договори поставок, контракти, які містять опис продукту.

Підтвердження відповідності якості молока вимогам цього Регламенту можуть бути виробники у формі: прийняття декларації виробника згідно з чинними нормативними документами; не підлягає підтвердженню відповідності у формі декларування виробника та сертифікації молочна сировина, не призначена для вживання в їжу; за заявками виробників можливе добровільне підтвердження якості молока для встановлення його відповідності вимогам національних стандартів, договорів чи контрактів. Таке підтвердження здійснюється з умовами договору між заявником і органом встановлення відповідності, акредитованому в установленому порядку; декларування відповідності здійснюється шляхом прийняття заявником декларації про відповідність продукції вимогам даного Регламенту на основі власного доказу та результатів, одержаних за участю органів по сертифікації або уповноваженої вимірювальної лабораторії.

Поділяємо думку про те, що ринкові ризики тісно переплітаються з технологічними ризиками, оскільки якість молока має визначальний вплив на формування закупівельних цін [301].

У ринкових умовах для підвищення якості сільськогосподарської продукції як сировини для переробних підприємств, важливе значення має підхід до її ціноутворення з урахуванням основних технологічних показників, що обумовлює збільшення виходу й поліпшення якості готових продуктів переробки, а також є вагомим економічним стимулом для сільськогосподарських товаровиробників. Проте дефіцит молока призводить до нівелювання переробниками вмісту в молоці жиру та білка.

Дане припущення можна підтвердити чи спростувати з використанням методів кореляційно-регресійного аналізу. Для визначення кількісної залежності ціни

молока від обсягів поставок та якості (жирності, вмісту білка) нами сформовано вибірку показників сільськогосподарських підприємств за 2015 р. по областях. Із цією метою використано багатофакторний регресійний аналіз, який застосовується для знаходження функціональної залежності між залежною змінною – функцією і незалежними змінними – факторами.

Проведено дослідження залежності ціни поставок молока сільгоспідприємствами на переробні підприємства (Y) від факторів:

X_1 – обсяги поставок молока, тис. т;

X_2 – масова частка жиру, %;

X_3 – масова частка білка, %.

Достовірність коефіцієнтів регресії перевіряються за допомогою t -критерію Стьюдента, табличне значення якого дорівнює $T_{gr}=2,06$.

Фактичне значення X_2 менше від табличного, отже, коефіцієнт рівняння регресії вважається статистично незначимим, а фактор «масова частка жиру» необхідно вилучити з моделі.

Подальше дослідження залежності ціни (Y) від поставок молока (X_1) та масової частки білка (X_2).

За результатами розрахунків можна зробити певні висновки.

Щільність зв'язку між досліджуваними факторами оцінюють за значенням коефіцієнта множинної кореляції. У результаті кореляційно-регресійного аналізу встановлено, що ступінь тісноти зв'язку є значною – $R=0,6515$.

Одиницею виміру одночасного впливу, зумовленого варіацією обох включених у дослідження факторів є коефіцієнт множинної детермінації. У нашому випадку R^2 дорівнює 0,4244. Це означає, що варіація ціни на 42,44 % залежить від зміни досліджуваних факторів.

Коефіцієнти детермінації по окремих факторах впливу розраховують за формулами:

$$d_i = a_i \times r_{yx_i} \times Sx_i / Sy, \quad (4.2)$$

де i – номер фактора; a_i – коефіцієнти регресії i -го фактора; r_{yx_i} – коефіцієнт кореляції ознаки Y з i -тим фактором; Sx_i – стандартне відхилення i -го фактора; Sy – стандартне відхилення ознаки Y .

Вихідні дані для розрахунку значення детермінації та коефіцієнтів еластичності наведено у табл. 4.11.

Таблиця 4.11

Дані для розрахунку та розрахункові значення коефіцієнтів детермінації за окремими факторами та коефіцієнтів еластичності*

Показники	Y	X ₁	X ₃
Стандартне відхилення	235,7957	110998,4	0,109788
Коефіцієнт кореляції	1	0,48593	0,452649
Коефіцієнти регресії	1164,718	0,000996	932,7123
Середні значення	4109,143	104518,5	3,045217
Коефіцієнти детермінації за окремими факторами		0,2279	0,1966
Коефіцієнти еластичності		0,0253	0,6912

*Джерело: розрахунки автора.

Отже, коефіцієнти детермінації, варіація ціни молока (Y) на 42,44% залежать від сумарного впливу обох досліджуваних факторів, у тому числі: на 22,79% від обсягів поставок (X₁) та на 19,66 % від масової частки білка (X₃).

За критерієм Фішера рівняння залежності є статистично значимими: розрахункове значення F-критерію 7,37 перевищує табличне 3,49.

Значення t-статистики обох факторів перевищують табличне значення t-критерію Стюдента. Це підтверджує достовірність впливу відібраних факторів на результат. Отже, можна приступати до економічної інтерпретації результатів дослідження.

Кореляційно-регресійна модель залежності ціни від перелічених факторів має вигляд:

$$Y = 1164,718 + 0,000996 X_1 + 932,7123 X_2. \quad (4.3)$$

Усі розрахункові коефіцієнти рівняння додатні. Отже, зі збільшенням поставок та вмісту білка в молоці ціна підвищується.

Значення коефіцієнтів рівняння регресії показує збільшення змінної Y при зміні X_i на одиницю відносно середньої.

Коефіцієнт еластичності показує, на скільки відсотків зміниться в середньому результативна ознака (Y) при зміні факторної ознаки (X) на 1 %:

$$E = f'(x) \frac{\bar{x}}{\bar{y}}. \quad (4.4)$$

У нашому випадку для лінійної моделі рівняння запишемо :

$$E = a_1 \frac{\bar{x}}{\bar{y}}. \quad (4.5)$$

Аналіз кореляційно-регресійного зв'язку свідчить про те, що зі зростанням обсягів поставок та збільшенням вмісту білка на 1 в.п. збільшується результативна ознака (ціни поставок молока на переробні підприємства) відповідно на 0,025 та 0,69 % відносно середніх значень у вибірці.

Отже, як свідчать результати дисертаційного дослідження, визначальним чинником, що впливає на рівень ціни, є обсяги постачання.

Проте якість є визначальним чинником для гатунковості молока і відповідно впливає на обсяги експорту в країни ЄС.

Відповідно до положень Угоди про Асоціацію (ст. 59), Україна повинна максимально наблизити своє законодавство у сфері санітарних заходів до законів ЄС. Таке наближення не є копіюванням, вимог законодавства ЄС. Акти ЄС розроблені та діють у правовому середовищі Європейської Співдружності. Перенесення їх положень у правове поле України має враховувати відмінності між системами, щоб не викривити зміст ні європейського, ні українського законодавства.

Вимоги до показників якості та безпеки молока в нашій країні згідно з Законом України «Про молоко та молочні продукти» (№ 1870-IV від 24.06.2004 р.) не повністю задовольняє споживачів, оскільки допускає заміну 50% цінних у біологічному відношенні компонентів молочної сировини іншими інгредієнтами, часто сумнівної якості [302].

Водночас, така ситуація відкриває широкі можливості для створення нових молочних продуктів спеціального призначення (наприклад, асортимент рідких і сухих молочних продуктів дитячого харчування). Молоко та молочні продукти, що виробляються в Україні та ввозяться на її митну територію, повинні відповідати показникам безпечності та якості для харчових продуктів, які передбачені нормативно-правовими актами України.

Нині завершується дія ДСТУ 3662-97 «Молоко коров'яче незбиране. Вимоги при закупівлі», який передбачає наявність молока чотирьох гатунків, які суттєво відрізняються від загальноєвропейських норм (табл. 4.13).

Якість молока, вироблено в нашій країні, відрізняється від якості молока у розвинутих країнах. Бажано, щоб рівень бактеріального обсіменіння не переви-

щував 100 тис. одиниць у 1 мл, проте в Україні для молока вищого ґатунку він становить 300 тис. од./мл, для першої групи – 500 тис. од./мл, для другої – 3 млн од./мл. Сире молоко піддають механічній та термічній обробкам, виконують подвійну пастеризацію сировини, але при цьому втрачається корисність продукту.

Таблиця 4.13

Порівняння вимог ДСТУ 3662-97 «Молоко коров'яче незбиране. Вимоги при закупівлі» та Постанови ЄС 853/2004*

Ґатунок	ДСТУ 3662-97 «Молоко коров'яче незбиране»				Постанова ЄС 853/2004	
	екстра	вищий	перший	другий	S - ґатунок	вищий
Загальне бактеріальне обсіменіння, тис./см ³	≤100	≤300	≤500	≤3000	≤50	≤100
Температура, °C	≤6	≤8	≤10	≤10	≤4	≤6
Масова частка сухих речовин, %	≥12,2	≥11,8	≥11,5	≥10,6	≥12,6	≥12,2
Кількість соматичних клітин, тис./см ³	≤400	≤400	≤600	≤800	250-300	≤400
Точка замерзання	Не контролюється				-0,52 °C (Директива 92/46/ЄЕС, доп. № 94/330/ЄС)	

*Джерело: складено автором.

Узагальнення вимог нормативних актів контролю якості та безпечності продукції молочного скотарства представлено на рис. 4.20.

З 1 січня 2018 р. в Україні запроваджено ДСТУ 2662:2015 «Молоко-сировина коров'яче. Технічні умови», яким передбачено такі характеристики: молоко для промислового перероблення – екстра, вищий та перший ґатунки; максимальний вміст соматичних клітин ≤600 тис./см, КМАФАМ ≤500 тис. КУО/см; мінус 0,520 °C для всіх ґатунків; охолодження молока до 6 °C. Температуру не встановлюють за умови перероблення молока не пізніше ніж за 2 год після доїння. Термін зберігання з моменту доїння з урахуванням часу на транспортування: за температури не вище ніж 4 °C – 24 год; не вище ніж 6 °C – 18 год.

Відповідно до Угоди про асоціацію Україна взяла зобов'язання щодо гармонізації законодавства з європейським, згідно з яким сире молоко повинно відповідати таким основним вимогам: відсутність інгібіторів та залишків ветпрепаратів, загальне бактеріальне забруднення до 100 тис. та вміст соматичних клітин не більше 400 тис.

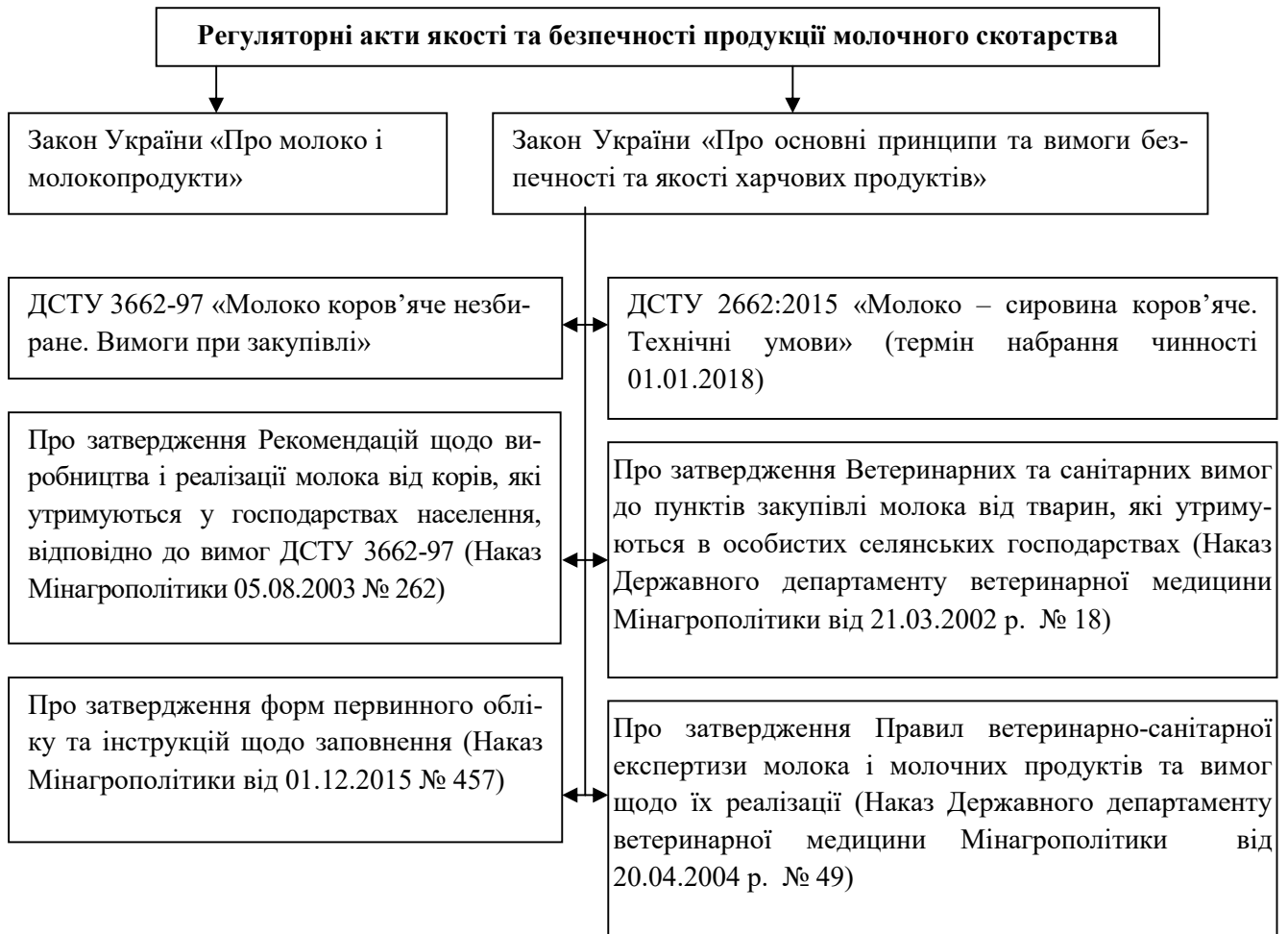

Рис. 4.20. Нормативно-правове забезпечення контролю якості молока і молокопродуктів*

*Джерело: узагальнено автором.

У 2016 р. річна переробка молока становила 4,3 млн тонн, закуплено переробними підприємствами 4,0 млн тонн, з нього 1,5 млн тонн – молоко другого ґатунку, тобто не підпадає переробці за новим Стандартом. Не здійснювати закупівлю цих обсягів молока у населення неможливо, адже це є соціальним питанням. Нині молочне скотарство опинилося у складних умовах: висока закупівельна ціна на молоко, висока собівартість молока й відповідно високі ціни на готову продукцію, низька купівельна спроможність населення, високий ПДВ. В умовах адаптації до європейських вимог щодо якості молока необхідно затвердити базові показники наявності білка та жиру на рівні провідних країн.

Враховуючи нинішній стан розвитку молочного скотарства, коли основним товаровиробником є господарства населення, які реалізують переважно молоко 2-го ґатунку, необхідно запровадити перехідний період до 2021 р. (кінцева дата запровадження угоди щодо впровадження СФЗ). Протягом цього періоду має бути заверше-

на модернізація тваринницьких комплексів сільськогосподарських підприємств та створені дрібнотоварні господарства корпоративного сектору аграрної економіки – виробники молока і кооперативи. Необхідно розробити 2–3 пілотні проекти на базі підприємств, які працюють з молоком від населення. На прикладі цих проектів слід показати переваги партнерських відносин між кооперативами і підприємством. Паралельно необхідно внести зміни у Закон України «Про кооперацію». Також надзвичайно важливо запровадити атестацію посередників у заготівлі молока.

Фінансова складова запропонованих заходів має бути забезпечена на основі державно-приватного партнерства.

Необхідно відзначити, що більшою мірою підвищення якості молока лежить в площині відповідальності менеджменту господарств корпоративного сектору аграрної економіки. Як свідчать результати проведених досліджень, від правильної організації технологічного процесу ризиковість виробництва, зокрема, якісні параметри молока та їх відповідність чинним та новим стандартам (рис. 4.21).

Рис. 4.21. Чинники впливу на якість молока в сільськогосподарських підприємствах*

*Джерело: складено автором.

Як свідчать результати досліджень, проведені за вищенаведеними чинниками впливу на якість молока та їх відповідність європейським стандартам, у більшості висококонцентрованих прибуткових сільськогосподарських підприємств технологічний процес повністю адаптований до вимог ДСТУ 2662:2015 «Молоко – сировина коров'яче. Технічні умови». У більшості змішаних господарств корпоративного сектору відбувається процес модернізації матеріально-технічної бази із досягненням запланованих показників до 2021 р. В економічно нестійких – рівень технологічного переоснащення відповідає показникам 90-х років, а менеджмент не має наміру інвестувати фінансові ресурси в їхню модернізацію.

Очевидно, що рівень технологічного оснащення господарств населення навіть за наявності перехідного періоду не буде відповідати вимогам чинних нормативних актів, які регулюють якість молока. У зв'язку з цим необхідно запропонований Технічний регламент доповнити вимогами, які регламентують умови якісного виробництва молока, зокрема: умови отримання сирого молока, а також технологічні процеси його виробництва (умови утримання тварин, годування та доїння, збирання молока, його охолодження, зберігання, транспортування, реалізації та утилізації непридатної молочної сировини) повинні відповідати чинним ветеринарно-санітарним правилам та іншим вимогам які регулюють захист здоров'я людей і тварин, а також людей від зоонозних захворювань; сире молоко має бути отримано від здорових, ідентифікованих у господарствах тварин, зареєстрованих у встановленому порядку і благополучних, щодо інфекційних захворювань, за наявністю дозволу служби Державної ветеринарної медицини на виробництво та реалізацію молока за умов дотримання принципів належної виробничої практики. Критерії безпеки та якості сирого молока повинні відповідати чинним нормативним документам; не допускається використання молока на харчові цілі, що було одержано в перші сім днів після отелення корів і в останні п'ять днів перед запуском; виробник повинен гарантувати придатність сирого молока до переробки, відсутність в ньому інгібуючих та фальсифікуючих речовин (мийно-дезінфікуючих засобів, консервантів, антибіотиків, бактеріостатичних речовин тощо); молоко не повинно бути контаміновано екзогенними та ендогенними ксенобіотиками. У сирому молоці допустимі рівні вмісту важких металів, мікотоксинів, антибіотиків, пестицидів, радіонуклідів, мікроорганізмів, соматичних клітин, естрогенів і гормональних препаратів повинні відповідати чинним нормати-

вним документам; бактерицидні заходи та бактеріостатичні системи для сирого молока можуть бути дозволені лише комітетом харчової гігієни (CCFH) після затвердження звіту ФАО та ВООЗ і відповідних центральних органів виконавчої влади; організація заходів контролю повинна простежувати, виключати або зменшувати наявність небезпечних чинників до прийняттого рівня та знижувати вірогідність забруднення. Система ведення підконтрольного скотарства та обліку продукції здійснюється на основі принципів GMP; для подовження бактерицидної фази молоко після доїння повинно бути профільтроване та охолоджене до температури не вище ніж 6 °C. Для молока, що буде перероблене не пізніше ніж через 2 години після доїння, температуру не регламентують; допустимо зберігання виробником молока-сировини за температури не вище ніж 6 °C не більше ніж 24 год з урахуванням часу транспортування; транспортування проводять в ємностях, що забезпечують кількість та якість молока під час перевезення. Під час транспортування підтримується такий режим охолодження, щоб температура молока при його здаванні на молокопереробне підприємство не перевищувала 10 °C. Молоко прийняте на молокопереробне підприємство за температури вище ніж 6 °C повинно бути швидко охолоджене до 6 °C і перероблено впродовж 4 годин після приймання; кожну партію сирого молока супроводжують документами із зазначенням часу закінчення процесу доїння, температури охолодження і тривалості зберігання; сире молоко, що надходить на переробне підприємство, повинно відповідати встановленим нормам щодо молокосировини. Базисний норматив щодо масової частки жиру встановлений на рівні не нижче ніж 3,4 %, білка – 3,0 %. Цей показник може бути змінений та прийнятий після офіційного затвердження органом виконавчої влади з питань аграрної політики разом із центральним органом виконавчої влади у сфері технічного регулювання та споживчої політики з уточненням щодо поняття „білок”: істинний та загальний протеїн (нітроген $\times 6,38$ за Кельдалем); суб'єкти господарювання повинні започаткувати процедури для забезпечення відповідності сирого молока критеріям гатункового молока (на перехідний період до 2021 р.): за загальним бактеріальним обсіменінням (КМАФАМ за чашковим методом за 30 °C $\leq 100000 - 500000$ КУО на см³) чи адекватною кількістю імпульсів ДНК мікроорганізмів визначеною інструментально; за масовою часткою сухих речовин бути на рівні чи більше: для гатунку екстра – 12,2 %; для вищого гатунку – 11,8 %; першого гатунку – 11,5 %; другого гатунку – 10,6 %; за

кількістю соматичних клітин $\leq 400-800$ тис/см³; за густиною молока: для гатунку екстра повинна бути не менше ніж – 1028 кг/м³, для вищого та першого – 1027 кг/м³ при температурі 20 °С; молоко коров'яче, призначене для виробництва твердих сирів, додатково повинно відповідати таким вимогам: сичужна бродильна проба не нижче – 2 класу; кількість спор мезофільних анаеробних бактерій, які зброджують лактати, не більше ніж для сирів з високою температурою нагрівання – 2, для сирів з низькою температурою нагрівання – 10 спор/см³; кількість соматичних клітин повинна бути не більше ніж – 500 тис/см³.

Поділяємо думку науковців, що управління якістю молокопродукції слід розглядати як цілеспрямований процес скоординованих дій в системі молочного підкомплексу АПК для встановлення, забезпечення і підтримки необхідного рівня якості товарної продукції, що задовольняє вимоги покупців, підприємств сфери переробки, суспільства в цілому [303].

Зазначимо, що в Україні протягом багатьох років діяли різні системи управління якістю з використанням різних методів підвищення та забезпечення необхідного рівня якості продукції, робіт і послуг. Усі системи певною мірою передбачали конструктивні новації та переваги, які цілеспрямовано й позитивно впливали на якість виробленої продукції, праці та послуг відповідно до вимог часу.

Масштаб вирішуваних завдань зумовив необхідність єдиної організації та централізованого науково-методичного керівництва розробкою і впровадженням комплексних систем управління якістю, які забезпечують проведення єдиної політики в області якості на всіх рівнях територіального і галузевого управління.

Однак для абсолютної більшості наведених систем управління якістю були характерними такі недоліки: по-перше, процедури контролю стосувалися якості вже виготовлених продуктів; по-друге, з усієї партії виробленої продукції перевірялися лише окремі зразки; по-третє, системи мотивації і підготовки кадрів потребували подальшої модернізації. Таким чином, проведені заходи щодо забезпечення необхідного рівня якості в системах управління не гарантували від повторення наявних недоліків. Тільки в даний час виникла необхідність вирішення проблем безпеки й екологічності молока і молочної продукції і використання прогресивних систем управління якістю, що зумовлено специфікою ринкового механізму господарювання в багатьох країнах.

Сучасна концепція управління якістю у світі ґрунтується на тому, що діяльність з управління якістю та безпекою молочної продукції не може бути ефективною після того, як вона вже вироблена. Цілеспрямована діяльність повинна мати попереджувальний характер і здійснюватися саме в ході виробничого процесу. Цим положенням повною мірою відповідає система, заснована на принципах ХАССП – загальновищезнаної у світовому масштабі системі заходів, що забезпечують належні, гарантовані та стабільні якість і безпеку харчових продуктів на всіх етапах їхнього життєвого циклу [304]. Система ХАССП передбачає аналіз ризиків і управління критичними точками контролю окремих технологічних процесів при виробництві харчової продукції та роботи підприємства в цілому. Вона офіційно прийнята Світовою організацією торгівлі (СОТ), Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ), кодексом Аліментаріус, а в країнах Європейського Союзу введена Директивою з гігієни харчування харчових продуктів. У багатьох країнах контроль за виконанням її вимог є обов'язком урядових органів. Саме за таким вектором повинна здійснюватися діяльність вітчизняних підприємств та їхніх управлінських органів.

Узагальнюючи вищесказане можна зробити висновок про те, що виробництво молока у сільгоспідприємствах характеризується підвищеною ризиковістю, прояв якої формується як зовнішнім, так і внутрішнім середовищем. Вважаємо, що мінімізувати та нейтралізувати прояви негативного впливу ризиків, що походять із внутрішнього середовища, можливо за умови запровадження процесного підходу на основі принципів ХАССП, що дозволить підприємствам молочного скотарства вибудувати дієву систему управління якістю та безпечністю продукції.

Дослідженням встановлено, що для більшості вітчизняних підприємств створення системи управління ризиком в останні роки набуло поширення, однак не набував активації. Проте не можна стверджувати, що функції управління ризиком раніше ними не реалізовувалися. Основні функції управління ризиком, які є такими і для управління підприємством в цілому: прогнозування, організація, регулювання, координація, стимулювання і контроль.

Специфічними функціями управління ризиком, суть яких реалізовувалася в сільгоспідприємствами в дещо зміненому вигляді є: організація робіт щодо зниження величини ризику, організація процесу страхування, організація вкладень капіталу та економічних зв'язків між господарюючими суб'єктами. Отже, може

скластися враження про певне дублювання функцій, вже виконуваних підприємством. Однак істотною відмінністю управління ризиком позиціонується те, що вона спрямована на виявлення й нейтралізацію негативних явищ у діяльності підприємства, що заважають досягненню поставлених цілей, які не можуть ефективно вирішити традиційні підсистеми управління.

Зазначимо, що нині існує два підходи до організації системи управління ризиком – централізована та децентралізована. Централізований підхід ґрунтується на тому, що управління ризиком займаються окремі підрозділи на основі даних, які надають інші підрозділи та служби, що дає змогу краще реагувати на виникнення ризикових ситуацій. Сутність централізованого підходу полягає в тому, що оцінка й управління ризиками здійснює кожний підрозділ самостійно, підрозділу з управління ризиком тільки створює методики управління і займається моніторингом процесу управління.

На нашу думку, найбільш ефективною буде змішана – дворівнева система управління ризиком. Тобто на вищому рівні виявляють фактори ризику, характерні для підприємства, а нижньому – характерні для окремого підрозділу, зокрема молочного скотарства. Такий підхід дає можливість якнайповніше реалізувати функцію планування, згідно з якою планові показники визначають як для всього підприємства так і для кожного підрозділу.

На кожному рівні доцільно розробити конкретний набір функцій. Для першого рівня варто виділити функції координації діяльності, розроблення методичних підходів до оцінки ризиків, оцінку ефективності системи управління ризиком у цілому та ін. Для нижнього рівня основними функціями є виявлення факторів ризику і досягнення результатів, поставлених перед підрозділом молочного скотарства, які забезпечують економічну стійкість виробництва молока.

Запропоновано систему управління ризиком на підприємствах молочного скотарства, на якій відображено функції кожного рівня: 1) рівень підприємства; 2) рівень молочного скотарства. Окремі функції, як зазначалося вище, можуть повторюватися (формування цілей і показників, моніторинг зовнішнього і внутрішнього середовища, виявлення й аналіз ризиків). Інші ж є специфічними (розробка методичних підходів та інструментів системи управління ризиком, облік витрачених ресурсів для реалізації функції управління ризиком).

Отже, верхні і нижні рівні є з одного боку, взаємодоповнюючими, з іншого – можуть функціонувати незалежно, однак спільно скоординовані, вони даватимуть найбільший ефект. У цілому, на нашу думку, ефективність системи управління ризиком у молочному скотарстві залежить більшою мірою від раціональної побудови і дієвого функціонування нижнього рівня управління. Аналіз та оцінювання ризиків не є вичерпними заходами в забезпеченні стійкості сільгосппідприємств з виробництва молока, оскільки потрібно розробляти систему заходів, спрямованих на адаптацію сільськогосподарських підприємств до впливу чинників ризику.

Основною стратегією діяльності будь-якого підприємства, зокрема й сільськогосподарського, є досягнення найбільшої ефективності та прибутковості, а отже, стійкості. Тактика передбачає систему методів і прийомів, які застосовуються для досягнення поставлених цілей у короткостроковому періоді. Вважаємо, що всі заходи з нейтралізації та мінімізації негативного впливу ризиків можливо розглядати за такими напрямками: уникнення ризику; передача ризику; прийняття ризику на себе, у межах якого можна виділити такі напрями – зниження або мінімізації рівня ризику, компенсація імовірних негативних наслідків, локалізація.

Вважаємо, що попереджувальні заходи доцільно використовувати, якщо існують реальні можливості знизити ймовірність настання ризику або суму можливих збитків, усунути даний вид ризику повністю. До заходів які належать до даного методу, відносять: розробка системи внутрішніх нормативів (лімітування), оцінка ступеня ризикованості прийняття рішень, застосування способів компенсації.

Утримання ризику (прийняття ризику на себе) доцільно використовувати в таких випадках: якщо дуже високі витрати на страхування; після проведення превентивних заходів та їх неспроможності щодо впливу на ринкову ситуацію; втрати від настання ризикової події незначні; відсутність інших можливостей захисту від ризику.

Відповідно до даного методу підприємство бере на себе відповідальність за ризик і відшкодовує всі втрати. Конкретними заходами є диверсифікація виробничої діяльності, одержання додаткової інформації тощо.

Уникнення ризику передбачає зменшення можливих втрат від настання ризикової події. Заходами за цим підходом можуть бути: відмова від практичної реалізації певного управлінського рішення, що зумовлює прояв ризику, перевірка

інформації про контрагентів і споживачів, що має на меті виявити ненадійних та припинити з ними відносини, а також відмови від ризикових видів діяльності.

Однак при застосуванні цього методу потрібно враховувати, що підприємство втрачає можливий прибуток пов'язаний із даним видом діяльності. Крім того, ухилення від одного виду ризику може призвести до появи інших, а в разі прийняття ризикового рішення підприємство може отримати прибуток, що перевищує можливі збитки.

Самострахування полягає у створенні на підприємстві системи матеріальних і фінансових резервних фондів. Використовувати цей метод рекомендується у таких ситуаціях: імовірність збитків є незначною; прогнозування втрат можливе, однак запобігти їм є неможливо (наприклад, стихійні лиха, епідемії). Страхування дозволяє скоротити залежність і знизити втрати при настанні ризикової події. Метод використовують, якщо можливо. Визначити ймовірність настання страхового випадку та розрахувати величину можливої шкоди. До сучасних підходів управління ризиками слід віднести передачу ризику іншим, ніж страхування способом, тобто відповідальність за ризик третім особам. До способів управління відносять отримання фінансових гарантій, хеджування, укладання довгострокових договорів із молокопереробними підприємствами і т. ін.

Враховуючи необхідність посилення контролю за якістю виробництва молока, необхідно враховувати у запропонованому Технічному регламенті вимоги до організації виробничого контролю, які передбачатимуть, що: виробник зобов'язаний організувати виробничий контроль за системою ХАССП, GMP або за іншими системами забезпечення безпеки та якості сирого молока; документацію з виробничого контролю затверджує керівник організації, індивідуальний підприємець або уповноважена особа у встановленому порядку; юридичні особи або індивідуальні виробники молока зобов'язані надавати інформацію за результатами виробничого контролю на вимогу уповноваженого органу виконавчої влади в межах його компетенції; за умови фосмажорних ситуацій, порушення процесів виробництва, які створюють загрозу життю чи здоров'ю громадян та тварин, майну, довкіллю виробники зобов'язані інформувати спеціально уповноважений орган виконавчої влади, що здійснює функції державного нагляду та контролю, а також їх органи на місцях у межах компетенції, визначеної законом.

Отже, як свідчать результати дисертаційного дослідження, ймовірність прояву більшості ризиків, які виникають у процесі виробництва молока, визначально залежить від ефективної діяльності менеджменту сільськогосподарських підприємств і частково від законодавчої та виконавчої влади (у частині законодавчого забезпечення).

У нинішніх умовах нівелювання прояву ризиків зовнішнього середовища можливе лише за умови пошуку внутрішніх резервів забезпечення стійкості молочного скотарства, що передбачає створення умов для виробництва високоякісного молока, мінімізацію витрат на його виробництво та реалізацію, дотримання договірних умов з контрагентами.

Висновки до розділу 4

1. Важлива роль у забезпеченні стійкого розвитку молочного скотарства у сільськогосподарських підприємствах відводиться науково обґрунтованій системі відтворенні молочного стада, що підтверджується строкатою динамікою упродовж 2001-2018 рр. імпорту племінних тварин. Очевидно, що збитковість виробництва молока була одним із стримуючих чинників придбання сільськогосподарських тварин на зовнішніх ринках. Позитивно вплинув на процеси активізації імпорту племінної худоби такий інструмент держпідтримки як компенсація до 50 % вартості імпортованої телиці.

2. Встановлено, що починаючи з 2008 р. спостерігається поступове руйнування племінного молочного скотарства в Україні, де однією із причин низька дієвість Племінної інспекції, яка існує при профільному міністерстві щодо сертифікації племінних господарств. Вважаємо, що нині виникає потреба для формування спеціального органу при профільному міністерстві на громадських засадах, який повинен здійснювати процес сертифікації діяльності сільськогосподарських підприємств-виробників племінної продукції молочного скотарства.

3. Доведено, що в перспективі буде спостерігатися зниження поголів'я корів у сільських домогосподарствах, що зумовлено складними соціально-демографічними процесами в сільській місцевості. Так, збільшення поголів'я корів буде мати місце у товарно-споживчих і товарних особистих селянських господарствах, однак воно не компенсує суттєвого скорочення поголів'я у споживчих та спожив-

чо-товарних ОСГ. Упродовж досліджуваного періоду спостерігається зростання частка товарно-споживчих та товарних особистих селянських господарств – виробників молока, найбільшу питому вагу будуть займати споживчі домогосподарства, що є свідченням орієнтації останніх на самозабезпечення сільського населення. Буде спостерігатися подальше зниження поголів'я корів в особистих селянських господарств до 2025 р., проте, і на протязі прогнозованого періоду вони будуть залишатися основними товаровиробниками молока в Україні.

4. Доведено, що стратегічні перспективи розвитку споживчих особистих селянських господарств залежать в першу чергу від рівня доходів сільських домогосподарств та міських із якими вони перебувають в родинних відносинах, а також від соціально-демографічної ситуації в сільській місцевості. Враховуючи подальшу негативну тенденцію соціально-економічного розвитку жителів сільських населених пунктів більшість сільських домогосподарств будуть орієнтуватися виключно на власне забезпечення членів міських домогосподарств із якими вони перебувають в родинних зв'язках. Окрім того низький рівень технічного забезпечення виробництва молока у цій групі домогосподарств не сприятиме нарощенню обсягів виробництва молока.

5. Обґрунтовано, що споживчо-товарні домогосподарства будуть орієнтуватися головним чином на задоволення попиту на внутрішньосільському ринку в умовах зниження поголів'я корів в сільських домогосподарствах, які утримували 1 корову. Водночас, товарно-споживчі та товарні домогосподарства в перспективі повинні стати основою для розвитку малих суб'єктів підприємницької діяльності в сфері агробізнесу шляхом добровільного об'єднання в кооперативи та подальшої концентрації виробничих ресурсів цієї категорії сільськогосподарських товаровиробників.

6. Встановлено, що лише у висококонцентрованих господарствах корпоративного сектору аграрної економіки здійснюється коригування всіх складових технологічної карти виробництва, а у більшості обстежених малих та середніх суб'єктів господарювання показники технологічних карт не оновлювали упродовж 10 років. Запропоновано до системи внутрішньофірмового планування сільськогосподарських підприємств з виробництва молока включити наступні види планів: план відтворення стада, виробництва продукції, витрат молочного скотарства, а також плани ресурсного и фінансового забезпечення.

7. Відсутність дієвої системи планування виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах призводить до прояву сезонності та наявності втрат від цього явища. Так, має місце скорочення виходу телят на 100 корів в 3-4 кварталах, що відповідно в подальшому відображається на рівні продуктивності корів та обсягах реалізації молока. З метою підвищення ефективності відтворювальних процесів розроблено методику планування відтворення стада на основі синхронізації статевої охоти великої рогатої худоби, яка дозволить досягти ритмічного надходження продукції та зменшить потребу в приміщеннях для утримання телят в результаті їх більш раціонального використання, забезпечить більш рівномірне надходження грошових потоків, стабілізує поголів'я великої рогатої худоби, а також оптимізує структуру дійного стада з урахуванням зоотехнічних і економічних критеріїв, необхідних для забезпечення процесів відтворення.

8. Характерними особливостями здійснення внутрішньогосподарського планування молочного скотарства на сільгосппідприємствах є: відсутній регламент розробки планових показників, що зумовлює не узгодженість показників та їх недостатню обґрунтованість; високий рівень невизначеності середовища, значний вплив суб'єктивних чинників, відсутність використання галузевих норм та нормативів призводить до розрахунку планових показників із низьким рівнем достовірності; існує практика розробки планів без деталізації за часовим етапами; використання підходу до виробничо-фінансового планування не дозволяє врахувати пропорції за окремими етапами відтворювального процесу, що вносить диспропорції у розвиток молочного скотарства.

9. З метою підвищення ролі нормування в функціонуванні молочного скотарства господарствах корпоративного сектору аграрної економіки: необхідно розробляти і вносити у Колективний договір заходи щодо вдосконалення трудових виробничих процесів, поліпшення умов праці на робочих місцях, взаємної відповідальності сторін за стан нормування праці; робітникам-погодинникам встановлювати нормовані завдання; забезпечити максимальне охоплення нормами праці різних видів робіт з обслуговування виробництва та управління ними; сформувати єдину систему нормування праці, в основі якої мають бути норми й нормативи, що охоплюють весь комплекс технологічних процесів; при зміні умов виробництва переглядати норми праці, впроваджувати більш прогресивні норми, розробити календарні плани заміни норм продуктивності.

РОЗДІЛ 5

УДОСКОНАЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЗАСАД ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТІЙКОСТІ ПІДПРИЄМСТВ З ВИРОБНИЦТВА МОЛОКА

5.1. Розвиток кооперації та інтеграції у молочному скотарстві

Розвиток кооперації та інтеграції при виробництві та переробці молока розглядається нами як один з основних чинників підвищення економічної стійкості сільськогосподарських товаровиробників. Необхідність забезпечення цього процесу найбільш гостро постає для малих форм сільськогосподарського виробництва. Об'єднання зусиль підприємств та інших галузей аграрного виробництва на основі кооперації та інтеграції дасть змогу сконцентрувати трудові, матеріальні та фінансові ресурси на виробництво кінцевої продукції, відновити еквівалентність обміну між галузями, раціонально використовувати наявні виробничі потужності, узгоджувати економічні інтереси товаровиробників та координувати їх дії у ринковому середовищі.

Сільськогосподарські підприємства стають учасниками інтеграційних процесів, прагнучи знизити ризик, пов'язаний із виробництвом, його залежністю від кліматичних умов, стихійністю ринку сільськогосподарської продукції, необхідністю підвищення конкурентоспроможності виробництва. Переробні й обслуговуючі підприємства також мають на меті забезпечити надходження стабільних доходів, завдяки наявності надійної сировинної бази або ринків збуту виробленої продукції і надання послуг [305].

Взаємовигідні інтеграційні зв'язки сільськогосподарських організацій з іншими суб'єктами ринкових відносин дають змогу істотно підвищити їх економічну стійкість. Окрім загальносистемних факторів, що визначають агропромислову інтеграцію, молочному підкомплексу притаманна низка специфічних особливостей, що зумовлюють виникнення й розвиток інтеграційних процесів у сфері виробництва, переробки та збуту молока. Основними із них, на наш погляд, є такі: молоко як швидкопсувний продукт вимагає негайної і практично щоденної реалізації, тому сільгоспвиробники мають встановлювати довготривалі, стабільні зв'язки

з переробними підприємствами або організувати власну переробку молока; сезонна зміна обсягів виробництва молока не збігається зі змінами попиту і вимагає тривалого зберігання продукції, можливе тільки після переробки молока; обсяг виробництва окремих сільгосптоваровиробників недостатній для самостійного виготовлення продуктів глибокої переробки молока (сир, масло вершкове тощо), тому створення невеликих переробних цехів на базі одного господарства є нерентабельним, особливо в умовах значної віддаленості від ринків збуту кінцевої продукції; через високу вартість молокопереробного обладнання та значні експлуатаційні витрати невеликі сільськогосподарські підприємства та фермери не можуть його придбати, тому не мають можливості забезпечити економію на масштабах виробництва [306].

Саме тому країни з ринковою економією проводять стимулюючу і протекціоністську політику щодо інтеграційних процесів у виробництві сільськогосподарської сировини та продовольства. Конкурентоспроможність аграрного сектору провідних країн світу нині забезпечують не малі фермерські господарства, а великі корпоративні структури у сфері агробізнесу, які спроможні оперативно впроваджувати інноваційні розробки у виробничу діяльність. Вони ж отримують понад 75 % загального обсягу державної підтримки, що надається аграрній сфері [307]. Так, у США вертикальна інтеграція в молочному скотарстві в деяких випадках повністю витіснила традиційні відносини між сільгосптоваровиробниками і переробними підприємствами. Подібна ситуація простежується і в Японії та європейських країнах. У Швеції, наприклад, частка кооперації та інтеграції у виробництві й реалізації молока досягає 100 %, Данії – 96 %, Голландії – 88 %.

Характерною особливістю розвитку молочного бізнесу в світі є стрімке зростання концентрації виробництва: кооперативам-гігантам «Fonterra» у Новій Зеландії, «Dairy Farmers of America» у США, «Arla Foods» у Данії, «Danone» у Франції належить переважна частина ринку молока і молочних продуктів.

Більшість кооперативів-гігантів, як найбільші експортери молочної продукції, тяжіють до розміщення переробних виробництв на території своєї країни. Тобто вони уникають здійснювати прямі іноземні інвестиції в інші країни. Так, власником новозеландської транснаціональної компанії «Фонтерра» є вертикально інтегрований кооператив, членами якого є 10,5 тис. новозеландських фермерів-

пайовиків. Пайовики несуть відповідальність за зобов'язаннями фірми в межах пайового капіталу. Окрім того, у виробничу діяльність компанії залучено кілька тисяч найманих працівників, які не є членами кооперативу.

Історично кооперативи виникли як спосіб подолання розриву в ринкових можливостях між великими капіталістичними структурами і дрібною розрізною масою фермерів, а компанія «Фонтерра» є рідкісним прикладом кооперативу транснаціонального масштабу.

Заява про кооперативну ідентичність, прийнятій 1995 р. в Манчестері на Міжнародному конгресі, присвяченому сторіччю Міжнародного кооперативного альянсу, проголошує, що кооперативи (будь-яких форм) – це автономна асоціація людей, які добровільно об'єдналися для задоволення своїх суспільно-економічних, соціальних і культурних потреб на основі демократично керованого підприємства, що знаходиться в спільному володінні його членів. При цьому під асоціацією людей (об'єднанням) маються на увазі не тільки окремі люди, але і їхні групи – юридичні особи, що наділяються тими ж правами, що й індивідуальні члени. Таке розуміння кооперативів дає можливість виділити їх з усієї маси юридичних осіб (господарських товариств, товариств), організованих на інших засадах та з іншими економічними і соціальними орієнтирами. Відмінність кооперативу від акціонерного товариства полягає передусім у механізмах розподілу доходів від підприємницької діяльності та участі працівника в управлінні підприємством (соціальне партнерство). Кооператив формується як спільнота людей, а не капіталів [308].

У компанії «Фонтерра» кооператив – це бізнес, що належить і контролюється людьми, які користуються його послугами. Члени кооперативу рівною мірою беруть участь у доходах бізнесу. Така організаційна форма створює довірчі відносини між учасниками виробничо-збутового процесу по всьому продовольчому ланцюжку. Кожний член кооперативу може проголосувати за лідера (один член – один голос). Фермери постачають молокопереробним підприємствам молоко і беруть участь у доходах через виплати. Заводи компанії розташовуються як у Новій Зеландії, так і в країнах з ринками, де використовується сире молоко місцевого виробництва, але відповідає вимогам компанії. Глобальні ланцюжки «Фонтерра» охоплюють 140 країн світу. Компанія є провідним світовим експортером молочної продукції, на неї припадає третина міжнародної торгівлі молочними продуктами.

Таким чином, у молочному підкомплексі кооперативна форма власності може конкурувати з акціонерною в глобальному масштабі. Це пов'язано, перш за все, з тим, що історично в країнах, що спеціалізуються на виробництві молока, переважала вертикальна кооперація, що дає змогу фермерам управляти доходами від реалізації готової молочної продукції. Таким чином був подоланий антагонізм інтересів між молочним тваринництвом і молочною промисловістю. Укрупнення кооперативів дало змогу не тільки задовольнити національні потреби в молочній продукції, але і взяти активну участь спочатку у світовій торгівлі, а потім і в міжнародному інвестуванні в молочний бізнес інших країн.

Традиційно найбільш розвинена селянська кооперація в країнах Північної Європи. У Данії та Фінляндії через кооперативи реалізується до 90 % всього товарного молока, у Швеції і Норвегії кооперативи забезпечують до 100 % переробку і збут молока. У країнах Центральної Європи ступінь вертикального кооперування дещо нижче, але і там більше половини молочної продукції реалізується через кооперативи: у Франції частка кооперативних продажів молока становила 50 %, у Німеччині – 65 %, у Нідерландах – 84 %. [309]

Високим розвитком кооперативного сектора характеризується і молочна галузь США. До 1890 р в США налічувалося близько тисячі агропромислових кооперативів, з яких майже дві третини з них займалися виробництвом і продажем молочних продуктів. До кінця 1930 рр. на кооперативи припадало 36 % від національного виробництва масла вершкового і 25% виробництва сиру. Крім виробництва молочної продукції кооперативи також стали займатися маркетингом рідкого молока. [310]

Узагальнення матеріалів Міністерства сільського господарства США дозволило виявити певні тенденції й особливості розвитку молочних кооперативів у США. Кількість кооперативів у молочній галузі США досягла найбільшого показника у 1940 рр. (2300 кооперативів у 42 штатах), після чого їх кількість поступово знижувалася. У 2000 р. діяло тільки 213 молочних кооперативів, зареєстрованих у 29 штатах країни. До кінця 2015 р. в США самостійно функціонували лише 196 кооперативів молочного напрямку. Однак зменшення кількості кооперативів не було наслідком зниження їх привабливості для фермерів, навпаки, воно зумовлено укрупненням розмірів і масштабів їх діяльності. Так, у середині 30-х рр. 2270

кооперативів щорічно переробляли й реалізовували 14 млн т молока, до 2015 р. цей показник збільшився до 65,5 млн т при зменшенні кількості кооперативів до 196. Про посилення позицій кооперативів свідчить також частка молока, реалізованого через кооперативи в обсязі товарного молока США, який у 2015 р. досяг 86 %. Отже, лише 14 % молока, виробленого в США, реалізується компаніями, які належать приватним інвесторам (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Показники виробничої діяльності молочних кооперативів у США*

Показники	Роки				
	1935/36	1992	1997	2000	2015
Кількість молочних кооперативів	2270	265	226	213	196
Частка молочних кооперативів у загальній кількості сільськогосподарських маркетингових кооперативів США, %	27	12	12	13	13
Обсяги переробленого та реалізованого молока, млн т	14,1	55,6	57,8	61,9	65,5
Частка кооперативів у загальному обсязі переробленого і реалізованого молока в США, %	48	82	83	82	86

*Джерело: складено за [311]

В останні роки спостерігається тенденція до злиття невеликих і середніх кооперативів у країні з метою більш ефективного маркетингу, розширення обсягу продажів і більш економічної переробки молока. Процес концентрації в кооперативному секторі США зумовлений також особливостями антимонопольного законодавства, яке не розглядає об'єднання фермерів як загрозу конкуренції. У результаті утворюються великомасштабні кооперативні структури, які володіють десятками переробних заводів і контролюють ринок молочної продукції на значній території країни. У 2015 р. на вісім найбільших кооперативів припадало 63 % обсягу молока, реалізованого всіма кооперативами країни і 52 % загального обсягу товарного молока США [311].

Високий ступінь концентрації молочного бізнесу надає кооперативам можливість використовувати найсучасніші технології переробки, проводити гнучку товарну політику, отримати доступ на міжрегіональні та міжнародні ринки, комбінувати молочний бізнес із матеріально-технічним постачанням та іншими важливими послугами, послаблювати негативний вплив сезонних коливань у виробництві молока. Великі багатогалузеві й багаторівневі компанії здатні не тільки

оперативно реагувати на попит, маючи фінансовий і кадровий потенціал, але фактично визначати структуру і динаміку ринку. За оцінками експертів, у світовому молочному бізнесі очікується формування 8–10 найбільших транснаціональних корпорацій із товарообігом кожної близько 10 млрд дол. США, які зможуть контролювати до 80% експорту молочних продуктів у світі [312]

Нині розміри вітчизняних сільськогосподарських підприємств – виробників молока не можуть гарантувати їм конкурентоспроможність порівняно з потужнішими іноземними компаніями не тільки на зовнішньому, але й на внутрішньому ринку. Вони докладають певних зусиль для розширення своєї присутності в Україні не тільки на ринку збуту продукції, а й на ринку сировини, дефіцит якого відчувався останнім часом. З цією метою в Україні вони активно створюють виробничі потужності, зокрема за рахунок набуття контролю над діючими підприємствами, що сприятиме не тільки подальшому зміцненню конкурентів, але і звуженню можливостей розвитку вітчизняних молокопереробних підприємств. Такий процес цілком закономірний, проте центр управління та акумуляції прибутку за такого розвитку подій буде знаходитися поза межами України, що негативно позначиться на величині надходжень до державного і місцевих бюджетів.

Вітчизняні виробники молочних продуктів повинні відстоювати свої ринкові інтереси більш ефективно на основі формування ефективної інтеграційної моделі з потужним центром, оптимальною кількістю учасників, що дасть змогу кожному з них забезпечити прибуткову діяльність. На думку О. Козак, в Україні необхідно створити потужні наскрізні, добре організовані й мотивовані вітчизняні та транснаціональні (з урахуванням іноземного капіталу) продуктові (продовольчі) компанії, організовані по горизонталі та вертикалі, які охоплюють всю інфраструктуру – від виробництва сільськогосподарської сировини до її переробки, отримання широкого асортименту високоякісного продовольства і збуту як усередині країни, так і за кордоном [313].

Дану позицію підтримує Ю.О. Нестерчук, вказуючи на необхідність формування наскрізних вертикально інтегрованих структур (СВІС) загальнодержавного рівня, які будуть великими продуктовими компаніями, що займають значну ринкову нішу на внутрішньому і зовнішньому продуктових ринках, самостійно формують власну стратегію розвитку, більш високу стійкість в умовах загострення

конкуренції і коливань ринкової кон'юнктури [314]. Встановлено, що формування й розвиток великих компаній як перспективної організаційної форми розвитку продуктових комплексів обґрунтовано теоретичними концепціями кооперування в міжнародному бізнесі: теорією галузевої конкуренції (М. Портер), транзакційних витрат (Р. Коуз, О. Ульямсон, У. Меклінг, А. Алчіан, Г. Харт), залежно від ресурсів (Б. Півень, К. Прахалад і Г. Хемел), ігор (Дж.Ф. Нейман, О. Моргенштерн, К. Форхаймер, Дж. Неш) [315-319].

Вивчення зазначених теорій дало можливість виділити ключові положення стратегічного партнерства, обґрунтувати можливості застосування цих концепцій для розвитку суб'єктів аграрного бізнесу – виробників молока: для ефективнішого позиціонування сільськогосподарським підприємствам–виробникам молока на галузевому ринку необхідно орієнтуватися на формування великих компаній; вибір форми інтеграційних структур у молочному скотарстві слід обґрунтовувати на основі розрахунку показників порівняльної ефективності; у перспективі для забезпечення конкурентної переваги молочним компаніям слід ширше поєднувати матеріальні і нематеріальні активи (додаток Ж.1).

Визначаючи форму інтеграційної структури розвитку підприємств, необхідно передбачити перспективи розвитку галузі, враховуючи при цьому чотири стадії процесу консолідації: початкову, зростання, спеціалізації і створення альянсів (додаток Ж.2).

Оцінюючи сучасний стан розвитку інтеграційних відносин необхідно наголосити на відсутність вертикально інтегрованих структур холдингового типу в молочному скотарстві.

У цілому поширення холдингових компаній на практиці ускладнено тим, що чинним законодавством України при перетворенні державних підприємств у приватні вони не були передбачені як різновид організаційно-правової форми господарювання. Зазначимо, що окрім наявних переваг (залучення великого капіталу, можливість проведення єдиної інвестиційної політики, координації та контролю номінально самостійних учасників формування та ін.), розвиток холдингових структур в аграрному секторі може бути пов'язано з низкою негативних наслідків для сільськогосподарських товаровиробників, що особливо простежується в останні роки.

Так, А.Є. Данкевич наголошує на таких недоліках інтеграції холдингового типу: у діях багатьох інвесторів переважають тактичні рішення, більшість із них спрямовані на отримання віддачі від інвестицій у найкоротші терміни, звідси виникають такі явища як недостатній обсяг капіталовкладень (переважають витрати на поточну діяльність), вирішенню соціальних проблем надається другорядне значення; недостатньо коштів витрачається на підготовку фахівців, незважаючи на те, що спостерігається дефіцит висококваліфікованих управлінських кадрів, тому не завжди реалізуються ефективні проекти з підвищення інтенсивності й раціоналізації використання виробничих ресурсів; рівень організації виробництва в багатьох первинних підрозділах нових господарських товариств незадовільний, планування виробничої і комерційної діяльності надмірно централізовано, недостатня мотивація праці виконавців, відсутня заінтересованість рядових працівників у результатах господарської діяльності підрозділу й підприємства в цілому, кооперація всередині підрозділів і між ними не розвинена. [320.]

Характерною особливістю взаємозв'язків між вітчизняними сільськогосподарськими товаровиробниками молока і переробними підприємствами є прояв некооперативної інтеграції, яка базується на контрактній основі. Узагальнюючи контрактційний вид інтеграції молочних заводів із сільськогосподарськими товаровиробниками, слід відзначити, що і в цій, досить простій формі економічних відносин, криються можливості для подальшого розвитку. Так, у розвинених країнах світу діють різні форми і типи контрактів. Найбільший практичний інтерес становлять контракти із заробітною платою, фінансові, підрядні або орендні.

Контракт із заробітною платою. За цієї форми взаємовідносин фірма-інтегратор забезпечує сільськогосподарського товаровиробника кормами, молодняком, обладнанням, паливом, електроенергією, ветеринарним і технологічним обслуговуванням, страхуванням. Грошова винагорода, що виплачується фермеру за реалізовану продукцію відповідно до укладеного контракту, фактично є платою за його працю. Подібні угоди практикувалися і в Україні, особливо при вирощуванні та відгодівлі молодняка великої рогатої худоби та свиней. Поділяємо думку О.А. Шуст, що подібний прояв інтеграційних зв'язків мав позитивний вплив як на розвиток особистих селянських господарств, так і сільськогосподарських підприємств, яким не вистачає виробничих приміщень для утримання сільськогосподар-

ських тварин. Проте перешкодою для поглиблення подібних взаємозв'язків між ОСГ і господарствами корпоративного сектору стала недосконалість податкового законодавства, що регламентує подвійне оподаткування подібних операцій ПДВ. На нашу думку, в умовах дефіциту молодняка худоби та виробничих приміщень для утримання корів розвиток подібних інтеграційних відносин був би взаємовигідним для всіх учасників: членів сільських домогосподарств – створювалися умови для первинної та вторинної зайнятості, а також зростали суми грошових надходжень до бюджету сільського домогосподарства; сільськогосподарських підприємств – мінімізувалися витрати на вирощування молодняка худоби; сільської громади – збільшувалися надходження до бюджету об'єднаної територіальної громади, оскільки грошова винагорода є об'єктом оподаткування податком на доходи фізичних осіб [321].

Наступний вид – «фінансовий» контракт є різновидом складних контрактів, що передбачають кредитування або інші інструменти фінансування фермерських господарств. Він набув поширення в Нідерландах, Франції, Канаді, США. Подібне явище спостерігалось і в Україні, коли молокопереробні підприємства здійснювали кредитування господарств корпоративного сектору під майбутні поставки молока. Проте подібні види угод доцільні лише за умови відсутності інфляційних процесів в економіці країни, суттєвих коливань закупівельних цін на сировину та відпускних цін – на молокопродукти, а також можливості здійснювати економічно обґрунтований прогноз закупівельних цін [322]. У нинішніх умовах такі передумови для кредитування господарств корпоративного сектору – виробників молока не склалися, а також сільських домогосподарств, які утримують 3 корови і більше, що суттєво обмежує їхні фінансові можливості для трансформації в суб'єкти підприємницької діяльності. На нашу думку, сезонне (короткострокове) кредитування на покриття поточних потреб та довгострокове на придбання племінних тварин і будівництво тваринницьких приміщень господарств корпоративного сектору дало б можливість сформувати стійку сировинну зону високоякісної молкосировини. Надання позик сільським домогосподарствам, які утримують 3 корови і більше певною мірою неможливе, оскільки вони не є суб'єктом підприємницької діяльності. Отже, налагодити кредитування ОСГ можливо через обслуговуючий кооператив, членом якого повинно бути селянсь-

ке домогосподарство, або шляхом реєстрації його як суб'єкта підприємницької діяльності.

При підрядному або орендному контракті інтегратор надає в оренду продуктивну худобу і купує в нього продукцію. Подібний вид угод в Україні не набув поширення. Такі угоди мають укладати вітчизняні молокопереробні підприємства.

В нинішніх умовах, не всі розглянуті схеми інтеграційних відносин між сільськогосподарськими підприємствами, особистими селянськими господарствами і переробниками можуть застосовуватися на практиці. Однак, з урахуванням економічних умов, доцільно розвивати систему контрактації саме за першими трьома напрямками. Для цього склалися певні передумови, а саме: відсутність у багатьох сільськогосподарських товаровиробників фінансових ресурсів для придбання худоби та інших засобів виробництва, високі ціни на новітнє технологічне обладнання та вироблене молоко. Окрім того, необхідно враховувати і соціальний ефект – створення додаткових робочих місць у сільській місцевості та збільшення надходжень до бюджету об'єднаних територіальних громад.

Очевидно, що ефективність інтеграційних зв'язків між виробниками і споживачами молока визначається рівнем витрат на збут. За результатами проведених досліджень встановлено, що найвищий рівень таких витрат у структурі повної собівартості склався у 2007 р. Частка 177 сільськогосподарських підприємств, або 5,2 % від загальної кількості, становила у структурі реалізації молока близько 2 %. При цьому рівень реалізації був одним із найнижчим у статистичній вибірці (виняток – господарства першої групи). Проте у 2018 р. частка їх зросла до 6 % і в структурі реалізації вони займають близько 7 % (додаток Ж.3).

Детальний аналіз діяльності даної категорії господарств корпоративного аграрного сектору свідчить про наявність невеликого поголів'я корів, яких недостатньо для виробництва відображених у статистичній звітності обсягів виробництва молока. Ця обставина є свідченням того, що дана категорія сільськогосподарських підприємств закупають молоко в інших господарствах корпоративного сектору аграрної економіки з метою його подальшої реалізації.

Зазначимо, що величина витрат на збут молока в сільгосппідприємствах залежить насамперед від вибору каналів реалізації продукції. За результатами дос-

лідження, серед прямих і непрямих каналів збуту молока можна виділити чотири типових (рис. 5.1).

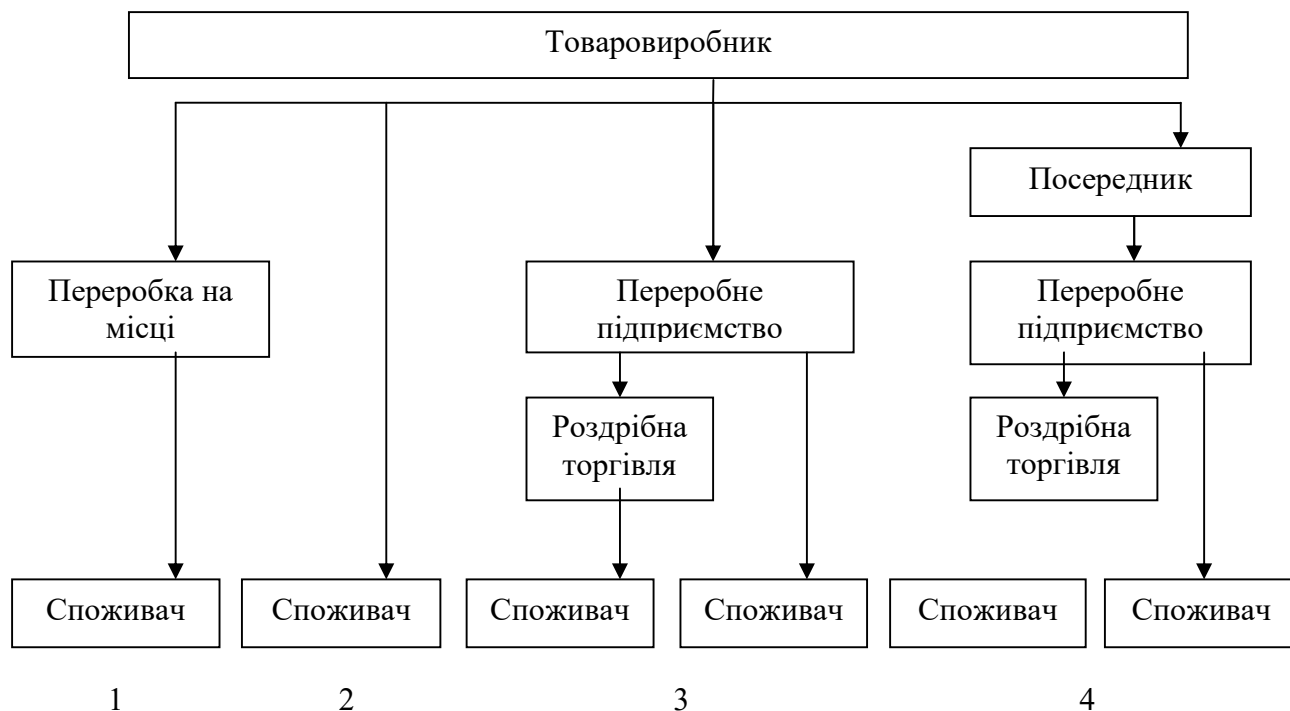

Рис. 5.1. Канали збуту молокоси́ровини сільськогосподарськими підприємствами*

*Джерело: побудовано автором.

Перший канал збуту (переробка на місці – споживач) характерний для великих сільськогосподарських підприємствах, які самостійно здійснюють виробництво, переробку, упаковку і збут продукції через свої роздрібні магазини. По суті, це найефективніший для товаровиробника канал збуту, хоча він потребує значних інвестицій у створення переробної бази.

Малі сільськогосподарські підприємства та особисті селянські господарства Київської та Вінницької областей займаються збутом молока здійснюють інакше: це самостійний продаж на роздрібних ринках (другий канал збуту), продаж молока безпосередньо на молокопереробне підприємство (третій канал збуту) або посередникам (четвертий канал збуту). Кожний канал має свої переваги і недоліки (додаток Ж.4).

У третьому каналі збуту молока-си́ровини бере участь молокопереробне підприємство, а в четвертому ще й посередник. У кожного з них свої економічні інтереси, реалізація яких призводить до виникнення позитивних і негативних моментів у їхній діяльності (табл. 5.2).

**Позитивні і негативні сторони використання третього
та четвертого каналів збуту молока***

Канал збуту	Переробне підприємство		Посередник	
	Позитивні сторони	Негативні сторони	Позитивні сторони	Негативні сторони
Третій	Гарантія поставок молока	Складнощі зі збором молока	-	-
Четвертий	Відсутність проблем з транспортуванням	відсутність повної гарантії безперебійного надходження молока	Самостійне здійснення комерційної діяльності	-
	Можливість змінювати ціну закупівлі молока	Неможливість виявити надійність і порядність посередника		
	Співпраця з невеликою кількістю постачальників	Можливість поставки неякісного молока Вища закупівельна ціна		

*Джерело: узагальнено автором.

Значні витрати на зберігання і відчутна потреба дрібнотоварних сільгоспвиробників мати готівкові кошти для ведення поточної виробничої діяльності змушують їх частіше використовувати четвертий канал, продаючи молокосировину за готівкові кошти численним посередникам на не вигідних для себе умовах [323].

При цьому система взаєморозрахунків веде до збільшення кількості посередників між виробниками і споживачами сільськогосподарської продукції, створює базу для тіньової торгівлі, підвищує ціну продажу молочних продуктів для кінцевих споживачів і знижує закупівельну ціну для дрібнотоварних виробників.

На вибір певного каналу збуту молока-сировини дрібнотоварними виробниками впливає низка факторів (додаток Ж.5).

Для більшої частини особистих селянських господарств, що займаються виробництвом молока, характерними є: велика віддаленість від великих роздрібних ринків, наявність надлишкових потужностей у переробних підприємствах; відсутність власного транспорту при незадовільному стані автомобільних доріг і власного холодильного обладнання. Це створює умови для монополізації закупівельних цін на молокосировину оптовим посередникам, які займаються збором молока і доставкою його для переробки на молокопереробні підприємства.

Отже, для дрібнотоварних сільгоспвиробників найбільш ефективним розглядається четвертий канал збуту молока-сировини на переробне підприємство, але за добровільного об'єднання їх у сільськогосподарський споживчий кооператив зі збуту молока [324].

Нині найбільш суттєвими проблемами в діяльності молокопереробного підприємства постають: дефіцит сировини, пов'язаний зі зменшенням обсягу виробництва молока середніми і великими сільгоспідприємствами або його переробкою на місцях виробництва; неповна завантаженість виробничих потужностей; ризики у поставках молока для переробки в потрібний час за великих транспортних витрат; низька купівельна спроможність населення і, як наслідок, невисокий рівень рентабельності молокопереробного підприємства; висока конкуренція на місцевих ринках молокопродуктів у зв'язку з їх інтервенцією з найближчих областей. Очевидно, що ці проблеми можна вирішити при появі великого здавача молока в особі сільськогосподарських споживчих кооперативів, які об'єднують дрібнотоварних виробників. Це усуне проміжну ланку і забезпечить гарантію поставок молочної сировини. Тому створення таких кооперативів економічно вигідно для обох сторін [325].

При вступі сільгоспвиробників до кооперативу перевагами для них будуть: доступність кредитних ресурсів, допомога в забезпеченні кормами і медикаментами, збільшення продуктивності та валового надою молока, а також ціни закупівлі молока, підвищення самозайнятості населення. Негативна риса виявляється в необхідності здійснення початкових внесків (паїв).

Позитивними моментами співпраці з кооперативом для молочного комбінату є: гарантія безперебійного надходження сировини, спрощення процедури збору молока, зменшення кількості постачальників при укрупненні партії закупівлі сировини, зростання прибутку за рахунок збільшення обсягів переробки. Негативним моментом є необхідність підвищення закупівельної ціни на молоко.

У середовищі науковців вважається, що найбільш ефективна модель розвитку інтеграційних взаємовідносин малих господарств корпоративного сектору та особистих селянських господарств через мережу створених сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів [326]. Проте практичний досвід діяльності переконує, що вони не набули поширення, а це є свідченням до певної міри низької їх ефективності діяльності.

Згідно з даними Міністерства аграрної політики та продовольства України, на 1 січня 2019 р. зареєстровано 1022 сільськогосподарських обслуговуючих кооперативи, з яких реально функціонує майже вдвічі менша кількість – лише 613. Однією з головних перешкод для масштабного розвитку обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів (СОК) в Україні нині є недосконалість і нестабільність законодавчої бази. Зокрема, невизначеність статусу СОКів, що створює певну колізію в оподаткуванні їхньої діяльності.

У 2015 р. змінилися правила державної підтримки виробників молока. Поточний державний бюджет не передбачає виплати дотацій на кожний кілограм проданого молока за рахунок повернення ПДВ, що негативно впливає на сектор, однак, з іншого боку, скасування дотацій прибирає одне з обмежень для розвитку кооперативів. Адже дотації на 1 кг проданого молока виплачувалися лише сільськогосподарським товаровиробникам. Обслуговуючий кооператив не є товаровиробником, тому він не міг отримувати такі дотації. Це істотно обмежувало його можливості, змушувало вдаватися до різних неправомірних схем.

Встановлено, що недієвість молочних кооперативів пояснюється низькою активністю сільських жителів – власників корів щодо формування та членства в них. На нашу думку, в більшості регіонах відсутні передумови щодо створення СОКів, більшість населення утримує 1 корову й орієнтуються на власне самозабезпечення. На нашу думку, потенційними членами сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів повинні стати ОСГ, які утримують не менше 3 корови, мають компактне розташування, тобто знаходяться один від одного на відстані 1–2 км, кількість їх повинна становити не менше ніж 10–15 господарств. При цьому необхідно відзначити, що ініціатива щодо створення СОКів повинна не державним і місцевим органам самоврядування, а безпосередньо головам сільських домогосподарств.

Вважаємо, що запровадження з 1 січня 2017 р. змін до прикінцевих положень закону «Про безпечність та якість харчових продуктів», які гармонізують вітчизняне законодавство до стандартів ЄС і СОТ, активує процеси створення кооперативів. Також існує висока ймовірність припинення виробничої діяльності діючих СОКів через порушення договірних зобов'язань із молокопереробними підприємствами внаслідок низької якості молокосировини.

Нині підтримують діяльність сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів зовнішні інвестори, благодійні фонди, міжнародні організації, сприяючи купівлі обладнання, постачанню порід великої та дрібної рогатої худоби. У кожний діючий СОК інвестовано до 200 тис. грн для організації сучасних молокоприймальних пунктів та налагодження господарських послуг для членів кооперативу. За допомогою підтримки в молокоприймальні пункти було закуплено обладнання, що дає змогу зберігати енергетичну цінність молока, обладнано та облаштовано лабораторії з контролю якості молока [327].

Як свідчить досвід діяльності кооперативів, створених за участі міжнародної благодійної фундації «Хайфер Проджект Інтернешенл», їхні учасники мають можливість отримати безкоштовно племінних молочних корів (нетелей), а також нові шляхи збуту продукції за вигідними для селян цінами. Члени кооперативів, які отримують тварин, зобов'язуються дотримуватися принцип «Передачі дару»: виростити й передати нетелей наступній сім'ї. Проте через особливості ментальності сільських жителів подібні благочинні акції й відповідно розвиток молочних кооперативів не набули широкого поширення.

Необхідно відзначити, що ініціаторами створення кооперативів були потужні сільськогосподарські компанії, зокрема корпорація «Сварог Вест Груп». Вона – засновник першого національного аграрного кооперативу (ПНАК), який своїми програмами охопив вже понад 300 населених пунктів у чотирьох областях України. Загальна кількість учасників становить 6,6 тис. членів. У цілому, в ПНАКа задіяно 25 тис. учасників.

Так, члени кооперативу – власники великої рогатої худоби реалізують не менше 40 т молока щодня, отримуючи за кожний літр бонусну гривню в межах відповідної програми, учасники ПНАКа придбали продовольчих товарів на суму понад 400 тис. грн. Вироблене ними молоко користується попитом на заводах «ТМ молоко», «Білогір'я молокопродукт», «Терра Фуд», «Укрпродукт», «Дубномолоко» («Комо») та ін.

У 2016 р. учасники ПНАКа могли брати участь в одній або кількох із 15 діючих програм, найпопулярнішими серед яких стали: «Біле золото» (заготівля і реалізація молока на вигідних умовах); «Бонусна гривня» (за кожний зданий літр молока бонусна гривня на он-лайн рахунок); «Подвійний прибуток від корови» (безкоштовне запліднення, вирощування потомства з подальшим викупом).

В Україні для регулярної підтримки кооперативного руху компанією «Данон» в 2018 році був створений «Фонд Данон екосистем», який оголосив про початок реалізації соціально-економічного проекту «Розвиток молочарських кооперативів». Проте цей досвід є більшою мірою соціальним, а не економічним проектом і є певним винятком у практичній діяльності.

Нині в Україні гостро постає проблема якості молока, що надходить на переробні підприємства. Ця обставина негативно позначається на експорті молокопродукції. За даними Державної митної служби України, у 2018 р. Україна експортувала молоко та молокопродукти на суму 166,7 млн дол. США. Порівняно з 2015 р. (186,8 млн дол. США) цей показник зменшився на 20,1 млн дол. США (на 18,9 %).

Найбільшу частку експорту молокопродуктів у 2018 р. становили масло вершкове – 12,1 тис. т (57,6 % від загального експорту молокопродуктів у перерахунку на молоко), сири – 8,1 тис. (20 %), молоко згущене – 51,9 тис. (15,2 %), морозиво – 4,5 тис. (3,2 %), молоко і вершки не згущені – 10,5 тис. (2,5 %), кисломолочна продукція – 2,9 тис. (1 %) та молочна сироватка – 23,9 тис. т (0,6 %). Експорт молока та молокопродуктів у перерахунку на молоко у 2016 р. становив 418,8 тис. т, що на 29,8 тис. т менше (6,6 %) ніж у 2015 р. (448,6 тис. т).

У 2018 р. Україна експортувала молокопродукції на суму 166,7 млн дол. США в 92 країни, у 2017 р. – 186,8 млн дол. США у 88 країн.

Вона переважно поставляла до Казахстану – 23,9 % від загальної вартості експорту молокопродукції (39,8 млн дол. США), Молдови – 11,0 % (18,3 млн дол. США), Грузії – 7,4 % (12,3 млн дол. США), Туркменістану – 5,3 % (8,9 млн дол. США), Вірменії – 4,8 % (7,9 млн дол. США), Бангладешу – 4,7 % (7,8 млн дол. США) та Єгипту – 4,7 % (7,8 млн дол. США). Ключовим споживачем української молокопродукції в 2016 р. був Казахстан, який збільшив відсоток імпорту молочних продуктів проти 2018 р. майже удвічі, при цьому збільшився тоннаж у 1,6 раза та вартість у 1,5 раза. Нарощення обсягів експорту можливо як за рахунок підвищення якості молокосировини, так і збільшення обсягів його виробництва.

Як свідчать результати досліджень, на якість молочної сировини, що надходить на подальшу переробку, відчутно впливають вихідні умови отримання молока в господарствах усіх категорій. Ці умови формуються як під впливом природно-кліматичних умов (природно-кліматична зона, температурно-водний режим і т.

ін.), так і під впливом загального стану розвитку молочного скотарства, кормовиробництва, первинної обробки молока. Нині стан з виробництва молока в більшості регіонів України характеризується в кризовому стані. Господарства корпоративного сектору аграрної економіки – виробники молока відчувають дефіцит фінансових ресурсів і мають проблеми з відтворенням поголів'я дійного стада. Тому породна структура корів у сільськогосподарських підприємствах Київської, Вінницької та Хмельницької областей є такою: чистопородні корови: четверте покоління – 50 %; третє покоління – 10 %; друге покоління – 30 %; перше покоління – 0 %; безпородні корови – 10 %.

Велике значення у підвищенні продуктивності молочної худоби та якості надоеного молока має годівля тварин, а саме баланс кормів, його структура, період лактації, технологія доїння, умови утримання худоби.

Молоко, яке надходить на переробку, повинно відповідати стандартам якості, зокрема ДСТУ 3662-97. «Молоко коров'яче незбиране». Необхідно відзначити, що воно суттєво відрізняється від тільки-но що видоеного молока за температурними та біонічними властивостями. Основними чинниками впливу є: період від його отримання до переробки, температура під час транспортування та ін.

При зберіганні молока протягом тривалого часу при температурі 2–6 °С здатність згортання під дією сичугових ферментів помітно погіршується. Отриманий згусток характеризується здатністю до синерезису і меншою міцністю. При охолодженні молочної сировини відбуваються часткове тужавіння і кристалізація молочного жиру в жирових кульках, що і призводить до послаблення зв'язків в оболонках, бо гліцеридний шар втрачає еластичність і більш схильне до механічних впливів. Охолодження і зберігання такої молочної сировини призводить до руйнування вітамінів. Так, вітамін С руйнується на 18 % при зберіганні охолодженого молока протягом 2 діб і на 67 % – при зберіганні 3 доби. При охолодженні молока змінюється склад мікрофлори сирого молока – сповільнюється зростання мезофільної і термофільної мікрофлори, починають переважати психрофільні бактерії, що розвиваються в молоці за температури від 5 до 15 °С.

Як свідчать результати досліджень, у 2018 р більша частина сировини першого, вищого ґатунку і класу «Екстра» для переробки на ТОВ «Білоцерківський молочний комбінат» (38,8 %) надходила від сільськогосподарських підприємств,

розташованих на відстані не більше 100 км від місця переробки, а 35,2 % молока припадало на частку постачальників, розташованих від нього на відстані 100–250 км. Таким чином, на 74 % сировинна зона молокопереробного підприємства нині формується господарствами корпоративного сектору аграрної економіки, розташованими в радіусі до 250 км, і лише 26 % молокосировини надходить з віддалених суб'єктів господарювання (понад 250 км).

Вирішення проблеми віддаленості можливе лише при встановленні тісних інтеграційних зв'язків між суб'єктами господарювання на всіх етапах технологічного процесу від виробництва та переробки молока шляхом формування територіального молочного кластера в природно-кліматичних зонах, сприятливих для ведення молочного скотарства.

На думку А.С. Хухріна, кластер – це мережа (система) «взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих один одного суб'єктів ринку різних галузей, орієнтованих на вирішення економічних, соціальних, екологічних завдань на основі унікальних конкурентних переваг конкретної місцевості, використання досягнень науки» [328]. Зокрема, В.А. Агафонов до специфічних рис кластера відносить географічну локалізацію, згуртованість навколо «ядра» виробників конкурентоспроможної продукції, взаємозв'язок і взаємодоповнюваність суб'єктів господарювання, що утворюють кластер на основі взаємних поставок продукції і послуг (факторів виробництва), входження в кластер підприємств і організацій різного виду діяльності, зокрема наукових установ і освітніх закладів, а також підприємств інфраструктури, поєднання кооперації та конкуренції [329].

Актуальність кластеризації економіки регіонів – сировинних зон молокопереробних підприємств багато в чому зумовлена розумінням неузгодженості, відсутності єдиної політики в розвитку взаємозалежних і пов'язаних виробництв на певній території. Ще однією передумовою прискорення цих процесів є висока диференціація господарської діяльності в межах регіону, для зниження якої потрібно визначити і розвинути «точки» зростання. Їх роль можуть успішно відігравати кластери.

Результати досліджень дають підстави стверджувати, що за останні 10 років окремі суб'єкти агробізнесу – виробники молока впровадили сучасні ресурсозберігаючі технології доїння та утримання корів, почали використовувати енергое-

фективну техніку, що дозволяє скоротити витрати на виробництво продукції. Разом із тим за рівнем продуктивності праці в молочному скотарстві Україна суттєво відстає від таких розвинених в аграрному відношенні країн, як США, Канада, Фінляндія. Це у свою чергу є стримуючим фактором в успішній конкурентній боротьбі на зовнішньому ринку молокопродукції.

Варто відзначити, що учасники технологічного ланцюжка (особливо малий і середній бізнес), діючи самостійно, при конкуренції «все проти всіх», залишаються неефективними. Дослідження свідчать, що більшість господарств корпоративного сектору аграрної економіки – виробники молока Київської, Вінницької та Хмельницької областей, не мають довгострокових зв'язків із переробниками, зазнають труднощів із реалізацією своєї продукції. При цьому суб'єкти агросектора залишаються практично не інтегрованими в процес створення та апробації нововведень. За результатами анкетних опитувань, у 2015 р. мали стійкі зв'язки з науковими установами і були залучені до експериментів та апробації нового обладнання тільки 2 % господарств, запровадили апробовані ринком інноваційні продукти – 4 %. Привертає увагу й те, що порівняно з оцінками 2017 р. частка інноваційно активних суб'єктів агросектора знижується. Внаслідок цього їхні конкурентні переваги, що виявляються в можливості своєчасно мати доступ до нових розробок у сфері виробництва, управління та маркетингу, не реалізуються.

Вирішенню багатьох з перелічених проблем може сприяти формування молочного кластера. Як зазначає В.М. Суровцев, при вибудовуванні довгострокових взаємовигідних відносин між учасниками виробничо-господарської мережі у формі добровільної інтеграції кожен з них може скористатися ефектом масштабу [330]. Найбільш перспективним регіоном формування подібного територіального інтеграційного об'єднання є Київська область, яка має розвинуте молочне скотарство і потужні переробні підприємства, а також діючі науково-дослідні установи та навчальні заклади (додаток Ж.6).

Найважливішим завданням для кластерного утворення в нинішніх умовах є забезпечення високої якості молока-сировини, що вимагає нейтралізації прояву на будь-якому етапі виробництва чинників, під впливом яких якість погіршується. Тобто основна умова виробництва якісного молока – збереження його властивостей протягом процесу виробництва, що можливо тільки при добре організованій

системі контролю. Тому важливим елементом механізму управління якістю є контроль якості та безпеки молока не тільки в первинній ланці, а й на всіх етапах виробництва і рівнях регулювання.

Аналіз системи контролю якості та безпеки молока показав, що через невелику кількість лабораторій різного підпорядкування не дає змоги контролювати весь обсяг виробленого молока та молокопродуктів, але в разі надто великої кількості лабораторій їх буде неможливо технічно оснастити всім необхідним обладнанням та реактивами, а також фахівцями необхідної кваліфікації. Крім того, в більшості сільськогосподарських підприємствах не ведеться контроль якості кормів, що також негативно впливає на забезпечення якості та безпечності молока і молочної продукції.

Нами узагальнено принципи, відповідно до яких повинна формуватися система контролю якості та безпеки молока у межах функціонування територіального молокопродуктового кластера: гарантія виробництва безпечної для здоров'я споживача продукції; інтегрований підхід до контролю якості та безпеки; відповідальність за безпеку продукції повинна бути розподілена між усіма суб'єктами, які беруть участь у технологічному процесі виробництва і переробки молока; незалежність й об'єктивність; комплексність; прозорість механізму контролю; єдність методичних підходів щодо проведення контролю.

Важливою умовою виробництва якісного молока є раціональний розподіл функцій контролю між учасниками територіального кластера, оскільки в існуючих підходах до організації контролю якості сільськогосподарської продукції, яка включає ряд відомств, відсутній незалежний орган, який би здійснював комплексний контроль показників, що характеризують якість і безпеку молока.

Крім того, у вітчизняній практиці не проводиться диференційований контроль, тобто по окремих групах показників: технологічні властивості молока, споживчі параметри, показники мікробіологічної безпеки і т. ін. Диференційований підхід дасть змогу здійснювати повну і достовірну оцінку властивостей сировини залежно від цілей використання, створити умови для проведення комплексного аналізу якості й безпеки молока, забезпечить «прозорість» процесу виробництва з погляду забезпечення якості сировини, що є важливим для своєчасного усунення джерел погіршення якості.

Слід зазначити, що за відсутності єдиного державного органу, який би контролював якість і безпеку сільськогосподарської сировини, необхідно, щоб ця функція була покладена на створену Координаційну раду в складі представників галузевих інститутів НААН, вищих навчальних закладів аграрного профілю та інших представників суб'єктів господарювання – членів молочного територіального кластера.

Створення Координаційної ради забезпечить: розробку і реалізацію єдиного підходу до регулювання якості; високий методичний рівень внутрішньокластерних стандартів якості; послідовність у проведенні контролю якості та безпеки молока; формування обґрунтування щодо прийняття управлінських рішень на основі узгодження думок і бачень фахівців різного профілю; забезпечення єдиного підходу і методики до проведення контролю якості молока і молокопродуктів на всіх технологічних етапах виробництва; проведення комплексного моніторингу якості та безпеки молока; збір, систематизацію та формування достовірної інформації про якість і безпеку молока. За такого підходу буде забезпечено ефективну систему координації дій, що дозволить оптимізувати систему контролю та виключить дублювання випробувань.

Включення до складу ради наукових установ сприятиме вирішенню завдань забезпечення якості на науковій основі, впровадження наукових розробок у виробництво з урахуванням новітніх досягнень, сучасних підходів і світової практики регулювання якості.

Необхідною умовою ефективного функціонування механізму контролю якості сировини є відповідність метрологічного забезпечення відповідно до покладених на них функцій. На нашу думку, доцільним є використання обладнання сертифікованих лабораторій оцінки якості сільськогосподарської продукції галузевих НДІ вищих навчальних закладів аграрного профілю, зокрема БНАУ, які є учасниками кластерного об'єднання. Запропоновані заходи щодо поліпшення організації контролю сприятимуть оптимізації кількості лабораторій з оцінки якості молока.

Для забезпечення стійкого виробництва молока з високим рівнем споживчих і технологічних властивостей сільськогосподарськими підприємствами – виробниками молока та кормів повинні бути розроблені науковцями та узгоджені з членами Координаційної ради молочного кластера виробничі стандарти, які є осно-

вою для запровадження на тваринницьких комплексах інтегрованої системи управління якістю й безпекою. Вони являють науково обґрунтований комплекс заходів організаційного та управлінського характеру, який включає: систему моніторингу технологічного процесу; порядок визначення факторів ризику виробництва молока та шляхи їх нівелювання; вимоги щодо проведення кожного етапу виробництва молока.

Нами обґрунтовано алгоритм процесу впровадження інтегрованої системи управління якістю і безпекою продукції на молочних комплексах, який складається із сукупності послідовно здійснюваних організаційно-управлінських процедур, які систематизовано в п'ять блоків (додаток Ж.7).

Особливість моделі полягає в збалансованому функціонуванні організаційно-економічних елементів (контроль, інформаційне забезпечення, оцінка відповідності та ін.), які забезпечують досягнення заданих критеріїв якості. у рамках моделі розроблені методичні пропозиції щодо створення галузевої системи моніторингу якості молока, в основу яких покладено комплексну оцінку показників якості та безпеки продукції, а також факторів, що обумовлюють їх формування. Перевага запропонованої системи моніторингу полягає у створенні інформаційної бази даних про сировину, що забезпечує вирішення завдань аналітичного, організаційного та економічного характеру.

Участь у кластері органів місцевого самоврядування забезпечує можливість здійснювати фінансування заходів, пов'язаних із підвищенням якості молока відповідно до регіональних програм розвитку молочного скотарства. Саме вищезазначені заходи повинні спрямовуватися в ті сільськогосподарські підприємства – виробники молока, які здійснюють заходи з покращення якості та збільшення обсягів молока й одночасно є членами територіального молочного кластера (додаток Ж.8).

Вважаємо, що молочно-продуктовий кластер, який засновано на принципах взаємовигідного та довгострокового партнерства між його суб'єктами, є рушійною силою забезпечення економічного зростання в досліджуваній галузі, створює передумови до збільшення зайнятості населення у регіоні, пропозиції якісної молока-сировини та безпечності молочної продукції, що в цілому сприятиме стійкому розвитку підприємств молочного скотарства в регіоні та інших учасників класте-

рного об'єднання. Отже, запровадження кластерного підходу в розвитку інтеграційних зв'язків між виробниками молока та молочної продукції у Київській області є необхідною умовою відродження молочного скотарства, підвищення ефективності виробничої діяльності суб'єктів досліджуваної галузі та їх конкурентоспроможності. Очевидно, що сприяння розвитку кластерних об'єднань у молокопродуктивній галузі є актуальним у нинішніх умовах, коли на перший план виходить питання забезпечення якості та безпечності молока і молочної продукції, що можливо за умови використання у виробничій практиці інноваційного обладнання, технологій та виробничих ресурсів, а також інформації, високопрофесійного персоналу. У результаті цього товаровиробники галузі будуть спроможні пропонувати на ринок високоякісну сировину та молочну продукцію, що відповідає вимогам споживчого попиту як на внутрішньому, так і світових ринках, що створює для вітчизняних товаровиробників потенційну можливість для розвитку вітчизняного молочного скотарства та молокопереробної галузі.

5.2. Інституціональні засади стійкого розвитку молочного скотарства

Умови для забезпечення стійкого розвитку підприємницьких структур формуються зовнішнім економічним і соціальним середовищем визначаються, зокрема, державною політикою регулювання галузі молочного скотарства, суспільними відносинами між суб'єктами, правовою базою регулювання підприємництва, ризиками та нестабільністю, сформованим досвідом менеджерів, інститутами та організаціями. Інституціональні умови стійкого розвитку підприємницьких структур – це умовно відокремлена сукупність базових політичних, правових, економічних, суспільних та соціальних норм, правил і процедур, які утворюють основу для досягнення суб'єктами господарювання своєї місії та цілей.

Інституціональне середовище стійкого розвитку суб'єктів господарювання сприяє реалізації принципу загальності, що обумовлює комплексність ринкового господарства, у якому не повинно бути суб'єктів, які ігнорують товарно-грошові відносини (або не впливають на них), адже вони є найбільш важливими атрибутами ринку. Визначальним інституціональним принципом стійкого розвитку

суб'єктів господарювання досліджуваної галузі є їх рівноправність. Однак адекватність прав суб'єктів різних форм власності не повинна сприйматися як догма, як абсолютна рівність їх. Підприємницькі структури мають різний потенціал та неоднакові можливості виробничого, фінансового й економічного характеру.

Характерним аспектом принципу загальності є надання можливості всім бажаним брати участь у підприємницькій діяльності, отримати право на створення певної організаційної форми. Зокрема, доцільно усунути всі перешкоди у формуванні сімейних молочних ферм, кооперативних структур, організацій з виробництва екологічного молока та інших організаційних форм підприємництва, що відповідають нинішнім умовам. Суб'єкти підприємництва молочного скотарства в певному інституціональному середовищі повинні мати повноцінну й рівну можливість брати участь у конкурсних процесах, вільного входу в досліджувану галузь та види економічної діяльності, переливів капіталу, використання факторів зовнішнього середовища для функціонування й розвитку та ін.

Порушення принципу загальності створюють передумови для інституціональної нерівності підприємницьких структур, які внаслідок такого стану можуть одержати додаткові переваги для свого розвитку. Інституціональне середовище включає в себе такі складові: місію, що характеризує відповідальне призначення розвитку галузі молочного скотарства; домінуючі цінності й інтереси, що лежать в основі цілей створення та розвитку суб'єктів господарювання, або віднесені до засобів і способів їх досягнення; норми, яких додержуються підприємницькі структури та визначають принципи їхніх взаємовідносин; правила поведінки підприємницьких структур; взаємовідносини, в підприємстві, що визначають взаємодію учасників між собою та із зовнішніми об'єктами; усталену ділову поведінку, що проявляються в характері проведення суб'єктами господарювання певних дій та ін.

Інституціональному середовищу забезпечення розвитку господарюючих структур повинен бути притаманний певний набір властивостей та характеристик, у т.ч.: сформована ментальність і культура осіб, що перебувають в економічних відносинах; способи й особливості ведення підприємницької діяльності в досліджуваній галузі, що історично сформувалися; сукупність характеристик підприємницьких структур, особливості їх взаємодії й участі у відтворювальному процесі на етапах вироб-

ництва, розподілу та споживання; принципи введення та додержання правил підприємницької діяльності; особливості побудови підприємницької системи, її структурування, кооперування та інтегрування господарюючих суб'єктів; способи досягнення результатів економічної діяльності та їх розподілу.

Із позиції відтворення інституціональне середовище забезпечення розвитку господарюючих суб'єктів у молочному скотарстві має становити собою сукупність правил (політичного, правового, економічного, соціального характеру), які сприяють процесам виробництва, обміну, розподілу та споживання [331, 332]. У зв'язку із цим поведінка підприємницьких структур та економічні відносини між ними мають бути пов'язані з умовами інституціонального середовища, що вимагає від господарюючих суб'єктів здійснювати соціально-економічні дії, які відповідають умовам і динаміці інституціонального середовища; враховувати особливості інституціональних процесів та умов, що впливають на підприємство; створювати інфраструктуру для збільшення сприятливих можливостей інституціонального середовища; брати до уваги аспекти інституціонального середовища у методах управління підприємством.

Розглянемо більш детально властивості інституціонального середовища розвитку підприємницьких структур молочного скотарства:

1. Еволюція розвитку. Інституціональне середовищем – це результат тривалого, історичного процесу свого неперервного формування, отже, сприятливе середовище для ведення ефективної виробничої діяльності є однією з основних цінностей, що вимагає тривалих зусиль і часу.

2. Залежність і взаємодія підприємництва з інституціональним середовищем держави та регіональними підприємницькими системами. Підприємництво є частиною економіки держави, тому всі процеси у бізнес-середовищі визначаються та розвиваються під державним впливом.

3. Певний рівень інерційності. Трансформаційні процеси в галузі молочного скотарства зумовлюють зміни в інституціональному середовищі забезпечення стійкого розвитку підприємницьких структур. Однак інституціональне середовище не може адекватно змінюватися під впливом факторів трансформації економіки. З огляду на це формування нового інституціонального середовища як багатоступінний процес який має певну логіку змін у часі.

4. Взаємозумовленість. Інституціональне середовище забезпечення стійкого розвитку господарюючих структур досліджуваної галузі характеризується й визначається особливістю економічних відносин. Водночас, стан економіки молочної галузі та процеси її трансформації ведуть до змін в інституціональному середовищі. З одного боку, певним чином господарюючі суб'єкти є продуктом інституціонального середовища, з іншого, – саме вони є носіями особливостями цього середовища, оскільки сформувались у конкретних інституціональних умовах. Тому при здійсненні трансформаційних дій необхідно враховувати взаємозумовленість інституціонального середовища та змін в економіці галузі.

Отже, ланцюжок «підприємницькі структури-інституціональне середовище-результати підприємництва» нерозривний та є основою для розуміння першорядних засад і принципів стійкого розвитку господарюючих суб'єктів галузі молочного скотарства. Звідси робимо висновок, що розуміння особливостей інституціонального середовища забезпечення стійкого розвитку підприємств досліджуваної галузі ґрунтується на вивченні умов, особливостей та стимулів до ефективної роботи усіх працівників підприємницької системи. Вважаємо, що інституціональному середовищу забезпечення стійкого розвитку підприємницьких структур у галузі молочного скотарства характерні такі особливості: об'єктивно-суб'єктивна природа. Формування й вибір поведінки суб'єктів підприємництва здійснюється у певному інституціональному середовищі. Задоволення потреб та інтересів суб'єктів також відбувається під впливом інституціонального середовища, якому властивий імовірнісний характер такого впливу, що вимагає від суб'єктів господарювання відповідних дій. Інституціональне середовище має об'єктивну природу, а поведінка підприємства у ньому – суб'єктивна, отже, процесом забезпечення стійкого розвитку підприємницьких структур характерна об'єктивно-суб'єктивна природа; інтегративна властивість інституціонального середовища забезпечення стійкого розвитку підприємств молочного скотарства полягає у тому, що воно повинно сприяти поєднанню інтересів учасників ринкових відносин (виробників молока, молокопереробних підприємств, структур оптової та роздрібної торгівлі, споживачів), створюючи для них належні умови для досягнення взаємних економічних відносин; регулівна властивість інституціонального середовища діє через обмежений перелік механізмів, правил, дозволів та обмежень при здійсненні під-

приємницької діяльності в галузі молочного скотарства. Так, зі сфер діяльності із менш вигідними економічними умовами капітали можуть переливатися у більш прибуткові галузі; сануюча властивість інституціонального середовища забезпечення стійкого розвитку підприємницьких структур пов'язана із підтримкою умов діяльності й конкуренції, відповідно на ринку залишаються найбільш ефективні підприємства. Ця функція є економічно виправданою, оскільки ринок за допомогою інститутів позбавляється від малоефективних підприємницьких структур; інформаційна властивість інституціонального середовища свідчить, наприклад, про наявність сукупності сформованих інститутів та рівень сприятливості (несприятливості) середовища для ведення певних видів господарської діяльності.

Окрім того, інституціональне середовище забезпечення розвитку підприємницьких структур включає в себе складові інтелектуальної власності у вигляді знань, технологій тощо, має ширший зміст, оскільки містить низку складових – традицій, ментальності, правил та ін. Важливо наголосити, що інституціональне середовище утворюється та реалізується за наявності численної кількості людей, які здійснюють подібні види діяльності, водночас окремі його складові можна передати іншим у вигляді знань, технологій, навичків, але при цьому його не можна позбутися. Звідси випливає висновок, що особливість інституціонального середовища забезпечення стійкого розвитку підприємницьких структур полягає в тому, що воно принципово невід'ємне від своїх носіїв та здебільшого є ексклюзивним.

Наступною теоретичною проблемою нами розглядається роль інтелектуального середовища в розвитку підприємництва. Так, якщо підприємництво гіпотетично залишиться без наявних у нього матеріальних ресурсів виробництва, однак це не знищить його потенціалу. За наявності фінансових ресурсів можна реально одержати можливість використати будь-які необхідні для здійснення економічної діяльності матеріальні ресурси. Водночас, якщо підприємництво лишиться усієї сукупності його інститутів (досвіду, традицій, правил, знань і т.д.), то воно припинить своє існування навіть за наявності матеріально-речових ресурсів. Отже, для забезпечення нормального й ефективного функціонування господарюючих структур необхідне належне інституціональне середовище, щоб розвивати та ефективно використовувати наявний у суб'єктів інтелектуальний потенціал. Тобто, проблема ефективного функціонування суб'єктів господарювання галузі великою

мірою зводиться до питання створення й реалізації інституціональних умов, за яких її матеріально-речові та об'єктно-ресурсні складові будуть зберігатися, розвиватися й ефективно використовуватися відповідно до цілей відтворювального процесу. Під інституціональними умовами забезпечення розвитку підприємницьких структур також розуміють сукупність правил, норм і механізмів, які суб'єкти мають виконувати.

Поділяємо думку науковців, що трансформаційні процеси в молочному скотарстві ґрунтуються на інституційних перетвореннях, що відбувалися в період становлення ринкової економіки, коли ідеалізація ринку як єдиного регулятора виробничих відносин звела роль держави у формуванні економічних відносин до мінімуму. Внаслідок орієнтації реформ на лібералізацію економічного життя й одночасну ліквідацію дореформених соціально-економічних інститутів призвели до інституціонального вакууму [333]. Однією із найбільш істотних виявилася системна інституційна проблема, яку можна позначити як порушення цілісності в молочному скотарстві, тобто порушення взаємоузгодження і збалансованості процесів виробництва продукції, її реалізації та відтворення виробничих ресурсів, а також інноваційних процесів у цих сферах. Унаслідок цього відбулося різке розбалансування економічних інтересів суб'єктів ринку молока та молокопродуктів, що негативно позначилось на ефективності функціонування сільськогосподарських підприємств.

Також можна констатувати, що трансформаційні процеси в досліджуваній галузі зумовили втрату комплексності та цілеспрямованості управління нею, внаслідок чого якість молока знизилася, переважає бажання досягти короткострокових цілей, що негативно позначилося на динаміці процесів відтворення, призвело до втрати кваліфікованих кадрів та бази для відтворення довгострокових біологічних активів у молочному скотарстві [334]. Нині головне завдання інституційного розвитку молочного скотарства полягає в розробці та впровадженні в соціально-економічне середовище інститутів, які забезпечують створення передумов для стійкого розвитку галузі (додаток Ж.9).

Очевидно, що реформування інституційного середовища досліджуваної галузі повинно ґрунтуватися на узгодженні прав і відповідальності кожного учасника ринку молока та врахування інтересів кожного з них у прийнятті й вико-

нанні рішень. Вважаємо, що найбільш прийнятною концепцією інституціонального розвитку в сучасних умовах є теорія «соціального ринкового господарства», коли вдосконалення ринкового господарства провадиться не шляхом прямого втручання держави в економіку, а через якісний вплив на інституційну структуру суспільства. Нині помітна невідповідність між побудовою і принципами роботи органів державної влади й інтересами підприємств галузі молочного скотарства [335].

Аналіз основних засад розвитку молочного скотарства України, відображених у Програмі розвитку молочного скотарства України до 2015 року свідчить, що оптимальним варіантом розв'язання проблеми забезпечення населення молоком та молокопродуктами є відновлення власного (вітчизняного) тваринництва з пріоритетним розвитком виробництва в сільськогосподарських підприємствах із поступовим переведенням його на промислову основу.

Відповідно до згаданої Програми стратегія розвитку передбачала: стабілізацію й подальший розвиток молочного скотарства для задоволення потреб населення в молоці та молочних продуктах, відновлення роботи великотоварних господарств, зміцнення кормової бази та поліпшення якісного складу поголів'я, впровадження нових ефективних технологій виробництва, державну підтримку галузі через дотації, запровадження еквівалентних економічних відносин між виробниками, переробниками і торгівлею, стимулювання розвитку сільськогосподарських виробничих кооперативів тощо.

Планувалося розширити доступність до дешевих середньо- і довгострокових кредитних ресурсів на будівництво й модернізацію молочних тваринницьких комплексів, удосконалити механізм державної фінансової підтримки, досягти паритет цін між промисловою продукцією і продукцією молочного скотарства. Також опрацьовувалися механізми поліпшення продуктивності поголів'я худоби, переходу до запровадження системи менеджменту стада на основі єдиних європейських вимог щодо ідентифікації тощо. [336]

Однак через зміну пріоритетів розвитку галузей аграрного сектору та відсутність у достатньому обсязі фінансових ресурсів індикативні показники вищезазначеного програмного документа не були виконанні. Практичний досвід часткового впровадження положень Програми розвитку молочного скотарства в Україні пе-

реконує, що створено можливості для розвитку високотоварних сільськогосподарських підприємств.

Нині в більшості регіонів розробляються програми розвитку молочного скотарства, фінансовою основою яких є кошти місцевих громад. Однак аналіз змісту цих програм свідчить, що більшою мірою вони спрямовані на підтримку розвитку молочного скотарства особистих селянських господарств, що не відповідає цілям Програми розвитку молочного скотарства України та Програми «Відроджене скотарство». Можна стверджувати, що відбувається певною мірою розпорошення незначних фінансових ресурсів, які спрямовуються на розвиток галузі, через відсутність єдності бачень органів місцевої й державної влади та бізнесу щодо розвитку галузі. Ця обставина є свідченням неефективної дії інституції. Нині при вирішенні більшості питань законодавчого характеру щодо розвитку молочного скотарства залишаються осторонь галузеві самоврядні організації, яких нині налічується дві – Асоціація виробників молока та Асоціація молочних підприємств України.

Так, упродовж періоду незалежності в Україні сформувалось інституційне середовище функціонування молочного скотарства за наявності двох основних категорій виробників – сільськогосподарські підприємства та господарства населення, які мають відповідно статус юридичної особи й суб'єкта неприбуткової діяльності (додаток Ж.10).

Сформовані економічна та інституційна системи молочного скотарства України свідчать про необхідність подальшого розвитку сільськогосподарських товаровиробників не тільки великих, а й малих форм господарювання. Так, нині існує потреба у спрямуванні розвитку особистих селянських господарств з урахуванням адаптованих до вимог європейського законодавства нормативно-правових актів. Селянське господарство орієнтується в першу чергу на власне самозабезпечення членів сільських і міських домогосподарств, з якими вони перебувають в родинних та дружніх зв'язках. Проте, як свідчать результати досліджень науковців, із зростанням концентрації корів в утриманні сільських домогосподарств збільшується рівень товарності молока.

Невирішеним питанням у нинішніх умовах залишається нівелювання впливу вимог законодавства на розвиток молочного скотарства щодо посилення відповідальності за неякісну реалізацію молока. Це питання надто актуальне для особистих селянських господарств, які виробляють молоко для продажу. За даними рис.

5.2, упродовж 2013–2018 рр. кількість корів була в межах 200 тис. голів сільських домогосподарств з поголів'ям понад 3 голови (рис. 5.2).

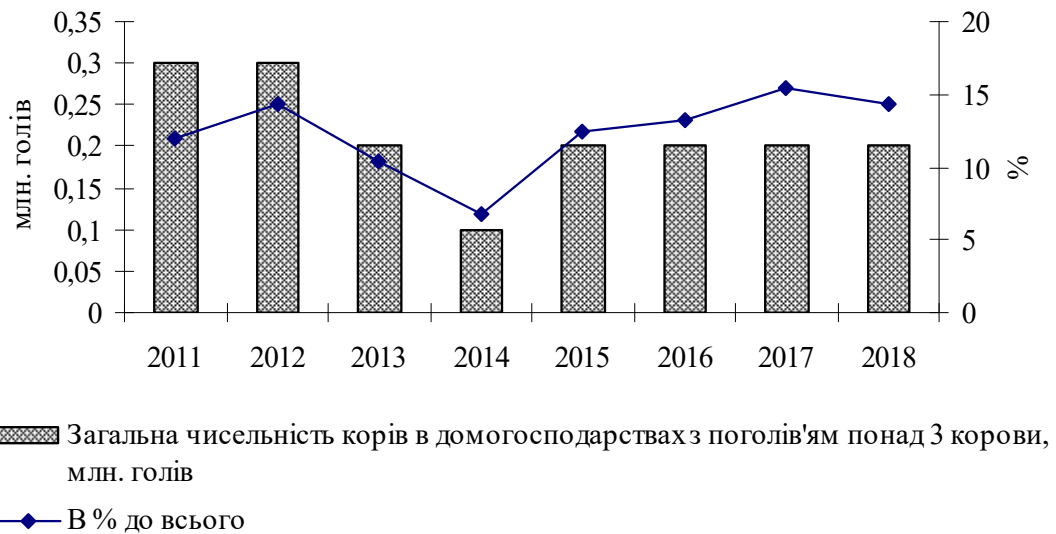

Рис. 5.2. Чисельність корів в сільських домогосподарствах та їх частка у поголів'ям понад 3 голови

Вважаємо, що на виробництво якісної продукції малими товаровиробниками молока позитивно вплине прийнятий у 2016 р. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств». Положеннями Закону передбачено створення сприятливих законодавчих, соціальних та економічних умов для забезпечення спрощеного порядку перетворення особистих селянських господарств у сімейні фермерські господарства. На основі норм вищеназваного законодавчого акта буде здійснюватися процес легалізації їх діяльності шляхом спрощення реєстрації й організації її в особистих селянських господарствах.

Поділяємо думку про те, що розвиток сімейного сільськогосподарського бізнесу в молочному скотарстві дасть змогу створити передумови для збільшення виробництва молока, нарощення поголів'я великої рогатої худоби молочних порід.[337]. Окрім того, в кінцевому результаті будуть створені умови для підвищення рівня життя й забезпечення зайнятості сільського населення, а також поширення передового досвіду організації молочного скотарства, що розглядається як пріоритетний напрям розвитку сільського господарства країни.

Вимушеним стимулом до реєстрації особистих селянських господарств як суб'єктів аграрного бізнесу є внесення змін до Податкового кодексу України. Так,

при продажу власної продукції тваринництва груп 1-5, 15, 16 та 41 УКТЗЕД отримані від такого продажу доходи не оподатковуються, якщо їх сума сукупно за рік не перевищує 100 розмірів мінімальної заробітної плати (МЗП), установлені законом на 1 січня звітного (податкового) року (у 2015 р. – 121 800 грн., у 2016 р. – 137 800 грн.). Такі фізичні особи здійснюють продаж зазначеної продукції без отримання будь-яких довідок [338].

До такої продукції належать, зокрема, живі тварини, м'ясо, їстівні субпродукти, риба, молоко та молочні продукти, яйця птиці, натуральний мед, їстівні продукти тваринного походження, сири та олії рослинного або тваринного походження, готові харчові продукти, шкури необроблені (крім натурального та штучного хутра) і шкіра вичинена.

Якщо сума отриманого доходу перевищує зазначений розмір, фізична особа зобов'язана подати контролюючому органу довідку про самостійне вирощування, розведення, відгодовування продукції тваринництва, що видається в довільній формі відповідним органом місцевого самоврядування за податковою адресою (місцем проживання) власника продукції тваринництва. Якщо такою довідкою підтверджено вирощування проданої продукції тваринництва безпосередньо платником податку, оподаткуванню підлягає дохід, що перевищує 100 мінімальних заробітних плат.

Якщо таким платником податку не підтверджено самостійне вирощування, розведення, відгодовування тварин та одержання тваринницької продукції, доходи від продажу якої він отримав, то такі доходи підлягають обов'язковому декларуванню й оподаткуванню на загальних підставах. До такої продукції, зокрема, належать живі тварини, м'ясо, їстівні субпродукти, риба, молоко та молочні продукти, яйця птиці, натуральний мед, їстівні продукти тваринного походження.

Необхідно зазначити, що при вирішенні проблеми трансформації особистих селянських господарств у фермерські можна запозичити досвід Польщі. У цій країні кількість фермерських господарств, зайнятих виробництвом молочної продукції, перевищує 136 тис. При цьому вони орієнтуються на закупівлю високопродуктивних корів, від яких одержують високі надої. Середня кількість голів у стаді в одному господарстві коливається від 15 до 20.[339] Однак, у вітчизняній практиці стримуючим чинником трансформації особистих селянських господарств у фермерські може ста-

ти невисокий їх виробничий потенціал, який зумовлений низьким технічним забезпеченням і відсутністю джерел інвестицій для придбання техніки та продуктивної худоби. Тому новостворенні фермерські господарства на базі ОСГ у найближчій перспективі в Україні не забезпечать помітного зростання обсягів виробництва продукції молочного скотарства, що не дасть можливість вирішити проблему забезпечення населення молоком та молочними продуктами відповідно до науково обґрунтованих норм споживання та суттєво наростити експортний потенціал. Окрім того, погіршення демографічної ситуації на селі через еміграцією працездатного населення, спричинить дефіцит трудових ресурсів.

Стримуючим чинником для голів особистих селянських господарств для їх перетворення у фермерські господарства несприйняття ідеї фермерства. Цю причину назвали відповіли близько 70 % опитаних власників особистих селянських господарств – виробників молока Вінницької, Хмельницької та Київської областей (опитано 628 голів особистих селянських господарств).

Вважаємо, що для прискорення процесу трансформації ОСГ у сільськогосподарські підприємства малих форм господарювання слід розробити підпрограму до Державної програми розвитку молочного скотарства України до 2030 рр., що передбачатиме відповідні методи підтримки їх на державному та регіональному рівнях.

На відміну від вже розроблених програм державної підтримки галузей тваринництва, на нашу думку, одним із напрямів забезпечення фінансування особистих селянських господарств, які утримують 3 корови і більше має бути створення міні-ферм з виробництва продукції молочного та м'ясного скотарства. Основним напрямком підтримки повинна бути доплата за приріст поголів'я корів у розмірі 50 % від ринкової вартості 1 голови. Однією з основних умов надання такої підтримки має розглядатися ідентифікація наявного поголів'я сільськогосподарських тварин.

Доцільно також стосовно до особистих селянських господарств, які утримують 3 корови і більше, запровадити державну програму щодо часткової компенсації на рівні 50 % витрат на зведення будівель і споруд для утримання сільськогосподарських тварин та придбаних племінного поголів'я великої рогатої худоби вітчизняної селекції.

Вважаємо, що саме сімейні ферми можуть бути залучені до виконання програми «Шкільне молоко», а для виробників формування надійних каналів збуту продукції високої якості створить передумови для стійкого розвитку галузі. Необхідно зазначити, що програма «Шкільне молоко» діє у 70 країнах світу вже протягом 40 років. Із цією метою необхідно передбачити поставку молока шкільним і дошкільним закладам за рахунок коштів місцевої громади.

Позитивним моментом у розвитку галузі молочного скотарства є нарощення виробничого потенціалу спеціалізованими сільськогосподарськими підприємствами, про що свідчить збільшення частки поставок молока ними на переробку (додаток Ж.11).

Так, упродовж 2011–2013 рр. найбільшу частку поставок молока на переробні підприємства (53,8 % у 2011 р. до 46,7 % у 2013 р.) займали господарства населення, протягом 2014–2018 рр. – сільськогосподарські підприємства (у 2015 р. 56,8 %). Така ситуація пояснюється передусім зниженням обсягів реалізації молока переробним підприємствам господарствами населення у 2011 р. проти 2018 р. на 47,2 %, водночас господарства корпоративного сектору збільшили його виробництво на 29,2 %.

Очевидно, що найбільш заінтересованими у нарощуванні обсягів виробництва молока у спеціалізованих сільгоспідприємств є переробні підприємства. Молоко, що надходить від сільськогосподарських підприємств, має значно вищий ґатунку а рівень заготівельних витрат порівняно з господарствами населення відчутно нижчий.

Проте в середовищі господарств корпоративного сектору аграрної економіки – виробників молока наявна велика кількість суб'єктів агробізнесу, які утримують до 30 голів корів (рис 5.3). За нашими розрахунками, це економічно не вигідно з урахуванням витрат на амортизацію на довгострокові біологічні активи та капітальні споруди. Крім того, економічно не вигідно будувати капітальне тваринницьке приміщення із засобами гноєвиділення та водопостачання.

Ілюстративні дані свідчать про тенденцію до зниження їх кількості протягом 2005–2015 рр., де основною причиною стала збитковість виробництва молока. Очевидно, що діяльність цих підприємств може бути прибутковою, якщо вони орієнтуватимуться на переробку молока й виготовлення молокопродуктів під ре-

гіональними брендами. Прикладом є виробництво молочних продуктів у фермерському господарстві «Сімейна традиція» із кількістю корів до 16 голів. Як доводить діяльність міні-ферм в Україні, такі господарства спроможні виробляти органічну молочну продукцію, що матиме попит у населення. При цьому більшість із них намагаються дотримувати ветеринарних і санітарно-гієнічних норм при виробництві й переробці молока [340].

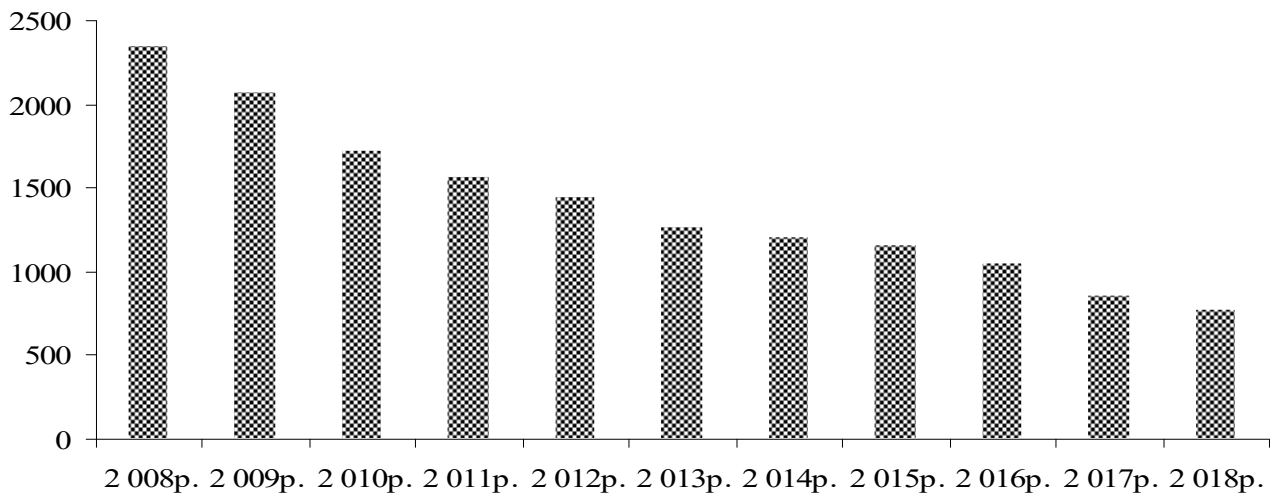

Рис. 5.3. Динаміка кількості сільськогосподарських підприємств із чисельністю корів до 30 голів, од.*

*Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Вважаємо, що за умови виваженої політики державних і місцевих органів влади щодо даної категорії виробників вони зможуть зайняти свою нішу на ринку молока і молокопродуктів України. Сімейні ферми можна залучити до виконання програм, орієнтованих на забезпечення молоком і молокопродуктам закладів харчування, які фінансуються за рахунок коштів місцевого і державного бюджетів. Необхідно наголосити, що вони виконують більшою мірою соціальну функцію, створюючи додаткові робочі місця в сільській місцевості.

З метою формування дієвої системи підтримки за рахунок коштів місцевих і державного бюджетів пропонуємо провести типологізацію сільськогосподарських підприємств – виробників молока з трьома основними групами: малі – з кількістю поголів'я корів до 50; середні – 51–300; великі – понад 300 голів (додаток Ж.13). Наведені дані свідчать, що протягом досліджуваного періоду спостерігається майже трьохкратне зниження кількості малих та середніх сільськогосподарських підприємств з виробництва молока. Ця обставина є свідчення суттєвого впливу

чинника зовнішнього середовища на їх функціонування – не створено сприятливих умов для їх економічного зростання. Підтвердженням є також зниження концентрації поголів'я корів у даних категоріях господарств корпоративного сектору.

Щодо малих сільськогосподарських підприємств, які утримують до 50 голів великої рогатої худоби, то також мають діяти програми підтримки, спрямовані на нарощення поголів'я сільськогосподарських тварин та підвищення їх продуктивності. Окрім часткової компенсації витрат на придбання складної сільськогосподарської техніки й обладнання для тваринницьких комплексів та будівництво виробничих приміщень і споруд повинна діяти й програма доплати за приріст ідентифікованої корови в малих господарствах корпоративного сектору з поголів'ям основного стада не менше ніж 30 голів.

Вважаємо, що одним із заходів державної підтримки, спрямованих на нарощення поголів'я корів в даній категорії сільськогосподарських підприємств, є урегулювання питання щодо подвійного оподаткування господарських операцій із господарствами населення по закупівлі теличок. Окрім того, повинна діяти програма з часткової компенсації витрат, пов'язаних із наданням послуг сільськогосподарськими підприємствами по заплідненню корів спермою високопродуктивних тварин із подальшою закупівлею отриманого приплоду (теличок) сільськогосподарськими підприємствами в розмірі 50 %.

Враховуючи кризовий стан у забезпеченні молодняком великої рогатої худоби сільськогосподарських підприємств, з метою відтворення дійного стада перспективним напрямом слід вважати розвиток оренди корів у фізичних осіб – власників особистих селянських господарств.

Як передбачено ст. 762 Цивільного кодексу України (ЦКУ), форма та розмір орендної плати встановлюються договором оренди. Так, плата за користування може вноситися за вибором сторін у грошовій або натуральній формі. Відповідно до ЦКУ сплачувати орендну плату треба щомісяця, однак у сторін є право самостійно визначити періодичність такої сплати (ч. 5 ст. 762 ЦКУ). Отже, сторони на власний розсуд визначають у договорі плату за користування великою рогатою худобою, її форму та періодичність внесення (щомісяця, щокварталу, раз на півріччя, рік тощо) [341].

Згідно зі ст. 775 ЦКУ право власності на плоди, продукцію, доходи, одержані у результаті користування худобою, належать орендареві. Тобто вся отримана в

процесі оренди продукція є його власністю. Це також можна обумовити в договорі, узгодивши порядок отримання такої продукції.

Отже, основні умови мають бути передбачені в договорі. Однак сторони можуть доповнити його текст й іншими умовами, зокрема визначити якість речі, переданої у найм; ризик випадкового знищення; порядок користування великою рогатою худобою; можливість передачі худоби в піднайм (суборенду); порядок розірвання договору тощо.

Дохід фізособи-орендодавця від надання в оренду великої рогатої худоби включається до її загального оподаткованого доходу (пп. 164.2.4 ПК). Податковим агентом орендодавця в такому разі є орендар, а об'єкт оподаткування визначається виходячи з розміру орендної плати, зазначеної в договорі оренди.

Крім того, об'єктом обкладення військовим збором (ВЗ) є доходи, визначені ст. 163 ПК (пп. 1.2 п. 16-підрозд. 10 розд. XX ПК), зокрема, загальний місячний (річний) оподатковуваний дохід, до якого включаються також доходи у вигляді орендної плати. Ставка ВЗ становить 1,5 %. У формі № 1ДФ такі доходи відображаються з кодом ознаки «127 – інші доходи» у періоді їх нарахування та виплати.

При нарахуванні доходів у будь-якій негрошовій формі (молоко, приплід) базою оподаткування є вартість такого доходу, розрахована за звичайними цінами, визначеними згідно з ПК, помножена на відповідний коефіцієнт (п. 164.5 ПК). У 2017 р. для ставки ПДФО 18 % цей коефіцієнт становить 1,21951.

Виплата орендної плати в грошовій формі не є об'єктом оподаткування. Виплата орендної плати в натуральній чи відробітковій формі з позиції ПК вважається операцією з постачання товарів або послуг (пп. 14.1.185. 14.1.191 ПК). У такому разі податкові зобов'язання з ПДВ виникають (п. 187,1 ПК): при розрахунках сільгосппродукцією – на дату відвантаження/відпуску продукції, а саме оформлення відповідного первинного документа, що підтверджує таке відвантаження чи відпуск (накладна, товарно-транспортна накладна тощо); при розрахунках роботами або послугами – на дату оформлення документа, що підтверджує виконання робіт чи надання послуг (акт виконаних робіт або наданих послуг).

Отже, на дату виникнення податкових зобов'язань орендар повинен виписати податкову накладну. При цьому базою оподаткування буде договірною вартість сільгосппродукції/послуг, але не менше (п. 188.1 ПК): звичайних цін, якщо орендна пла-

та виплачується продукцією власного виробництва чи роботами/послугами; ціни придбання, якщо орендна плата виплачується придбаними товарами.

По відношенню до середніх сільськогосподарських підприємств із поголів'ям від 51–300 голів повинні діяти програми щодо компенсації витрат у розмірі 30 % від придбання складної техніки для тваринницьких комплексів та племінних тварин вітчизняної селекції, а також витрат, пов'язаних із будівництвом виробничих споруд і будівель. Досить важливим напрямом державної підтримки є усунення подвійного оподаткування при укладанні договорів з особистими селянськими господарствами на вирощування та відгодівлю сільськогосподарських тварин. Це буде стимулювати розвиток інтеграційних відносин між господарствами корпоративного сектору аграрної економіки та господарствами населення з вирощування та відгодівлі великої рогатої худоби.

Щодо великих сільськогосподарських підприємств, які утримують понад 300 голів, повинні діяти основні програми прямої державної підтримки в розмірі 50 % за придбання складної сільськогосподарської техніки, племінних тварин вітчизняної селекції, а також витрат, пов'язаних із будівництвом виробничих приміщень. Враховуючи, що ця категорія є основним виробником молока вищого гатунку і молока класу «екстра», а його технологічний процес відповідає вимогам Європейського Союзу, постає необхідність стимулювати збільшення виробничих потужностей цієї категорії господарств шляхом часткової компенсації відсоткових ставок по валютних кредитах у розмірі 1–2 % та 5–6 % – по кредитах у іноземній валюті, а кошти будуть спрямовуватися на розвиток матеріально-технічної бази.

Оцінюючи процес відтворення поголів'я основного стада в молочному і м'ясному скотарстві в сільськогосподарських підприємствах та стан функціонування племінних господарств України, необхідно зазначити, що відновити дійне стадо без імпорту племінних тварин та племінних (генетичних) ресурсів практично не можливо. Проте з 1 січня 2018 р. пільгу щодо обкладання ПДВ при імпорті сільськогосподарських тварин та племінних (генетичних) ресурсів стосовно з припиненням дії спеціального режиму ПДВ по відношенню до господарств корпоративного сектору аграрної економіки. Тому постає потреба відновити цю пільгу, яка повинна діяти для всіх без винятку сільськогосподарських підприємств – виробників продукції молочного і м'ясного скотарства.

Нині помітна тенденція до збільшення обсягів надходження молока на переробку від власних виробничих структур переробних підприємств. Так, протягом 2009–2018 рр. зростання становило 60 %, що є свідченням інтенсивних темпів вкладення інвестицій молокопереробними підприємствами в розвиток власної сировинної бази. Ця обставина зумовлена кризою молочного скотарства в сільськогосподарських підприємствах як основного постачальника високоякісного молока.

Як свідчить аналіз діяльності подібних виробничих структур молокопереробних підприємств, вони є високотехнологічними виробничими комплексами, які використовують племінних корів, що забезпечує отримання молока вищого ґатунку та класу «екстра».

У цілому аналізований виробник молока не є суб'єктом державної підтримки, оскільки він не має юридичного статусу – «сільськогосподарське підприємство». З метою нарощення обсягів виробництва високоякісного молока для підприємств переробної промисловості слід реалізувати подібні заходи підтримки стосовно до аналізованої категорії виробників молока, як і по відношенню до господарств корпоративного сектору аграрної економіки.

Негативне становище виробничих структур молокопереробних підприємств шляхом внесення змін до Постанови Кабінету Міністрів «Про затвердження порядку використання коштів у державному бюджеті для підтримки галузі тваринництва» із зазначенням, що суб'єктами господарювання, які претендують на отримання державної підтримки є молокопереробні підприємства, які мають виробничі потужності та здійснюють виробництво молока з подальшою його переробкою. При цьому працівники відповідних служб переробного підприємства повинні регулярно подавати необхідні підтверджувальні документи про кількість корів та обсяги виробництва молока.

Враховуючи невизнання деяких категорій виробників молока суб'єктами державного регулювання, пропонується в Регламент «Виробництво сирого молока і управління безпекою та якістю» внести вимоги щодо визнання їх такими. Пропонується, зокрема, що підприємства виробники молока повинні відповідати таким вимогам: а) підприємства, які виробляють молоко, повинні бути атестованими і зареєстрованими згідно із статтями 11 і 12 Закону України „Про молоко та молочні продукти”, щоб забезпечити: задовільні умови стійлового утримання; гігієни; чистоти і здо-

ров'я тварин та належні ветеринарні та санітарно-гігієнічні умови для доїння, переміщення, охолодження та зберігання молока. Порядок проведення атестації виробництва молока, молочної сировини і молочних продуктів суб'єктів господарювання провадиться згідно з чинним законодавством; б) виробники молока згідно із статтею 9 Закону України «Про молоко та молочні продукти» повинні мати дозвіл державної ветеринарної та санітарно-епідеміологічної служби, виданий у встановленому порядку. До введення в експлуатацію такі господарства реєструються в галузевому реєстрі з присвоєнням ідентифікаційного номера та сертифіката на виробництво молока; в) планування виробничих споруд, допоміжних складських приміщень, сховищ кормів та інших виробничих об'єктів на фермах повинно забезпечувати послідовність виробничих процесів, можливість проведення ветеринарно-санітарного контролю і нагляду за безпекою виробництва сирого молока; г) територія молочної ферми повинна бути огорожена, а в'їзди обладнані дезінфекційно-промивальним приміщенням (дезбар'єром); д) ветеринарний та санітарно-гігієнічний стан підприємства повинен відповідати вимогам чинних нормативних документів.

Унаслідок об'єктивних і суб'єктивних обставин з'явилися суб'єкти підприємницької діяльності, які здійснюють заготівлю молока для переробних підприємств. Протягом 2009–2015 рр. обсяги надходження на переробні підприємства зросли на 30 %, а їхня частка в структурі надходження становить 5–8 %.

Відповідно до статті 1 Закону України «Про молоко та молочні продукти» молокопереробні підприємства закупають молоко та молочну сировину у виробників, якими є: юридичні особи незалежно від форми власності, фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності, особисті селянські господарства, фізичні особи, які утримують корів, овець, кіз, буйволиць, кобил та виробляють молоко і молочну сировину. Призначенням молока, що закуповується молокопереробними підприємствами, є промислова переробка [342].

У процесі закупівлі молокопереробні підприємства керуються ДСТУ 3662-97 «Молоко коров'яче незбиране. Вимоги при закупівлі» (ДСТУ), Рекомендації щодо виробництва і реалізації молока від корів, які утримуються у господарствах населення, відповідно до вимог ДСТУ, згідно з якими молоко за показниками якості поділяється на гатунки (вищий, перший, другий), для кожного з яких встановлено окремі величини показників якості. Відповідно до Галузевих рекомендацій 46.018-2002

«Про порядок оплати за молоко залежно від гатунку, вмісту жиру та білка відповідно до вимог ДСТУ» за базову договірну ціну приймається закупівельна ціна без податку на додану вартість та дотації 1 т молока першого гатунку при базисних масових частках жиру і білка. Постановою Кабінету Міністрів України від 25.10.2002 р. № 1589 «Про схвалення базисних норм масової частки жиру і білка у молоці коров'ячому незбираному» встановлено базисні норми для молока коров'ячого: жиру – 3,4 %, білка – 3,0 %. При відхиленні показників якості молока передбачаються знижки та надбавки. На молоко вищого гатунку – надбавка в розмірі 15 %; на молоко другого гатунку – знижка в розмірі 10 % до закупівельної ціни на молоко першого гатунку з урахуванням фактичної масової частки жиру та білка. Якщо визначення показників згідно з ДСТУ неможливе, то оплата за молоко здійснюється за договірною ціною, але не нижче ціни за молоко другого гатунку. Отже, існує стандартизована товарна група – молоко незбиране для промислової переробки.

При розрахунках із сільськогосподарськими підприємствами молокопереробні підприємства застосовують як базис ціну молока першого гатунку базисного вмісту жиру та білка, а при розрахунках за молоко з населенням молокопереробні підприємства застосовують як базис ціну молока другого гатунку. Тобто споживачі (молокопереробними підприємствами) вирізняють товари, вироблені в домогосподарствах населення, від товарів, вироблених сільськогосподарськими підприємствами, за якісними показниками, умовами та цінами їх придбання.

На підставі зазначеного стандартизована товарна група «молоко незбиране для промислової переробки» складається із двох диференційованих товарів – «молоко незбиране для промислової переробки, що закуповується у населення» та «молоко незбиране для промислової переробки, що закуповується у сільськогосподарських підприємств». Відповідно до цього торгово-посередницькі структури не є виробниками молока.

У даному випадку спостерігається необґрунтоване завищення закупівельних цін порівняно з виробниками молока – сільськогосподарськими підприємствами та господарствами населення.

Вирішенням подібних кризових ситуацій і виконанням функцій моніторингу контролю якості та безпеки молока повинна займатися Державна споживча служба, суб'єктом якої є лабораторії. Для цілей державного контролю можуть бути

призначені тільки лабораторії, акредитовані на технічну компетентність відповідно до міжнародного стандарту: ДСТУ ISO/IEC 17025-2006 Загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій, що є безпосередньо базовими організаціями метрологічної служби Міністерства аграрної політики України та які функціонують на принципах GLP.

Основними завданнями уповноважених лабораторій якості молока мають бути: проведення арбітражних досліджень; розробка й апробація нових методик оцінки безпеки сирого молока, кормів, кормових добавок, лікарських засобів для тварин; навчання фахівців лабораторій; виробництво стандартних зразків; організація проведення міжлабораторних порівняльних випробувань.

Випробувальні лабораторії, що беруть участь у моніторингу, мають бути акредитовані на технічну компетентність відповідно до чинного законодавства, використовувати в роботі атестовані методики аналізу. Допускається використання в роботі міжнародних валідованих методів і сертифікованих стандартних зразків.

Моніторинг провадиться з метою визначення пріоритетних напрямів державної політики в області забезпечення здоров'я тварин і продукції тваринного походження, а також для розробки заходів по запобіганню надходженню на споживчий ринок і обігу на ньому неякісної молочної сировини.

При здійсненні державного моніторингу повинні проводитися: збір достовірної й об'єктивної інформації про стан здоров'я продуктивних тварин, якість і безпеку кормів, кормових добавок і сирого молока (молока-сировини), що виготовляється на підприємствах країни незалежно від форм власності; системний аналіз та оцінка одержуваної інформації; надання передбаченої законодавством України інформації зацікавленим органам виконавчої влади, органам місцевого самоврядування, фізичним і юридичним особам; підготовка пропозицій з питань забезпечення безпеки у ветеринарно-санітарному відношенні кормів, кормових добавок і сирого молока.

Важливу роль у формування сприятливого інституціонального середовища виробників молока повинні відігравати професійні об'єднання. Нині існують дві професійні самоврядні організації, які об'єднують виробників молока – Асоціація виробників молока (АВМ) та Українська голштинська асоціація. Як свідчить дос-

від країн світу, зокрема Швейцарії, кожна ланка в ланцюгу виробництва молока і молочних продуктів представлена єдиною парасольковою організацією. Так, понад 22 000 виробників молока в Швейцарії належать до 12 регіональних об'єднань виробників молока, які в свою чергу є членами парасолькової асоціації Швейцарських виробників молока.

На нашу думку, серед основних гальмівних чинників розвитку самоврядних організацій слід виділити такі: в Україні законодавчо не прийнято єдину концепцію розвитку саморегулювання, визначення саморегулювання і саморегулівних організацій, та засад діяльності таких організацій. У науковій літературі, чинному законодавстві та розроблених законодавчих ініціативах вживаються поняття: «саморегулівні організації», «репрезентативні саморегулівні організації», «організації професійного самоврядування»; у галузі сільського господарства законодавчо започатковано лише перші кроки в розвитку саморегулювання. Поки що відсутнє законодавство, яке передбачало б запровадження саморегулювання у тій чи іншій підгалузі в рослинництві чи тваринництві; загальноприйнятою практикою законодавчого врегулювання діяльності саморегулівних організацій став підхід, яким передбачено, спеціальні закони, що регулюють ту чи іншу підгалузь або сектор економіки й містять положення щодо можливості запровадження саморегулівних організацій, а відповідними підзаконними актами деталізуються порядок набуття статусу саморегулівної організації, її функції, вимоги до організації тощо; чинні нормативно-правові акти передбачають добровільність участі у саморегулівних організаціях, а в окремих випадках встановлюються вимоги щодо мінімального рівня членства в організаціях для набуття статусу саморегулівних; чинний Закон України «Про громадські об'єднання» надає можливість громадським організаціям виконувати окремі функції саморегулювання. До того ж, як переконає практика, функціонують галузеві асоціації та громадські організації, які без статусу саморегулівних організацій де-факто виконують окремі функції саморегулювання, хоча формально ці функції закріплено за відповідними органами державної влади; у частині саморегулювання в аграрній сфері використовувався підхід щодо запровадження окремого рамкового закону для аграрної галузі з одночасним внесенням змін до низки законів, що регулюють підгалузі сільського господарства, з метою включення до них відповідних положень щодо принципів саморегулювання. Не-

достатня активність громадськості в доопрацюванні та просуванні відповідних законопроектів не дала змоги розширити коло застосування механізмів саморегулювання в аграрній сфері.

З метою оцінки діяльності галузевих професійних об'єднань скористаємося даними анкетного обстеження, проведеного в межах виконання проекту USAID «Підтримка аграрного і сільського розвитку» («Агросільрозвиток»).

Як свідчать результати дослідження основним напрямком діяльності АВМ є надання консультацій для ветеринарно-технологічного супроводу господарств-членів. Крім того, приділяється значна увага інформаційно-аналітичній та юридичній підтримці сільськогосподарських підприємств – виробників молока, шляхом розміщення на сайті Асоціації щомісячних аналітичних звітів про стан ринку молока і молокопродуктів в Україні та світі та виданням журналу «Молоко і ферма». Експерти та учасники галузі молочного скотарства відзначають, що за всі роки незалежності України останні три роки були найбільш турбулентними щодо кардинальних змін у правовому полі діяльності аграрних підприємств. Реагуючи на потреби господарств-учасників, АВМ започаткувала послугу з оперативного консультування господарств у форматі телефонної «Гарячої юридичної лінії» (із залученням послуг незалежних юридичних експертів), освітні семінари та вебінари, ініціює та фінансує роботу над законодавчими ініціативами. Діяльність з удосконалення правового поля молочного скотарства України стала одним із ключових напрямів роботи АВМ.

Перспективним напрямком у діяльності Української Голштинської асоціації, який активно використовують виробничі асоціації в ЄС, США та інших розвинутих країнах, є формування власних стандартів якості продукції чи послуг, що виробляються або надаються її членами. Наша держава не займається покращенням генетичного потенціалу вітчизняних порід корів та експортом українських нетелей на світовий ринок, що могло б дати додаткову вартість власникам тварин.

Також пріоритетним напрямом діяльності Асоціації виробників молока є популяризацію молочних продуктів серед населення. Так, у 2015 р. Асоціація започаткувала всеукраїнський проект «Я люблю молоко», який реалізується за кількома напрямками. Зокрема, почав працювати інтернет-портал про молоко – iLoveMilk.info, що не має аналогів в Україні. Крім того, з травня 2018 року АВМ

разом із провідними молокопереробними підприємствами організовує екскурсії для школярів із різних міст у найкращі молочні господарства та на переробні підприємства. Мета таких екскурсій – підвищити рівень обізнаності дітей про молоко та прищепити їм культуру споживання цього продукту, від якого залежить здоров'я людини.

Усі асоціації представляють інтереси своїх членів в органах державної влади. Так, представники АВМ були задіяні в кількох робочих групах Мінагрополітики: з удосконалення політики розвитку молочної галузі та формування ринку молока; з питань, пов'язаних із кормовиробництвом та дотаціями; щодо впровадження ідентифікації і реєстрації великої рогатої худоби у присадибних господарствах та надання їм ветеринарних послуг; Української голштинської асоціації – щодо внесення змін до Закону України «Про племінну справу».

Асоціація виробників молока України створила Консультаційний центр, який налічував на початку своєї діяльності чотири експерти, а тепер 35, є організатором Міжнародного молочного конгресу та Національних днів ферми. Подібні консультаційні центри існують лише в таких успішних аграрних країнах, як Нідерланди, Ізраїль, Німеччина та США. Це дало змогу Асоціації досягти вже відчутних позитивних результатів [343].

Завдяки роботі Консультаційного центру при Асоціації середні надої господарств-членів АВМ зросли від 4500 до 7650 кг/корова/рік (у провідних сільськогосподарських підприємств – понад 11 000 кг/корова/рік), у середньому по Україні – 5660 кг/корова/рік. З усього обсягу зданого на переробку молока екстрагату майже 30% – вироблене в господарствах-членах Асоціації. [344]

До складу АВМ входять близько 50 висококонцентрованих сільськогосподарських підприємств; Української голштинської асоціації – 8 суб'єктів підприємницької діяльності. Отже, ці асоціації лобіюють інтереси незначної групи господарств корпоративного сектору аграрної економіки України. Необхідно зазначити, що не є членами самоврядних організацій особисті селянські господарства, сільськогосподарські підприємства малих організаційно-правових форм господарювання.

На нашу думку, основними перешкодами для розвитку АВМ є неузгодженість і суперечності в чинному законодавстві, що регламентують діяльність сільськогосподарських кооперативів (Закон про сільськогосподарську кооперацію,

Закон про кооперацію, Цивільний та Господарський кодекси); зарегульованість Законів України «Про племінну справу» та «Про ветеринарну медицину»; відсутність нормативно-правових актів, що регламентують та підтримують діяльність саморегулювальних організацій; корупційна складова Проекту Закону України «Про оцінку екологічного впливу на довкілля»; труднощі з ухваленням Проекту Закону України «Про внесення змін до закону України про молоко і молочні продукти (щодо молоковмісних продуктів)»; суперечності та несправедливе обмеження розміру бюджетної дотації, отримуваної виробниками молока, згідно з положеннями постанови Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2017 р. № 179 «Про затвердження Порядку ведення та форми Реєстру отримувачів бюджетної дотації, а також порядку надання відповідної інформації Державною фіскальною службою та Державною казначейською службою»; Української голштинської асоціації – застарілий Закон України «Про племінну справу» обмежує можливість її співпраці з господарствами щодо ведення племінного обліку, реєстру та в цілому вибору ефективного використання генетичних тенденцій світових зразків. Майже п'ять років державні органи влади не проводять роботу з поліпшення генетичного потенціалу тварин, не контролюють ведення племінного обліку.

На нашу думку, галузеві загальноукраїнські молочні асоціації повинні охоплювати 2/3 сільськогосподарських підприємств – виробників молока незалежно від рівня концентрації поголів'я корів у господарстві.

Представники асоціацій повинні брати участь у формуванні державної політики розвитку молочного скотарства, як представники суспільно значимих інтересів сільськогосподарських товаровиробників спільно із зацікавленими органами державної влади та створенні умов для нормативного забезпечення виробництва якісної, безпечної для життя населення, конкурентоздатної продукції молочного скотарства.

Асоціації виробників молока на добровільній основі можуть надавати пропозиції за пріоритетними напрямками розвитку науково-дослідних робіт у сфері реалізації державної аграрної політики, розробки технічних регламентів, необхідних для функціонування системи технічного регулювання галузі, а також щодо реформування системи стандартизації в сільському господарстві.

Розвиток молочного скотарства неможливий без залучення інноваційних розробок вітчизняних учених – науковців НДІ НААН. Незважаючи на певні труд-

нощі з фінансуванням, відтоку молодих перспективних науковців за кордон, наукові установи пропонують інноваційні розробки, щодо розвитку галузі молочного скотарства. Так, науковцями під керівництвом А.І. Фененка розроблено проект концепції точного тваринництва для ферм з виробництва молока та концептуальну модель технологічного процесу виробництва молока, що дає змогу управляти продуктивністю корів. У межах наукової програми «Розроблення інноваційних технологій виробництва, систем годівлі та методів селекції великої рогатої худоби і забезпечення якості продукції скотарства» розроблено методику контролю і маркування селекційних процесів за створення популяцій великої рогатої худоби. Сформовано електронну базу даних за основними господарсько-корисними ознаками, яка налічує 4339 корів за 8 стадами, з них лактуючих – 2209 [345]. Незважаючи на значимість наукових розробок, ступінь їх впровадження у виробництво надзвичайно низький.

Так, у 2016 р. по напрямках «Зоотехнія» та «Ветеринарна медицина» частка впроваджених у виробництво результатів фундаментальних наукових досліджень стала відповідно 37,7 і 18,4 %, прикладних – 49,4% і 32,5. Ці показники є надзвичайно низькими і свідчать про те, що наукові дослідження не становлять інтересу для менеджменту сільськогосподарських підприємств через їх низьку конкурентоспроможність порівняно з високоінноваційними розробками іноземних учених.

Подібна ситуація склалася й щодо підготовки кадрів для молочного скотарства. За результатами дослідження, майже половина менеджменту опитаних сільськогосподарських підприємств – виробників молока Київської, Вінницької та Хмельницької областей, не задоволена знаннями та навичками претендентів на роботу. На ринку праці відчувається дефіцит таких професій як ветеринар, зоотехнік з місячною заробітною платою в 2016 р. 5–10 тис. грн. При цьому необхідно відзначити, що рівень оплати для робітничих спеціальностей часто залежить від продуктивності. За цим принципом працюють багато компаній, передбачаючи в мотиваційних програмах досягнення певного рівня продуктивності та кількісних показників.

Нині підготовкою студентів аграрного профілю Україні займається 23 вищих навчальних заклади III–IV рівнів акредитації, з яких 6 мають статус національних, і 118 навчальних закладів I–II рівнів акредитації. За інформацією Міністерствао агра-

рної політики та продовольства України загальна кількість студентів перевищує 190 тис. осіб. Проте лише 20 % від усієї кількості студентів, які навчаються в аграрних ВНЗ, після закінчення навчання працюють за фахом [346].

Варто зазначити, що потужні аграрні компанії у своїй діяльності надають велику увагу підготовці фахівців спільно з ВНЗ аграрного профілю, де проходить їх навчання. Так, компанія «Ерідон» займається вихованням кваліфікованих спеціалістів у середині компанії, здійснюючи значні інвестиції. Започатковано програму «Стажери», метою якої є пошук і відбір перспективних студентів аграрних ВНЗ із пропонуванням їм у подальшому роботу в компанії.

Як відомо, практику роботи з молоддю ще в 2011 р. започаткувала компанія «Кернел», де діє унікальна програма «Кернел-Шанс». За умовами програми провадиться відбір випускників. Їм пропонується навчання, потім учасники програми впродовж 4–9 місяців проходять стажування на підприємствах цієї компанії. Під керівництвом своїх наставників вони готують дипломні роботи та після завершення навчання захищають їх. У разі успішного захисту студенти стають повноправними працівниками компанії.

На нашу думку, одним із чинників підготовки високоякісних фахівців аграрного профілю є залучення практиків для ведення лабораторно-практичних занять, створення філіалів кафедр безпосередньо на виробництві та проведення певної частини навчального циклу на них і т. ін.

Аналіз взаємовідносин між інституціями молочного скотарства свідчить про їх переважно двосторонній характер з орієнтацією на вирішення локальних проблем. Проте показники Державної програми розвитку молочного скотарства та програми «Відроджене скотарство» не виконано, що свідчить про відчутну розбалансованість взаємозв'язків між усіма інституціями.

Відсутність діалогу між державними органами влади наукою, виробниками та громадськими організаціями стала однією із причин того, що Україна не змогла кращим чином використати свої потенційні переваги членства у СОТ в аграрній сфері.

Неопрацьованість механізмів діалогу бізнесу і влади теж негативно вплинула на ситуацію на ринках, що формувалися в нових умовах. Тому Уряд України почав застосовувати практику підписання договірних актів (меморандумів), у яких закріп-

лював свої наміри впливати на економічну ситуацію та регулювати ринки через професійні громадські організації. Перший такий Меморандум було підписано у березні 2002 р. між Кабінетом Міністрів України та Всеукраїнським союзом сільськогосподарських підприємств, Українською аграрною конфедерацією, національною асоціацією «Укрзернопродукт», асоціацією «Укроліяпром» та Національною асоціацією бірж про узгодження дій на ринку зерна [347].

Підписання такого Меморандуму стало наочним прикладом формування договірних відносин між урядом і професійними громадськими організаціями для забезпечення сприятливих умов виробникам продукції та всім учасникам ринкового ланцюжка в цій сфері. Однак певна частина зобов'язань сторін так і залишилася намірами.

Підписання внутрішніх меморандумів розглядається як позитивний фактор у налагодженні діалогу бізнесу і влади, проте як документ, що не має ні юридичної сили, ні підконтрольних механізмів, не можна вважати інструментом такого діалогу. До того ж ці дії епізодичного характеру викликані найчастіше розбалансуванням певного ринку, а, отже, необхідністю терміново виправляти ситуацію, зокрема шляхом консультацій з професійними громадськими організаціями.

Відродження молочного скотарства не можливе без координації зусиль державних органів в особі Міністерства аграрної політики та продовольства України, місцевих органів влади, самоврядних організацій, виробників молока, освітніх закладів і наукових установ. Вважаємо, що такою інституцією може бути Координаційна рада при Мінагрополітиці України.

Вона є координуючим та консультаційно-дорадчим органом, що сприяє взаємодії представників сільськогосподарських товаровиробників, самоврядних організацій, наукових установ та освітніх закладів з органами державної влади для вироблення пропозицій щодо формування й реалізації державної політики стосовно до галузі молочного скотарства.

Основними принципами діяльності Координаційної ради повинні стати законність, колегіальність, добровільність, компетентність, гласність, незалежність, дотримання норм чинного законодавства. Рішення Координаційної ради мають рекомендаційний характер і реалізуються шляхом видання правових актів органів державної влади.

На нашу думку, на Координаційну раду доцільно покласти виконання таких основних завдань: вироблення пропозицій щодо формування й реалізації державної політики в галузі молочного скотарства; організація взаємодії виконавчих органів державної влади, органів місцевого державного управління і місцевого самоврядування, сільськогосподарських підприємств та інших зацікавлених організацій; аналіз і організація громадського обговорення проектів законодавчих актів, а також чинних і підзаконних актів, що регулюють функціонування ринку молока та молокопродуктів; внесення пропозицій з удосконалення чинного законодавства; аналіз і обговорення громадських ініціатив; узагальнення інформації та прийняття підсумкових рішень у формі звернень, пропозицій, висновків рекомендаційного характеру, з подальшим доведенням їх до відома Кабінету Міністрів України та Верховної Ради України.

Для виконання цих завдань, Координаційну раду потрібно наділити такими повноваженнями: приймати рішення і розробляти пропозиції рекомендаційного характеру; запитувати й отримувати від виконавчих органів державної влади відомості, необхідні для виконання покладених на Координаційну раду завдань; давати доручення членам Координаційної ради з підготовки різних питань для розгляду на її засіданнях; створювати за потреби в установленому порядку робочі групи для вирішення завдань, покладених на Координаційну раду; здійснювати інші повноваження з метою виконання завдань Координаційної ради в межах чинного законодавства.

Отже, в Україні триває процес утворення організаційно-правових засад участі громадян у формуванні та реалізації державної політики, який однак, не набув ознак системності та завершеності. Нині Уряд України застосовує практику підписання меморандумів, у яких закріплює свої наміри впливати на економічну ситуацію та регулювання ринків через професійні громадські організації. Меморандуми підписуються здебільшого після факту розбалансування того чи іншого ринку, є епізодичними і не мають юридичної сили. Важливо, щоб координаційні громадські структури при вищих органах влади і громадські ради при органах виконавчої та законодавчої влади стали основними механізмами формального залучення професійних громадських організацій та виробників до участі в ухваленні державних рішень.

5.3. Інформаційно-аналітичне забезпечення стійкого розвитку молочного скотарства

Інформаційне забезпечення управління підприємствами молочного скотарства є складним та багатокомпонентним, оскільки включає в себе різні інформаційні дані та алгоритми їх перетворення. При організації інформаційного забезпечення принципове значення має розподіл інформації на пряму, яка виходить від управляючої системи, та зворотну, що характеризує реакцію об'єкта управління на зміни та рішення, що приймаються. Складовими інформаційної системи забезпечення стійкого розвитку підприємств молочного скотарства є: інформаційна база даних сільськогосподарського підприємства, яку формують облікові та необлікові дані; процедура уніфікації, що передбачає інтегрування та коригуванню даних, тобто їх приводять до єдиних оцінок та порівняльних вимірників; сукупність методів і моделей обробки економічної інформації. Сформована система показників та параметрів є основою для побудови інформаційної системи і розглядається як сукупність взаємопов'язаних соціальних, економічних та техніко-економічних показників, які характеризують фінансово-господарську діяльність підприємства і зовнішнє середовище.

Для функціонування інформаційно-аналітичної системи забезпечення управління підприємством створюються банки та бази даних і знань. Так, банк даних – це комплекс, що включає в себе спеціальні структури організації інформації, алгоритми, продукти програмування та технічні засоби, які сукупно забезпечують створення та використання системи, її оновлення, коригування й багатоаспектне використання в інтересах об'єктів управління, а також прямий зв'язок із користувачами. База знань містить інформацію про накопичений досвід фахівців з управління та залучається при розробці й обґрунтуванні управлінських рішень і є необхідним компонентом експертних систем.

Для сучасного етапу розвитку підприємств молочного скотарства характерне інтенсивне використання комп'ютеризованих систем управління технологічним процесом виробництва продукції, що певним чином характеризує його інноваційність та сприяє підвищенню стійкості їх розвитку. Так, за нашими дослідженнями близько 68,8 % сільськогосподарських підприємств – виробників молока Київської, Вінницької та Хмельницької областей використовують систему автоматизо-

ваного обліку виробничих процесів. Варто зазначити, що в 98 % племінних господарств молочного скотарства племінний облік ведуть на основі сучасних інформаційних технологій.

У молочному скотарстві корпоративного сектору автоматизація формування інформації здійснюється на таких рівнях: технологічний процес; бухгалтерський облік; племінна справа. Однак ці бази даних є розрізненими в більшості суб'єктів господарської діяльності, тобто не є складовими єдиної інформаційної системи управління молочним стадом, що не дає змоги повною мірою сформувати переваги формування та функціонування інформаційної системи.

Нині електронні системи управління стадом (ЕСУС) є складовою технології на рівні з доїльним обладнанням і допомагають формувати інформаційні масиви про продуктивність, якісні показники молока, відтворення та фізіологічний стан тварин. Вони дають можливість звести всі дані про стан тварин в одну комп'ютерну базу. Система дає змоги отримувати і контролювати широкий масив показників, на основі яких оперативно приймати та реалізовувати раціональні управлінські рішення.

Зазначимо, що ЕСУС може застосовуватися як на фермах із прив'язним та безприв'язним утриманням. Однак, як доводить практика, найбільш затребувана ця система саме при безприв'язному утриманні.

Програма управління стадом прив'язується до доїльного обладнання, оскільки воно є ключовою ланкою в технології виробництва молока – саме тут збирається, оновлюється і записується інформація про продуктивність, якісні показники молока, відтворення, фізіологічний стан тварин. Комп'ютерна обробка цього масиву даних надає фахівцеві інформацію, на підставі якої він може приймати раціональні рішення щодо однієї тварини або ж стада [348].

Електронна система управління виконує такі завдання: облік, планування і контроль доїння корів; облік і контроль роботи доїльного обладнання, операторів машинного доїння в доїльному залі; стану здоров'я тварин; облік, планування і контроль зооветеринарних заходів; відтворення і репродуктивної функції у великої рогатої худоби (отелення, осіменіння, перевірки на тільність; гінекологічна диспансеризація); переведення в групи (запуску, сухостою, отелень, в первісток, роздою і запліднення, дійних корів); аналіз структури і фізіологічного стану стада; облік надходжень і вибуття тварин.

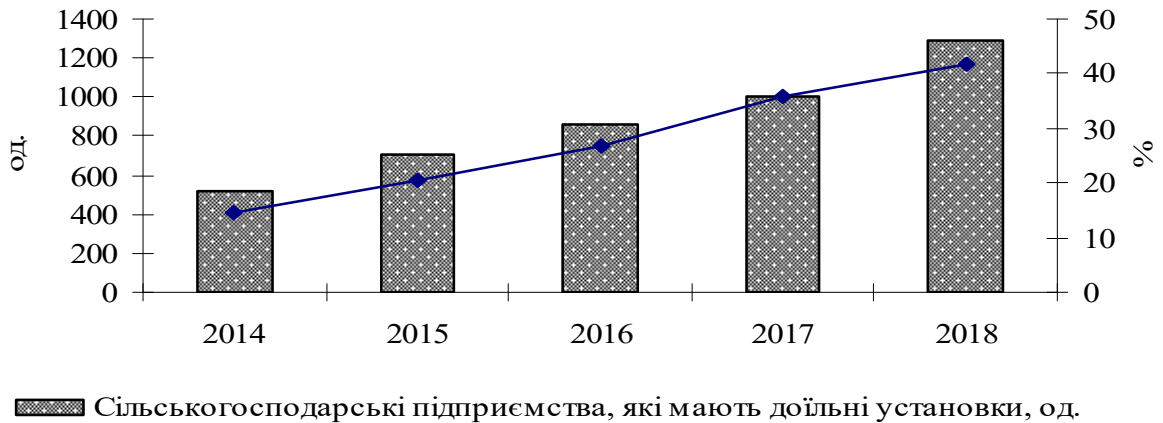
Використання електронної системи управління молочним стадом забезпечує: швидке отримання оперативної інформації про тварину: стан здоров'я, репродуктивної функції, надій валовий і за кожне доїння, якість молока; швидкий доступ до історії тварин; підвищення надоїв за рахунок доклінічного діагностування хвороб; аналіз структури стада і фізіологічного стану тварин; скорочення витрат на ветеринарні препарати; своєчасне виявлення порушень у технології відтворення стада; підвищення ефективності осіменіння; скорочення сервіс-періоду; зменшення кількості ялових тварин і збільшення виходу телят; підвищення ефективності годівлі за рахунок контролю ваги тварин, індивідуального годування, раціонального розподілу кормових добавок і концентратів; зниження затрат праці на вирішення завдань з обліку, планування і контролю технологічних операцій; покращення якості управління відтворенням стада і підвищення культури виробництва.

Система управління виробництвом стадом складається із таких основних елементів: процесор і обладнання для управління; обладнання для ідентифікації; обладнання для обліку та реєстрації надоїв молока; обладнання для моніторингу статусу корів; програмне забезпечення; обладнання для організації руху корів по фермі.

Головним елементом в ЕСУС є програмне забезпечення. У базу даних, де на кожну тварину заведено особові картки, фахівці господарства вводять всю необхідну інформацію про тварин: режим годування, стан здоров'я кожної тварини, тільність, якісні параметри молока та інші фізіологічні і виробничі дані. Пропонуються різні комплектація ЕСУС, які можуть налагодити не тільки контроль за надоями, а збирати іншу інформацію і вносити в комп'ютер.

Ефекти, які формуються для підприємств молочного скотарства від використання доїльних установок, обладнаних автоматизованими системами управління виробничим процесом, зумовлює підвищення попиту у представників молочного бізнесу (рис. 5.4).

За даними рис. 5.4 упродовж 2014–2018 рр. збільшилася кількість господарств, які використовують сучасні доїльні установи, та їх частка в загальній кількості сільськогосподарських підприємств – виробників молока. Ця обставина зумовлена підвищеною ефективністю виробництва молока у вищезазначеній категорії господарств порівняно з іншими виробниками молока – суб'єктами підприємницької діяльності.

■ Сільськогосподарські підприємства, які мають доїльні установки, од.
 ◆ Частка сільськогосподарських підприємств, які мають доїльні установки в загальній кількості господарств які утримують корів, %

Рис. 5.4. Кількість сільськогосподарських підприємств, які мають доїльні установки та їх частка в загальній структурі господарств, які утримують корів*

*Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

На практиці придбання АСУ молочного стада окуповується тільки при використанні її у висококонцентрованих сільськогосподарських підприємствах. Як свідчать дані додатку Ж.14, у 2018 р. найбільшу кількість доїльних установок придбали сільськогосподарські підприємства із рівнем рентабельності 0,1 % та концентрацією корів 151–300 голів. Така ситуація дає підстави для висновку про те, що у молочному скотарстві формуються передумови до розвитку високотехнологічного молочного скотарства в Україні.

Подібна тенденція спостерігається і в 2018 р., коли основними покупцями доїльних установок із автоматизованими системами управління виробництвом в молочному скотарстві були сільськогосподарські підприємства із кількістю утримуваних корів понад 150 голів. Зазначимо, що рівень рентабельності виробництва молока у 4–7 групах сільгоспідприємств у 2018 р. проти 2012 р. зріс у середньому на 8–10 в.п., а це є доказом підвищення рівня ефективності, у т.ч. й за рахунок використання автоматизованої системи управління виробництвом.

При цьому необхідно враховувати, що залежно від марки придбаної доїльної установки сільськогосподарські підприємства використовують певні автоматизовані системи управління виробництвом. Як свідчать наведені дані таблиці 5.2 ці системи суттєво відрізняються за можливостями виконання набору основних і додаткових функцій (додаток Ж.14).

Серед стримувальних чинників використання АСУ підприємствами молочного скотарства слід виділити такі: висока вартість придбання елементів системи управління стадом; залучення кваліфікованих фахівців і проведення спеціального навчання для працівників тваринницького комплексу; запровадження безприв'язної системи утримання стада, за якої АСУ можуть забезпечити одержання максимального ефекту.

За даними табл. 5.2 у високому рівні реалізації біологічного потенціалу тварин найбільш значущими та інформативними є технологічні процеси доїння, годівлі, а також контроль за місцезнаходженням тварини і визначення її переміщення, виявлення статевої охоти й визначення часу осіменіння. Як показує практика функціонування підприємств молочного скотарства, важливим резервом підвищення ефективності виробництва молока є індивідуальне обслуговування тварин і вдосконалення технологічних процесів доїння, годівлі та запліднення корів і нетелей базуються на застосуванні прецизійних (високоточних) технологій і технічних засобів.

Зазначимо, що автоматизована система управління стадом на даний момент є єдиною функціонуючою системою, призначеною не тільки для збору вихідних даних про тварин, але і для їх автоматизованого аналізу і застосування для наукових досліджень [350]. Інформаційно-аналітична система призначена для вирішення широкого кола завдань у сфері автоматизації племінного обліку, централізації накопичення даних про продуктивність великої рогатої худоби шляхом створення централізованої бази даних та автоматизованих робочих місць сільськогосподарських товаровиробників, на основі отримання даних із програмних продуктів та інформаційних систем, які використовують підприємства галузі для налагодження моніторингу за станом функціонування племінного і товарного молочного скотарства та виконання завдань наукового й адміністративного характеру.

На основі опитування фахівців менеджменту сільськогосподарських підприємств Вінницької, Київської та Хмельницької областей ступінь задоволення інформаційних потреб керівників середньої та вищої ланок управління недостатній – тільки 40 % суб'єктів господарювання. Отже, у більшості сільгоспідприємств наявна суб'єктивність відображення інформації в реєстрах первинного обліку молочного скотарства, оскільки вони формуються на паперових носіях, відсутні автоматизовані системи обліку та управління виробничими процесами та відповідних технічних за-

собів. За такого підходу ведуть переважно облік стану тварин, кормів і технологічних операцій за ручною технологією, що пов'язано з високими затратами живого праці та ймовірністю великої кількості помилок.

Як свідчить деталізований аналіз формування інформаційного масиву в обстежених сільськогосподарських підприємствах, де відсутні автоматизовані системи управління стадом, система діючих реєстрів первинного обліку застаріла, містить багато зайвої інформації і потребують оновлення та модернізації шляхом внесення додаткових реквізитів, які є елементами управлінського обліку з використанням паперових носіїв, так і в деяких випадках переходу до використання системи автоматизованого обліку. Необхідно відзначити, що у такої категорії господарств незначна кількість поголів'я корів (до 50-ти голів), відсутня автоматизована система управління стадом; немає лабораторного обладнання для визначення якісних параметрів молока тощо.

Для 37 % опитаних управлінських працівників рівень задоволення знаходиться на задовільному рівні. У цих суб'єктах аграрного бізнесу – виробників молока формування інформаційного масиву частково автоматизовано. Проте системи ведення бухгалтерського, племінного та зоотехнічного обліку не інтегровані в єдину інформаційну систему, що ускладнює аналіз інформації та прийняття на його основі управлінських рішень щодо розвитку молочного скотарства в сільськогосподарському підприємстві.

Невирішеними питаннями залишаються автоматизація бюджетування, економічного аналізу, розрахунку раціонів годівлі тварин, використання експертних систем для розробки та прийняття управлінських рішень.

Такий стан розвитку інформаційного забезпечення характерний для сільськогосподарських підприємств із поголів'ям до 100 тварин, де виробничі процеси частково автоматизовані, а ведення фінансового та управлінського обліку здійснюється на основі використання «1С-бухгалтерія». Очевидно, що для вирішення проблеми інформаційного забезпечення функціонування молочного скотарства цієї категорії сільськогосподарських підприємств можуть скористатися послугами незалежних експертів.

Нині в Україні спостерігаються спроби активізувати надання послуг зовнішнього інформаційного забезпечення, зокрема, консалтингових фірм, консульта-

ційних центрів, але їхні інформаційні ресурси недоступні для більшості сільсько-господарських підприємств через високу вартість.

Одним із підходів до відродження у вітчизняній практиці консультаційної підтримки сільгосптоваровиробників є активізація діяльності сільськогосподарських дорадчих служб шляхом залучення експертів із числа науковців НДІ системи НААН або вищих навчальних закладів аграрного профілю та створення на їхній базі консультаційних центрів. На нашу думку, консультаційні центри повинні функціонувати на основі державно-приватного партнерства на базі ВНЗ аграрного профілю, як це прийнято у провідних країнах світу.

У штаті Вісконсін (США) фермери користуються послугами консультаційної служби безкоштовно. Адже вони поповнюють федеральний і місцеві бюджети за рахунок сплати податків на власність і доходи, а вже з них виділяються кошти на систему консультивання [351]. Для передачі нових знань та інформації консультаційна служба організовує виїзд на ферми, семінари та тренінги, демонстраційні покази, вебінари.

Водночас, у деяких штатах (Міннесота та Іллінойс) зменшуються обсяги фінансування з місцевого бюджету, тому фермери повинні оплачувати візити фахівців на ферму. Окружні агенти, які є співробітниками університету більшу частину свого робочого часу працюють з фермерами на місцях. Основне їх завдання – підтримувати зв'язок між виробництвом і наукою. Вони передають місцевим фермерам інформацію про результати прикладних досліджень з годівлі, ветеринарії, проектування, змістом і т.д., над якими працює команда вчених університету, і, навпаки, знайомлять дослідників із тематичними запитамі виробника.

Враховуючи світовий досвід та вітчизняні реалії, пропонується створити на базі ВНЗ аграрного профілю, які б надавали консультаційні послуги як за рахунок коштів фізичних і юридичних осіб, так і коштів державного і регіонального бюджетів. Пропонуємо на базі БНАУ створити аналітично-консультаційний центр системних досліджень сталого розвитку сільських територій.

Основними напрямками діяльності центру повинні стати: «Соціально-економічний розвиток сільських територій», «Нормативно-правове забезпечення сільського розвитку», «Стратегічне забезпечення сільського розвитку» та «Інформаційно-консультаційне забезпечення сільського розвитку» (додаток Ж.15).

Отже, лише 23 % залучених до опитування менеджерів сільськогосподарських підприємств вважають, що рівень інформаційного забезпечення на достатньо високому рівні. Повне задоволення інформаційної потреби фахівців забезпечує використання корпоративної інформаційної системи управління, що базується на автоматизації всіх бізнес-процесів управління виробничою діяльністю підприємств. Вивчення практики використання інформаційної системи управління бізнес-процесами у молочному скотарстві ПраТ «Чернігівська молочна компанія» дозволило встановити, що основними її підсистемами є автоматизовані інформаційні системи управління персоналом юридичної, агрономічної, інженерної, бухгалтерсько-економічної служб. Інформаційна підсистема управління ветеринарної служби взаємодіє з іншими підсистемами по визначених об'єктах управління. Проте ефективна її діяльності можлива лише у вузькоспеціалізованих господарствах корпоративного сектору аграрної економіки.

Одна з проблем сучасного молочного скотарства в багатогалузевих господарствах корпоративного сектору аграрної економіки полягає у відсутності виваженого підходу до контролю та планування технологічного процесу утримання й експлуатації тварин. Недотримання належних вимог є однією з основних причин неможливості досягти високих економічних показників виробництва у тваринницькому секторі. Для автоматизації оперативного управління молочним комплексом, яка передбачає облік, планування, контроль та аналіз його діяльності, пропонується використовувати автоматизовану систему управління молочним скотарством у сільськогосподарському підприємстві, що дозволяє: вести електронну картотеку поголів'я; здійснювати аналіз, контроль, планування та облік виконання технологічних операцій на основі фізіологічного стану тварин; розробляти прогноз, здійснювати аналіз, планування і контроль молочної продуктивності як по всьому стаду, так і для окремої групи і для кожної корови; вести племінний облік тварини; розраховувати та прогнозувати собівартість молока, дохід від його реалізації та фінансові результати в цілому по молочному скотарству та по окремих структурних підрозділах. В основу роботи програмного комплексу має бути покладена математична модель, яка дає змогу автоматизувати такі процеси виробництва: облік, планування, контроль, аналіз. Використання програмного комплексу забезпечує підвищення якості прийнятих управлінських рішень; зниження витрат на управління молочним комплексом; своєчасне

виявлення та попередження технологічних порушень; підвищення ефективності роботи структурного підрозділу [352].

Програмний комплекс включає в себе такі блоки: технології; будівлі та споруди; утримання тварин; виробництво та заготівля кормів; приготування й роздавання кормів; водозабезпечення; доїння та первинна обробка молока; прибирання й видалення гною; електро- та тепlopостачання, забезпечення мікроклімату; ветеринарного забезпечення тварин та відтворення стада; управління виробництвом і транспортування продукції. При цьому до інформаційної системи необхідно ввести такі дані: потужність молочного комплексу (поголів'я) від 50 до 1200 голів; спосіб утримання; система контенту; тип і кратність годівлі; продуктивність корів (від 5000 до 7000 кг/рік); вид підстилки; метод утримання телят тощо.

На основі введених даних розраховуються технологічні показники молочного комплексу: кількість корів; добова і річна потреба в кормах у натуральних вимірниках залежно від продуктивності тварин та обраного типу годівлі; потреба в ріллі, необхідної для вирощування кормових культур; споживання води для напування тварин та господарських потреб; потреба у виробничих площах для утримання тварин; потреба в підстилці залежно від її виду; добовий і річний вихід гною.

Залежно від введених вихідних даних автоматично виконується пошук баз даних обладнання та технічних засобів, що відповідають кожному блоку програми. У блоці будівель і споруд надається можливість вибору варіантів молочних комплексів залежно від обраної потужності. Вони відрізняються типом і розмірами тваринницьких приміщень, доїльних залів, а також переліком технічних засобів для приготування та зберігання кормів, вигулу тварин, зберігання гною та інших характеристик. Вибір варіантів будівлі визначається потужністю молочного комплексу, а обладнання для утримання тварин (стійла, годівниці, поїлки, секції тощо) – відповідно до вибору варіантів будівель і споруд.

Блок виробництва та заготівлі кормів забезпечує можливість вибору технічних засобів із бази даних відповідних потужностей ферми, які включають в себе обладнання для обробки ґрунту, сівби та догляду за рослинами, збирання, транспортування, приготування та роздавання кормів. Для водопостачання доступна можливість вибору джерела водопостачання, пристроїв для підйому води та забезпечення напору тощо. Умова вибору технічних засобів також визначаються потужністю мо-

лочного комплексу. Обладнання для доїння та первинної обробки молока вибирається відповідно до вибору варіанта будівель і споруд тощо.

Вибір вихідних даних, зокрема, будівель, споруд, обладнання, технічних засобів, а також виконання розрахунків провадиться за допомогою програми, що включає в себе екранну форму (UserForm), яка відображає всі необхідні елементи управління: кнопки (CommandButton), текстові (TextBox) і комбіновані (ComboBox) вікна в багатосторінковій формі, де кожна сторінка відповідає одному блоку з перерахованого вище. Кожному елементу управління відповідає одна або кілька підпрограм (залежно від виконаної дії). Комплекс сучасних вимог до управління технологічними процесами і технічними засобами забезпечить продуктивність корів у межах 6500–7000 кг молока в рік з витратою кормів до 0,9–1,1 ц корм. од. і затратами праці 1,5–1,8 люд.-год на 1 ц молока та рентабельності виробництва 40–45 %.

Одним із основних чинників, які стримують відродження молочного скотарства в Україні та переведення його на інноваційний шлях розвитку, розглядається відсутність уніфікованої інформаційної системи обліку та контролю руху великої рогатої худоби.

На відміну від України, у провідних країнах світу–виробниках молока та молочних продуктів, зокрема в Новій Зеландії, діє Національна система обліку, реєстрації та прогнозування захворювань тварин (ADMIS). Вона складається із бази даних, веб-сервісів для реєстрації ідентифікаційних номерів та пристроїв, записів даних по тваринах, що знаходяться на об'єктах утримання.

Вона є гнучкою програмною платформою, яка здатна обробляти масштабні запити й масиви даних та забезпечує в першу чергу індивідуальне відстеження худоби й оперативне надання аналітичної інформації. Система призначена для різнобічного аналізу галузі тваринництва та епізоотичної ситуації, екстреного реагування при виникненні надзвичайних ситуацій, нагляд за тваринами для виявлення спалахів і напряму поширення захворювань, застосування стандартних правил і процедур при екстреному реагуванні.

Основою системи є індивідуальний облік тварин при реєстрації і прийняті стандартні правила та процедури щодо переміщення тварин. Усі ці дії заносять у систему або імпортують з програм управління фермою.

Систему формує ряд модулів, кожен з яких допомагає вирішувати окремі завдання та їх сукупність. Так, модуль Pitr™, що відповідає за систему ідентифікації і реєстрації об'єктів, дає можливість здійснювати такі операції: присвоєння ідентифікаційних номерів з урахуванням послідовності номерації, включаючи замовлення бирок у виробників; розподіл бирок по суб'єктах, які утримують корів, в автоматичному режимі управляти залишками бирок на складах.

Модуль LTAT™ відображає систему биркування і відстеження худоби. Забезпечує відстеження групових та індивідуальних переміщень тварин; спрощення виготовлення супровідних документів і підтримання в автоматичному режимі архіву відповідної документації; обмін даними з програмами постачальників устаткування та інших інформаційних систем; реєстрацію придбаних ветеринарних препаратів, їх використання та лікування тварин; моніторинг дотримання правил субсидування тваринництва.

Модуль AMS™ координує функціонування системи нагляду й управління в епідеміологічних випадках. Він забезпечує: організацію карантину об'єктів відповідно до виявлених захворювань; формування карт поховань тварин, які загинули від сибірської виразки; інтеграцію з даними лабораторій по всій країні, включаючи системи VETIC і Меркурій; аналіз ризику виникнення захворювань, визначення їх джерел і прогнозування можливого поширення; оперативне інформування служб щодо попередження виникнення захворювання на всіх управлінських рівнях.

Модуль MAX™ формує систему управління в надзвичайних ситуаціях і реагування при спалахах захворювань, Забезпечує функціональність управління в надзвичайних ситуаціях; можливість користувачам швидко завантажувати відповідні інструкції й опис процедурних дії при відповідному реагуванні та аналізі результатів.

LiveTrace™ координує систему нагляду за переміщеннями тварин та забезпечує аналіз одержаних даних.

Необхідно відзначити, що модулі розроблені за складними статистичними та аналітичними алгоритмами, що дозволяють швидко й ефективно обробляти великі масиви даних відповідно до запитів.

Узагальнюючи досвід провідних країн світу щодо інформаційного забезпечення бізнес-процесів у молочному скотарстві, вважаємо за доцільне створити ін-

формаційну систему (ІС) «Молочне скотарство». Ця система стане підґрунтям відповідно до її технологічних засад для запровадження єдиної інформаційної системи, яка відповідає національним і міжнародним вимогам системи ідентифікації та реєстрації великої рогатої худоби; сприятиме розробці та впровадженню централізованої загальнодержавної системи реєстрації та ведення даних про суб'єкти – учасники системи ідентифікації, (власників тварин, тваринницьких об'єктів, підприємств переробки та утилізації худоби, виробників тваринницької продукції і т.д.) із використанням присвоєних їм міжнародних глобальних ідентифікаційних номерів місця розташування; реєстрації, веденню та накопиченню даних (електронних паспортів) про все поголів'я з присвоєнням унікальних ідентифікаційних номерів (із урахуванням національних і міжнародних вимог); дасть можливість отримати оперативну інформацію про походження, місцезнаходження тварини, стан здоров'я на всіх етапах життєвого циклу: народження, вакцинація, переміщення, транспортування, забій (утилізація), переробка, виробництво продукції тваринного походження; створення технологічного базису для організації електронних механізмів відстеження продукції тваринного походження.

Положення про «Молочне скотарство» створення інформаційної системи та реалізацію основних засад її функціонування має бути визначено Законом України «Про ідентифікацію та реєстрацію тварин». Зазначимо, що ІС повинна мати WEB-орієнтований додаток, який забезпечуватиме безпешкодний доступ до неї користувачів через процес авторизації.

На кожний тваринницький об'єкт буде заведено електронну картку обліку з відображенням усіх необхідних реквізитів по даному об'єкту: унікальний глобальний ідентифікатор GLN (Global Location Number), найменування об'єкта, відомості про відповідальну особу, адреса та географічні координати об'єкта.

Реєстрація тварин повинна здійснюватися відповідно до положень Закону України «Про ідентифікацію та реєстрацію тварин» в електронних паспортах, які заводяться на кожну тварину і включають в себе всю необхідну інформацію: відомості про власника та об'єкт господарювання, унікальний ідентифікаційний номер тварини, відомості про народження і походження, стать, масть і кличку. Мічення тварин здійснюється спеціальними бирками, на яких наноситься ідентифікаційний номер тварини і відповідний йому штриховий код [353].

Програма ІС «Молочне скотарство» має включати в себе такі інформаційні ресурси: реєстр власників сільськогосподарських тварин; реєстр сільськогосподарських тварин (стад); реєстр засобів ідентифікації (додаток Ж.16).

Реєстр власників сільськогосподарських тварин доцільно вести з метою обліку їхніх власників з відображенням певної інформації: найменування, місцезнаходження юридичної особи, яка є власником сільськогосподарських тварин; прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання фізичної особи – власника великої рогатої худоби; місцезнаходження тваринницького приміщення; відомості про осіб, відповідальних за внесення інформації до реєстру сільськогосподарських тварин – для юридичних осіб і приватних підприємців; види сільськогосподарських тварин, що утримуються у тваринницькому приміщенні; відомості про епізоотичну ситуацію за місцем знаходження тварин. Головне меню системи повинно включати: реєстр власників; реєстр тваринницьких об'єктів; реєстр електронних паспортів тварин; реєстр бирок; реєстр ветеринарно-санітарних заходів та іншу інформацію нормативного й довідкового характеру.

Кожний власник тварин має отримати унікальний міжнародний ідентифікатор (електронний ключ – GLN) у системі глобальних стандартів GS1 для головного офісу, своїх тваринницьких комплексів, переробних, логістичних та інших структур виробничого ланцюга. Одночасно при реєстрації в ІС «Молочне скотарство» на кожного власника тварин у системі заводиться електронна картка обліку, в якій відображаються всі необхідні реквізити власника, включаючи відомості про керівника, банківські реквізити, адреса, код GLN, географічні координати.

На кожний тваринницький комплекс також заводиться електронна картка обліку, в якій відображаються всі необхідні реквізити по даному об'єкту: ідентифікатор GLN, найменування об'єкта, відомості про відповідальну особу, адреса і географічні координати об'єкта.

У системі повинні реєструватися події, що списуються до призначення системи: реєстрація тварин у системі; установка бирки; тимчасове переміщення; конструктивна зміна об'єкта утримання тварин; переміщення тварин; забій тварини; утилізація бирок; ідентифікація туші на бійні; втрата бирки; профілактичний та діагностичний захід; фіксація результату лабораторних досліджень тощо.

Реєстр ветеринарно-санітарних заходів включає в себе два функціональних модулі: модуль формування та затвердження планів ветеринарно-санітарних заходів для всіх рівнів ветеринарного нагляду; модуль виконання планів ветеринарно-санітарних заходів та контролю за їх проведенням. У процесі створення нового плану автоматично для кожного власника тварин передбачено заповнені планові записи за трьома основними видами обстеження великої рогатої худоби по кварталах на бруцельоз, туберкульоз і лейкоз худоби.

Для отримання повного переліку подій чи дій стосовно будь-якої тварини досить зайти на стартову сторінку в одному з інтернет-браузерів і ввести в поле пошуку ідентифікаційний код цієї тварини.

ІС «Молочне скотарство» повинна стати єдиною функціонуючою системою, призначеною не тільки для збору вихідних даних про тварин, але і для їх автоматизованого аналізу і застосування в наукових дослідженнях. Вона буде мати потужний інструмент для підготовки різноманітних звітів за запитом користувача. Вхідними критеріями для їх побудови можуть бути комбінації на основі поділу території (область, район), власник, об'єкт, період вибірки, найменування подій і параметрів подій для уточнення інформації.

Подальший розвиток інформаційної системи доцільно забезпечити в за такими напрямками: розробка додатків для роботи з системою через мобільні пристрої (смартфони, планшетні ПК), що забезпечить зацікавлених осіб найактуальнішою і достовірною інформацією; розвиток геоінформаційних модулів, що пропонують нові можливості для аналізу, управління і координації робіт; інтеграція ІС із поширеними системами племінного обліку, системами розрахунку індексів племінної цінності, системами електронного уряду тощо.

Дослідженням встановлено, що в підприємствах молочного скотарства певну суб'єктивність в оцінці інформаційного масиву даних спричиняє недосконалість методів обліку витрат і способів розрахунку собівартості продукції молочного скотарства. По-перше, у більшості господарств молочного скотарства не нараховується знос (амортизація), що призводить до заниження рівня витрат на молочне скотарство і, відповідно, собівартості основної продукції – молока. Так, згідно з п. 11 П(С)БО 30 «Біологічні активи» і п. 5.9 Методичних рекомендацій із бухгалтерського обліку № 1315 амортизація нараховується лише на довгострокові біоло-

гичні активи (ДБА), справедливу вартість яких визначити неможливо. Об'єктом амортизації таких біологічних активів є їх первісна вартість, зменшена на ліквідаційну вартість. Ліквідаційна вартість приймається у сумі, яку підприємство очікує отримати від реалізації (ліквідації) довгострокових біологічних активів ДБА після закінчення строку їх корисного використання (утримання), а саме вартість тварин або їх шкур і м'яса тощо, за вирахуванням витрат, пов'язаних із їх продажем (ліквідацією) [354]. Сільськогосподарські підприємства, які утримують корів, оцінюють їх здебільшого за справедливою вартістю.

По-друге, сільськогосподарські підприємства не проводять переоцінку ДБА. Спираючись на норму п. 16 П(С)БО 7, якою регулюється облік довгострокових біологічних активів, впливає, що підприємство може (але не зобов'язане) проводити переоцінку, якщо залишкова вартість такого об'єкта суттєво відрізняється від справедливої вартості на дату балансу. Тобто формально дооцінка корови є процедурою добровільною [355]. Саме на цьому наголошує й Мінфін у листі від 20.03.2003 р. № 053-2940, зазначаючи, що норма П(С)БО 7 щодо переоцінки основних засобів не є імперативною, а має лише дозвільний характер. Тобто підприємства можуть вести облік основних засобів за пріоритетною – історичною (фактичною, первісною) вартістю придбання цих об'єктів або за переоціненою вартістю. Нормативної межі суттєвості П(С)БО не встановлено. Проте Мінфін рекомендує з метою проведення переоцінки об'єктів основних засобів визначати порогом суттєвості величину, що дорівнює 1 % чистого прибутку (збитку) підприємства, або величину, що дорівнює 10 %-му відхиленню залишкової вартості об'єкта основних засобів від їх справедливої вартості (п. 34 Методичних рекомендацій з бухгалтерського обліку основних засобів, затверджених наказом Мінфіну від 30.09.2003 р. № 561).

Окрім цього, вартість кормів власного виробництва та покупні не зіставні в моменті реалізації молока. Порядок оцінки й обліку кормів залежить від джерела їх надходження – власне виробництво, купівля. Корми, одержані від власного виробництва, здебільшого є сільськогосподарською продукцією, порядок оцінки якої встановлено П(С)БО 30 «Біологічні активи». Корми власного виробництва, призначені для внутрішньогосподарського споживання, потрібно оцінювати за

виробничою собівартістю і за нею ж списувати на годівлю тварин. Куповані корми мають оцінюватися за цінами придбання [356].

Зазначимо, що діюча оцінка кормів виробництва (за фактичною собівартістю) не враховує інфляційних процесів. Так, у сільському господарстві для оцінки матеріальних витрат, у т.ч. кормів власного виробництва, можна використовувати як історичну оцінку (за собівартістю), так і прийнятні вартісні оцінки, які в управлінському обліку мають велику релевантність, надійність, порівнянність. Крім того, дозволяють в умовах інфляції або падіння цін обґрунтовано визначати витрати виробництва і передбачуване одержання в майбутньому доходів від використання таких біологічних активів, як молочне стадо корів.

Вважаємо, що у нинішніх умовах доцільніше використовувати для оцінки кормів у собівартості продукції внутрішньогосподарські розрахункові ціни, які обчислюються з урахуванням витрат та ефективності певного виду корму, які будуть зіставними в часі. Такий підхід до оцінки кормів і ведення обліку дає змогу визначати собівартість продукції молочного скотарства виходячи з фактичних витрат.

Очевидно, що відсутність страхування довгострокових біологічних активів призводить до заниження собівартості продукції молочного скотарства. Також не використовуються альтернативні методи калькулювання. У підприємствах молочного скотарства калькулювання здійснюється на основі Методичних рекомендацій із планування, обліку і калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг) сільськогосподарських підприємств [357]. Відповідно до них об'єктами обліку витрат є основне стадо, молодняк усіх віків і дорослі тварини на відгодівлі.

Так, за основним стадом визначають собівартість 1 ц молока та однієї голови приплоду. Чинним законодавством дозволено два альтернативних методи оцінки приплоду великої рогатої худоби молочного напрямку (п.п. 9 П(С)БО 30 «Біологічні активи»): за справедливою вартістю, зменшеною на очікувані у місці продажу витрати та за виробничою собівартістю [358]. Кожне сільськогосподарське підприємство має право самостійно обирати метод оцінки, зафіксувавши це у наказі про облікову політику. Більшість господарств корпоративного сектору оцінює приплід за виробничою собівартістю. Необхідно відзначити, що момент надходження приплоду практично неможливо одразу визначити його виробничу собівартість, оскільки крім

основних виробничих витрат вона включає й інші (вартість кормів власного виробництва, вартість робіт і послуг допоміжних виробництв, загальновиробничі витрати тощо), загальну суму яких можна розрахувати лише після завершення звітної періоду. Тому впродовж звітної періоду (кварталу, року) одержаний приплив оприбутковують за плановою собівартістю, а після його завершення визначають фактичну (виробничу) собівартість. Потім за результатами звітних калькуляцій собівартість приплоду доводять із планового рівня до фактичного. Плановий показник обчислюється на підставі нормативів затрат праці, матеріальних та інших ресурсів на одиницю продукції спеціальною комісією із кваліфікованих спеціалістів, створеною за наказом керівника. При визначенні виробничої собівартості приплоду сільськогосподарські підприємства крім П(С)БО16 «Витрати», що регламентує загальні засади формування собівартості, користуються Методичними рекомендаціями з планування, обліку і калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг) сільськогосподарських підприємств, затвердженими наказом Мінагрополітики від 18.05.2001 р. № 132.

Собівартість 1 ц молока визначається діленням загальної суми витрат на утримання корів (без вартості приплоду та побічної продукції) на кількість центнерів одержаного молока. Оцінюючи даний підхід до визначення собівартості продукції молочного скотарства сільськогосподарських підприємств необхідно наголосити, що до основних недоліків чинної практики калькулювання у молочному скотарстві, на думку автора, можна віднести: калькулювання одиниці натуральної продукції безвідносно до її споживчих властивостей та якості; недостатнє використання калькулювання як інструменту в оцінці діяльності виробничих колективів, в управлінні ресурсним потенціалом.

Щодо якісних характеристик сільськогосподарської продукції, то слід зазначити, що складно вибрати єдиний показник якості, в якому б акумулювалися найбільш загальні властивості продукції, оскільки сільськогосподарська продукція володіє широким діапазоном корисних властивостей, які не завжди вимірюються і враховуються. Наприклад, щодо визначення якісних характеристик при виробництві молока, то найбільш доступними й поширеними є фізико-хімічні та бактеріологічні показники якості молока – кислотність, щільність, ступінь чистоти, бактеріальна забрудненість і температура. Біохімічний склад молока, його смакові та

ароматичні властивості, технологічна придатність для виробництва молочних продуктів залежать від таких факторів, як порода, умови годівлі та утримання тварин, фізіологічні особливості організму, техніка доїння і низки інших. Більшість із перелічених показників можна цілеспрямовано змінювати і завдяки цьому покращувати якість молока.

Зазначимо, що чинна методика ж обчислення собівартості продукції не враховує біологічної основи створення продукції. Вважаємо, що калькулювання одиниці натуральної продукції без урахування її якості як основного показника розвитку виробництва не сприяє економічному обґрунтуванню методів калькуляції і не дає змоги використовувати показник собівартості не тільки для ефективного управління виробництвом, а й для стимулювання персоналу.

Оскільки виробництво молока певної якості забезпечується відповідною технологією, то доцільно виділяти цю продукцію в самостійний об'єкт калькуляції. При обчисленні собівартості молока з урахуванням якості об'єктом калькуляції є молоко в перерахунку на базисну жирність (3,4 %) і базисний вміст білка (3,0 %). Діленням загальної суми витрат на обсяг продукції базисних кондицій визначається собівартість 1 ц молока з урахуванням якості.

За такого підходу до калькулювання можна одержати додатковий прибуток від реалізації молока, частину якої доцільно направити на стимулювання праці персоналу тваринницьких комплексів з метою поліпшення якості виробленої продукції.

Практичне використання вищезгаданого підходу до розрахунку собівартості молока із урахуванням якості молока є утрудненим, оскільки відсутня релевантна інформація про основні параметри якості та витрати на досягнення тих чи інших якісних властивостей. Ця інформаційна проблема має багато аспектів: контроль якості та екологічної чистоти продуктів, документальне оформлення якісних характеристик, обчислення витрат на виробництво продукції різної якості в єдиному технологічному процесі, відображення витрат на досягнення заданого рівня якості в калькуляційних статтях.

Потребує також уточнення й оцінка приплоду, отриманого від корів. Недоліком чинної методики оцінки одна голова приплоду є невраховування його маси, яка залежить від породи тварин і варіює $25 < \text{чи} = 40$ кг [359]. Зазначимо, що за згаданими

Методичними рекомендаціями в усіх сільськогосподарських підприємствах одна голова приплоду корів незалежно від її ваги оцінюється за вартістю 60 кормо-днів утримання дорослої худоби [357]. Таке положення є неправомірним і призводить не тільки до неправильного розподілу витрат між основною та супутніми видами продукції основного стада, але й до необґрунтованого визначення оцінки 1 ц живої маси молодняку тварин і тварин на відгодівлі, а також послаблення контролю за витратами виробництва. Відчутно це стосується використання фонду заробітної плати, тому що на практиці ще трапляються випадки, коли при народженні теляти його масу (вагу) занижують, щоб у подальшому нарахувати заробітну плату телятницям за нібито одержаний приріст живої маси.

Нами встановлено, що застосований метод оцінки приплоду не враховує живу масу приплоду при народженні, якість виробленого молока та продуктивність корів. Це не тільки призводить до необґрунтованого розподілу витрат між молоком і приплодом, але і не дозволяє визначити фактичну собівартість 1 ц живої маси молодняку великої рогатої худоби і тварин на відгодівлі. Матеріали спеціального обстеження методів калькулювання готової продукції у сільськогосподарських підприємствах Київської області, які використовуються в управлінському обліку, свідчить про те, що раціональним у сучасних умовах є комбінований метод, який об'єднує «абзорпшен-костинг» та «директ-костинг». На першій стадії визначення собівартості продукції молочного скотарства із загальної суми витрат виключають вартість побічної продукції (за умови її використання). Далі розподіл витрат здійснюють за коефіцієнтами співвідношення витрати кормів на отримання молока і приплоду. При цьому коефіцієнти необхідно встановлювати не на голову приплоду, а на його живу масу і прирівнювати до певної кількості молока базисної жирності: молоко в перерахунку на базисну жирність 1 ц = 1,0; жива маса приплоду при народженні 1 ц = 10,0.

Вважаємо, що собівартість 1 ц молока без урахування якості, зокрема вмісту в ньому жиру, позбавляє його порівнянності, не стимулює заінтересованість персоналу ферм у підвищенні якості молока. Собівартість молока, обчислена з урахуванням базисної жирності, дає більш достовірні результати діяльності господарств і є надійною основою для встановлення ціни продажу, а також більш об'єктивний показник ефективності виробництва. Практична цінність запропоно-

ваного методу полягає в тому, що його реалізація дає змогу найбільш достовірно визначати фактичну собівартість окремих видів продукції та ефективність молочного скотарства на різних етапах технологічного циклу. Запропонований підхід можна використовувати для розрахунку планової і нормативної собівартості, а також він слугує об'єктивною основою цін продажу молока і телят, що дозволить підвищити дієвість комерційного розрахунку на внутрішньогосподарському рівні, своєчасно виявляти резерви зниження собівартості на кожній стадії технологічного циклу в галузі. Природно, що дана методика використовується тільки в управлінському обліку.

Отже, на розглянутих нами підставах нині існує необхідність у розробці Методичних рекомендацій з планування, обліку і калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг) сільськогосподарських підприємств у частині формування собівартості продукції молочного скотарства, які будуть враховувати якість молока та вагу приплоду. Вважаємо, що запровадження інформаційної системи управління бізнес-процесами у молочному скотарстві й удосконалення підходу до розрахунку собівартості продукції сприятимуть підвищенню якості та безпечності продукції, що створить передумови до стійкого розвитку бізнесових структур галузі.

Висновки до розділу 5

1. Доведено, що ефективність інтеграційних зв'язків між виробниками і споживачами молокосировини визначається рівнем витрат на збут, величина яких залежить в першу чергу від вибору каналів збуту продукції. Узагальнення результативності існуючих каналів продажу молока сільськогосподарськими підприємствами дозволило виділити наступні їх види: переробка молока на власних переробних потужностях; самостійний продаж на роздрібних ринках; реалізація безпосередньо на молокопереробне підприємство; продаж посередникам. На вибір каналів продажу молока середніми і великими сільськогосподарськими підприємствами впливають наступні чинники: інвестиційні можливості розвитку власної переробної бази та роздрібної торгової мережі; сформовані економічні відносини із молокопереробними підприємствами; якість молокосировини, добові обсяги реалізації, тощо. При виборі

каналу збуту малими господарствами корпоративного сектору аграрної сектору враховуються наступні фактори: обсяги реалізації молока, забезпеченість спеціальним автомобільним транспортом та холодильного обладнання; розташування по відношенню до роздрібного ринку та до переробного підприємства. Це створює умови для монополізації закупівельних цін на молкосировину оптовим посередникам, які займаються збором молока і доставкою його для переробки на молочні комбінати.

2. Доведено, для особистих селянських господарств та малих фермерських господарств, головним чином сімейного типу молока найбільш ефективним є продаж молока на переробне підприємство за умови добровільного об'єднання їх в сільськогосподарський обслуговуючий кооператив (СОК), що характеризується наступними перевагами: доступність до дешевих фінансових (кредитних) та матеріальних ресурсів, підвищення рівня закупівельних цін, зростання самозайнятості населення. До позитивів співпраці з СОКу для переробного підприємства є: гарантія безперебійного надходження сировини, спрощення процедури збору молока, скорочення кількості постачальників при збільшенні товарної партії, тощо.

3. Кластерну політику регіональних органів управління пропонується реалізувати на основі таких принципів, як узгодженість інтересів усіх учасників, взаємозв'язку нормативно-правової бази та організаційно-економічних механізмів; інформаційна відкритість учасників інтеграційної структури; добровільність участі господарюючих суб'єктів в інтегрованих об'єднаннях; рівного доступу учасників до одержання держпідтримки; ефективності розвитку кластерних структур.

Узагальнено принципи, на яких повинна формуватися система контролю якості і безпеки молока у рамках функціонування територіального молока продуктового кластера: гарантія виробництва безпечної для здоров'я споживача продукції; інтегрований підхід до контролю якості та безпеки; відповідальність за безпеку продукції повинна бути розподілена між всіма суб'єктами, які беруть участь в технологічному процесі виробництва і переробки молока; незалежність і об'єктивність; комплексність; прозорість механізму контролю; єдність методичних підходів щодо проведення контролю. Доведено, що необхідною умовою дієвого контролю якості сировини є використання обладнання сертифікованих лабораторій оцінки якості сільськогосподарської продукції галузевих НДІ та вищих навчальних закладів аграрного профілю.

4. Встановлено, що в Україні створено інституційне середовище функціонування галузі, яке представлено двома основними категоріями виробників – сільгоспідприємствами та господарствами населення. Нині існує необхідність у спрямуванні розвитку у підприємницькі структури особистих селянських господарств, що вимагає внесення відповідних змін до Податкового кодексу України. Вважаємо, що позитивно вплине на виробництво якісної продукції малими товаровиробниками модела Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств», який передбачає процес легалізації їх діяльності шляхом спрощення реєстрації та організації їх господарської діяльності особистих селянських господарств, що сприятиме створенню умов для підвищення рівня життя і забезпечення зайнятості сільського населення.

Встановлено, що в Україні є значна кількість сільськогосподарських підприємств, які утримують до 30 корів, хоча в останні роки спостерігається тенденція до зниження їх чисельності, унаслідок збитковості виробництва молока. Очевидно, що їхня діяльність може бути прибутковою, якщо ця група господарств буде орієнтуватися на переробку молока та виготовлення молокопродуктів під регіональними брендами.

З метою формування дієвої системи підтримки за рахунок коштів місцевого і державного бюджетів пропонуємо здійснити типологізації сільськогосподарських підприємств – виробників молока на три основні групи: малі – з чисельністю поголів'я корів до 50 голів; середні – 51-300; великі – понад 300 голів. Запропоновано диференційований підхід до здійснення держпідтримки для кожної із виділених груп сільгоспвиробників. Так, для малих сільськогосподарських підприємств, які утримують до 50 голів ВРХ доцільно передбачити програми підтримки нарощення поголів'я шляхом урегулювання питання щодо подвійного оподаткування господарських операцій із особистими селянськими господарствами по закупівлі теличок. Окрім цього повинна діяти програма по частковій компенсації витрат пов'язаних із наданням послуг сільськогосподарськими підприємствами по заплідненню корів сім'ям високопродуктивних тварин із подальшою закупівлею отриманого приплоду – теличок суб'єктами підприємницької діяльності в сфері агробізнесу в розмірі 50 %. Із метою відтворення дійного стада вважається перспекти-

вним для вищезазначених господарств корпоративного сектору є розвиток оренди корів у фізичних осіб – власників особистих селянських господарств

6. Встановлено, що в Україні є значна кількість сільськогосподарських підприємств, які утримують до 30 корів, хоча в останні роки спостерігається тенденція до зниження їх чисельності, унаслідок збитковості виробництва молока. Очевидно, що їхня діяльність може бути прибутковою, якщо ця група господарств буде орієнтуватися на переробку молока та виготовлення молокопродуктів під регіональними брендами.

7. З метою формування дієвої системи підтримки за рахунок коштів місцевого і державного бюджетів пропонуємо здійснити типологізації сільськогосподарських підприємств – виробників молока на три основні групи: малі – з чисельністю поголів'я корів до 50 голів; середні – 51-300; великі – понад 300 голів. Запропоновано диференційований підхід до здійснення держпідтримки для кожної із виділених груп сільгоспвиробників. Так, для малих сільськогосподарських підприємств, які утримують до 50 голів ВРХ доцільно передбачити програми підтримки нарощення поголів'я шляхом урегулювання питання щодо подвійного оподаткування господарських операцій із особистими селянськими господарствами по закупівлі теличок. Окрім цього повинна діяти програма по частковій компенсації витрат пов'язаних із наданням послуг сільськогосподарськими підприємствами по заплідненню корів сім'ям високопродуктивних тварин із подальшою закупівлею отриманого приплоду – теличок суб'єктами підприємницької діяльності в сфері агробізнесу в розмірі 50 %. Із метою відтворення дійного стада вважається перспективним для вищезазначених господарств корпоративного сектору є розвиток оренди корів у фізичних осіб – власників особистих селянських господарств.

8. Встановлено, що у підприємств молочного скотарства має місце певна недосконалість методів обліку витрат і способів обчислення собівартості продукції молочного скотарства. Обґрунтовано необхідність у розробці Методичних рекомендацій з планування, обліку і калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг) сільськогосподарських підприємств та запропоновано підходи в частині формування собівартості продукції молочного скотарства, які будуть враховувати якість молока та вагу приплоду, розрахунку собівартості кормів, нарахування амортизації на біологічні довгострокові активи.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення й запропоновано нове вирішення важливого наукового завдання щодо обґрунтування засад та інструментів організаційно-економічного забезпечення стійкості сільськогосподарських підприємств молочного скотарства. Проведене наукове дослідження дозволяє сформулювати наступні висновки:

1. Стійкий розвиток розглядається як складний динамічний процес переходу соціально-економічної системи з одного якісного стану в інший під впливом факторів внутрішнього і зовнішнього середовища на основі економічного зростання при зниженні коливання натуральних та вартісних результатів функціонування. Стійкість розвитку виявляється через: позитивну економічну динаміку; фінансову, виробничо-технічну, інноваційно-інвестиційну, маркетингову активність; прозорість і надійність вертикальних, горизонтальних та інших зв'язків підприємства.

Стійкість сільськогосподарського підприємства трактується нами як багатоаспектне поняття, яке характеризує його здатність своєчасно запобігати виникненню небажаних відхилень від визначених стратегічних цілей під впливом екзогенних та ендогенних факторів. Обґрунтовано, що стійкість підприємства забезпечується за умови конкурентоспроможного, екологічно безпечного розширеного відтворення внутрішнього потенціалу і його гнучкої адаптації до змін зовнішнього середовища та інструментів державного регулювання.

2. Система організаційно-економічного забезпечення стійкого розвитку підприємства являє собою сукупність елементів цілеспрямованого й комплексного впливу підсистеми управління на елементи та структуру за сформованого ресурсного потенціалу, що утворюють різні підсистеми регулювання і координування діяльності, а також реалізують відповідні функції, принципи, завдання, методи й інструменти забезпечення економічної, соціальної, екологічної та ризикової стійкості.

Обґрунтовано вибір інструментів організаційно-економічного забезпечення стійкого розвитку підприємства відповідно до організаційних, економічних і мотиваційних блоків, які зумовлюють процеси організації та самоорганізації, що сприяють цілеспрямованому розвитку суб'єкта господарювання у напрямі збереження стійкості функціонування в умовах прояву нестабільності й ризику.

3. Доведено, що стійкий розвиток підприємств молочного скотарства передбачає збереження динамічної рівноваги шляхом раціонального поєднання складових ресурсного потенціалу для досягнення стратегічних цілей, індикаторами якого є зростаючі фінансові-економічні показники, а також наявність програм екологічної та соціальної відповідальності. Систематизовано внутрішні та зовнішні фактори забезпечення стійкого розвитку підприємств молочного скотарства, прояв яких і вектори впливу та їхні взаємозв'язки доцільно визначати при обґрунтуванні та прийнятті управлінських рішень.

Забезпечення стійкості функціонування сільськогосподарських підприємств молочного скотарства потребує врахування специфічних особливостей галузі: наявність тривалого відтворювального циклу; низький рівень рентабельності, що знижує інвестиційну привабливість галузі; менший вихід приплоду в розрахунку на одиницю маточного поголів'я, що вимагає науково обґрунтованої організації відтворення та використання стада; особливості фізіології тварин, що зумовлює недостатній рівень механізації та автоматизації виробничих процесів; технологічне відставання в області зберігання кормів зумовлює істотні втрати їх якості та поживної цінності; необхідність раціонального поєднання молочного скотарства з іншими галузями сільськогосподарського виробництва; висока трудомісткість.

4. Систематизовано методологічні принципи дослідження стійкості сільськогосподарських підприємств з виробництва молока, які згруповано наступним чином: основоположні, загальні, специфічні та інструментальні. Визначення стійкого розвитку молочного скотарства в сільськогосподарських підприємствах потребує оцінювання таких складових стійкості, як виробнича, технологічна, маркетингова, фінансова, організаційна та інноваційно-інвестиційна, які характеризують якісно-цільові орієнтири на оперативному, тактичному та стратегічному рівнях. Запропоновано алгоритм комплексної оцінки стійкого розвитку сільськогосподарського підприємства – виробника продукції молочного скотарства, яка всебічно характеризуватиме цей процес із позиції інвестора або стратегічного партнера, а також сільськогосподарського підприємства, за інтегральним показником на основі використання багатомірних порівнянь.

5. Основними статистичними формами обліку стану молочного скотарства є ф. 21, у якій відображається загальний обсяг молока, одержаний від тварин, які

утримуються в сільськогосподарських підприємствах, та ф. 50, де наводяться економічні показники діяльності сільськогосподарських підприємств, у тому числі й при виробництві молока. Обґрунтовано необхідність удосконалення статистичного масиву інформації щодо розвитку молочного скотарства за такими напрямками: у ф. 21 доцільно відображати показник валового надою молока від корів, зокрема молочного напрямку продуктивності, їх кількість і продуктивність; запровадити єдиний територіальний принцип при формуванні статистичного масиву даних; узгодити ведення статистичного спостереження (велике, середнє та мале сільськогосподарське підприємство) із Господарським та Податковим кодексами; уточнити обсяги реалізації молока з урахуванням якісних показників; нівелювати відхилення показників ефективності виробництва молока у масиві даних на основі статистичних ваг; створити єдину інформаційну базу племінного молочного скотарства.

6. Характерними особливостями світового виробництва молока є тенденція до нарощення його обсягів. За експертними оцінками, в 2025 р. вони перевищать 1 млрд т і порівняно з 2018 р. зростуть на 241 млн т – до 1059 млн т, або на 29 %, що буде забезпечено підвищенням продуктивності й нарощенням поголів'я корів. Основне виробництво молока упродовж 2011–2018 рр. було сконцентровано в 16 країнах світу, до яких входить і Україна, які у 2018 р. порівняно з 2011 р. збільшили його обсяги на 12,5 %, або 60 % від загального виробництва молока. Встановлено, що забезпечення стійкого розвитку молочного скотарства у провідних країнах світу досягається дієвою державною підтримкою товаровиробників і переробників молока, використанням високопродуктивних порід тварин, запровадженням інноваційних технологій, використанням державних систем стимулювання споживання молока, виробництвом високоякісної та безпечної продукції.

7. Виявлено стійку тенденцію до зменшення поголів'я корів у сільськогосподарських підприємствах України, в яких у 2019 р. становило 482,1 тис. голів корів молочної продуктивності, що на 19,8 тис. голів менше порівняно із 2018 р. та сільських домогосподарствах, де на 1 січня 2019 р. утримувалося 1661,5 тис. голів, в основному внаслідок погіршення демографічної ситуації у сільській місцевості.

Упродовж 2007–2019 рр. майже у 6 разів збільшено обсяги виробництва молока висококонцентрованими суб'єктами підприємницької діяльності (понад 5000

т), або 20 % суб'єктів підприємницької діяльності виробляють близько 70 % молока, що свідчить про прояв монополізації у його виробництві. З метою формування умов стійкого розвитку молочного скотарства сільськогосподарські підприємства повинні задіяти комплекс інструментів організаційно-економічного забезпечення диференційованого визначення типу стійкості.

8. Розраховано, що у структурі сільськогосподарських підприємств за рівнем стійкості найбільшу частку займають змішані підприємства – майже 70 %, кількість яких скоротилася майже втричі за період аналізу, що свідчить про відсутність умов для конкурентоспроможного розвитку молочного скотарства. Подібна тенденція спостерігається і щодо кількості прибутково стійких сільськогосподарських підприємств, яка зменшилася за досліджуваний період майже вдвічі. У них виявлено збільшення концентрації поголів'я корів, посилення процесів модернізації та технологічного переоснащення виробничих потужностей, що сприяло підвищенню продуктивності на 63,1 %. Обґрунтовано, що у довгостроковій перспективі мають можливість забезпечити конкурентоспроможний розвиток підприємств прибуткової та змішаної груп, за умови підвищення рівня продуктивності корів до 6500–7000 кг. Забезпечення стійкості у групі нестійких сільськогосподарських підприємств можливо за умови підвищення продуктивності та нарощення поголів'я корів на основі реалізації інвестиційних проєктів на принципах державно-приватного партнерства.

9. Стійкі підприємства мають стати пріоритетними у наданні господарюючим суб'єктам державної підтримки з метою розширення їх виробничої бази та забезпечення конкурентоспроможності молочного скотарства. Для групи змішаних сільськогосподарських підприємств доцільно передбачити бюджетне фінансування, особливо за програмами 50 % відшкодування вартості придбаних племінних телиць та вартості об'єктів тваринництва, а також компенсації відсоткових ставок по банківських кредитах.

Розглянуто і доведено необхідність часткової компенсації витрат на створення сімейних ферм на базі ОСГ, які утримують три корови, використовуючи фінансові ресурси державного бюджету та сільських громад, формування обслуговуючої та збутової кооперації, завершення програми ідентифікації сільськогосподарських тварин та інформаційної системи біобезпеки й відповідно їх фінансування,

сільського розвитку та формування підприємницьких здібностей. Окрім того, доцільно розробити технічний регламент «Сире молоко», у якому визначити обов'язкові вимоги до сирого молока та технологічних процесів його виробництва.

10. Основними напрямками забезпечення стійкого розвитку молочного скотарства в сільськогосподарських підприємствах визначено збільшення обсягів виробництва молока за рахунок підвищення продуктивності корів, стабілізації та подальшого нарощення поголів'я, реконструкції працюючих ферм, їх модернізації та кращої технічної оснащеності, введення в експлуатацію нових потужностей, поліпшення кормовиробництва, вдосконалення селекційно-племінної роботи, підвищення відтворювальних якостей тварин та ін.

Обґрунтовано, що споживчо-товарні домогосподарства будуть орієнтуватися на задоволення попиту на внутрішньосільському ринку в умовах зменшення поголів'я корів у сільських домогосподарствах, які утримували одну корову. Товарно-споживчі та товарні домогосподарства у перспективі повинні стати основою для розвитку малих суб'єктів підприємницької діяльності у сфері агробізнесу шляхом добровільного об'єднання в кооперативи та подальшої концентрації виробничих ресурсів у цій категорії сільськогосподарських товаровиробників.

11. Систематизовано вимоги до організації фінансово-виробничого планування у підприємствах з виробництва молока, яка передбачає: розробку плану продажів на основі визначення прогнозних цін; розробку документа, який регламентує рух поголів'я худоби; розробка плану основних виробничих показників; розрахунок потреби господарства у кормах за всіма групами тварин, а також розрахунок загальної потреби у кожному виді корму; розробку плану заробітної плати основних виробничих працівників; розробку плану собівартості продукції. Це дозволить забезпечити надійність та адаптивність планових показників, а також налагодити контроль за можливою невідповідністю фактичних і планових показників і вносити необхідні корективи.

Доцільно запровадити підхід до планування відтворення стада на основі синхронізації статевої охоти великої рогатої худоби, який на відміну від підходу, що базується на фізіології тварин, передбачає сукупність підготовчих етапів та етапи планування відповідно до розробленого технічного регламенту. За такого підходу

буде досягнуто скоординованої взаємодії планово-економічного та зоотехнічного підрозділів підприємства через організовану схему інформаційних потоків у межах встановленого регламенту та контролю за його виконанням; підвищиться достовірність планових показників; забезпечуватиметься рівномірність та збалансованість грошових потоків; оптимізація структури дійного стада з урахуванням зоотехнічних та економічних критеріїв.

12. Удосконалення системи матеріально-технічного забезпечення як умови стійкого функціонування сільськогосподарських підприємств молочного скотарства має бути зорієнтовано на реалізацію таких завдань: забезпечення необхідними ресурсами в оптимальному обсязі та у визначений час; виконання функцій матеріально-технічного забезпечення з позиції економічної доцільності та ефективності. Запропоновано підходи до управління закупівлями матеріально-технічних ресурсів сільськогосподарськими підприємствами для ведення молочного скотарства на основі використання ІТ-технологій, вибір яких має здійснюватися з урахуванням специфічних особливостей підприємства через створення власного вебсайту, організації закупівель через постачальницькі кооперативи або розміщення інформації на сайті регіонального консультативно-закупівельного центру.

Обґрунтовано систему показників ефективності закупівель матеріально-технічних ресурсів на основі розрахунку оптимальних витрат із використанням бальної оцінки, яка дозволяє достовірно визначити ефективність закупівельної діяльності. З-поміж критеріїв відбору товаровиробниками постачальника матеріально-технічних ресурсів виділено якість, своєчасність поставок, період відтермінування платежу, ціну, гарантійний термін обслуговування, вартість експлуатації та ін.

13. Встановлено, що частка енергоносіїв у вартості виробництва молока як енергомісткого процесу, підвищилася до 12–15 %, що вимагає від сільськогосподарських підприємств реалізації заходів з раціонального використання енергетичних ресурсів. Складовими елементами господарств корпоративного сектору аграрної економіки повинні бути: регламентація відповідальності щодо питань енегозбереження та енергоефективності; підвищення кваліфікації персоналу, зайнятого в технологічних процесах; формування культури енергоспоживання; підвищення рівня мотивації персоналу; введення посади енергоменеджера; удосконалення системи обліку енергоресурсів; документування та регламентування усіх процедур і

процесів, пов'язаних із підвищенням енергоефективності при виробництві молока, та обов'язковим наданням публічного доступу до всього масиву інформації.

З метою підвищення ефективності енергозатрат кормів необхідно запроваджувати методику оцінки рівня витрат кормів у період лактації корів в одиницях виміру чистої енергії лактації, у сухостійний період – на основі обмінної енергії.

14. Важливим напрямком забезпечення стійкості молочного скотарства в сільськогосподарських підприємствах є мінімізація та нейтралізація негативного впливу природних, екологічних, технологічних, ринкових, регуляторних ризиків. Дієвими інструментами ризик-менеджменту розглядаються додержання технологічних вимог виробництва молока, створення комфортних умов утримання худоби, науково обґрунтованої системи відтворення стада, дотримання біобезпеки, використання інтервенційних інструментів, здійснення утилізації побічної продукції, додержання чинних нормативних актів з охорони довкілля тощо.

Однією із складників системи ризик-менеджменту є використання інституту страхування сільськогосподарських тварин. Для широко запровадження в молочному скотарстві такого інструменту як страхування доцільно передбачити різні його форми, з метою повного та часткового відшкодування збитків. Страхову суму можна встановлювати: на кожну тварину, за умови, що вона прийнята на страхування індивідуально; на групи тварин, із зазначенням страхової суми на середньостатистичну тварину кожної групи. Для обмеження збитків страхових компаній необхідно жорстко регламентувати технологію виробництва тваринницької продукції, а для визначення страхових ставок використовувати регіональний індекс падежу худоби.

15. Розвиток кооперації та інтеграції при виробництві й переробці молока розглядається як один із чинників підвищення стійкості сільгоспвиробників, що займаються молочним скотарством. Доведено, що для дрібнотоварних сільгоспвиробників молока найбільш ефективним є продаж молока-сировини на переробне підприємство за умови добровільного об'єднання їх у сільськогосподарський обслуговуючий кооператив зі збуту молока. Потенційними членами кооперативу можуть стати товарні та товарно-споживчі ОСГ, що утримують не менше ніж три корови, які компактно розташовані, знаходяться один від одного на відстані 1–2 км, оптимальна їх кількість повинна становити не менше ніж 10–15 господарств.

Доведено, що виробництво високоякісної сировини-молока можливе за умови встановлення тісних інтеграційних зв'язків між суб'єктами господарювання від виробника до кінцевого споживача шляхом створення територіального молочного кластера. У межах кластерної структури запропоновано сформувати інтегровану систему управління якістю та безпекою продукції, що сприятиме створенню галузевої системи моніторингу якості молока, в основу яких покладено комплексну оцінку показників якості та безпеки виробленої продукції, а також факторів, що обумовлюють їх формування.

16. З метою підвищення дієвості системи підтримки здійснено типологізацію сільськогосподарських підприємств та запропоновано диференційовані її форми: для підприємств із поголів'ям корів до 50 голів – програми нарощення поголів'я та підвищення продуктивності на основі урегулювання подвійного оподаткування господарських операцій із господарствами населення по закупівлі теличок, програми часткової компенсації витрат за послугами сільгоспідприємств по заплідненню корів, із подальшою закупівлею отриманого приплоду із 50 % компенсацією; розвиток оренди корів у фізичних осіб – власників ОСГ; для підприємств із поголів'ям корів від 51 до 300 голів – програми компенсації витрат у розмірі 30 % від придбання складної техніки для тваринницьких комплексів, витрат з будівництва та придбання племінних тварин вітчизняної селекції; усунення подвійного оподаткування при укладанні договорів із ОСГ на вирощування та відгодівлю тварин; для підприємств із поголів'ям корів понад 300 голів – програми прямої державної підтримки в розмірі 50 % за придбання складної сільськогосподарської техніки, племінних тварин вітчизняної селекції; зведення виробничих споруд, пільга щодо сплати ПДВ при імпорті сільськогосподарських тварин і племінних (генетичних) ресурсів.

Розглядається за доцільне для ОСГ із поголів'ям три корови і більше передбачити доплати за приріст поголів'я корів у розмірі 50 % від ринкової вартості однієї голови та часткову компенсацію на рівні 50 % витрат на зведення будівель і споруд для утримання худоби та придбаного племінного поголів'я.

17. Визначено складові комплексної системи інформаційно-аналітичного забезпечення, а саме: комп'ютеризовані системи управління виробничими процесами та молочним стадом на рівні сільськогосподарських підприємств; забезпечен-

ня наукового супроводу та надання консультаційної підтримки товаровиробникам регіональними центрами, які доцільно створити на базі аграрних ВНЗ; удосконалення облікової політики підприємства та калькулювання собівартості продукції з урахуванням якості молока та ваги приплоду; розрахунок фактичної собівартості кормів; нарахування амортизації на довгострокові біологічні активи.

Запропоновано створення інформаційної системи (ІС) «Молочне скотарство», яка буде включати в себе такі інформаційні ресурси: реєстр власників сільськогосподарських тварин; реєстр сільськогосподарських тварин (стад); реєстр засобів ідентифікації. Ця система дасть змогу дотримувати методичних і технологічних засад запровадження єдиної інформаційної системи, що відповідає національним і міжнародним вимогам системи ідентифікації та реєстрації великої рогатої худоби, сприятиме розробці й упровадженню централізованої загальнодержавної системи реєстрації та ведення даних про суб'єктів галузі, що дасть можливість сформувати технологічний базис для організації електронних механізмів відстеження руху продукції тваринного походження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сухоруков А. І. Моделювання та прогнозування соціально-економічного розвитку регіонів України. К. : НІСД, 2012. 368 с.
2. Mohamed Behnassi, Shabbir A. Shahid, Nazia Mintz-Habib. Science, Policy and Politics of Modern Agricultural System: Global Context to Local Dynamics of Sustainable Agriculture. New York London:Springer Science+Business Media Dordrecht, 2014. 376 p.
3. Сперанская Л. Н. Всемирная история экономической мысли. М.: Мысль, 1987. Т. I. 606 с.
4. Мальтус Т.Р. Опыт закона о народонаселении. Антология экономической классики. М.: Эконом, 1993. 132с.
5. Кох Р. Закон Парето или Принцип 80/20. http://nataliaakulova.ru/wp-content/uploads/2014/01/Richard_Kokh_Printsip_80_20.pdf?5rIAg1oB_c7bb53d7e71e043d1d6de8ec32700714=1
6. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. Избранное. М.: Эксмо, 2007. 153 с.
7. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера. М.: Айрис-Пресс, 2003. 575с.
8. Геєць В. Формування і розвиток фінансової кризи 2008-2009 років в Україні. Економіка України. 2010. № 4. С. 5-15.
9. Kuznets S. S. Economic growth of nations. Cambridge: Harvard University Press, 1971. 363 p.
- 10.Благун І. С., Дмитришин Л. І. Аналіз і обґрунтування показників вимірювання нерівності в розподілі доходів. Актуальні проблеми економіки. 2013. №4(142). С.23-54.
- 11.Гречко О. О. Принцип збалансованості і соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їх особливостей та традицій. Форум права. 2015. №1. С.68-74.
- 12.Валенкевич Л. П., Павленко О. О., Алібекова Ю. Т. Обґрунтування оцінки соціо-еколого-економічного розвитку адміністративно-територіальної одиниці. Механізм регулювання економіки, 2012. № 3. С.16-25.
- 13.Піменова О. Інституційні засади сучасних соціо-еколого-економічних форм господарювання в аграрному секторі України. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2014. 10(163). С.63-67.

14. Юхновський І. В. Взаємозв'язок відтворення капіталу та економічного зростання. Український соціум. 2011. № 1. С. 127-134.
15. Колесніков В. П. Формування та оптимізація товарного асортименту підприємства для внутрішнього та зовнішнього ринку. Наукові записки НУ «Острозька академія». Серія «Економіка». 2013. Вип. 23. С. 48-50.
16. Флорова І. Т. Філософський словарь. М.: Политиздат, 1981. 445 с.
17. Доклад Всемирной комиссии по вопросам окружающей среды и развития. ООН, 1987. 412 с.
18. Costanza R., Dely H. Natural capital and sustainable development. Conservation Biology. 1992. V. 6. № 1. P. 37–46.
19. Патона Б. Є. Національна парадигма сталого розвитку України / за заг. ред. академіка НАН України. К.: Державна установа "Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України", 2012. 72 с.
20. Попова О. Агросфера: соціоекономічний зміст і засади сталого розвитку. Економіка України. 2012. № 5. С. 73-84.
21. Моисеев, Н. Н. Судьба цивилизации. Путь разума. М.: Языки русской культуры. 2000. 690 с.
22. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. М.: Соцэкгиз, 1962. 684 с.
23. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т.1. Кн. 1. Процесс производства капитала. М.: Политиздат, 1984. 605 с.
24. Маршалл А. Принципы экономической науки : в 3 т. Т. 1; пер. с англ. М. : Изд-во «Прогресс», 1993. 432 с.
25. Робинсон Дж. Экономическая теория несовершенной конкуренции: Пер. с англ. М., 1986. 471 с.
26. Чемберлин Э. Теория монополистической конкуренции: реорганизация теории стоимости. Э. Т. Лейкин, Л.Я. Розовский (Пер. с англ.). М., 1996. 351 с.
27. Веблен Т. Теория делового предприятия. М.: Дело, 2007. 288 с.
28. Коуз Р. Фирма, рынок и право: пер. с англ. М.: Дело, 1993. 193 с.
29. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. М. : Фонд экономической книги Начала, 1997. 180 с.

- 30., Уильямсон О. Экономические институты капитализма. Фирмы, рынки, отношенческая контрактация. СПб. : Лениздат, 1996. 702 с.
31. Нельсон Р., Уинтер С. Эволюционная теория экономических изменений. Академия народного хозяйства при Правительстве РФ. М.Я. Каждан (пер.с англ.). М.: Дело, 2002. 535 с.
32. Саймон Г. А. Теория принятия решений в экономической теории и наука о поведении. СПб.: Экон. шк., 1995. С. 542.
33. Ньюстром Дж. В., Дэвис К. Организационное поведение. М.: Издательство: Питер-Юг 2000. 448 с.
34. Williamson O. E. The Theory of the Firm as Governance Structure: From Choice to Contract. Journal of Economic Perspectives. 2002. Vol. 16. No 3. P. 171-195.
35. Портер Е., Майкл П. Конкурентная стратегия: Методика анализа отраслей и конкурентов. М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. 454 с.
36. Котлер, Ф. Армстронг, Г., Сондерс, Д., Вонг, В. Основы маркетинга: Пер. с англ. 2-е Европ. изд. М.; СПб. Издательский дом «Вильямс», 2000. 944 с.
37. Надтока Т.Б. Соціальний розвиток промислового підприємства та механізми його управління Донецьк : Вид-во ДонНТУ, 2011. 744 с.
38. Плугіна Ю.А. Інтелектуальний розвиток: сутність поняття. Вісник економіки транспорту і промисловості. Харків, 2011. № 36. С. 193-196.
39. Дунда, С. П. Теоретичні підходи до визначення поняття «розвиток підприємства». Проблеми підвищення інфраструктури : зб. наук. пр. 2011. Вип. 32. С. 70-75.
40. Раєвнева О. В. Управління розвитком підприємства: методологія, механізми, моделі. Харків, 2006. 496 с.
41. Погорелов Ю.С. Категорія розвитку та її експлейнарний базис. Теоретичні та прикладні питання економіки. 2012. Вип. 27. Т. 1. С. 30-34.
42. Мескон М. Основы менеджмента. М.: Изд-во «Дело», 1994. 680 с.
43. Кифяк В. Теоретичні основи визначення категорії «розвиток підприємства». Економічний аналіз. 2011. Вип. 8. Ч. 2. С. 190-194.
44. Анохин С. Н. Методика моделирования экономической устойчивости промышленных предприятий в современных условиях. Саратов: Сарат. гос. техн. ун-т, 2000. 40 с.

45. Колодізев О. М., Нужний К. М. Дослідження сутності та змісту економічної стійкості підприємства. *Коммунальное хозяйство городов*. 2007. № 78. С.238–243.
46. Сімех Ю. А. Визначення поняття конкурентостійкості підприємства. *Вісник Міжнародного Слов'янського університету. Серія «Економічні науки»*. 2007. № 1. С. 12 – 16.
47. Фещур Р. В., Баранівська Х. С. Економічна стійкість підприємства – становлення понятійного базису. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. 2010. № 684. С. 284–290.
48. Масленников С. І. *Методологічні та практичні засади дослідження системи управління фінансовою стійкістю промислового підприємства*. Одеса : Прескур'єр, 2015. 316 с.
49. Мних Є. В. *Економічний аналіз: Підручник*. Київ: Центр навчальної літератури, 2003. 412 с.
50. Старостенко Г. Г., Мірко Н. В. *Фінансовий аналіз: Навч. Посібник*. К.: Центр навчальної літератури, 2006. 224 с.
51. Ковалев Д. *Экономическая безопасность предприятия*. *Экономика Украины*. 1998. № 5. С.48-52.
52. Алексеенко Н. В. Устойчивое развитие предприятия как фактор экономического роста. *Економіка і організація управління*. 2008. Вип. № 3 С. 59-65.
53. Фещур Р. В., Баранівська Х. С. Функціональний підхід до управління економічної стійкістю підприємств. *Науковий вісник НЛТУ України*, 2009. Вип. 19.7. С. 140-150.
54. Цямрюк Ю. С. Зміст економічної стійкості підприємства та методи її аналізу [Електронний ресурс]. Електронні текстові дані. Режим доступу: http://suiai.edu.ua/projects/icmiu-iep/download/conference-2009-section-2-1-tsyamryuk_yusreport.doc
55. Василенко А. В. *Менеджмент устойчивого развития предприятий: монография*. К.: Центр учебной литературы, 2005. 648 с.
56. Бурда А. І. *Методичні підходи до оцінювання впливу складників тріади потенціалу на сталий розвиток підприємства*. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2009. Вип. 19.12. С. 141–153.

57. Бугай В. З., Омельченко В. М. Аналіз та оцінка фінансової стійкості підприємства. Держава та регіони. 2008. № 1. С. 34–39.
58. Корчагина Е. В. Экономическая устойчивость предприятия: виды и структура. Проблемы современной экономики. № 3(15). Режим доступа: <http://www.m-economy.ru/art.php3?artid=20912>.
59. Фризевинкель Х. Управление инновациями: 17-модульная программа для менеджеров «Управление развитием организации». Пер. В. Н. Гунин и др. Модуль 7. М.: ИНФРА-М. 1999. С. 274.
60. Уайт, П. Управление исследованиями и разработками: Сокр. Пер. с англ. Под ред. Д.Н. Бобрышева. М.: Экономика, 1982. 160 с.
61. Єфремов О.С. Економічна стійкість підприємства як основа стратегії його інноваційного розвитку. Електронний ресурс: Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Prom/2011_2/Efremov.pdf
62. Акофф Р. Планирование будущего корпорации. М.: Прогресс, 1985. 325 с.
63. Андрійчук О. П., Бурій С. А. Управління економічною стійкістю підприємства. Електронний ресурс: Режим доступу: http://journals.khnu.km.ua/vestnik/pdf/ekon/2011_6_1/100-102.pdf.
64. Галушко В. Б. Механізм забезпечення стратегічної стійкості підприємства: автореф. дис. канд. екон. наук : 08.00.04. Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана. К., 2010. 20 с.
65. Василенко О. В. Менеджмент устойчивого развития предприятий. К.: Центр учебной лит-ры, 2005. 648 с.
66. Геселева Н. В. Емерджентні властивості системи. Бізнес Інформ. 2013. № 7. С. 93-97.
67. Сабадирьова А. Л. Синергетичний ефект в системі потенціалу підприємства. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/26111/1/Sabadyrova.pdf>.
68. Колесніков А. П. Засади механізму забезпечення стійкого розвитку підприємств. Інноваційна економіка. 2013. № 3. С. 97-100.
69. Фатхутдинов Р. А. Стратегический менеджмент. М. : Дело, 2004. 447 с.
70. Гусев И. С. Механизм разработки стратегии управления устойчивым развитием предприятий мясоперерабатывающей промышленности – Електронний ре-

сурс: Режим доступу: <file:///C:/Users/%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D0%BD/Downloads/mehanizm-razrobotki-strategii-upravleniya-ustoychivym-razvitiem-pred-priyatiy-myasopererabatyvayuschey-promyshlennosti%20.pdf>.

71. Райко Д. В. Стратегічне управління розвитком маркетингової діяльності: методологія та організація: Монографія. Х.: ВД «ІНЖЕК», 2008. 632 с.

72. Зубченко В. В. Особливості організації відтворення молочного стада у сільськогосподарських підприємствах. Економіка та управління АПК. 2014. № 2. С. 57–62.

73. Лесь С. Відтворення та молочна продуктивність голштинів при утриманні в боксах. Тваринництво України. 2014. № 8-9. С. 22-24.

74. Керанчук Т. Л. Молочна галузь України: перспективи і проблеми розвитку. Східна Європа: економіка, бізнес та управління. 2017. Вип. 3 (08). С. 133–136.

75. Зінченко О. І. Кормовиробництво: Навчальне видання. 2-е вид., доп. і перероб. К.: Вища освіта, 2005. 448 с.

76. Шегда А. В. Ризики в підприємстві: оцінювання та управління: Навч. посіб. К.: Знання, 2008. 271 с.

77. Деминг, У. Новая экономика. Пер. с англ. Т. Гуреш. М.: Эксмо, 2006. 156 с.

78. Дмитриченко Л. И. Корпорация в системе общественного производства. Донецк: ООО «Східний вид. дім», 2010. 184 с.

79. Хімченко А. М. Зовнішнє та внутрішнє середовище функціонування корпорацій. Науковий вісник НЛТУ України. 2013. Вип. 23. С. 258-264.

80. Друкер Питер, Ф. Эпоха разрыва: ориентиры для нашего меняющегося общества: Пер. с англ. М.: ООО «И.Д. Вильямс», 2007. 336 с.

81. Андрійчук В. Г. Ефективність діяльності аграрних підприємств: теорія, методика, аналіз. К. : КНЕУ, 2005. 292 с.

82. Варченко О. М. Методологічні підходи до оцінки збуту продукції сільськогосподарськими товаровиробниками. Вісник аграрної науки. 2013. № 8. С. 66-69.

83. Сатир Л. М. Організаційно-економічне забезпечення відтворення матеріально-технічних ресурсів сільськогосподарських підприємств. Біла Церква: БНАУ, 2012. 336 с.

84. Івченко Н. М. Молочне скотарство як стратегічна галузь тваринництва України: стан та перспективи розвитку. Перспективи сталого розвитку економіки: національний та регіональний аспекти : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, (3-4 квітня 2015). Дніпропетровськ, 2015. Ч. 1. С. 114-118.

85. Лозинська І.В. Формування системи чинників концептуального розвитку галузі м'ясо-молочного скотарства в сільськогосподарських підприємствах. Вісник ХНАУ ім. В.В. Докучаєва. 2015. № 1. С.163-171.

86. Свиноус І. В., Кудельський В. Е. Організаційно-економічні аспекти підвищення ефективності виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах. Вісник Хмельницького національного університету. 2014 №4, Том 2. С. 184-187.

87. Ніценко В. С. Розвиток молочного скотарства в умовах інтеграції. Наук. праці ПДАА. 2013. Вип. 1 (6). Т. 1. С. 199-208.

88. Мартинюк Г. П. Економічні засади забезпечення ефективності селекційно-племінної роботи. Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. 2015. № 4. Т. 1. С. 182–187.

89. Морозов, Н. М. Технологическая модернизация в животноводстве: технические, экономические и социальные проблемы. Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. 2012. № 2. С. 6-10.

90. Тимофіїв Т. Молочне скотарство Львівщини: аналіз сучасного стану та перспективи розвитку. Аграрна економіка. 2012. Т. 5, № 1-2. С. 32-35.

91. Ліннік В. С. Сільське господарство і молочне скотарство України: проблеми і успіхи зростання. Вісник Українського відділення Міжнародної академії аграрної освіти. 2013. Вип. 1. С. 182-189.

92. Эминова Э. М., Гасанова А. Д. Государственное регулирование сельскохозяйственного производства: опыт зарубежных стран. Апробация. 2015. № 2 (29). С. 47-55.

93. Dairy Report 2015 (IFCN Dairy) // http://www.ifcndairy.org/media/downloads/Dairy_Report_2015_Extract-for-web.pdf?catid=14.

94. Einhorn, Bruce, Dairy Farmers at the Barricades, Bloomberg Business, September, 2015, <http://www.bloomberg.com/news/articles/2015-09-10/milk-sur-plus-dairy-farmers-at-the-barricades>.

95. Trading Events Historical Data, Global Dairy Trade, 2016, <https://www.globaldairytrade.info/en/product-results>.

96. Changes in the Size and Location of US Dairy Farms, USDA Economic Research Service, 2006, http://www.ers.usda.gov/media/430528/err47b_1_.pdf.

97. TPP Final Text Tariff Elimination Schedule, USTR, 2016, <https://ustr.gov/sites/default/files/TPP-Final-Text-US-Tariff-Elimination-Schedule.pdf>.

98. Harwood Schaffer and Daryl Ray, "Trade Effects of bi-lateral trade agreements on U.S. agriculture," Agricultural Policy Analysis Center, December 31, 2015. <http://www.agpolicy.org/weekcol/804.html>.

99. Schaffer and Ray, "Question: what makes crop agriculture fly so high and then crash so quickly?" Agricultural Policy Analysis Center, January 29, 2015. <http://www.agpolicy.org/weekcol/808.html>.

100. Agriculture in the Trans-Pacific Partnership, USDA Economic Research Service, 2014 <http://www.ers.usda.gov/media/1692509/err176.pdf>.

101. Jesse, Ed, US Imports of Concentrated Milk Proteins: What We Know and Don't Know?, UW Madison, 2003, <http://www.fda.gov/ohrms/dockets/dockets/00p0586/00p-0586-bkg0001-62-Ref-60-Jesse-vol25.pdf>.

102. US-EPA Inventory of US Greenhouse Gas Emissions and Sinks: 1990-2013: <http://www.epa.gov/climatechange/emissions/usinventoryreport.html>.

103. Global Research Alliance on Agricultural Greenhouse Gases, Livestock Research Group: www.globalresearchalliance.org/research/livestock.

104. Reducing the emissions intensity of livestock production: case studies of success. <https://globalresearchalliance.org/wp-content/uploads/2015/11/USA-national-dairy-CH4.pdf>.

105. Рифлинг В. Молочное животноводство: пере загрузка. Председатель. – 2013. № 27. С. 30-31.

106. Первая роботизированная доильная карусель на 72 места будет установлена в США, штат Висконсин. http://www.westfaliaservis.ru/news/2014/09/03/news_97.html.

107. Уэлч Д. Гормональные программы управления воспроизводством. С приставкой «Ультра». Новое сельское хозяйство. 2013. № 6. С. 66-68.

108. Robotic and Information Technologies in UK Dairy Farming: Project Overview <https://orca.cf.ac.uk/40232/1/Robotic%20milking%20project%20brochure.pdf>.

109. Гасанова, Х. Н. Регулирование инфраструктуры товаропроизводящей сети на рынке молока и молочной продукции. АПК: экономика, управление. 2014. № 10. С. 60-66.

110. Хаземан, А. Молочное скотоводство в Канаде. Прекрасная Канада. Новое сельское хозяйство. 2013. №6. С. 38-41.

111. Environment, Food and Rural Affairs Committee. Dairy prices. Fifth Report of Session 2014–15 // <http://www.publications.parliament.uk/pa/cm201415/cmselect/cmenvfru/817/817.pdf>.

112. Рыбалова, Т. И. Молочный сектор Новой Зеландии: жизнь без субсидий. Молочная промышленность. 2015. № 1. С. 60-62.

113. Иванова, С. В. Кооперативы в мировом молочном подкомплексе: позиции и стратегии [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.viapi.ru/download/2015/30841.pdf>.

114. USDA Strengthens Rules for Organic Livestock and Poultry, Ensures Fairness for Organic Producers // <https://www.ams.usda.gov/press-release/usda-strengthens-rules-organic-livestock-and-poultry-ensures-fairness-organic>.

115. Oudshoorn, F. W., et al. (2008). Systems in organic dairy production. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 21, 205-228.

116. Jong, H., de & Zoest, Y., van. (2001). "Studie naar de ontwikkeling van de biologischemelkveehouderijsector in Nederland". Dronten: December 2001.

117. Innofood. (2012). Friesland Campina kent tekort in aanvoer van biologische melk. 20 January 2012. Retrieved at 25 April 2012, from: <http://www.innofood.org/nl/nieuws/6538/frieslandcampinakent-tekort-in-aanvoer-van-biologische-melk.html>.

118. Месель-Веселяк В. Я. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року. [2-е вид., переробл. і допов.] К.: ННЦ "ІАЕ", 2012. 218 с.

119. Лоретц О. Г. Влияние технологии содержания и кратности доения на продуктивность коров и качество молока. Екатеринбург : УрГАУ, 2013. 234 с.

120. Ларетин Н. А. Экономические проблемы развития лугопастбищного хозяйства в условиях Российского Нечорнозем'я. Сб. научных трудов «Роль культурных пастбищ в развитии молочного скотоводства Нечерноземной зоны России в современных условиях». М.: Угрешская типография, 2010. С. 26-31.

121. Кирнос И. О. Полноценное кормление - надежный резерв увеличения производства молока. Зоотехния. 2007. № 5. – С. 10-11.
122. Стрекозов Н. И. Роль и место крупного рогатого скота в производстве продуктов животноводства. Молочное скотоводство России (в рамках реализации приоритетного национального проекта "Развитие агропромышленного комплекса России"). М.: ВГНИИ животноводства, 2006. С. 10-25.
123. Карамаев С. В. Продуктивное долголетие коров в зависимости от породной принадлежности. Зоотехния. 2009. № 5. С. 16-19.
124. Радько В. І., Свиноус І. В. Організаційно-економічні засади відтворення дійного стада в сільськогосподарських підприємствах України. Агросвіт. 2015. № 23. С. 13-16.
125. Ляшук Р. Н. Повышение генетического потенциала молочного скота. Зоотехния. 2009. № 3. С. 2-3.
126. Кузнецова Н. В. Влияние кормовых добавок на продуктивность дойных коров. Зоотехния. 2009. № 4. С. 4-6.
127. Шпак, А. Приоритеты в развитии животноводства и повышение эффективности производства его продукции как сырьевой базы для мясомолочной промышленности. Аграрная экономика. 2012. № 1. С. 58-63.
128. Радько В. І. Економічна ефективність виробництва молока сільськогосподарськими підприємствами України. Науковий вісник нац. університету біоресурсів і природокористування України. 2013. № 181 Ч. 6: С. 186-191.
129. Пономарьова М. С. Удосконалення мотивації та оплати праці в галузі тваринництва. Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія : Економіка і менеджмент. 2014. Вип. 8. С. 203.
130. Олійник О. В. Удосконалення матеріального стимулювання працівників скотарства як напрям підвищення доходності сільськогосподарських підприємств. Агросвіт. 2016. № 13-14. С. 7-10.
131. Саблука П. Т., Бойка В. І. Економіка виробництва молока і молочної продукції в Україні. К. : ННЦ ІАЕ, 2005. 340 с.
132. Коровы вызывают парниковый эффект и кислотные дожди // Электронный ресурс. - Режим доступа: <http://www.vegglife.ru/additionally/greenhouse-effect.html>.

133. Дудок А. Р. Молочне скотарство - стан і перспективним розвитку. Науковий вісник "Асканія-Нова". 2012. Вип. 5(2). С. 72-80.
134. Костомахин Н. М. Воспроизводство стада и выращивание ремонтного молодняка в скотоводстве: Учеб. пособие для вузов. М.: Колос, 2009. 109 с.
135. Міністр агрополітики: успіх українського тваринництва в ринковому регулюванні та держпідтримці: <https://daily.rbc.ua/ukr/show/uspeh-ukrainskogo-zhivotnovodstva-rynochное-1453804228.html>.
136. Чайнов А. В. Участковая агрономия и организационный план крестьянского хозяйства. М.: Экономика, 1989. 492 с.
137. Друкер, Питер Ф. Эпоха разрыва: ориентиры для нашего меняющегося общества: Пер. с англ. М.: ООО «И.Д. Вильямс», 2007. 336 с.
138. Юринець В. Є. Методологія наукових досліджень : навч. посібник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 178 с.
139. Ковальчук Т. М. Принципи діалектичної логіки в методології аналітичного обґрунтування сучасних управлінських рішень. Економічний аналіз. 2014. № 2. С. 82-89.
140. Денисенко М. П. Інвестиційно-інноваційна діяльність: теорія, практика, досвід. Суми: Університетська книга, 2008. 1050 с.
141. Кузьмін Є. С. Ефективність інвестицій підприємств молочної промисловості. К. : ННЦ «ІАЕ», 2015. 254 с.
142. Поддєрьогін А. М. Фінансова стійкість підприємств у економіці України. К. : КНЕУ, 2011. 184 с.
143. Ключник А. В. Регулювання розвитку зовнішньоекономічної діяльності аграрного сектора в умовах євроінтеграційних процесів України. Інноваційна економіка. 2013. № 4. С. 11-14.
144. Гончаренко О. М. Дослідження стійкості розвитку підприємства як економічної системи. Труды Одесского политехнического университета, 2009. Вып. 1(33) - 2(34). С. 242-246.
145. Лукашин Ю. П. Алаптивные методы краткосрочного прогнозирования временных рядов. М.: Статистика, 1980. 398 с.
146. Шестерняк М. М. Статистика в Україні: основні етапи розвитку, стан, тенденції та перспективи. Бізнес-навігатор. 2019. Вип. 4. С. 150-157.

147. Осауленко О. Г. Офіційна статистика в системі національної інформаційної безпеки : монографія. Київ : Август Трейд, 2017. 295 с.
148. Осауленко О. Г. Українська офіційна статистика в системі європейської статистики. Прикладна статистика: проблеми теорії та практики. 2015. Вип. 17. С. 5-16.
149. Ященко Л. О. Формування вибірових сукупностей для обстежень ділової активності підприємств у країнах ЄС та ОЕСР Статистика та економіка, аналіз. Статистика України. 2013. № 2. С. 10-16.
150. Васенко О. О. Методологічні засади статистики підприємств: моногр. К.: ІВЦ Держкомстату України, 2005. 296 с.
151. Єрмоленко В. Сільськогосподарська продукція як аграрно-правова категорія. Підприємництво, господарство і право. 2006. № 6. С. 58–62.
152. Кобилинська Т. В. Статистика сільського господарства у дзеркалі екології. Статистика України. 2013. № 2. С. 51–56.
153. Демчак І. М. Міжнародний досвід встановлення вимог, лімітів та критеріїв до сільськогосподарських виробників – одержувачів державної допомоги. Продуктивність агропромислового виробництва. 2018. № 30. С. 11–19.
154. Данилко В. К. Статистика валового сільськогосподарського виробництва: методичні аспекти. Статистика України. 2014. № 2. С. 74-79.
155. Поспелова И. Н. Современное состояние и проблемы развития молочного скотоводства. Агропродовольственная экономика. 2017. № 6. С. 12-26.
156. Богданова О. В. Современное состояние и тенденции развития мирового рынка молока. Российское предпринимательство. 2013. № 4 (226). С. 107-113.
157. Майоров А. А. Анализ современных тенденций в производстве молочных продуктов. Сбор: Аграрная наука сельскому хозяйству сборник статей: в 3 книгах. Барнаул. 2016. С. 254–258.
158. Юрченко Н. С. Стан попиту та пропозиції молока і молокопродуктів у розрізі регіонів України та світу. Продовольчі ресурси. 2018. № 10. С. 269-275.
159. Ларіна Я. С. Аналіз сировинної бази, обсягів виробництва і збуту продукції молокопереробних підприємств в Україні. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Економіка, аграрний менеджмент, бізнес. 2018. Вип. 290. С. 153-163.

160. Микитюк В. М. Адаптація підприємств молокопродуктового підкомплексу України до міжнародних стандартів якості та безпечності харчової продукції: нормативно-правові та статистичні аспекти. Економіка АПК. 2018. № 8. С. 68-76.
161. Петриченко О. А. Аналіз тенденцій розвитку галузі молочного скотарства в ланці молокопродуктового ланцюга. Економіка АПК. 2018. № 5. С. 33-40.
162. Сальман І. Ю. Основні тенденції розвитку світового ринку молока та молокопродуктів та місце України в ньому. Агросвіт. 2015. № 21. С. 8-11.
163. Лебедева О. Україна різко ухудшила позиції в мировому рейтинге експортерів молокопродуктів. Продовольча індустрія АПК. 2016. № 6. С. 4.
164. Радько В. І. Підвищення якості молокосировини - основа нарощення експортного потенціалу молокопереробних підприємств України. Агросвіт. 2017. № 23. С. 45-49.
165. Радько В. І. Організаційно-методичні підходи до оцінки конкурентних переваг підприємств молокопереробної галузі. Агросвіт. 2017. № 24. С. 38-43.
166. Петриченко О. А. Розвиток молокопродуктового підкомплексу в Україні. Київ : Нац. наук. центр "Ін-т аграр. економіки", 2018. 346 с.
167. Патика Н. І., Притула Н. В. Розвиток конкуренції на ринку молока та молокопродуктів в умовах глобалізації. Ін-т підгот. кадрів Держ. служби зайнятості України. Вінниця : ТВОРИ, 2018. 255 с.
168. Демчак І. М. Оцінка ефективності функціонування суб'єктів молокопродуктового підкомплексу України. НДІ "Укראгропромпродуктивність". Київ : НДІ "Укראгропромпродуктивність", 2017. 65 с.
169. Паска І. М. Удосконалення взаємовідносин між суб'єктами молокопродуктового підкомплексу України. Вісник аграрної науки. 2012. № 5. С. 70-73.
170. Черевко Г. В., Стадницька Л. М. Ефективність функціонування молокопереробних підприємств. Львів: Ліга-Прес, 2015. 190 с.
171. Радкевич Л. А., Луговська І. А., Познякова О. О. Розвиток молокопереробної галузі: інновації та інвестиції. Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. Михайла Туган-Барановського, Каф. маркетингу і комерц. справи. Донецьк : ДонНУЕТ, 2013. 245 с.

172. Калетнік Г. М. Управління економічними відносинами підприємств молокопродуктового підкомплексу аграрної галузі України. Вінниц. нац. аграр. ун-т. Вінниця : Консоль, 2013. 247 с.

173. Луговська І. А., Познякова О. О. Інноваційна стратегія молокопереробної галузі. Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. Михайла Туган-Барановського. Донецьк: Дмитренко Л. Р., 2011. 182 с.

174. Мазур Н. А. Молокопродуктовий підкомплекс Поділля в системі продовольчого забезпечення населення. Кам'янець-Подільський: Зволейко Д. Г. [вид.], 2012. 215 с.

175. Косар Н. С. Ринкові можливості та загрози молокопереробних підприємств України. Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Ґжицького. Серія : Економічні науки. 2017. Т. 19, № 76. С. 72-76.

176. Варченко О. М. Формування доданої вартості у молокопродуктових ланцюгах. Продовольчі ресурси. 2017. № 9. С. 33-43.

177. Шиян Д. В. Рівень розвитку молочного скотарства як фактор формування молокопродуктового підкомплексу в регіонах. Вісник ХНАУ. Серія : Економічні науки. 2019. № 1. С. 82-90.

178. Бондаренко В. М. Розвиток ефективного виробництва молока та його промислової переробки в Україні. Економіка АПК. 2008. № 5. С. 61-64.

179. Говорушко Т. А. Продовольчий ринок молока України, його розвиток та перспективи. Вісник Одеського національного університету. 2013. Т. 18, Вип. 1/1. С. 102-106.

180. Савицька В. П. Актуальні проблеми розвитку ринку молока і молочних продуктів. Економіка АПК. 2002. № 11. С. 102-138.

181. Самородский В.А. Экономика скотоводства в условиях аграрной реформы. – Смоленск: «Смядынь», 1999. 343 с.

182. Кернасюк Ю. Молочний сектор: реалії і перспективи. Агробізнес сьогодні», 2015. т. Березень, № 6. С. 10-12.

183. Тимофіїв Т. О. Перспективи розвитку вітчизняного молочного скотарства в контексті тенденційна світовому ринку молока. Аграрна економіка. 2012. № 5. С. 14-17.

184. Скопенко Н. С. Сучасний стан та перспективи розвитку ринку молока та молокопродуктів України. Продовольчі ресурси. 2019. № 13. С. 279-290.
185. Шубравська О. В., Сокольська Т. В. Розвиток ринку молока і молочної продукції: світові тенденції і вітчизняні перспективи. Економіка і прогнозування. 2008. № 2. С. 80-93.
186. Демчак І. М. Дослідження рівня продуктивності та ефективності діяльності підприємств різних форм власності в галузі тваринництва України за 2017 рік. Укр. НДІ продуктивності агропром. комплексу. Київ: НДІ "Укראгропромпродуктивність", 2018. 132 с.
187. Антоненко Т. Про молоко в Україні і світі... [Розмова з директором Національного наукового центру "Інститут аграрної економіки" академіком П.Т. Саблуком]. Молочна промисловість. 2009. № 1. С. 11-21.
188. Збарський В. К. Перспективи відродження молочного скотарства на Черкащині. Економіка АПК. 2012. №10. С. 13-18.
189. Мовчаренко В. В. Аналіз виробництва та переробки молока в Чернігівській області. Науковий вісник ЧДІЕУ: Сер. Економіка та управління національним господарством. № 3(7). 2010. С. 29-33.
190. Воронин Б. А. Ханнанова Т. Р. Государственная аграрная политика: проблемы объективации. Право и политика. 2013. № 4. С. 14-18.
191. Пласкова, Н. С. Экономический анализ: стратегический и текущий аспекты, российская и зарубежная практика. М.: Эксмо, 2010. 702 с.
192. Брикач Г. Е. Оценка эффективности производства и продажи молока в России. Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. № 12. 2008 С. 25.
193. Канінський П. К. Молочне скотарство Полісся: стан і перспективи розвитку. К. : ННЦ "ІАЕ", 2009. 236 с.
194. Оляднічук Н. В. Інтенсифікація галузей тваринництва у сільськогосподарських підприємствах. Умань: Вид. "Сочінський", 2010. 318 с.
195. Маслак О. Скотарство України: реалії сьогодення. Агробізнес сьогодні. 2012. № 3 (226). С. 14.
196. Шанин Т. Великий незнакомец: Крестьяне и фермеры в современном мире. М. : Прогресс-Академия, 1992. 428 с.

197. Чаянов А.В. Крестьянское хозяйство. М.: Экономика, 1989. 492 с.
198. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2-е. Т. 40. С. 3-4.
199. Горбач Л. М. Теорії та концепції економічного розвитку регіонів: суть, значення та генезис. Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки, Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка. 2007. № 12. С. 153-157.
200. Чугаев, Л. А. Дмитрий Иванович Менделеев. Биография русского гения [Электронний ресурс]. Режим доступу: <http://elementy.ru/lib/43073>.
201. Ленин В. И. Рецензия. Карл Каутский. Аграрный вопрос. Обзор тенденций современного сельского хозяйства и аграрная политика. Полное собрание сочинений. М.: Политиздат, 1979. Т. 4. С. 88–94.
202. Олійник О. В. Паритет цін на фактори виробництва та тенденції економічного розвитку. Економіка АПК. 2007. № 7. С.120-125.
203. Кому нужно ваше молоко? Молочная карта мира. Режим доступа. URL: <http://www.dairynews.ru/dairyfarm/komu-ono-nuzhno-vashe-molo-ko.html>
204. Чаянов А. В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. М. : Наука, 1991. 454 с.
205. Чупров А. И. Политическая экономия М.; 1875. 280 с.
206. Ленин В. И. Развитие капитализма в России. Полн. собр. сочинений. М.: государственное издательство политической литературы, 1958. Т. 3. 609 с.
207. Ленінський збірник XIX, 1932. 376 с.
208. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2-е. Т. 42. с. 147.
209. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2-е. Т. 4. с. 205.
210. Нечаев В. И. Тенденции и особенности развития рынка сырого молока. Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. 2010. №7. С. 54–57.
211. Бальман А., Кьортіс Д., Гагалюк Т. Продуктивність і ефективність українських сільськогосподарських підприємств. Звіт з аграрної політики APD/APR/06/2013, Київ, грудень 2013 р.
212. Бетлій О., Джуччі Р., Кірхнер Р. ПДВ в Україні: чи спрацює інший непрямий податок ліпше? Серія консультативних робіт [PP/02/2013], IER/GAG. http://www.ier.com.ua/files/publications/Policy_papers/German_advisory_group/2013/PP_02_2013_ukr.pdf.

213. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державного регулювання закупівельної ціни на молоко та підтримки села (Друге читання) / <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/pt2/reports.ptable?ptid=18530>.

214. Тивончук Я. О. Формування та розвиток ринку молока і молокопродуктів в Україні. Економіка АПК. 2014. № 12. С. 131–136.

215. Пащенко О. В. Тенденції розвитку світового ринку молока. Науковий вісник. 2011. Вип. 168. Ч. 1. Серія «Економіка, аграрний менеджмент, бізнес». С. 65–71.

216. Грудкин А. А., Бабенкова С. Н. Направление совершенствование механизмов государственной поддержки молочного скотоводства. Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. 2014. № 4. С. 33-37.

217. Бакиева А. М. Организационно – экономический механизм регулирования рынка молока и молочной продукции. Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. 2003. № 4. С. 20.

218. Порівняльний аналіз різних варіантів підтримки виробників молока із урахуванням досвіду інших країн. Розроблено УКАБ за фінансування Проекту «Надання послуг з управління двома ланцюгами доданої вартості сільськогосподарської продукції в Україні».

219. Ткачук П. Ю. Проблемы и перспективы развития регионального рынка молока и молокопродуктов в условиях вступления в ВТО. Збірник наукових праць Луганського національного аграрного університету. № 73 (96). С. 360–365.

220. Кафлевська С. Г. Організаційно-економічний механізм управління конкурентоспроможністю молокопереробних підприємств. Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького. Серія : Економічні науки. 2016. Т. 18. № 2. С. 67-71.

221. Климова Н. В. Повышение конкурентоспособности молока и молочной продукции (теория, методология, практика). М.: ФГУЭП «ЭФЕС», 2004. 240 с.

222. Мамчур В. А. Інституційно-економічний механізм розвитку ринку молока і молокопродуктів. Економіка АПК. 2017. № 4. С. 41-49.

223. Юрченко К. Загальні принципи регулювання міжнародної торгівлі в рамках Світової організації торгівлі та підвищення загального економічного розвитку країн, що розвиваються. Підприємництво, господарство і право. 2009. № 10. С. 61–63.

224. Довгань В. М. Право Світової організації торгівлі. Вступ України до СОТ. К. : КНТ, 2009. 250 с.
225. Демчак І. М. Тенденції розвитку галузі тваринництва та ринків м'ясо-молочної продукції України за 2015 рік. Укр. НДІ продуктивності агропром. комплексу. Київ: НДІ "Украгропромпродуктивність", 2016. 141 с.
226. Акмаева, Р. И. Стратегическое планирование и стратегический менеджмент. М.: Финансы и статистика, 2007. 208 с.
227. Керанчук Т. Л. Сучасні проблеми розвитку молочного бізнесу в Україні. Глобальні та національні проблеми економіки: електронне наукове фахове видання. – Миколаїв: Миколаївський національний університет ім. В. О. Сухомлинського, 2015. № 4. Режим доступу: www.globalnational.in.ua.
228. Ільчук М. М. Адаптація виробників молока України до європейських вимог. Біоресурси і природокористування. 2013. Т. 5. № 5-6. С. 129-137.
229. Даниленко А. С., Варченко О. М., Свиноус І. В. Світовий та вітчизняний досвід регулювання ринку молока. Біла Церква: БНАУ. 2012. 236 с.
230. Савицька В. П. Актуальні проблеми розвитку ринку молока і молочних продуктів. Економіка АПК. 2002. № 11. С. 102-138.
231. Гноєвий І. В. Ефективність переведення корів на безприв'язне боксове утримання та їх годівля за інтенсивної технології виробництва молока. Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького. Серія: Сільськогосподарські науки. 2018. Т. 20, № 89. С. 22-26.
232. Різничук І. Годівля корів при інтенсивній технології виробництва молока. Тваринництво України. 2015. № 11. С. 30-35.
233. Буряков Н. П. Контроль полноценности рационов крупного рогатого скота. БИО. 2008. №7(94). С. 11-13.
234. Демчак І. М., Бісюк І. Ю., Микитюк Д. М., Нечипорук А. А. Методика розроблення нормативних систем продуктивності на утримання та вирощування великої рогатої худоби. К.: [б.в.], 2013. 106 с.
235. Вітвіцький В. В. Основи формування нормативних систем в агропромисловому виробництві України. К.: 2006. 334 с.
236. Вітвіцький В. В. Управління галузевими системами економічних норм і нормативів в АПК. К.: [б.в.], 2006. 568 с.

237. Данилів Б. В. Оплата праці та її вплив на функціонування великомасштабного виробництва тваринницької продукції. Економіка АПК. 2006. № 10. С. 87 – 97.
238. Демчак І. М., Адаменко Г. М., Петрик В. В. Методичні рекомендації щодо підвищення вартості робочої сили в сільському господарстві та подолання міжгалузевої і міжрегіональної диференціації в оплаті праці. К.: НДІ "Украгропром-продуктивність", 2010. 32 с.
239. Семикіна М. В. Соціально-економічна мотивація праці: методологія оцінки ефективності та принцип регулювання. Кіровоград: Мавік, 2004. 124 с.
240. Соловьев Н. Ф. Экономическая природа и функции заработной платы в условиях рыночного механизма хозяйствования. Вісник ХНАУ. 2004. № 10. С. 3–33.
241. Якубчук О., Мельник С., Звон А., Дейнеко Е. НАССР – эффективная превентивная система гарантии безопасности продуктов питания. Мясной бизнес. 2014. № 7. С. 68-69.
242. Шпичак О. М. Реалізація продукції особистими селянськими господарствами – витрати, ціни, ефективність. К. : ІАЕ, 2008. 320 с.
243. Зрібняк Л. Я., Ільчук М. М. Організація і планування сільськогосподарського виробництва. К.: ЗАТ „Нічлава”, 2004. 304 с.
244. Швайка Л. А. Планування діяльності підприємства: Навчальний посібник. Львів: „Магнолія плюс”, 2004. 268 с.
245. Зимина Л. Ю. Методологические основы внутрифирменного планирования: Учебное пособие. Ульяновск, УлГУ, 2007 115 с.
246. Гончар О. І., Білик І. В. Внутрішньофірмове планування на виробничому підприємстві. Вісник Хмельницького національного університету 2013, № 2. Т. 3. С. 39-41.
247. DelPro™ для ферм с привязным содержанием Комплексная система управления фермой / Електронний ресурс: Режим доступу: http://www3.delaval.com/ImageVaultFiles/id_1315/cf_5/Brochure_DelPro.pdf.
248. Ільчук М. М. Ефективне функціонування молокопродуктового підкомплексу України. К.: „Нічлава”, 2004. 312 с.
249. Зубченко В. В. Фактори інтенсифікації молочного скотарства. Економіка та управління АПК. 2013. Вип. 10. С. 135-140.

250. Говдя В. В. Управление затратами и калькулирование продукции в молочном скотоводстве. Вестник АПК Ставрополя, 2014. № 2 (14). С. 216–221.

251. Яблонський В. А. Ветеринарне акушерство, гінекологія та біотехнологія відтворення тварин з основами андрології. Вінниця: Нова книга, 2008. 599 с.

252. Левченко В. І. Ветеринарна клінічна біохімія. Біла Церква: Білоцерківська книжкова фабрика, 2002. 400 с.

253. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 30 «Біологічні активи»: Наказ Міністерства фінансів України від 18.11.2005 р. № 790.

254. Жук В. М. Методичні рекомендації з організації обліку біологічних активів і сільськогосподарської продукції за ринковою (справедливою) вартістю. Облік і фінанси АПК. 2008. № 1. С. 5-22.

255. Хоружий Л. И. Бухгалтерский учет биологических активов и сельскохозяйственной продукции в условиях перехода на международные стандарты финансовой отчетности. М.: Изд-во Российского государственного аграрного университета – МСХА им. К.А. Тимирязева, 2012. 197 с.

256. Моссаковський В. Облік біологічних активів. Бухгалтерський облік і аудит. 2007. № 6. С. 17-24.

257. Методичні рекомендації з планування, обліку і калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг) сільськогосподарських підприємств, затверджені наказом Міністерства аграрної політики від 18.05.2001 № 132 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc>.

258. Сук, Л. К. Методичні рекомендації з обліку витрат і калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг) сільськогосподарських підприємств. Облік і фінанси АПК. 2006. № 1. С. 15.

259. Привало О. Е. Эффективность реализации норм энергетического питания молочного скота и методы, ее повышающие. Вестник Курской государственной сельскохозяйственной академии, 2012. № 2. С. 91–94.

260. Артюшин А. А. Биоэнергетическое начало высокоэффективных («точных») технологий животноводства. Тр. 5-й Междунар. науч.-техн. конф. ГНУ ВИЭСХ. М., 2006. Ч. 3: Энергосберегающие технологии в животноводстве и стационарной энергетике. С. 10-17.

261. Радько В. І. Організаційні засади формування інформаційно-аналітичного забезпечення управління ефективністю виробництва молока. Інноваційна економіка. 2015. № 4. С. 274-278.

262. Калининская, М. В. На пути к гармонизации отечественного бухгалтерского учета. Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного университета, 2007. № 27. С. 296–304.

263. Лищенко, О. Г. Процесс управління виробничими витратами підприємства. Сталий розвиток економіки. 2017. № 1 [34]. С. 81-87.

264. Іваненко Т. Я. Відродження і ефективно функціонування молочного скотарства на інноваційній основі. Вісник аграрної науки Причорномор'я. 2012. Вип. 3. С. 48-53.

265. Радько В. І. Підвищення якості молокосировини - основа нарощення експортного потенціалу молокопереробних підприємств України. Агросвіт. 2017. № 23. С. 45-49.

266. Борщ О. В. Ефективність застосування різних доїльних установок на молочних фермах. Вісник Харківського НТУСГ. Сучасні проблеми вдосконалення технічних систем і технологій у тваринництві. 2010. № 95. С. 7.

267. Радько В. І. Розвиток виробництва молока в умовах глобалізації. Ефективна економіка. 2015. № 11. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2015_11_60.

268. Thomas V. Mikosch, Sidney I. Resnick, Stephen M. Robinson Springer Series in Operations Research and Financial Engineering. New York, Springer Science+Business Media, 2014. 454 p.

269. Y.H.V. Lun, K.-H. Lai, T.C.E. Cheng. Shipping and Logistics Management. – New York, Springer Science+Business Media, 2010. 243 p.

270. Вечеров В. Т. Науковий підхід до формування дефініції "Логистика". Економічний простір. 2016. № 115. С. 173-179.

271. Критенко О. О. Теоретичні підходи до визначення поняття "державні закупівлі". Вісник Академії митної служби України. Сер.: Державне управління. 2014. № 1. С. 19-26.

272. Машкін М.І., Париш Н.М. Технологія виробництва молока і молочних продуктів: Навчальне видання. К.: Вища освіта, 2006. 351 с.

273. World Mapping of Animal Feeding System in the Dairy Sector / Food and Agricultural Organization of the United Nation – Електронний ресурс: Режим доступу: <http://www.fao.org/3/a-i3913e.pdf>.

274. Кравчук Н. Удосконалення методики обліку витрат на відновлення засобів праці у цукровій промисловості. Галицький економічний вісник Тернопіль: ТНТУ, 2014. Том 47. № 4. С. 139-148.

275. Самбурська Н. І. Витрати на ремонт і поліпшення основних засобів підприємств: аспекти обліку та оподаткування. Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право). 2011. С. 124-130.

276. Шевчук Л. М. Методика оцінки варіантів техніко-технологічного оновлення в сучасних умовах. БІЗНЕСІНФОРМ. № 11. 2013. С. 313-318.

277. Стребков Д. С. Направления повышения энергоэффективности использования топливно-энергетических ресурсов в животноводстве. Науч. тр. ГНУ ВНИИМЖ. Подольск, 2010. Т. 21. Ч. 1: Машино-технологическое обеспечение животноводства – проблемы эффективности и качества. С. 46-53.

278. Морозов Н. М. Основные направления повышения энергоэффективности и энергосбережения в животноводстве. Тр. 7-й Междунар. науч.-техн. конф. М. 2010. Ч. 1: Проблемы энергообеспечения и энергосбережения. С. 40-49.

279. Артюшин А. А. Биоэнергетическое начало высокоэффективных («точных») технологий животноводства. Тр. 5-й Междунар. науч.-техн. конф. ГНУ ВИЭСХ. М., 2006. Ч. 3: Энергосберегающие технологии в животноводстве и стационарной энергетике. С. 10-17.

280. Скоркин В. К. Технологическая модернизация молочного скотоводства – состояние, направления развития. Науч. тр. ГНУ ВНИИМЖ. Подольск, 2010. Т. 21. Ч. 2: Машино-технологическое обеспеч. животноводства – проблемы эффективности и качества. С. 9-22.

281. Самарин Н. Г. Энергосберегающая технология формирования микроклимата в животноводческих помещениях. Науч. тр. ГНУ ВНИИМЖ. Подольск, 2010. Т. 21. Ч. 2: Машино-технологическое обеспеч. животноводства – проблемы эффективности и качества. С. 216- 223.

282. Мишуrow Н. П. Энергосберегающее оборудование для обеспечения микроклимата в животноводческих помещениях: аналит. обзор. Минсель-

хоз России, ФГНУ «Росинформагротех». М.: ФГНУ «Росинформагротех», 2004. 96 с.

283. Кормановский Л. П., Цой Ю. А. Опыт реконструкции и технологической модернизации молочных ферм. М.: ФГНУ «Росинформагротех», 2010. 192 с.

284. Тёвс А. Краткий справочник консультанта. Мекенхайм: Издательство “DCM Druck Center Meckeheim GmbH”. 2010. 159 с.

285. Schultz E. Fortschritte Tierernahrung. 1974. Bd.4. P. 1–70.

286. Жукорський О. М. Оцінка біокліматичних умов для великої рогатої худоби в літній період через індекси термального стресу. Вісник аграрної науки. 2010. № 2. С. 37-40.

287. Вербицький С. Літні антистреси. Теплові стреси у корів. The Ukrainian FARMER : партнер сучасного фермера. 2012. № 7. С. 100-101.

288. Отченашко В. Боротьба з високими температурами. Стреси у ВРХ The Ukrainian FARMER : партнер сучасного фермера. 2013. № 6. С. 22-23.

289. Гайдай О. С. Стрес, адаптація та резистентність у корів української червоно-рябої та чорно-рябої молочних порід. Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія "Тваринництво" : науково-методичний журнал. 2013. № 7. С. 220-222.

290. Тимошенко В. Предупреждение тепловых стрессов у коров. Животноводство России : научно-практический журнал для руководителей и специалистов АПК. 2014. № 11. С. 43-44.

291. Иванов Ю. Г., Понизовкин Д. А. Влияние параметров воздушной среды коровника на физиологические показатели животных. Механизация и электрификация сельского хозяйства. 2015. № 4. С. 18-21.

292. Рубан Ю. Д. Скотарство і технологія виробництва молока та яловичини. Х.: Еспада. 2002. 576 с.

293. Рекомендації щодо розрахунку окремих показників статистики тваринництва. К.: Держкомстат, 2006. 12 с.

294. Навроцький С. А. Сільськогосподарське страхування: тенденції та протиріччя. Економіка і управління. 2015. № 1. С. 27-35.

295. Відомчі норми технологічного проектування. Скотарські підприємства (комплекси, ферми, малі ферми) ВНТП – АПК – 01.05. К.: Мінагрополітика України, 2005. 111 с.

296. Корнєйков О.М. Сучасні аспекти боротьби з нодулярним дерматитом великої рогатої худоби. Ветеринарна медицина. 2017. Вип. 103. С. 44–48.
297. Горіславська І. В. Специфіка договору страхування у сільському господарстві. Підприємництво, господарство і право. 2009. № 10. С. 136–137.
298. Горіславська І. В. Правове регулювання страхових відносин сільськогосподарських підприємств. К. : ЦП «КОМПРИНТ», 2012. 209 с.
299. Кобилянська О.М. Ризик як економічна категорія та його особливості в аграрному виробництві. Економіка АПК. 2008. № 1. С. 140-145.
300. Міщенко В. С. Вплив сезонності на виробництво продукції молочного скотарства. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Економіка і менеджмент. 2016. Вип. 18. С. 77-79.
301. Удуд І. Р. Теоретико-методологічні засади категорії "комерційний ризик". Торгівля, комерція, підприємництво. 2010. Вип. 11. С. 78-82.
302. Пархоμεць М. К. Управління виробництвом молока на інноваційній основі як напрям розвитку конкурентоспроможного молочного скотарства у сільськогосподарських підприємствах. Інноваційна економіка. 2018. № 5-6. С. 18-25.
303. Мельничук С. Д., Хмельницький Г. О., Якубчак О. М. Якість і безпека продукції тваринництва: сучасний стан і перспективи. Сучасна ветеринарна медицина. Київ. 2005. № 4. С. 6–7.
304. Радько В. І. Якість як основа підвищення ефективності виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах. Вісник аграрної науки. 2016. № 1. С. 61-65.
305. Пасхавер Б. Й. Основні проблеми розвитку сільськогосподарського виробництва. Економіка АПК. 2012. № 9. С. 3-9.
306. Радько В. І. Поглиблення спеціалізації та концентрації як чинник інтенсифікації виробництва молока. Економіка та держава. 2015. № 12. С. 13-16.
307. Россоха В. В. Виробництво і розподіл молока за обсягами та якісними і ціновими характеристиками. Економіка АПК. 2018. № 7. С. 27-36.
308. Радько В. І. Організаційно-економічні засади інтеграції дрібних сільськогосподарських товаровиробників – виробників молока. Сталий розвиток економіки. 2015. № 4. С. 209-213.
309. Ільчук М. М. Ефективне функціонування молокопродуктового підкомплексу України. К. : Нічлава, 2004. 312 с.

310. Шебанін В. С. Розвиток кооперації в АПК: проблеми та напрями подолання. Економіка АПК. 2013. № 2. С. 9-12.
311. Папцов А. Вертикально интегрированные кооперативные объединения в сельском хозяйстве США. АПК: экономика, управление. 2016. № 8. С. 80–88.
312. Гуцул Т. А. Ефективність та перспективи розвитку молочного скотарства в Україні. Вісник Сумського національного аграрного університету. 2016. Вип. 1. С. 40-46.
313. Слатвінська Л. А. Інвестиційні орієнтири системоутворення у державному регулюванні розвитку молокопродуктового підкомплексу. Економіка АПК. 2014. № 3 С. 50-54.
314. Нестерчук Ю. О. Тенденції розвитку холдингів в АПК. Режим доступу: <http://www.udau.edu.ua/library.Php?id=1486>.
315. Дойль, П. Маркетинг-менеджмент и стратеги. Пер. с англ. С. Жильцова. - СПб. : Питер, 2002. 544 с.
316. Клейнер Г. Б. Стратегия предприятия. Академия народного хозяйства при Правительстве РФ, Центральный экономико-математический институт РАН. Москва : Дело, 2008. 567 с.
317. Портер М. Е. Конкурентная стратегия : методика анализа отраслей и конкурентов: [перевод с английского]. Москва : Альпина Бизнес Букс, 2006. 452 с.
318. Роуз М. Дж. Переосмысление методов исследований для развития ресурсной концепции: выявление источников устойчивых конкурентных преимуществ. Российский журнал менеджмента. 2003. № 2. С. 34-38.
319. Хардинг Д. Искусство слияний и поглощений: четыре ключевых решения, от которых зависит успех сделки. Пер. с англ. А.Г. Петкевич. Минск: Гревцов Паблицер. 2007. 256 с.
320. Данкевич А. Є. Передумови та основні принципи розвитку агро холдингів. Економіка АПК. 2011. № 5. С. 139-147.
321. Шуст О. А. Ринок продукції м'ясного скотарства в Україні: теоретико-прикладні аспекти розвитку та регулювання. Біла Церква. 2011. 336 с.
322. Паска І. М. Ефективність моделей кооперації сільськогосподарських підприємств. Економіка та держава. 2015. № 9. С. 33-37.
323. Войнич Л. Й. Економічна стійкість молочного скотарства особистих селянських господарств. Львів: Укр. Бестселер. 2014. 179 с.

324. Свиноус І. В. В молочній кризі посередник не винен. Агроексперт. 2009. № 6. С.45-47.
325. Кропивко М. М. Роль господарств населення у забезпеченні потреб людини. Економіка АПК. 2016. № 4. С. 38-44.
326. Горбонос Ф. В. Реструктуризація економічного простору сільської територіальної одиниці як підгрунтя розвитку кооперації. Кооперативні читання : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., 4 – 6 квітня 2013 р. Житомир : Вид-во Житомирський національний агроекологічний університет, 2013. С.12-14.
327. Тарасович Л.В. Обслуговуюча кооперація як напрям зміцнення економічної безпеки сільськогосподарських підприємств. Вісник Житомирського національного агроекологічного університет. 2012. № 1(2). С. 63-73.
328. Хухрин, А. С. Создание молокопродуктового кластера Самарской области: точка зрения теоретика. Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. 2015. № 6. С. 36–42.
329. Агафонов В. А. Кластерная стратегия: системный подход. Экономическая наука современной России. 2010. № 3. С. 12-23.
330. Суровцев, В. Н. Формирование отраслевого кластера как фактор ускорения инновационного процесса в молочном животноводстве Ленинградской области. Никоновские чтения. 2008. № 13. С. 199–202.
331. Оліфіренко Л. Д. Інституціональне середовище функціонування та розвитку корпорацій в Україні. Інвестиції: практика та досвід. 2012. № 11. С. 120-123.
332. Ляховець О. О. Понятійний апарат аналізу інституціонального середовища національної економіки. Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія"]. Серія : Економіка. 2015. Т. 265. Вип. 253. С. 16-21.
333. Осташко Т. О. Структурно-інституційний аналіз аграрного ринку. К. : Ін-т екон. і прогнозів. 2006. 56 с.
334. Шпикуляк О. Г. Інституціональні аспекти регулювання аграрного ринку. Економіка АПК. 2008. № 5. С. 114-121.
335. Бородіна О. Аграрна політика України : витоки, сучасний стан і нові можливості в контексті інституціоналізму та викликів глобалізації. Економіка України. 2008. № 10. С. 94-111.

336. Макаренко П.М. Ринкова трансформація аграрного сектора: теорія і практика. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2006. 373 с.
337. Уркевич В.Ю. Правові аспекти створення та функціонування сімейних фермерських господарств. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Право». К., 2016. Вип. 243. С. 67–75.
338. Податковий кодекс України : Закон України від 2.12.2010 р. № 2755-17. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
339. Макаренко П.М. Мельник Л.Л. Економічний потенціал різних форм аграрних господарств. Економіка АПК. 2011. № 7. С. 89 -97.
340. Осипова М. М. Питання розвитку сімейних фермерських господарств. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Економічні науки. 2017. Вип. 22. Ч. 2. С. 20–23.
341. Цивільний Процесуальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 40-41, 42, С.492.
342. Закон України «Про молоко та молочні продукти». Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 47, С. 513.
343. Дроздовський Б. Сучасний стан та проблеми інституційної системи недержавних організацій в аграрному секторі України. Проект ЄС «Виконання Україною зобов'язань щодо членства в СОТ та реалізації європейської політики добросусідства в сільському секторі» http://www.swap-rural.org.ua/files/ua/institutional_development/id_ev_present_bd_taiech_conf_ua.pdf.
344. Лужанська Т., Пугачов М. Підвищення спроможності галузевих громадських об'єднань як перспектива вдосконалення взаємодії влади і бізнесу в Україні. – К.: Аналітично-дорадчий центр ПРООН, 2008. http://brc.undp.org.ua/img/publications/publ_NGOs.pdf.
345. Звіт про діяльність про діяльність Національної академії аграрних наук України за 2016 рік.
346. Пропонують роботу: що відбувається з ринком праці в АПК <http://agrave-ry.com/uk/posts/author/show?slug=proponuut-robotu-so-vidbuvaetsa-z-rinkom-praci-v-apk>.
347. Корінець Р. Овчина варта вичинки. Деякі організаційно-правові аспекти створення та діяльності аграрних палат в Україні. <http://www.amdi.org.ua/Analytic.php?Page=8>.

348. Электронные системы управления стадом при беспривязной технологии содержания крупного рогатого скота. Методические рекомендации [Электронный ресурс] / Сост. Н. И. Васильев, Ю. Г. Егоров, И. А. Капитонова. Чебоксары, 2009. 48 с. – Режим доступа: <http://www.gov.cap.ru>.

349. Мороз М. Т., Тюренкова Е. Н. Управление молочным животноводством от «Хозяйства» до «Региона» (с применением информационных технологий). СПб., РЦ «Плино», 2013. 152 с.

350. Суровцев В. Н. Современные подходы к управлению в молочном животноводстве. Сельскохозяйственные Вести. 2013. № 3 (94). С. 60–61.

351. Михайленко И.М. Информационно-консультационное обслуживание АПК. М.: ФГНУ «Росинформагротех», 2010. 194 с.

352. Щепкин С., Щукина И., Куликова Н. Информационные технологии в животноводстве. Животноводство России (Спецвыпуск). 2013. С. 19–21.

353. Закон України «Про ідентифікацію і реєстрацію тварин» 04.06.2009. № 1445-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1445-17>.

354. Гузар Б. С. Теоретичні і практичні проблеми оцінки біологічних активів за справедливою вартістю. Концепція розвитку бухгалтерського обліку в аграрному секторі економіки України. 2009. №5. С. 99-101.

355. Замула І. В. Сутність і класифікація біологічних активів як об'єкта бухгалтерського обліку. Вісник ЖДТУ. 2012. №1 (59). С. 74-76.

356. Ловінська Л.Г. Оцінка в бухгалтерському обліку. Київський національний економічний ун-т ім. Вадима Гетьмана. К.: КНЕУ, 2006. 256 с.

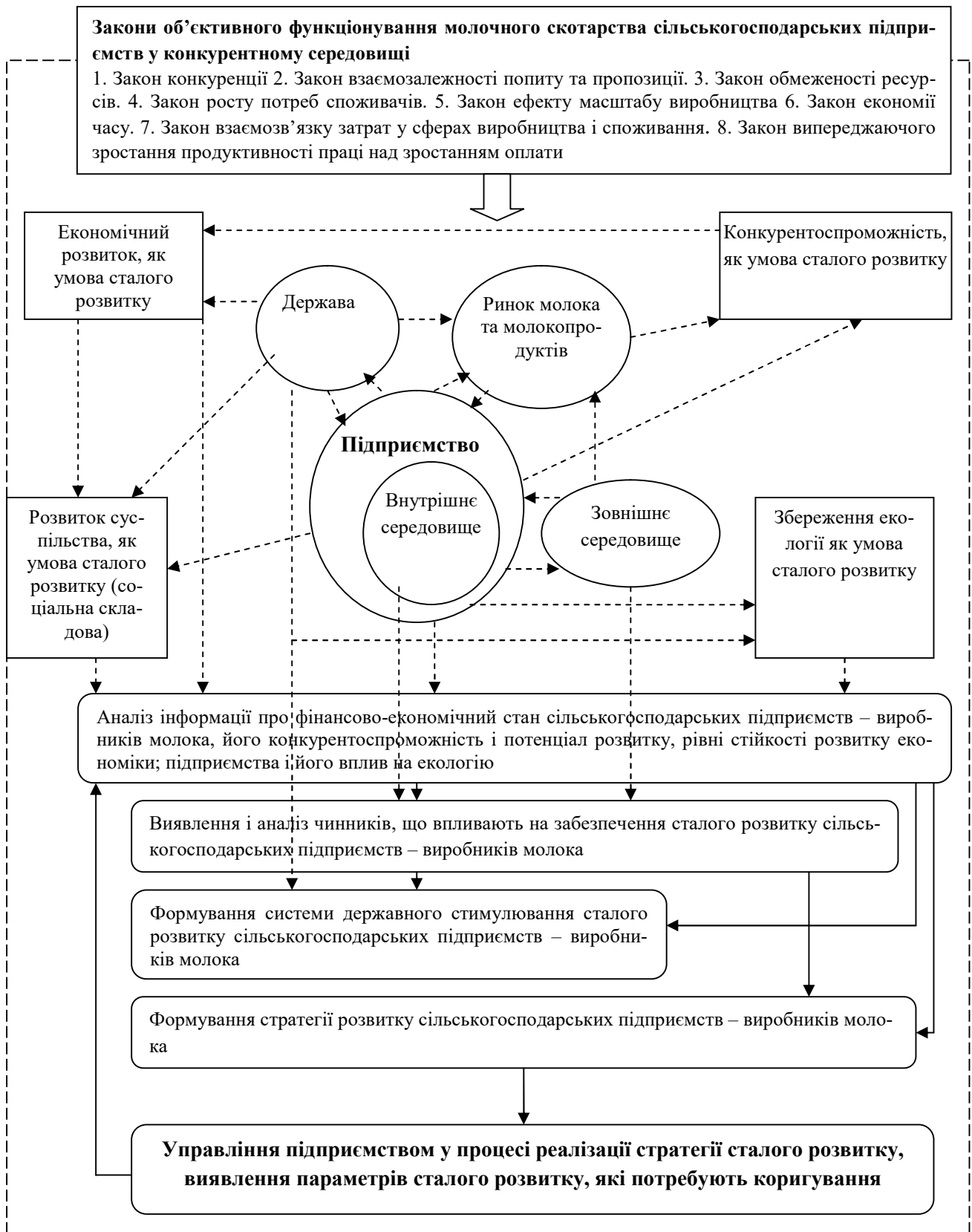
357. Методичні рекомендації з планування, обліку і калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг) сільськогосподарських підприємств. Затверджено наказом Міністерства аграрної політики України від 18 травня 2001 р. № 132 (з врахуванням змін і доповнень).

358. Жук В. М. Методичні рекомендації з організації обліку біологічних активів і сільськогосподарської продукції за ринковою (справедливою) вартістю. Облік і фінанси АПК. 2008. № 1. С. 5-22.

359. Гузар Б. С. Удосконалення обліку продукції довгострокових біологічних активів: об'єктивна закономірність. Економіка АПК. 2008. № 5. С. 108–113.

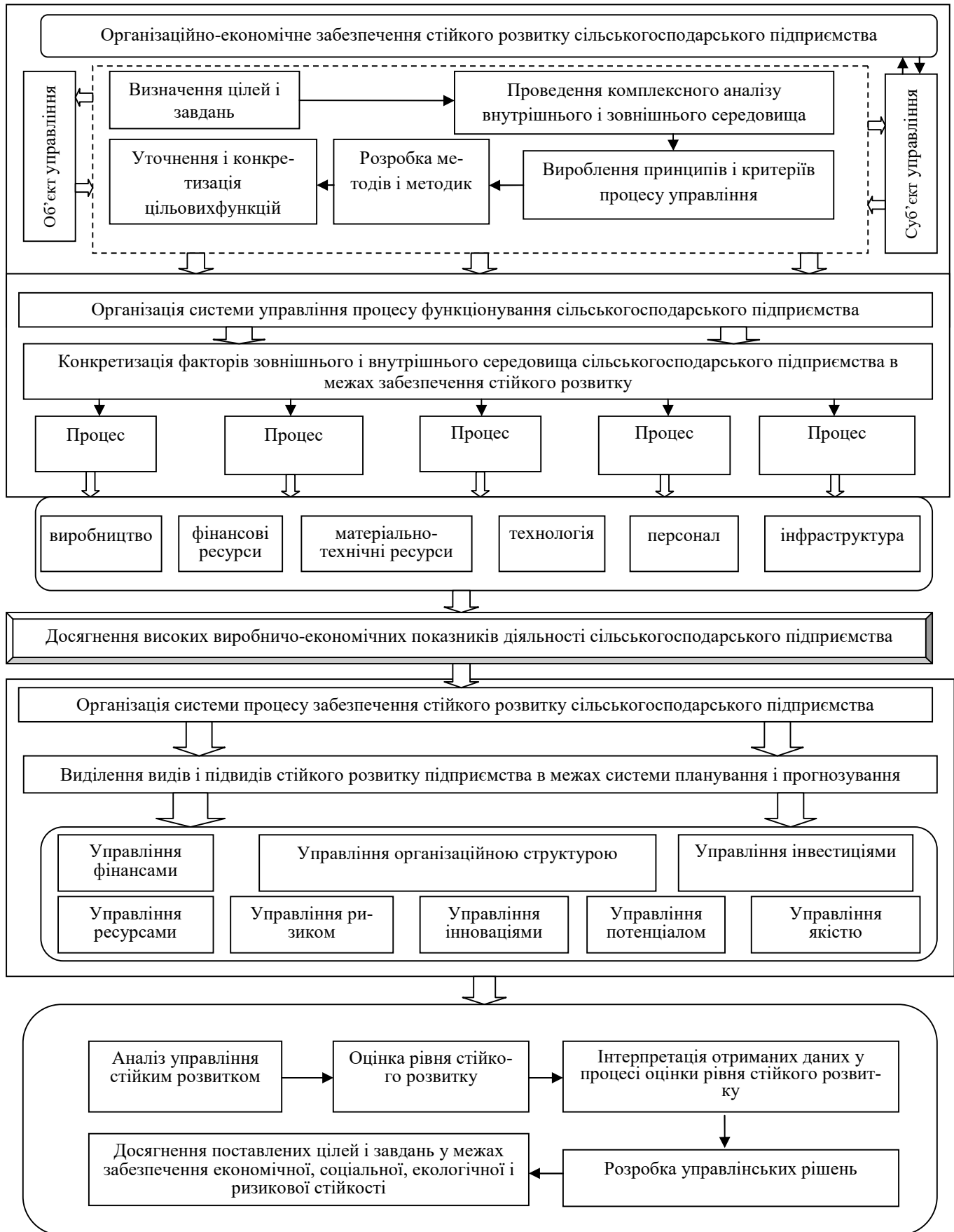
ДОДАТКИ

Додаток А.1

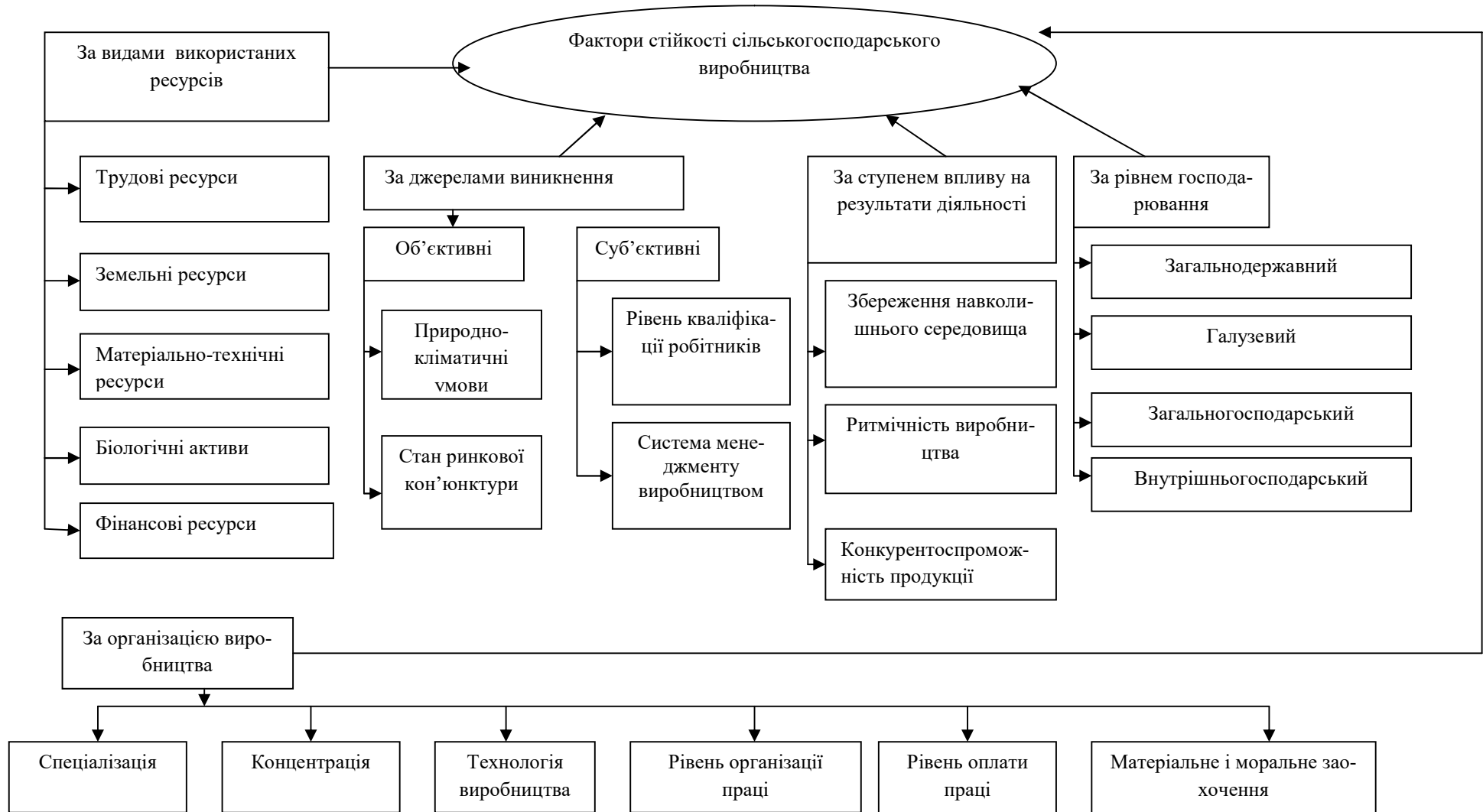

Механізм розробки стратегії управління стійким розвитком сільськогосподарських підприємств молочного скотарства*

*Джерело: розроблено автором.

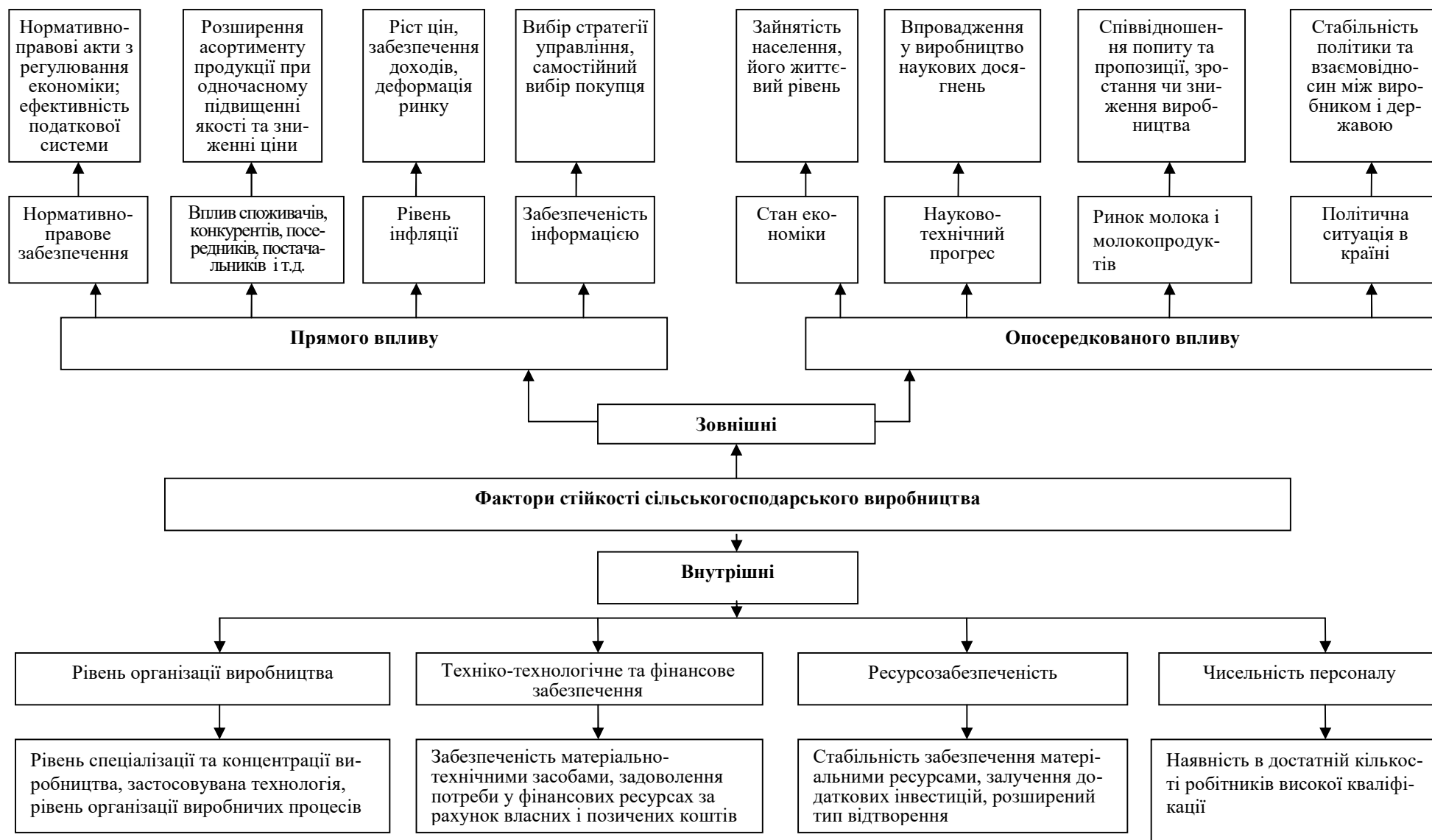
Складові організаційно-економічного забезпечення стійкого розвитку сільськогосподарського підприємства* Джерело: розроблено автором*.

Класифікація чинників стійкості сільськогосподарського виробництва*

*Джерело: розроблено автором.

Додаток А.4

Чинники, що впливають на стійкість сільськогосподарського виробництва*

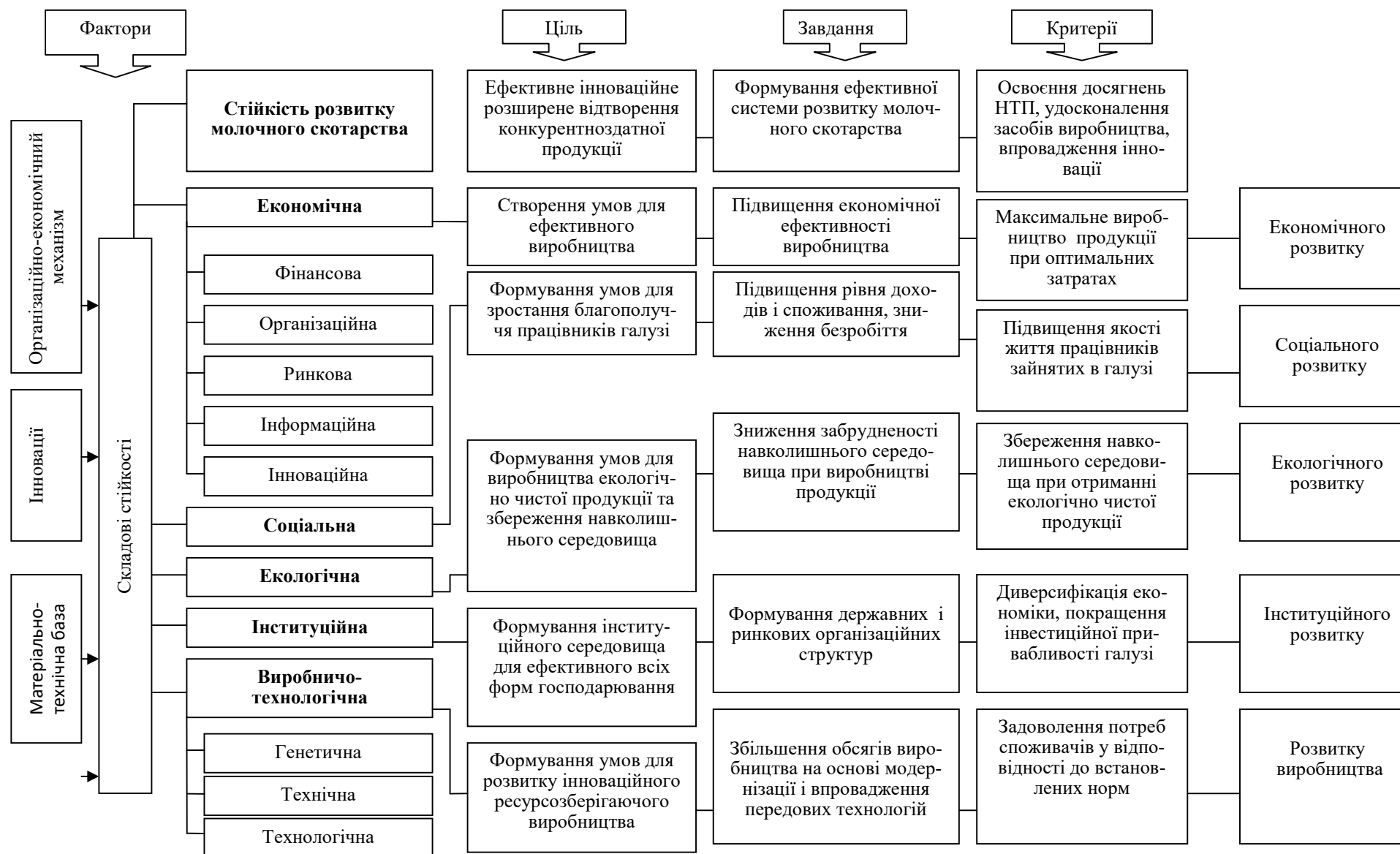
*Джерело: розроблено автором.

Відмінності в організації традиційного та органічного молочного скотарства*

Традиційне молочне скотарство	Органічне
1. Використання не більше 2 га землі (0,810 га) для будівель ферми	1. Забезпечення не менше 6 м ² площі на одну корову в будівлі ферми
2. Частину гною слід переробити, щоб уникати перевищення встановленої кількості гною	2. 100% гною має бути використано або продано як органічне добриво на власній фермі або в іншому місці
3. Виробнича собівартість – близько 45 цент., ринкова ціна близько 35 цент. за 1 л	3. Виробнича собівартість – близько 55 цент., ринкова ціна майже 50 цент. за 1 л
4. Фермерам забороняється прищеплювати тварин від хвороб кінцівок і ротової порожнини	4. Не дозволено використання не профілактичної медицини та антибіотиків. Передбачено переважно природні методи лікування. Використання антибіотиків можливе тільки після відповідного дозволу
	5. Корми повинні бути органічними
	6. Денне світло і природна вентиляція приміщень обов'язкові
	7. Корови не можуть бути прив'язаними
	8. Мінімум 60 % кормів повинні надходити від власної ферми або місцевого виробництва
	9. Телята мають отримувати молоко від корови. Якщо це неможливо, допускається використання сухого молока
10. Передбачено правила для максимального обсягу викидів аміаку	
11. Передбачено правила для максимального обсягу поширення запаху	
12. За відсутності квоти на виробництво молока фермери можуть збільшувати обсяги виробництва тільки тоді, коли у них є достатньо землі, щоб використати гній	

*Джерело: складено за [115];

Додаток Б.1

Концептуальна модель забезпечення стійкого розвитку молочного скотарства сільськогосподарських підприємств*

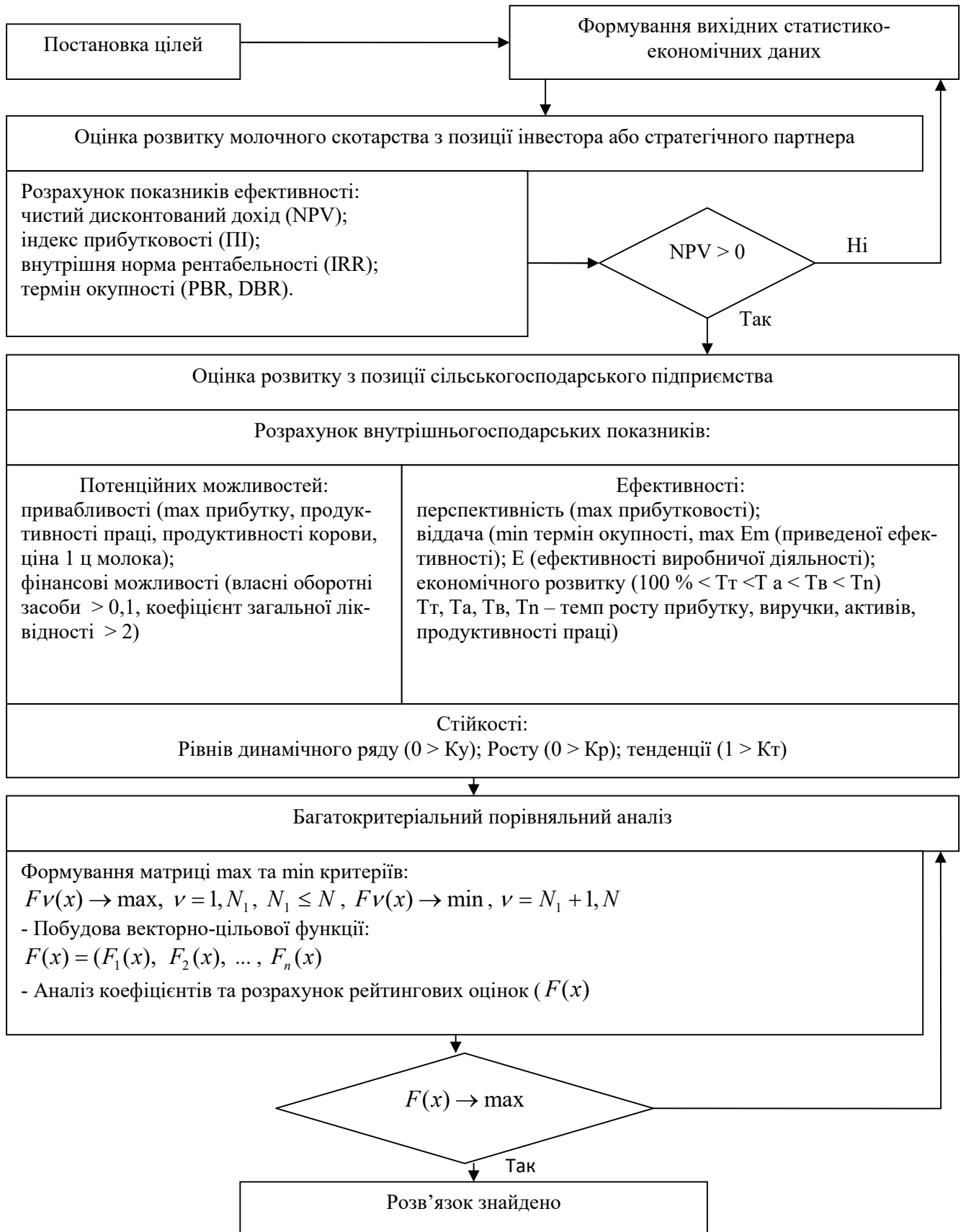
*Джерело: розроблено автором.

**Показники аналізу стійкого розвитку молочного скотарства
у сільськогосподарських підприємствах***

Складові стійкість	Показники
1	2
Технологічна	Приріст продуктивності корів; зниження енергозатрат на виробництво 1 ц молока; приріст валової продукції молочного скотарства на: 1 га сільгоспугідь; на 1 працівника; на 1000 грн. основних виробничих фондів; на одиницю додатково витрачених ресурсів; приріст рівня інноваційності технології утримання худоби; комп'ютеризації та роботизації технологічних процесів; приріст конверсії корму; приріст показника припадає кормових угідь на 1 голову; частка забезпечення власними кормами; тип годівлі; збільшення віку продуктивного використання корови; приріст виходу телят на 100 корів; приріст частки поповнення стада нетелями за рахунок власного виробництва; щільність корів на 100 га сільськогосподарських угідь; гатунковість молока; вміст жиру та молочного білку в 1 кг. молока; відсоток охолодженого молока до температури 10 °С.
Виробнича	Приріст валового виробництва молока, валового доходу, прибутку у розрахунку на 1 корову; на одиницю праці; виробничих засобів, задіяних у молочному скотарстві; зниження собівартості продукції (за видами продукції); ріст рентабельності виробництва (за видами продукції); структура виробничої собівартості за елементами витрат; трудомісткість виробничих процесів; сукупна загальна рентабельність молочного скотарства, валового доходу і прибутку на 1 га сільськогосподарських угідь.
Фінансова	Приріст (зниження) порівняно із науково обґрунтованими значення таких показників: коефіцієнта незалежності; коефіцієнта фінансової залежності; коефіцієнта фінансового ризику; коефіцієнта маневрування; коефіцієнта поточної та абсолютної ліквідності; запас фінансової стійкості; коефіцієнт співвідношення кредиторської і дебіторської заборгованості; коефіцієнт трансформації (оборотності активів); тривалість обороту активів; коефіцієнт оборотності кредиторської заборгованості; термін погашення кредиторської заборгованості.
Маркетингова	Коефіцієнт товарності продукції (молока); частка підприємства на ринку; рівень рентабельності продажу, %; структура товарної продукції за якістю продукції; середня ціна реалізації молока; частка витрат на збут продукції у загальному обсязі витрат, %; величина та структура трансакційних витрат.
Інвестиційно-інноваційна	Темп зростання інвестицій (індекс інвестицій), %; частка власних інвестицій, %; прибутковість інвестицій; рівень інноваційності обладнання, устаткування, %; коефіцієнт реального оновлення основного капіталу; коефіцієнт прибутковості власного капіталу; коефіцієнт прибутковості активів; рівень інвестиційної активності, %; частка витрат підприємства на інновації та інформатизацію в загальному обсязі інвестицій, %.
Організаційна	Рівень автоматизації системи управління виробництва молока, %; частка управлінського персоналу, %; прибуток на 1 управлінець; ефективність прийнятих управлінських рішень; коефіцієнт випередження темпу зростання чистого доходу відносно темпу зростання витрат на управління; рівень виробничої спеціалізації та концентрації молочного скотарства; коефіцієнт етики поведінки працівників; коефіцієнт рівня трудової дисципліни персоналу; коефіцієнт кваліфікації працівників.

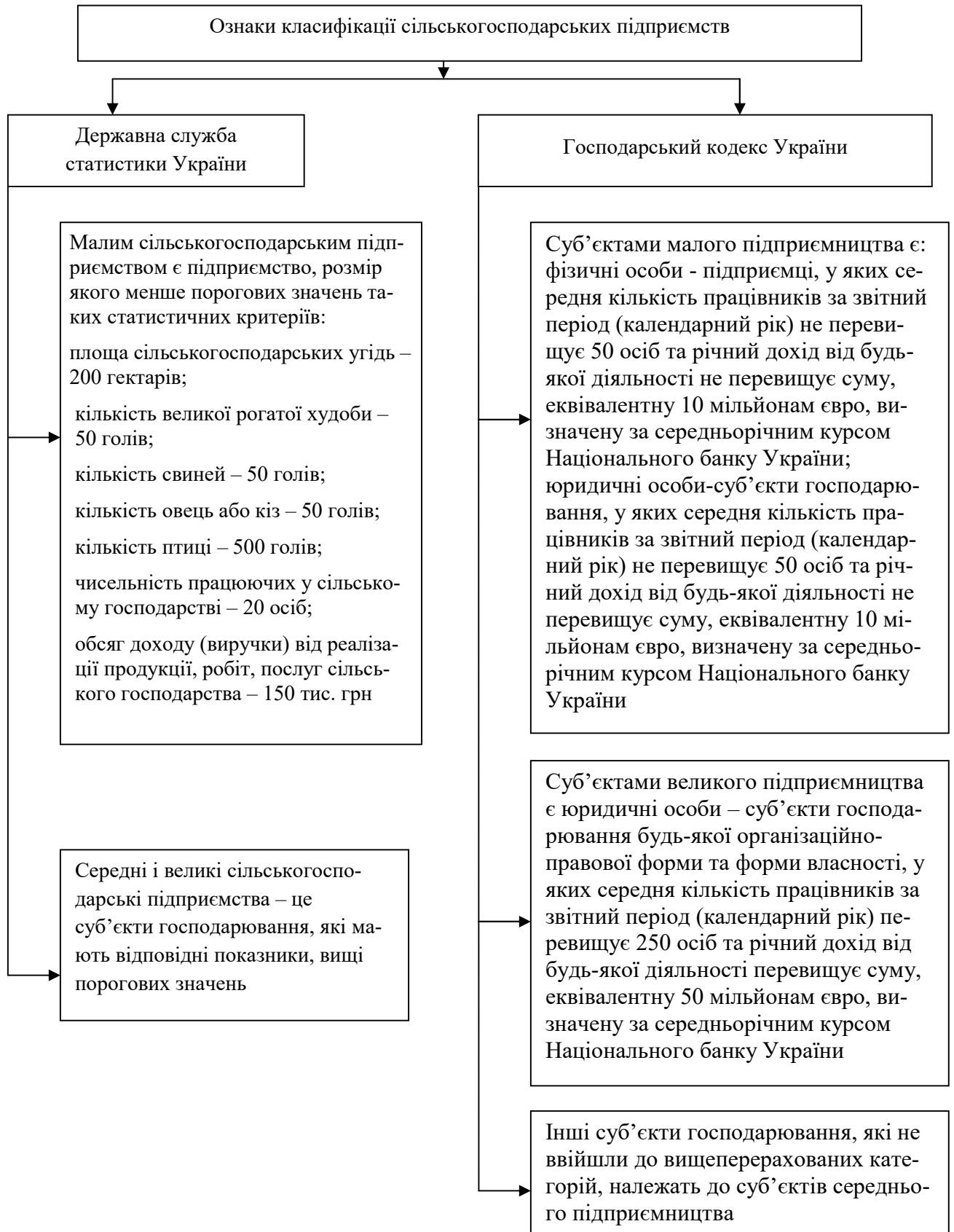
1	2
Економічна	Коефіцієнт економічного зростання; рівень рентабельності власного капіталу, %; рентабельність реалізованої продукції, %; коефіцієнт самофінансування; частка нерозподіленого прибутку, %.
Екологічна	Величина екологічного податку на 1 тис. грн товарної продукції, грн/ тис. грн; обсяги викидів шкідливих речовин в атмосферу, що надходять від худоби, тип та об'єми гноєсховищ м ³ ; використання води на 1 тис. грн товарної продукції, м ² / тис. грн; об'єм викидів шкідливих речовин в атмосферу на 1 тис. грн товарної продукції, т/ ти. на 1 тис. грн товарної продукції, т/тис. грн; обсяги інвестицій на природоохоронні заходи на 1 тис. грн товарної продукції, грн.
Соціальна	Коефіцієнт плинності кадрів; коефіцієнт стабільності кадрів; середньорічна сума соціальних виплат в розрахунку на 1 працівника; коефіцієнт якісного складу працівників; коефіцієнт підготовки та перепідготовки кадрів; відношення середньої заробітної плати до середньої заробітної плати по галузі; частка фонду додаткової заробітної плати у фонді заробітної плати, %; рівень забезпечення працівників соціальним пакетом; наявність об'єктів громадського харчування та торгівлі, побутового обслуговування; рівень безпечності умов праці на виробництві; травматизм на виробництві; темпи зростання витрат на заходи охорони праці, %; витрати на заходи охорони праці у розрахунку на одного працівника, тис. грн.

*Джерело: складено автором.

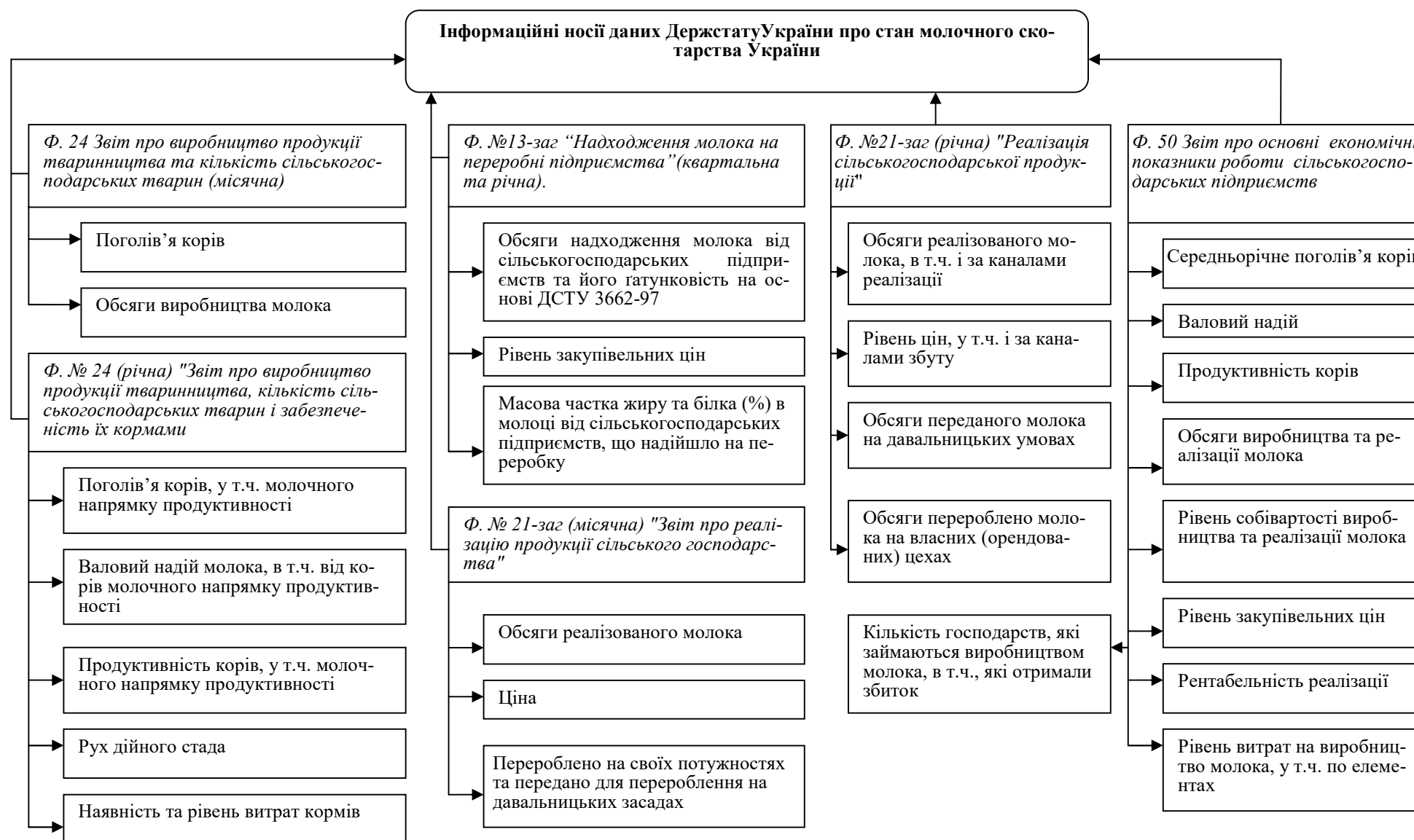
Алгоритм комплексної оцінки стійкого розвитку сільськогосподарського підприємства з виробництва молока*

*Джерело: розроблено автором.

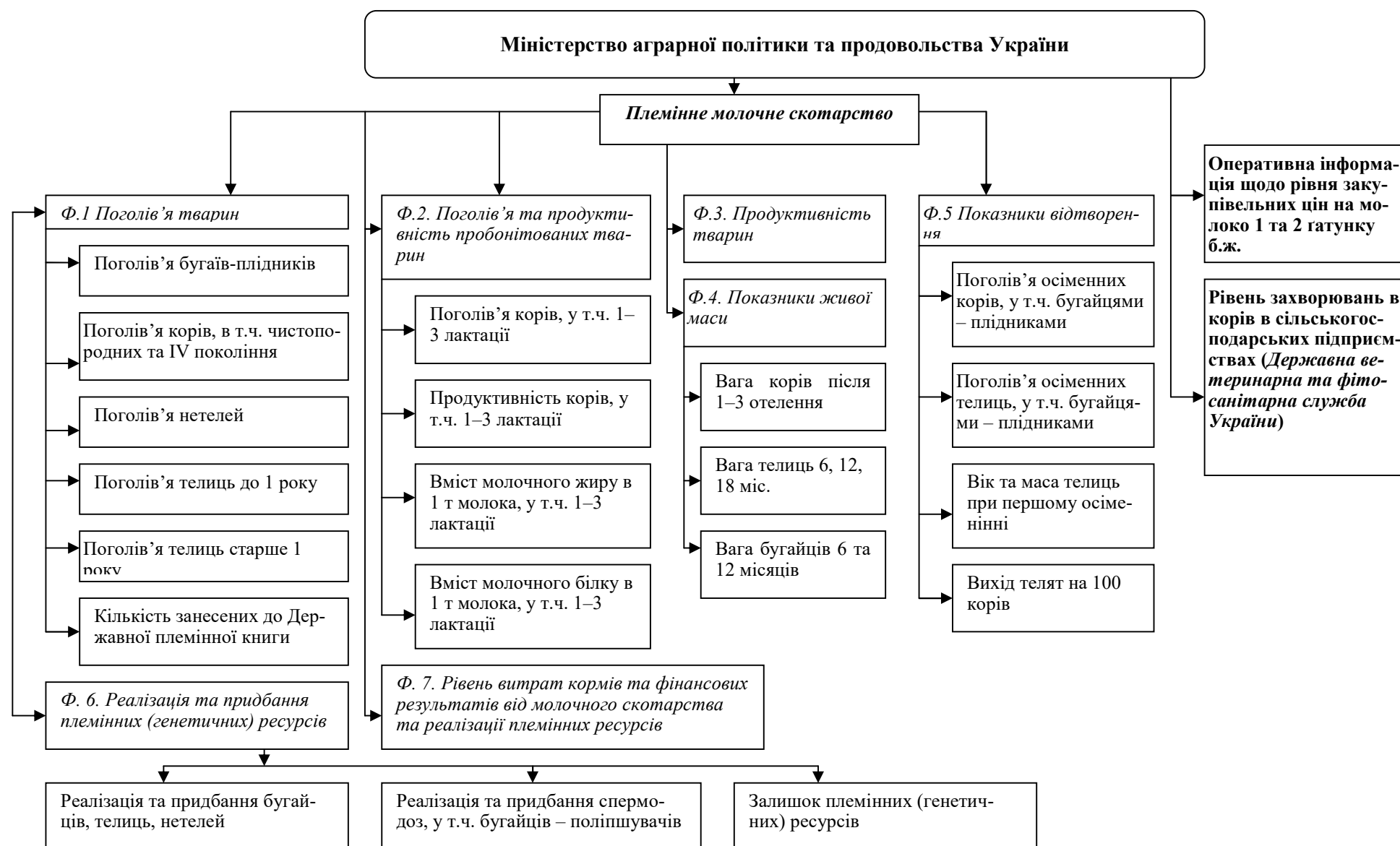
Порівняльна характеристика класифікацій сільськогосподарських підприємств у вітчизняній практиці*

*Джерело: розроблено автором

Інформаційні носії даних Державної служби статистики України про стан молочного скотарства України*

*Джерело: розроблено автором.

Інформаційні носії даних Міністерства аграрної політики та продовольства України про стан молочного скотарства*

*Джерело: розроблено автором.

Динаміка виробництва молока у провідних країнах світу, млн т*

Країна	Роки					2017 р. у % до	
	2013	2014	2015	2016	2017	2013 р	2016 р.
Аргентина	11,6	11,7	11,5	11,3	11,5	99,1	101,8
Австралія	9,6	9,8	9,4	9,7	10,0	104,2	103,1
Білорусь	6,5	6,8	6,6	6,7	7,1	109,2	106,0
Бразилія	22,4	23,0	24,3	25,5	26,3	117,4	103,1
Канада	8,4	8,6	8,4	8,4	8,7	103,6	103,6
Китай	30,7	32,6	34,3	37,3	37,3	121,5	100,0
Європейський Союз	138,2	139	140,1	146,5	148,1	107,2	101,1
Індія	53,5	55,5	57,5	60,5	64,0	119,6	105,8
Японія	7,5	7,6	7,5	7,3	7,4	98,7	101,4
Південна Корея	1,9	2,1	2,1	2,2	2,2	115,8	100,0
Мексика	11,0	11,3	11,3	11,5	11,8	107,3	102,6
Нова Зеландія	19,0	20,6	20,2	21,9	21,4	112,6	97,7
Росія	31,6	31,8	30,5	30,5	30,0	94,9	98,4
Тайвань	0,3	0,3	0,4	0,4	0,4	133,3	100,0
Україна	10,8	11,1	11,2	11,2	10,7	99,1	95,5
США	89,0	91,0	91,3	93,5	94,5	106,2	101,1
Всього по 16 країнах	440,6	462,8	466,6	484,3	491,2	111,5	101,4
Виробництво у світі – всього	727,1	753,9	746,7	801	818	112,5	102,1
У % 16 країн – всього до світового виробництва	60,6	62,1	62,5	60,5	60,0	-0,6 в.п.	-0,5 в.п.
У % Україна до світового виробництва	1,5	1,5	1,5	1,4	1,3	-0,2 в.п.	-0,1 в.п.

*Джерело: складено та розраховано за даними ФАО, Державної служби статистики України.

Додаток В.2

Розподіл сільських домогосподарств за поголів'ям утримуваних корів по роках*

Домогосподарства	Рік									2018 р. до 2016 р., %	
	2016			2017			2018				
	Домогосподарств, млн од.	%	Поголів'я, млн голів*	Домогоспо-дарств, млн од.	%	Поголів'я, млн голів**	Домогосподарств, млн од.	%	Поголів'я, млн голів	Домогосподарств, млн од.	Поголів'я, млн голів*
Не утримують корів	3,66	73,1	–	3,56	74,2	–	3,50	74,5		95,6	–
Утримують корів, голів:	1,34	$\frac{26,9}{100}$	$\frac{1,8}{100}$	1,24	$\frac{25,8}{100}$	$\frac{1,68}{100}$	1,20	$\frac{25,5}{100}$	$\frac{1,61}{100}$	89,6	89,4
1	1,0	$\frac{19,9}{74,6}$	$\frac{1}{55,6}$	0,90	$\frac{18,7}{72,58}$	$\frac{0,9}{53,57}$	0,88	$\frac{18,8}{73,3}$	$\frac{0,88}{54,7}$	88,0	88,0
2	0,28	$\frac{5,5}{20,9}$	$\frac{0,56}{31,1}$	0,26	$\frac{5,4}{20,97}$	$\frac{0,52}{30,95}$	0,25	$\frac{5,1}{20,8}$	$\frac{0,5}{31,1}$	89,3	89,3
3	0,05	$\frac{1,0}{3,7}$	$\frac{0,15}{8,3}$	0,06	$\frac{1,3}{4,84}$	$\frac{0,18}{10,71}$	0,05	$\frac{1,1}{4,2}$	$\frac{0,15}{9,3}$	100,0	100,0
4 і більше	0,01	$\frac{0,5}{0,8}$	$\frac{0,09}{5}$	0,02	$\frac{0,4}{1,61}$	$\frac{0,08}{4,76}$	0,02	$\frac{0,5}{1,7}$	$\frac{0,08}{5,0}$	200,0	88,9
Усього	5	–	–	4,8	–	–	4,7	–	–	94,0	–

*Джерело: дані Державної служби статистики України.

Додаток В.3

Групування сільськогосподарських підприємств за рівнем продуктивності корів*

Підприємства	2005 р.				2010 р.				2018 р.			
	Кількість підприємств		Валовий надій молока від корів молочного стада		Кількість підприємств		Валовий надій молока від корів молочного стада		Кількість підприємств		Валовий надій молока від корів молочного стада	
	од.	% до загальної кількості	тис. т	у % до загальної кількості	од.	% до загального обсягу	тис. т	у % до загальної кількості	од.	% до загального обсягу	тис. т	% до загальної кількості
Всього	7286	100,0	2570,7	100,0	3655	100,0	2157,4	100,0	2503	100,0	2613,7	100,0
з них із продуктивністю, кг												
до 1000	576	7,9	28,8	1,1	295	8,1	10,5	0,5	136	5,4	5,5	0,2
1001–2000	2314	31,8	277,6	10,8	722	19,8	89,7	4,1	301	12,0	30,0	1,1
2001–3000	2312	31,7	619,6	24,1	948	25,9	240,9	11,2	531	21,2	117,0	4,5
3001–4000	1217	16,7	645,4	25,1	747	20,4	413,8	19,2	437	17,5	217,5	8,3
4001–5000	546	7,5	491,7	19,1	449	12,3	532,4	24,7	338	13,5	326,7	12,5
5001–6000	202	2,8	305,4	11,9	255	7,0	410,1	19,0	285	11,4	477,3	18,3
більше 6000	119	1,6	202,2	7,9	239	6,5	460,0	21,3	475	19,0	1439,7	55,1

*Джерело: розрахунки автора.

**Групування сільськогосподарських підприємств
за рівнем середньорічних надоїв***

Групи за надоєм від 1 корови, кг	Кількість господарств у групі	Частка групи у реалізації, %	Собівартість 1 ц реалізованої продукції, грн	Ціна реалізації, грн за 1 ц	Рентабельність, %
2007 р.					
До 2000	1618	7,4	145,39	123,35	-15,2
2001–2500	492	5,9	130,16	130,81	0,5
2501–3000	431	7,4	127,03	136,55	7,5
3001–4000	561	17,1	125,23	138,81	10,8
4001–5000	289	17,7	126,56	149,73	18,3
5001–6000	139	11,6	121,34	161,16	32,8
6000 і більше	113	8,6	124,97	163,04	30,5
Всього	3643	75,8	127,45	145,18	13,9
2012 р.					
До 2000	361	2,1	298,19	242,98	-18,5
2001–2500	214	2,7	300,27	252,04	-16,1
2501–3000	210	3,6	289,98	245,91	-15,2
3001–4000	436	12,6	275,85	255,91	-7,2
4001–5000	333	19,0	272,45	264,87	-2,8
5001–6000	261	24,6	258,57	269,97	4,4
6000 і більше	271	35,5	258,89	291,00	12,4
Всього	2086	100,0	266,56	272,80	2,3
2018 р.					
До 2000	204	0,9	421,12	380,37	-9,7
2001–2500	129	3,2	235,78	406,79	72,5
2501–3000	144	2,1	409,44	416,43	1,7
3001–4000	293	8,9	392,94	406,74	3,5
4001–5000	273	15,1	412,99	428,33	3,7
5001–6000	236	21,3	388,96	438,25	12,7
6000 і більше	350	59,4	400,12	460,86	15,2
Всього	1629	110,9	394,76	444,67	12,6

*Джерело: розрахунки автора.

Додаток В.5

Динаміка показників поголів'я корів, виробництва молока та продуктивності корів залежно від тривалості збитковості молочного скотарства*

Показник	1 рік	2 роки	3 роки	4 роки	5 років	6 років	7 років	8 років
Поголів'я, голів								
2010	93277	81215	72685	77447	27775	20013	33338	16805
2011	86303	78785	63668	74024	24256	17972	28986	18533
2012	79004	74807	58558	68305	19440	15449	26156	17555
2013	78799	73422	52622	69950	17351	14150	24273	16436
2014	78214	71215	50392	64728	17766	13212	23472	16910
2015	82215	69910	48212	72443	17895	13294	22489	16940
2016	79792	67513	46178	65592	18646	14093	21476	15949
2017	81117	64786	74337	66695	19091	13514	19111	14620
2018	70342	66309	68564	63436	18027	12719	15465	14099
2018 до 2010, %	75,41	81,65	94,33	81,91	64,90	63,55	46,39	83,90
Виробництво, ц								
2010	3000115	2459660	2095664	2404973	717370	551864	976330	426396
2011	2928568	2628703	1845625	2541082	635593	522219	931485	498334
2012	3199307	2966646	1988285	2546599	671968	518657	948796	536401
2013	3278344	2939966	1869093	2752694	661629	479385	841386	473438
2014	3345169	2969203	1818936	2607421	721864	414111	832925	479184
2015	3832381	3250639	2021288	3165299	776169	457318	876169	544320
2016	3941764	3330593	2037863	3122817	912609	546757	846279	514711
2017	4148361	3354745	2974219	3265875	976748	613350	809543	491070
2018	4091033	3491549	2886389	3250548	1010823	619434	683028	490584
2018 до 2010, %	136,36	141,95	137,73	135,16	140,91	112,24	69,96	115,05
Надій від 1 корови, кг								
2010	3216	3029	2883	3105	2583	2758	2929	2537
2011	3393	3337	2899	3433	2620	2906	3214	2689
2012	4050	3966	3395	3728	3457	3357	3627	3056
2013	4160	4004	3552	3935	3813	3388	3466	2880
2014	4277	4169	3610	4028	4063	3134	3549	2834
2015	4661	4650	4192	4369	4337	3440	3896	3213
2016	4940	4933	4413	4761	4894	3880	3941	3227
2017	5114	5178	4001	4897	5116	4539	4236	3359
2018	5816	5266	4210	5124	5607	4870	4417	3480
2018 до 2010, %	180,82	173,86	146,01	165,01	217,10	176,61	150,81	137,14

*Джерело: розраховано автором.

———— Використовується в Україні

..... Можливе використання в Україні

Методи державної підтримки залежно від стратегічних пріоритетів молочного скотарства*

*Джерело: складено автором.

Додаток В.7

**Стан виплат коштів загального фонду державного бюджету, передбачених
на підтримку розвитку АПК у 2019 році, тис.грн**

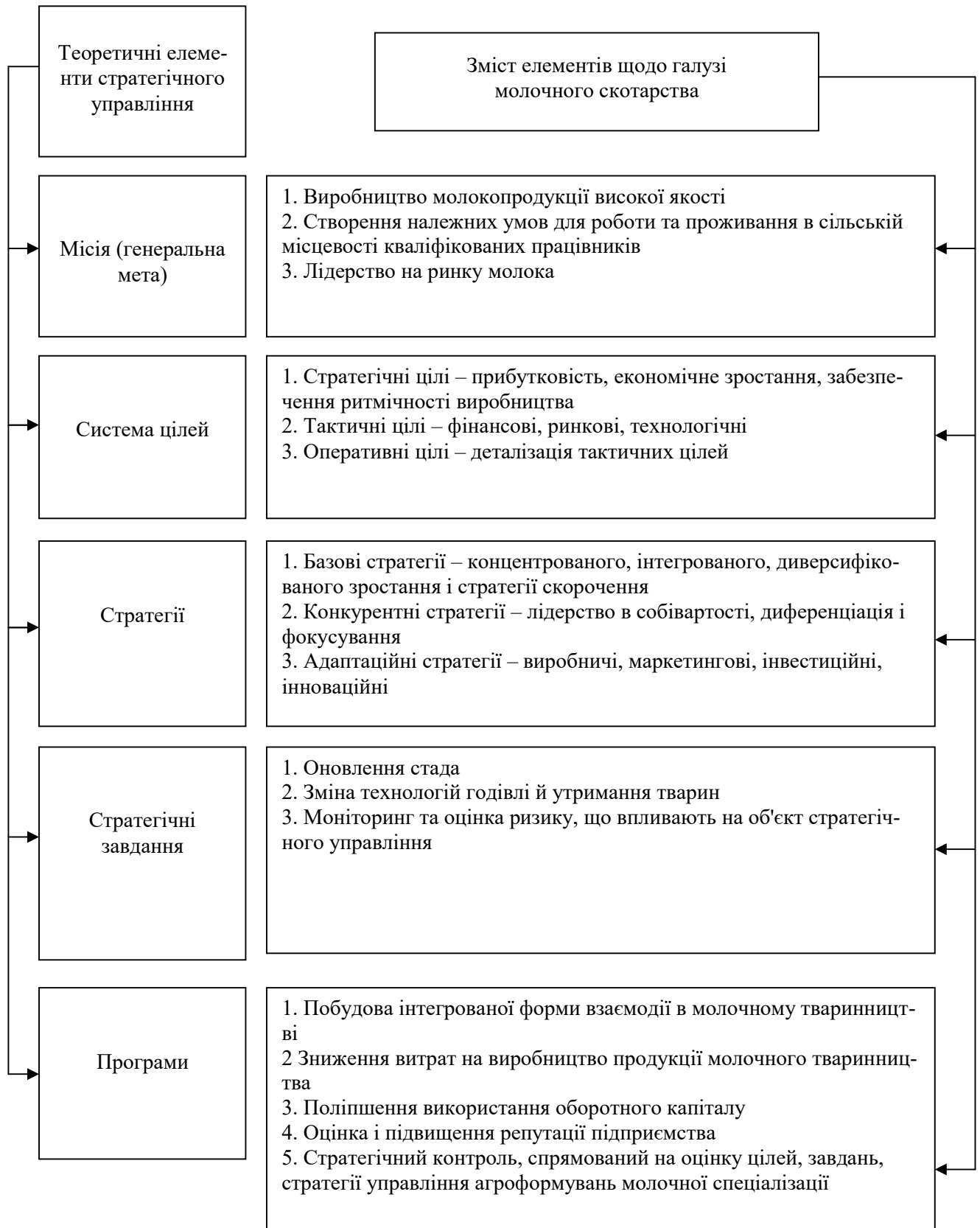
Програма/напрямок	Спрямовано у 2018 році	Передбачено на 2019 рік	Передбачено на січень-жовтень	Відкрито асигнування (25.10.2019)	Перераховано отримувачам (25.10.2019)
КПКВК 2801540 Державна підтримка галузі тваринництва	2389844,2	3500000,0	2219736,0	1227062,8	1163847,0
Часткова компенсація відсоткової ставки за банківськими кредитами,	3747,7	50000,0		6921,7	6046,9
Часткова компенсація вартості будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів, доїльних залів	62926,1	100000,0		25786,4	22543,2
Спеціальна бюджетна дотація за утримання корів	511836,6	700000,0		275 940,0	275940,0
Спеціальна бюджетна дотація за вирощування молодняка великої рогатої худоби	320081,4	700000,0		452755,8	393658,0
Часткове відшкодування вартості закуплених для подальшого відтворення племінних тварин	214572,5	250000,0		57506,4	57506,4
Часткове відшкодування вартості будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів, доїльних залів, підприємств з переробки сільськогосподарської продукції	1276679,9	850000,0		364508,5	364508,5
Часткове відшкодування сільськогосподарським товаровиробникам вартості будівництва та реконструкції підприємств із зберігання та переробки зерна	0,0	850000,0		43644,0	43644,0

Додаток Д..1

Фактичні та прогнозні показники молочного скотарства в основних типах сільськогосподарських підприємств*

Показники	Роки	Стійкі (прибуткові)			Не стійкі (збиткові)			Змішані		
		Поголів'я корів, голів	Виробництво молока, ц	Надій від 1 корови, кг	Поголів'я корів, голів	Виробництво молока, ц	Надій від 1 корови, кг	Поголів'я корів, голів	Виробництво молока, ц	Надій від 1 корови, кг
Фактичні	2010	141,9	546	3847	18,4	43	2325	422,6	1263	2990
	2011	140,7	562	3996	13,7	36	2641	392,5	1253	3193
	2012	139,9	628	4492	12,5	35	2778	359,3	1338	3723
	2013	141,6	658	4652	11,3	29	2548	347,0	1330	3832
	2014	150,2	713	4748	10,1	25	2522	335,9	1319	3926
	2015	145,7	780	5351	8,3	28	3358	343,4	1492	4346
	2016	150,0	826	5507	8,7	28	3223	329,2	1525	4633
	2017	144,7	892	6165	7,9	28	3508	353,3	1663	4709
	2018	143,3	897	6256	6,7	23	3414	329,0	1652	5023
Прогнозні	2019	146,7	886	6040	7,1	24	3384	323,4	1584	4897
	2020	147,0	907	6174	6,8	23	3442	320,1	1604	5010
	2021	147,2	927	6299	6,5	23	3496	317,1	1622	5115
	2022	147,4	946	6416	6,3	22	3546	314,4	1639	5214
	2023	147,7	964	6526	6,1	22	3593	311,8	1655	5308
	2024	147,9	980	6630	5,9	22	3637	309,5	1670	5396
	2025	148,0	996	6729	5,8	21	3679	307,4	1684	5480
	2026	148,2	1011	6824	5,6	21	3719	305,4	1698	5560
	2027	148,4	1026	6914	5,5	21	3757	303,5	1711	5637
	2028	148,5	1040	7000	5,4	20	3793	301,7	1723	5710
2028 до 2018, %		103,6	115,9	111,9	80,2	89,1	111,1	91,7	104,3	113,7

*Джерело: розраховано автором.

Особливості стратегічного планування розвитку молочного скотарства у сільськогосподарських підприємствах*

*Джерело: розроблено автором.

**Стратегії перспективного розвитку молочного скотарства
в сільськогосподарських підприємствах залежно від типу економічної стійкості***

Тип стійкості	Стратегія	Варіанти реалізації стратегій	Шлях реалізації
Стійкі (прибуткові)	Концентрація	Розширення ринків збуту	Нарощення обсягів виробництва при дотриманні високого рівня якості
	Інтеграція	Вертикальна	Інтеграція «вперед» (із переробними підприємствами)
			Інтеграція «назад» (із постачальниками матеріально-технічних ресурсів)
		Горизонтальна	Об'єднання із конкурентами
Змішано-стійкі	Інтеграція	Вертикальна	Інтеграція «вперед» (із переробними підприємствами)
			Інтеграція «назад» (із постачальниками матеріально-технічних ресурсів)
		Горизонтальна	Об'єднання із конкурентами
	Диверсифікація	Зв'язана	Розширення асортименту через організацію переробки молока та розвитку виробництва товарів технологічно пов'язаних із існуючим виробництвом (розвиток екологічного виробництва молока, м'ясного скотарства, переробка відходів виробництва, тощо)
			Незв'язана
	Нестійкі (не прибуткові)	Скорочення	Ліквідація
Скорочення			Скорочення поголів'я дійного стада

*Джерело: розроблено автором.

Можливі варіанти деяких елементів технології залежно від способу утримання корів у зимовий та літній періоди*

Спосіб утримання корів	Варіанти елементів технології та їх організації			
	годівля	доїння	відпочинок тварин	видалення гною
Прив'язний	Із фіксацією корів біля кормових столів (годівниць) у стійлах	У стійлах корівника переносними апаратами у відра або молокопровід	Прив'язний у стійлах	Скребокві транспортери
	Роздавання кормів мобільними або стаціонарними роздавачами	У доїльному приміщенні на доїльному майданчику	Прив'язний у стійлах	Трактором із бульдозерною навіскою
Безприв'язний	Без фіксації корів біля кормового столу (годівниць) під час поїдання кормів: у корівнику; на вигульно-кормовому майданчику; на пасовищі	У доїльному приміщенні на доїльному майданчику	Безприв'язно: у боксах; у комбібоксах; на глибокій підстилці; на вигульно-кормових майданчиках	Трактор із бульдозерною навіскою. Скреперна установка. Через щілинну підлогу в підвальне приміщення
Комбінований	Із фіксацією корів біля годівниць під час поїдання кормів: у їдальні; у корівнику. Роздавання кормів за всіх варіантів мобільними або стаціонарними роздавачами	У доїльному приміщенні на доїльному майданчику	Безприв'язно: у боксах; у комбібоксах; на глибокій підстилці; на вигульно-кормових майданчиках	Трактор із бульдозерною навіскою. Скреперна установка. Через щілинну підлогу в підвальне приміщення

*Джерело: складено автором.

**Характеристика стратегій забезпечення стійкого розвитку
особистих селянських господарств***

Вид домогосподарств	Стратегія	Типовий набір варіантів стратегій	Процес реалізації
Споживчі	Ізоляція	Орієнтація на власне самозабезпечення	Виробництво молока для задоволення власних потреб. Показники ефективності не є визначальними
Споживчо-товарні	Концентрація	Розвиток ринку	Орієнтація виключно на внутрішньо-сільський ринок в умовах скорочення поголів'я корів та зростання попиту на молоко та молочні продукти в сільських населених пунктах
		Зв'язана	Здійснення часткової переробки молока та їх подальша реалізація
	Диверсифікація	Незв'язана	Виробництво та подальша реалізація продукції ОСГ, які не пов'язані з молочним скотарством
Товарно-споживчі	Концентрація	Розвиток ринку	Орієнтація на збут молока та молокопродуктів не тільки на внутрішньо сільському, а й на міських ринках
		Інтеграція	Вертикальна
	Горизонтальна		Добровільне об'єднання господарств населення з метою спільного випасу худоби та реалізації молока і молокопродуктів на міських продовольчих ринках
Товарні	Концентрація	Розвиток ринку	Домінування як на внутрішньосільському ринку та подальша його монополізація. Переробні підприємства орієнтуються головним чином на дану категорії за рахунок високої якості та значних обсягів продукції
			Інтеграція
	Горизонтальна	Формування кооперативних об'єднань з метою виробництва та реалізації молока і молокопродуктів	

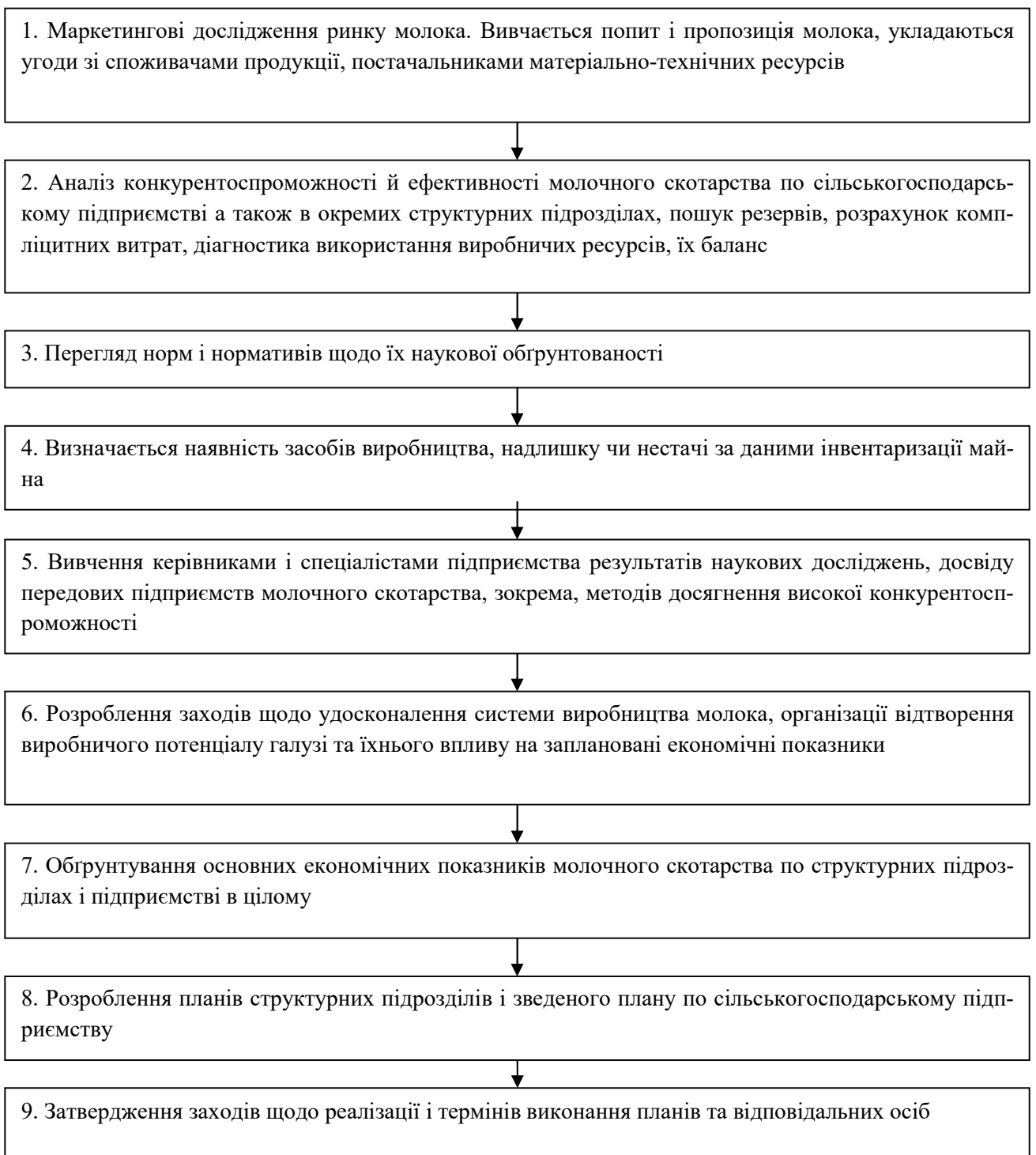
*Джерело: розроблено автором.

Додаток Д.6

**Частка та кількість сільських домогосподарств, які здійснюють заходи з інтенсифікації
виробництва молока залежно від концентрації корів* за 2018 р.**

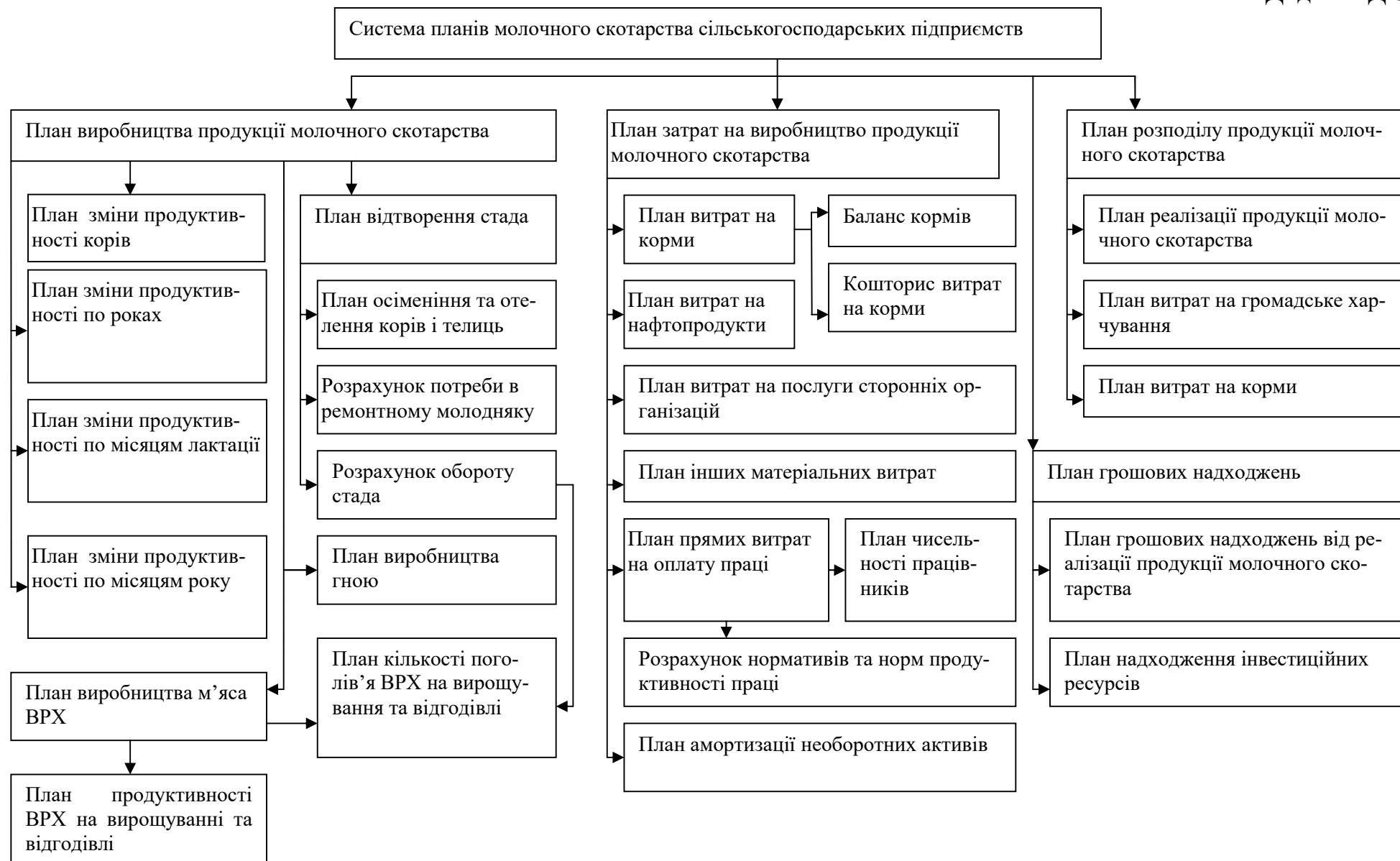
Домо- господарства	Усі домогосподарства, що утримують корів		Утримують 1 корову		Утримують 2 корови		Утримують 3 корови		Утримують 4 корови		Утримують більше 4 корів	
	од.	у % до загальної кількості їх, що утримують корів	од.	у % до загальної кількості їх, що утримують 1 корову	од.	у % до загальної кількості їх, що утримують 2 корови	од.	у % до загальної кількості їх, що утримують 3 корови	од.	у % до загальної кількості їх, що утримують 4 корови	од.	у % до загальної кількості їх, що утримують більше 4 корів
Мають приміщення для зберігання кормів	438877	42,7	317771	41,4	92804	46,1	19089	48,9	5482	39,1	3731	58,5
Мають техніку	378445	36,8	254482	33,1	94042	46,8	20896	53,5	5331	38,0	3694	57,9
Мають сепаратор	119383	11,6	80394	10,5	30364	15,1	5064	13,0	2429	17,3	1132	17,7
Використовують племінних плідників	314904	30,6	223218	29,1	71679	35,6	10899	27,9	6739	48,0	2369	37,1
Використовують штучне запліднення	547679	53,2	398808	51,9	119419	59,4	19928	51,0	8102	57,8	1422	22,3
Використовують ветеринарні перевірки	981839	95,5	730343	95,1	194244	96,6	37359	95,6	13584	96,8	6309	98,7
Використовують санітарну обробку приміщень	896355	87,1	647943	84,4	190421	94,7	38288	98,0	13404	95,5	6300	98,7
Використовують контроль якості молока	745504	72,5	524266	68,3	168607	83,8	35053	89,7	11376	81,1	6202	97,2

*Джерело: За даними Державної служби статистики України.

Етапи підготовчої роботи про внутрішньогосподарському плануванні*

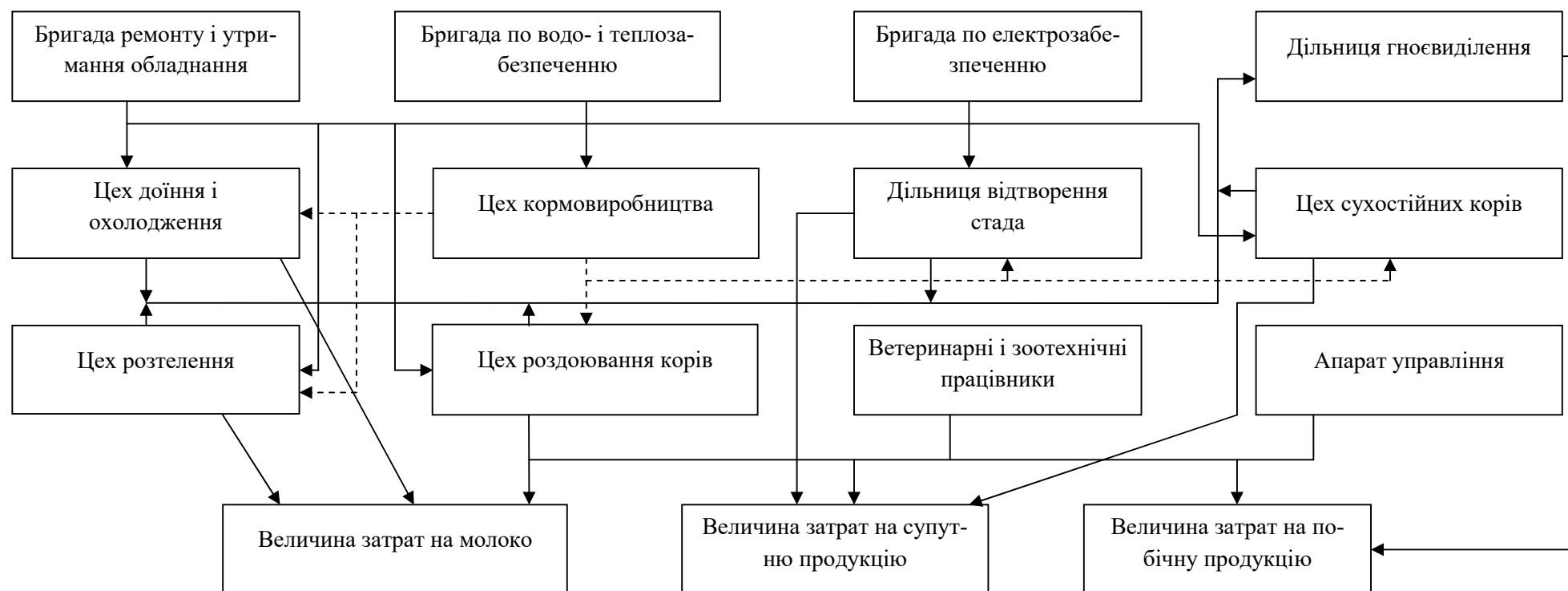
Джерело: узагальнено автором за джерелами[245, 246]*

Система планів ведення молочного скотарства у сільськогосподарських підприємствах*

*Джерело: складено автором.

Додаток Д.9

Етапи формування планової собівартості при цеховій організації виробництва продукції*

*Джерело: розроблено автором.

Додаток Д.10

**Рух основних видів засобів механізації виробничих процесів
у молочному скотарстві сільськогосподарських підприємств***

Рік	Наявність на початок року	Надійшло протягом року				Коефіцієнт надходження	Вибуло протягом року			Наявність на кінець року	Коефіцієнт вибуття
		всього	у т.ч. куплено	у т.ч. нових	куплено у % до надходження		всього	у т.ч. списано	списано у % до наявності на початок року		
Доїльні установки											
2014	10543	1160	702	398	60,5	6,7	865	441	4,2	10838	8,0
2015	10870	1135	794	382	70,0	7,3	789	291	2,7	11216	7,0
2016	10969	996	749	552	75,2	6,8	770	391	3,6	11195	6,9
2017	10469	620	504	348	81,3	4,8	613	291	2,8	10476	5,9
2018	10390	404	268	181	66,3	2,6	562	247	2,4	10232	5,5
Очищувачі-охолоджувачі молока											
2014	2701	332	170	138	51,2	6,3	230	75	2,8	2803	8,2
2015	2731	333	220	131	66,1	8,1	186	86	3,1	2878	6,5
2016	2825	272	164	111	60,3	5,8	141	61	2,2	2956	4,8
2017	2744	169	115	72	68,0	4,2	116	49	1,8	2797	4,1
2018	2801	172	135	105	78,5	4,8	106	37	1,3	2867	3,7
Молочні сепаратори											
2014	336	32	22	14	68,8	6,5	30	16	4,8	338	8,9
2015	342	31	24	12	77,4	7,0	27	10	2,9	346	7,8
2016	317	23	15	12	65,2	4,7	24	10	3,2	316	7,6
2017	295	20	14	7	70,0	4,7	22	15	5,1	293	7,5
2018	296	27	11	10	40,7	3,7	24	13	4,4	299	8,0

*Джерело: складено та розраховано за даними Держстату України.

**Групування сільськогосподарських підприємств за рівнем спеціалізації з виробництва
молока та придбання окремих видів технічних ресурсів***

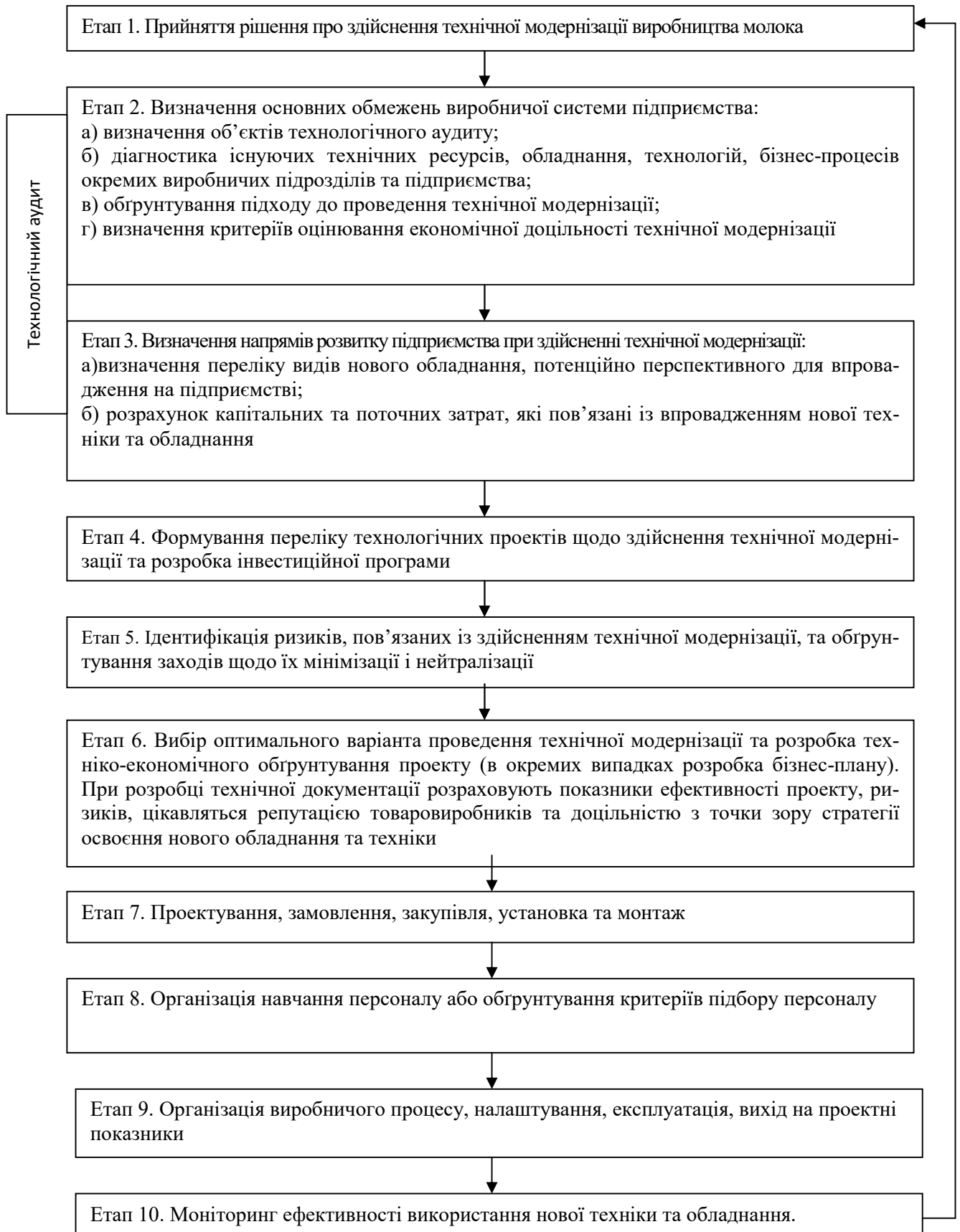
Групи за спеціалізацією, %	Кількість	Доїльні установки та апарати	«Карусель»	«Паралель»	«Ялинка»	Інші	Очищувачі-охолоджувачі молока	Молочні сепаратори	Роздавачі кормів для великої рогатої худоби
2014									
до 5	400	32	0	0	0	32	11	1	21
5,1-10	292	35	0	0	1	34	12	3	13
10,1-25	581	96	34	0	4	58	41	6	34
25,1-50	519	171	1	0	1	169	47	1	50
50,1-75	147	22	0	0	2	20	11	1	11
75,1 до 99,9	45	2	0	0	0	2	1	0	2
100	10	3	0	0	0	3	1	0	1
Всього	1994	361	35	0	8	318	124	12	132
2018									
до 5	374	27	0	0	1	26	2	1	7
5,1-10	259	23	0	1	1	21	55	1	16
10,1-25	479	64	3	1	1	59	32	2	35
25,1-50	308	44	1	0	2	41	8	0	22
50,1-75	101	20	0	1	0	19	7	5	6
75,1 до 99,9	44	0	0	0	0	0	0	0	0
100	13	0	0	0	0	0	0	0	0
Всього	1578	178	4	3	5	166	104	9	86

*Джерело: розрахунки автора.

**Групування сільськогосподарських підприємств за поголів'ям корів
та придбання окремих видів технічних ресурсів***

Групи за поголів'ям корів, голів	Комбайни кормозбиральні	Доїльні установки та апарати	«Карусель»	«Паралель»	«Ялинка»	Інші	Очищувачі-охолоджувачі молока	Молочні сепаратори	Роздавачі кормів для великої рогатої худоби	Транспортери для прибирання гною
2014 р.										
до 50	4	21	0	0	1	20	6	2	7	27
51-100	0	21	0	0	0	21	6	3	8	47
101-150	3	15	0	0	1	14	13	0	7	55
151-300	13	102	1	0	2	99	20	2	32	143
301-500	8	55	0	0	1	54	26	3	29	107
501-1000	10	62	1	0	1	60	34	2	30	95
більше 1000	7	87	33	0	2	52	19	0	20	45
Всього	45	363	35	0	8	320	124	12	133	519
2018 р.										
до 50	1	15	0	0	0	15	45	1	3	8
51-100	2	15	3	0	0	12	2	0	7	25
101-150	1	9	0	0	0	9	1	1	6	22
151-300	10	41	1	1	1	38	21	5	23	53
301-500	4	34	0	0	0	34	12	1	18	57
501-1000	3	34	0	1	3	30	15	0	12	84
більше 1000	6	30	0	1	1	28	8	1	17	45
Всього	27	178	4	3	5	166	104	9	86	294

*Джерело: розрахунки автора.

**Послідовність розробки методики обґрунтування технічної модернізації
молочного скотарства сільськогосподарським підприємств***

*Джерело: розроблено автором.

**Групування сільськогосподарських підприємств за поголів'ям корів
та методами щодо формування кормових ресурсів***

Групи господарств	2014 р.		2015 р.		2016 р.		2017 р.		2018 р.	
	Кількість, од.	Частка, %	Кількість, од.	Частка, %	Кількість, од.	Частка, %	Кількість, од.	Частка, %	Кількість, од.	Частка, %
Не купували	797	88,0	717	89,2	622	86,6	512	89,0	482	86,5
Купували	109	12,0	87	10,8	96	13,4	63	11,0	75	13,5
до 100 голів усього	906	100,0	804	100,0	718	100,0	575	100,0	557	100,0
Не купували	943	85,5	937	89,0	829	83,3	814	87,8	738	86,9
Купували	160	14,5	116	11,0	166	16,7	113	12,2	111	13,1
від 100 до 500 голів	1103	100,0	1053	100,0	995	100,0	927	100,0	849	100,0
Не купували	172	79,6	200	87,3	190	81,2	192	81,4	177	79,4
Купували	44	20,4	29	12,7	44	18,8	44	18,6	46	20,6
більше 500 голів	216	100,0	229	100,0	234	100,0	236	100,0	223	100,0
Не купували	1912	85,9	1854	88,9	1641	84,3	1518	87,3	1397	85,8
Купували	313	14,1	232	11,1	306	15,7	220	12,7	232	14,2
Усього	2225	100,0	2086	100,0	1947	100,0	1738	100,0	1629	100,0

*Джерело: розрахунки автора.

Додаток Д.15

**Динаміка поголів'я корів, продуктивності корів та рентабельності виробництва і реалізації
молока в сільськогосподарських підприємствах та індексів паритетності***

Рік	Поголів'я корів, млн голів	Рентабельність молока, %	Продуктивність, кг	Індекс паритетності до сукупних витрат	Індекс паритетності до матеріально- технічних ресурсів	Індекс паритетності до вартості кормів
2000	1851,0	-6,0	1482	112,40	107,90	112,90
2001	1675,2	-0,8	1965	100,36	106,08	111,70
2002	1401,8	-13,8	2070	87,32	93,62	91,14
2003	1100,0	9,9	1912	114,46	118,27	102,40
2004	949,9	-0,4	2303	99,42	101,19	132,15
2005	866,2	12,2	2719	111,08	117,09	123,21
2006	764,0	-3,7	2833	75,88	82,81	82,52
2007	678,6	13,8	2851	124,38	129,37	109,10
2008	624,3	4,1	3080	85,93	85,63	85,58
2009	604,6	1,4	3582	86,40	90,59	79,91
2010	589,1	17,9	3666	133,02	134,63	143,58
2011	583,7	18,5	3812	88,38	87,18	95,74
2012	565,4	1,8	4343	81,18	80,50	72,61
2013	560,3	13,1	4490	123,76	125,38	129,00
2014	529,2	11,1	4683	90,33	88,75	81,42
2015	505,1	12,7	5044	80,05	82,97	80,91
2016	484,1	18,6	5643	111,1	108,6	108,8
2017	466,6	29,9	6025	107,6	109	112,2
2018	467,8	16,1	6190	91,8	96,7	87,3

*Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України.

Основні положень теорії кооперативної поведінки та їх адаптація до умов розвитку підприємств молочного підкомплексу*

Теорія та її автори	Основні положення теорії	Напрями адаптації
Теорія галузевої конкуренції М. Портера	Обґрунтовано, що кооперативною поведінкою можна досягти більш ефективного позиціонування на галузевому ринку, ніж поодиночі. Запропоновано, що основою для обґрунтування внутрішніх і зовнішніх мотивів освіти альянсів (використання корпоративної поведінки), а також розкривається питання вибору партнерів у межах альянсу	З метою забезпечення раціонального позиціонування молочним підприємствам на галузевому ринку необхідно орієнтуватися на створення альянсів
Теорія транзакційних витрат Р. Коуза, О. Уільямсона	Основна причина появи кооперативної поведінки – необхідність мінімізації транзакційних витрат. Рекомендується використовувати теорію транзакційних витрат для аналізу таких проблемних питань, як вибір форми стратегічних альянсів, особливо щодо створення спільних підприємств, обґрунтування управлінських рішень про доцільність альянсів і управління ними. Доведено, що через закінчення кооперативних договорів компанія може отримати і підтримувати стійкі конкурентні переваги, створюючи унікальне поєднання матеріальних і нематеріальних активів. Визначаються два первинних мотиви поведінки: придбання організаційного ноу-хау та інших ресурсів партнерів; розвиток власних ресурсів шляхом поєднання із ресурсами інших	У перспективі молочним компаніям для забезпечення конкурентної переваги необхідно ширше поєднувати матеріальні і нематеріальні активи
Теорія ігор Дж.Ф. Неймана, О. Моргенштерна, К. Форхаймера	Теорія ігор умовно поділяється на некооперативну і кооперативну частини. У першій суб'єктом прийняття рішень є індивід, у другій група індивідів або коаліція. У кооперативних іграх учасники шукають компроміс у переговорах, у некооперативних неможливі угоди між гравцями, вони діють «не узгоджено». Некооперативні ігри – це клас моделей теорії ігор, у яких передбачається, що в процесі опрацювання рішень гравці не можуть діяти разом. Це означає, що заборонено угоди між гравцями, передача гравцями один одному ресурсів та інформації, утворення яких-небудь коаліцій тощо. Характерною рисою кооперативних ігор є те, що вирішальне значення має можливість гравців обирати дії разом, об'єднуючись для цієї мети в коаліції	Концептуальною основою стратегічної поведінки молочних компаній повинні стати взаємна довіра, чесна поведінка, орієнтація на довгострокові партнерські відносини і т.д.
Теорія залежності від ресурсів	Доведено, що через закінчення кооперативних договорів компанія може отримати і підтримувати стійкі конкурентні переваги, утворюючи унікальне поєднання матеріальних і нематеріальних активів. Визначаються два первинних мотиви поведінки: придбання організаційного ноу-хау та інших ресурсів партнерів; розвиток власних ресурсів шляхом поєднання з ресурсами інших	У перспективі молочним компаніям для створення та посилення конкурентної переваги слід ширше поєднувати матеріальні та нематеріальні активи

*Джерело: узагальнено автором.

Додаток Ж.2

Характеристика процесів інтеграції на різних стадіях розвитку галузі*

Стадія розвитку галузі	Характеристика стадії	Рекомендовані інтеграційні структури
Початкова	Відсутність або незначна ринкова концентрація. На цій стадії господарюючі суб'єкти орієнтуються на швидке нарощення власних доходів і збільшення частки ринку, намагаються створити для потенційних конкурентів вхідні бар'єри, наприклад у вигляді патентів. Зароджуються процеси консолідації та з'являються ініціатори інтеграції	Комбінат, кооператив, концерн, холдинг
Зростання	Підприємства збільшують свої розміри шляхом купівлі (злиття, поглинання) підприємств конкурентів із їхніми частками ринку, виникають об'єднання, які стають ініціаторами консолідації та інтеграції. Ступінь концентрації в окремих галузях може досягати 45 %	Комбінат, кооператив, концерн, холдинг, компанії, фінансово-промислова група
Спеціалізації	Розвиток галузі характеризується посиленням спеціалізації та продовженням агресивної консолідації. Успішні компанії концентрують зусилля в найбільш вигідному для себе секторі, захоплюючи дедалі більші частки ринку, позбавляються від неефективних або другорядних підрозділів. Концентрація може досягати 70 %. Зростання об'єднань відбувається переважно за рахунок злиття з іншими компаніями	Комбінат, кооператив, концерн, холдинг, компанії, асоціація, фінансово-промислова група, кластер
Створення альянсів	Концентрація у галузі зростає, досягає значних розмірів (90 %) і рівноваги. На ринку діє незначна кількість компаній. Суб'єкти господарювання вже не можуть зростати лише за рахунок внутрішніх ресурсів, можливості поглинання дуже обмежуються. І як на другій стадії відбувається консолідація майже рівних компаній (створення альянсів)	Великі компанії, асоціація, кластер

*Джерело: узагальнено автором.

**Групування сільськогосподарських підприємств за часткою витрат
на збут у повній собівартості виробництва молока***

Групи за часткою витрат на збут у повній собівартості, %	2007 р.			2014 р.			2018 р.		
	Кількість господарств у групі	Реалізовано на 1 господарство, ц	Частка групи у реалізації, %	Кількість господарств у групі	Реалізовано на 1 господарство, ц	Частка групи у реалізації, %	Кількість господарств у групі	Реалізовано на 1 господарство, ц	Частка групи у реалізації, %
0	89	795	0,3	64	4470	1,3	83	18394	6,9
0,1-5	454	4543	9,4	477	10425	22,6	486	13001	28,7
5,1-10	1055	5850	28,1	625	12819	36,4	472	17055	36,6
10,1-15	938	5476	23,4	419	11089	21,1	265	15115	18,2
15,1-20	457	3736	7,8	193	9018	7,9	112	18185	9,3
20,1-25	235	4547	4,9	109	12373	6,1	64	14132	4,1
більше 25	177	2496	2,0	107	9145	4,5	96	15948	7,0
Всього	3405	4893	75,8	1994	11026	100,0	1578	15445	110,9

*Джерело: розраховано автором.

**Переваги і недоліки окремих каналів збуту молока
сільськогосподарськими товаровиробниками***

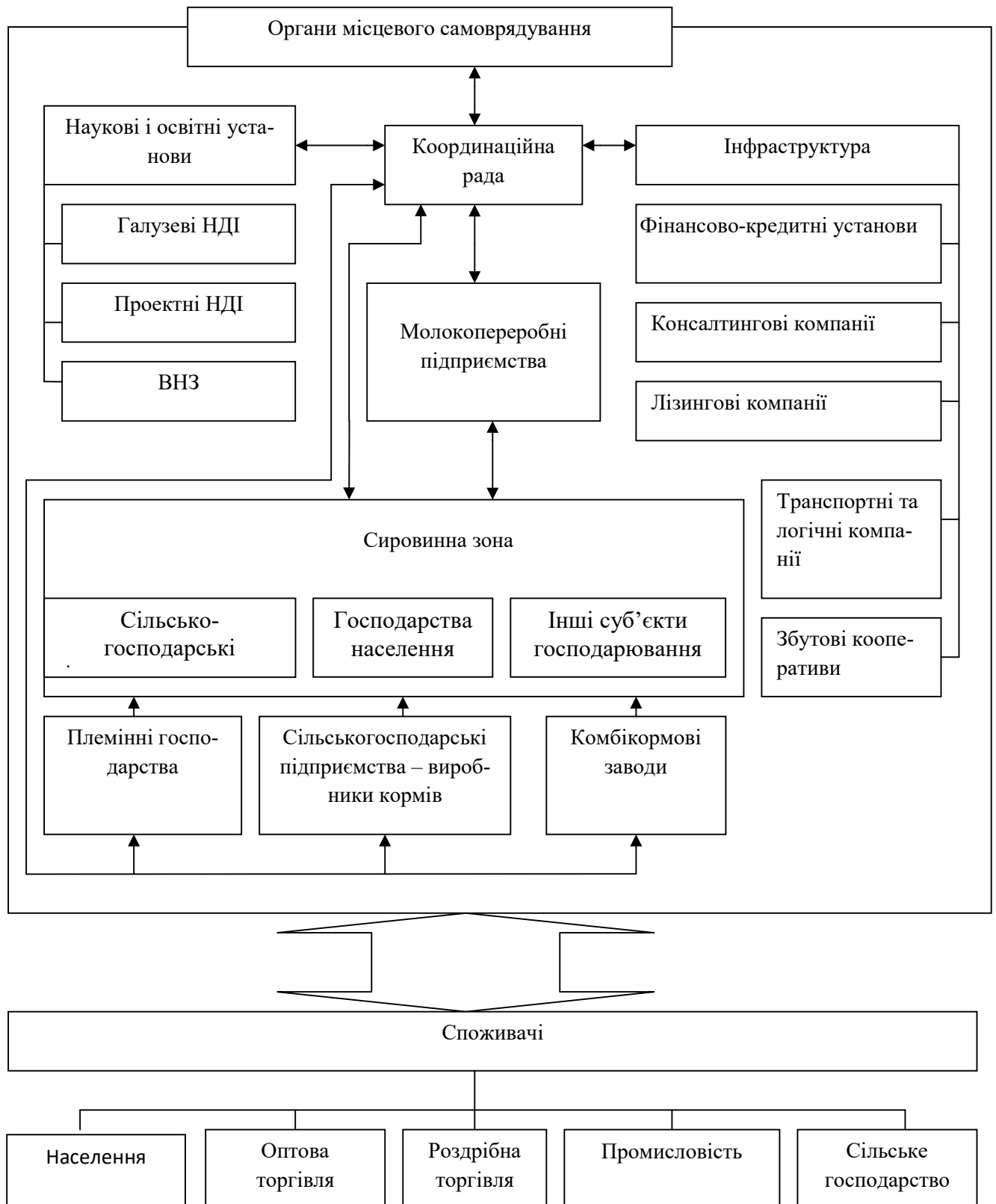
Канал збуту	Товаровиробник		Споживач	
	Позитивні сторони	Негативні сторони	Позитивні сторони	Негативні сторони
Перший	Оплата за молоко безпосередньо при його реалізації	Інвестиції в розвиток власної переробної бази	Нижча роздрібна ціна	-
		Створення власної роздрібно-торгової мережі		
Другий	Відносна незалежність при встановленні оптово-відпускної ціни	Необхідність здійснення транспортних витрат	Придбання свіжого, натурального молока	Відсутність гарантії якості
	Оплата за молоко здійснюється в момент реалізації	Поява витрат на збут Ризик збуту молока	Ціна нижча ніж у роздрібній торгівлі	Неможливість постачання молока у визначеному обсязі та у визначене місце
Третій	Гарантія збуту молока	Відсутність можливостей впливати на рівень закупівельних цін	Гарантія якості молока	Вища реалізаційна ціна
			Можливість регулярного придбання молока та молокопродуктів у роздрібній торговельній мережі	
Четвертий	Гарантія збуту молока	Низька закупівельна ціна	Відсутність проблем з придбанням молочних продуктів	Вища ціна
	Оплата за молоко здійснюється посередником безпосередньо при його збуті	Відсутність договорів на постачання молока	Придбання якісної молочної продукції	

*Джерело: узагальнено автором.

**Фактори впливу на збут молока сільськогосподарськими товаровиробниками
за різних форм взаємодії з кінцевими та проміжними споживачами***

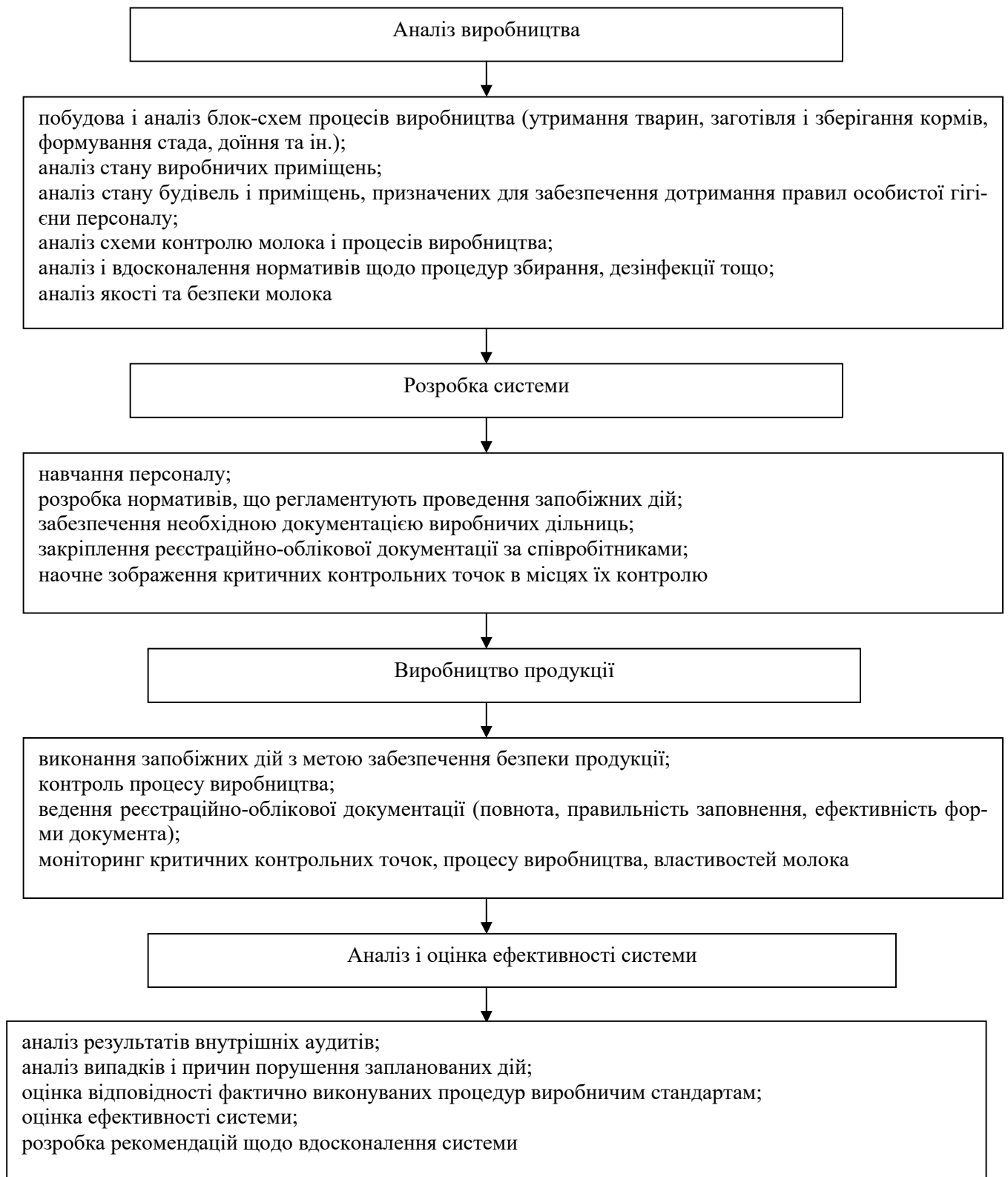
Чинники	Форми взаємодії		
	реалізація молокопереробним підприємствам	реалізація посередникам	реалізація на роздрібному ринку
1. Обсяги виробництва			
значні	+	+	-
незначні	-	-	+
2. Місцерозташування по відношенню до роздрібного ринку			
віддаленість	+	+	
наближеність			+
3. Місцерозташування по відношенню до переробного підприємства			
віддаленість		+	+
наближеність	+		
4. Стан доріг			
задовільний	+		+
незадовільний		+	
5. Забезпеченість власний автотранспорт			
наявний	+		+
відсутній	+	+	
6. Забезпеченість холодильним обладнанням			
наявне	+		
відсутнє		+	+

*Джерело: узагальнено автором.

Орієнтовна структура формування територіального молочного кластера*

*Джерело: узагальнено автором.

Алгоритм впровадження та функціонування інтегрованої системи управління якістю і безпекою продукції у кластерному об'єднанні з виробництва молока та молочної продукції*

*Джерело: узагальнено автором.

**Стимулівні заходи з виробництва високої якості
сировини-молока та молочної продукції***

Напрямок стимулювання	Кількісна оцінка (показники)	Межі змін	Підвищення коефіцієнта до закупівельної ціни
Породність молочного стада	Частка чистопородних корів і 4-го покоління	5–10 % і вище	1 % на кожний відсоток приросту (1,05–1,1)
Рівень середньорічної продуктивності	1. Середньорічна продуктивність, кг 2. Частка корів з надоями вище 5000 кг,%	Від 5000 кг і більше, 5–10 % і більше	10 % на кожні 100 кг приросту (1,3–1,5) 10% на кожні 5 % приросту (1,1–1,2)
Рівень спеціалізації	Частка виручки від реалізації молока в структурі товарної продукції	5 % і більше	1 % на кожний відсоток приросту (1,05–1,20)
Обсяги реалізації	Приріст обсягу реалізації	Не менше 10–15 %	10% у розрахунку на 1 т додаткового обсягу реалізації
Якість продукції	Температура молока Вміст молочного жиру Вміст білка Зміст СЗМЗ (сухого знежиреного молочного залишку)	Не більше 7 % Не менше 3,4–3,6 % Не менше 3–3,2 % Не менше 8,5–8,8 %	1,1–1,3
Екологічність продукції	Вміст антибіотиків, пестицидів та інших додаткових субстанцій	На рівні, встановленому ЄС (не більше 0,006 міжд. одиниць)	1,1–1,2

*Джерело: складено автором.

Інституційні передумови до стійкого розвитку молочного скотарства*

Передумови, що забезпечують стійкий розвиток галузі	Заходи інституційного розвитку	Інститути, що забезпечують передумову
Цілісність	Організація системи комплексного стратегічного планування. Створення та зміцнення відтворювально-інноваційних структур (інститутів), стимулювання й розширення масштабів і поглиблення НДДКР	Орієнтація на мінімізацію трансакційних витрат, економію на масштабі
Консолідація та координація бізнес-процесів	Створення системи поточного і перспективного планування. Посилення інтеграційної діяльності, підвищення відповідальності новостворюваних структур	Ефективне бізнес-планування, стратегічне планування, стратегічний менеджмент, професійна конкуренція
Функціональна мотивація	Розробка системи заходів поточного і перспективного стимулювання. Модернізація системи атестації та кар'єрного росту працівників галузі	Матеріальне стимулювання, моральне заохочення, забезпечення можливості для кар'єрного росту працівників, зайнятих у галузі
Вплив ринкових сигналів на розвиток галузі	Розширення конкурентного поля для інвесторів. Розвиток інформаційно-маркетингових систем	Інструменти комплексу маркетингу, конкурентні маркетингові стратегії

*Джерело: складено автором.

Додаток Ж.10

Складові інституціонального середовища функціонування молочного скотарства України*

*Джерело: розроблено автором.

Додаток Ж.11

Динаміка та структура надходження молока на переробні підприємства України*

Показники	2011 р.		2012 р.		2013 р.		2014 р.		2015 р.		2017 р.		2018 р.	
	тис. т	% до всього	тис. т	% до всього	тис. т	% до всього	тис. т	% до всього	тис. т	% до всього	тис. т	% до всього	тис. т	% до всього
Закуплено	4671,2	98,5	4737,2	98,8	4547	98,5	4691,6	99,5	4545,3	99,5	4617	99,4	4089,8	96,2
У т.ч.														
Сільсько- господарські підприємства	1867,1	39,4	1890,4	39,4	2030,1	44,0	2277,7	48,3	2325,1	50,9	2428,3	52,3	2412,8	56,8
Господарства населення	2550,3	53,8	2544,2	53,1	2155,3	46,7	2007,2	42,6	1824	39,9	1737	37,4	1346,1	31,7
Інші господарські структури	253,8	5,4	302,6	6,3	261,6	5,7	406,7	8,6	396,2	8,7	451,7	9,7	330,9	7,8
Прийнято на давальницьких засадах	56	1,2	42,1	0,9	59,4	1,3	15,2	0,3	5,7	0,1	6,9	0,1	1251,8	29,4
Надійшло на переробку молока від підприємств	14,6	0,3	13,9	0,3	8,7	0,2	9,6	0,2	19,2	0,4	22,7	0,5	23,6	0,6
Всього надійшло	4741,8	100,0	4793,2	100,0	4615,1	100,0	4716,4	100,0	4570,2	100,0	4646,6	100,0	4251,2	100,0

*Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Додаток Ж.12

Динаміка кількості сільськогосподарських підприємств залежно від концентрації корів*

Групи	Рік											2018 р. в % до	
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2008 р.	2017 р.
Сільськогосподарські підприємства, од.													
До 50 голів	3048	2678	2151	1919	1773	1569	1502	1447	1294	1073	985	32,3	91,8
51–300 голів	3125	2611	2149	1871	1693	1543	1461	1371	1308	1160	1088	34,8	93,8
Понад 300 голів	821	754	692	634	627	629	628	614	599	569	541	65,9	95,1
Всього	6994	6043	4992	4424	4093	3741	3591	3432	3201	2802	2614	37,4	93,3
Поголів'я, тис. гол													
До 50 голів	51,5	42,5	31,9	27,8	25,5	22,9	22,4	22,1	19,8	16,8	16	31,1	95,2
51–300 голів	419	347,7	292	262,3	240,3	218,2	207,8	198,5	194	170	161,3	38,5	94,9
Понад 300 голів	395,7	373,8	354,7	334,4	338,8	348,0	354	354,6	351,7	342,4	328	82,9	95,8
Всього	866,2	764	678,6	624,5	604,6	589,1	584,2	575,2	565,5	529,2	505,3	58,3	95,5

*Джерело: розраховано автором.

Групування сільськогосподарських підприємств за концентрацією поголів'я та кількістю придбаних доїльних установок*

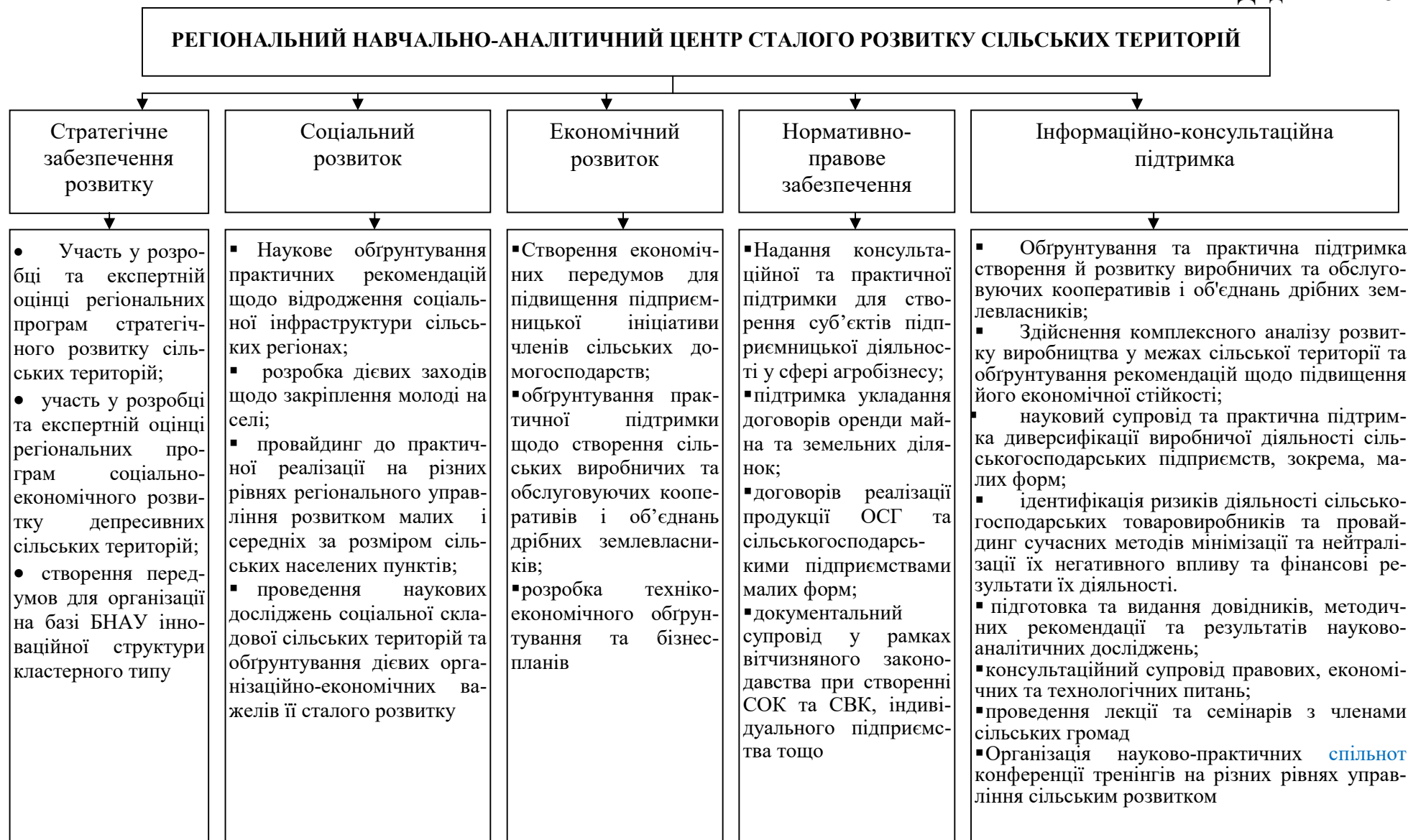
Групи за поголів'ям корів, голів	Рентабельність, %	Кількість доїльних установок та апаратів	У тому числі			
			«Карусель»	«Паралель»	«Ялинка»	Інші
2012 р.						
до 50	-15,5	21	0	0	1	20
51-100	-9,4	21	0	0	0	21
101-150	-7,2	15	0	0	1	14
151-300	0,1	102	1	0	2	99
301-500	2,8	55	0	0	1	54
501-1000	5,6	62	1	0	1	60
більше 1000	4,4	87	33	0	2	52
Всього	2,3	363	35	0	8	320
2018 р.						
до 50	-3,5	15	0	0	0	15
51-100	0,8	15	3	0	0	12
101-150	2,6	9	0	0	0	9
151-300	10,3	41	1	1	1	38
301-500	13,0	34	0	0	0	34
501-1000	13,0	34	0	1	3	30
більше 1000	15,5	30	0	1	1	28
Всього	12,6	178	4	3	5	166

*Джерело: розрахунки автора.

**Порівняльна характеристика АСУ молочним скотарством,
що використовуються сільськогосподарськими підприємствами***

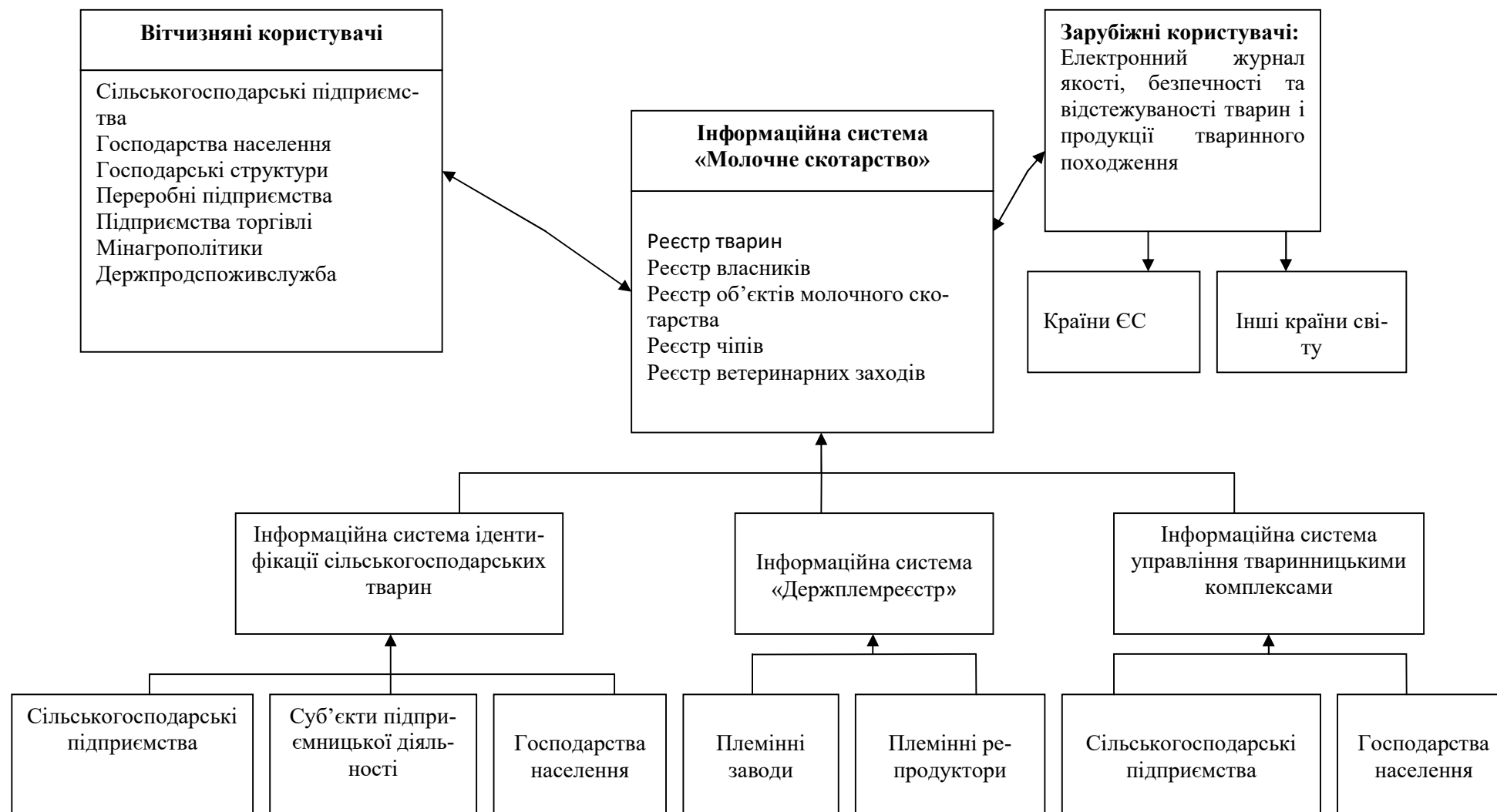
Назва системи, виробник (країна)	Комплектація	Автоматичні функції	Додаткові можливості
ALPRO, DeLaval (Швеція)	Процесор ALPRO; транспондери; антени; контролери; датчики активності; програмне забезпечення	Контроль надою; реєстрація споживання корму; контроль біологічного стану тварин	Контроль і облік тварин; календар ветеринарних заходів; формування груп; облік росту телят
Dairy Plan 5, GEA Group (Німеччина)	Комп'ютерні плати і карти; датчики Responder, антени; система управління Metatron; система Finilactor; електронний пульсатор; електронна система кормороздавачі; датчики активності Rescounter; прохідні ваги і селекційні ворота; програмне забезпечення DairyPlan	Контроль надою; індикація маститу і заборона доїння для хворих корів; додоювання і зняття апарату; реєстрація споживання і дозування корму; індикація стану статевої охоти	Розрахунок собівартості молока; ведення календаря ветеринарних заходів; створення робочих планів; зважування; контроль руху тварини; облік росту телят
Cattle Code, SAC (Данія)	Портативний комп'ютер ID-Logger; респондери, портальні антени; система обліку надоїв UNI-LAC Memolac/2 Milk Meter; датчики електропровідності молока Unitlow 3 Milk Claw; датчики активності Resractor;- програмне забезпечення Herd Management	Контроль надою; облік швидкості молоковіддачі; індикація маститу; дозування концентрованих кормів; реєстрація поїдання корму; вимір рухливості і температури корови	Ведення календаря тварини; годування в доїльному залі; зважування; окремий облік росту телят; розрахунок раціонів для відгодівлі телят
AFIFARM, ПАТ «Брацлав» (Україна)	Контролери; центральний комп'ютер, нашійники з датчиками, антени; лічильник молока; програмне забезпечення	Контроль надою; облік швидкості молоковіддачі; контроль біологічного стану тварин	

*Джерело: Складено за даними [349].

Пріоритетні напрями діяльності Аналітично-консультаційного центру БНАУ*

*Джерело: розроблено автором.

Складові інформаційної системи «Молочне скотарство»*

*Джерело: розроблено автором.

**МІНІСТЕРСТВО РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ, ТОРГІВЛІ
ТА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ
(Мінекономіки)**

вул. М. Грушевського 12/2, м. Київ, 01008 тел. (044)200-47-53, факс (044)253-63-71
E-mail: meconomy@me.gov.ua, <http://www.me.gov.ua>, код ЄДРПОУ 37508596

На № 92-1/06/14-19 від 29.01.20

**Довідка
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Радька Віталія Івановича**

Результати дисертаційного дослідження Радька Віталія Івановича були використанні при розробці нормативно-правових актів, які спрямовані на розвиток молочного скотарства в сільськогосподарських підприємствах, зокрема проекту державного програми розвитку тваринництва на 2019 р. в частині молочного скотарства. Зокрема дисертантом було запропоновано механізм формування економічних заходів, які будуть стимулювати нарощення поголів'я корів в господарствах корпоративного сектору аграрної економіки, зокрема щодо надання дотації за збереження корів.

Результати досліджень Радька В.І. були використанні для обґрунтування економічних заходів з метою розвитку вітчизняної племінної бази молочного скотарства на 2019 р.

**Начальник управління землеробства
та рослинництва департаменту
аграрної політики**

Сергій ШУПИК

**БІЛОЦЕРКІВСЬКА РАЙОННА РАДА
КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

вул. Ярослава Мудрого, 2, м. Біла Церква, Київська область, 09117, тел./факс: (04563) 5-26-22
www.bcrda.gov.ua Код ЄДРПОУ 24215981

№ 02-10-222

**Довідка
про використання результатів дисертаційного дослідження
здобувача Радька Віталія Івановича**

Результати дисертаційного дослідження Радька Віталія Івановича були використані для розробки ефективного механізму взаємодії місцевих органів влади, переробників і сільськогосподарських товаровиробників – особистих селянських господарств і знайшли своє відображення в угодах зі встановлення цін на продукцію молочного скотарства.

Методичні прогнози щодо подальшого розвитку молочного скотарства були використані при програмі розвитку сільських територій до 2025 р., яка була схвалена Білоцерківською районною радою.

Голова Білоцерківської районної ради

В.О.Шевченко

ТОВАРИСТВО З ОБМЕЖЕНОЮ
ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ
АГРОФІРМА «ІМ. ДОВЖЕНКА»
Ідентифікаційний код ЄДРПОУ 38030
48010 Шашківський р-н, с. Ярецьки,
вул. Козацький шлях, 29
№ 503
А Р В

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Радика Віталія Івановича
на тему «Організаційно-економічне забезпечення стійкості
виробництва молока у сільськогосподарських підприємствах»**

Результати дисертаційного дослідження Радика Віталія Івановича були використанні у ТОВ «Агрофірма «ім. Довженка» при формуванні перспективного плану відтворення поголів'я корів молочного напрямку продуктивності з урахуванням очікуваного рівня рентабельного виробництва та реалізації молока.

Заслуговує на практичне впровадження економічне обґрунтування плану проведення осіменінь з урахуванням сезонних коливань закупівельних цін на молоко.

Запропоновані заходи економічного характеру, які спрямовані на підвищення якості молока, були використанні при роботі перспективного плану розвитку молочного скотарства в господарстві.

Генеральний директор
ТОВ «Агрофірма «ім. Довженка»

С.В. Жилін

Затверджую:

Ректор

А.С. Даниленко

р.

АКТ

про впровадження результатів наукових досліджень дисертаційної роботи в освітній процес економічного факультету Білоцерківського національного аграрного університету

Ми, що нижче підписалися, декан економічного факультету, професор Паска Ігор Миколайович, завідувач кафедри економіки та економічної теорії, доцент Батажок Світлана Григорівна, даним актом засвідчуємо використання результатів наукових досліджень Радька Віталія Івановича в освітньому процесі кафедри економіки та економічної теорії при викладанні студентам економічного факультету Білоцерківського НАУ дисциплін: "Аграрний менеджмент", "Організація виробництва, "Планування діяльності".

Декан економічного факультету,
професор

І.М. Паска

Завідувач кафедри економіки та економічної теорії
доцент

С.Г. Батажок